12.401
5/3

Klasszikus
Regénytár

Hugo
A nyomorultak
III.

N. M.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK
Országos Széchenyi Könyvtár

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

HUGO VICTOR:

NYOMORULTAK

KLASSZIKUS REGÉNYTÁR

ZOLA:

A Rougon-Macquart család.

(Egy család természetrajza és szociális története a második császárság korában.)

Egyedüli teljes magyar kiadás.

Eddig megjelent:

I. *Rougonék szerencséje.* Fordította Kovács Zoltán
II. *A konc.* Fordította Benedek Marcell
III. *Páris gyomra.* Fordította Király György
IV. *Plassans megháditása.* Fordította Kovács Zoltán
V. *Mouret abbé vétke.* Fordította Lányi Viktor
VI. *A kegyelmes úr.* Fordította Szabó Endre
VII. *Az emberirtó.* Fordította Kovács Zoltán
VIII. *Szerelem.* Fordította Biró Sándor
IX. *Nana.* Fordította Vajthó László
X. *Családi tüzhely.* Fordította Adorján Sándor.
XI. *Hölgyek öröme.* Fordította Benedek Marcell
XII. *Öröm az élet.* Fordította Kovács Zoltán
XIII. *Germinal.* Fordította Adorján Sándor
XIV. *A mesterműl.* Fordította Éber László

Előkészületben:

a XV—XX. kötet.

REVAI-KIADÁS

Klasszikus
Regénytár

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

Klasszikus Regénytár

Szerkesztik

Ambrus Zoltán és dr. Voinovich Géza

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

A nyomorultak

III

Irta Hugo Victor
Forditotta Salgó Ernő

Bevezető tanulmánnyal ellátta
HARASZTI GYULA

Második kiadás.

BUDAPEST
RÉVAI TESTVÉREK IROD. INT. R.-T.

ÓSZK
Országos Széchényi Könyvtár

12.401/5/3

M. N. MÚZEUM KÖNYVTÁRA
I. Nyilvánt. Növedéknapló
1826 évi 319 sz.

R
1965

Révai Testvérek Irod. Int. R. t. Nyomdája
Budapest, V., Ügynök-utca 8.

HARMADIK RÉSZ.

(Folytatás.)

NEGYEDIK KÖNYV.

Az Abc. barátai.

I.

Egy társaság, mely csaknem történelmi nevezetességre tett szert.

E látszólag közömbös korszakban bizonyos forradalmi borzongás volt érezhető. Az 1789 és 92 mélységeiből előtört szelek jártak a levegőben.

A fiatalság, bocsánat e kifejezésért, vedlőben volt.

Az emberek átformálódtak, szinte a nélkül, hogy sejtenék, egyszerűen az idő haladása folytán. A mutató, mely az óralapon teszi az útját, a lelkekben is ott halad.

Kiki megtette azt a lépést előre, melyet tennie kellett. A royalisták szabadelvüekké lettek, a szabadelvüek demokratákká.

Mintha valami ezerszeres apálytól bonyodalmas egyre emelkedő dagály lett volna. Az apály sajátossága, hogy keveréket csinál, — innen e korszakban az eszmék sajátságos társulása. Egyszerre imádták Napoleont is, meg a szabadságot is.

Történelmet írunk. Ilyen délibábjai voltak e kornak. A vélemények is különböző fejlődési korszakokat élnek át. A voltairianus royalismusnak, e bizarr társulásnak megvolt a maga nem kevésbbé sajátságos ellentéte: a bonapartista liberalismus.

Más csoportok komolyabbak voltak. Itt az elvet vizsgálták; ott a jogba kapaszkodtak. Rajongtak az absolut eszméért, végtelen megvalósulásokat sejtettek; az absolut eszme, éppen merevségénél fogva, a kéklő magasság felé ösztönzi az elmét és a határtalanságban ringatja. Semmi se tesz annyira hajlandóvá az álmadozásra, mint a dogma. És semmi se befolyásolja annyira a jövőt, mint az álmadozás. Ma még utópia, holnap eleven valóság.

A merészebb vélemények kettős irányba hatottak. Valami kezdődő titokszerűség fenyegette a „fennálló rend"-et, mely gyanússá és alattomossá lett. Forradalmi tünet a legmagasabb fokban. A hatalom utógondolata találkozik a nép utógondolatával. A készülődő lázadás felel a tervbevett államcsínynek.

Akkoriban Franciaországban még nem voltak meg azok az óriási felszín alatti szervezetek, a milyenek a német Tugendbund és az olasz carbonarismus; de itt-ott már ágazódtak a titkos hajtások. Aixban megalakult a Cougourde; Párisban, egyéb effajta társulások között, ott volt az Abc barátainak szövetsége.

Kik voltak ezek az Abc barátai? Egyesületet alkottak, melynek látszólagosan a gyermekek nevelése, valójában a felnőtt férfiak felserkentése volt a czélja.

Azt mondták magukról, hogy ők az Abc barátai, a mely három betű, hangzása szerint, a lealacsonyítottat, a népet jelentette. Ezt akarták felemelni. Az elnevezés tehát szójáték volt, a melyet azonban kár volna kinevetni. A szójátékok néha komoly dolgok a politikában, bizonyság a *Castratus ad castra,* mely Narsest hadvezéri polczra emelte, bizonyság: *Barbari et Barberini; Fueros y Fuegos; Tu es Petrus et super hanc petram* stb.

Az Abc barátai nem voltak valami számosan. Oly titkos társulatot alkottak, mely embryo-korban volt. Ha

a cotteriákból hősök kerülhetnének ki, szinte azt mondanók, hogy egy kis coteria volt az egész.

Párisban két helyök volt, a hol össze szoktak gyülekezni :a vásárcsarnokok közelében, egy *Corinthe* nevü korcsmában, melyről később még szó lesz és Pantheon mellett a Saint-Michel-tér egy kis kávéházában, a *Musain-kávéházban*, melyet azóta lebontottak.

Az első hely révén kapcsolatban voltak a munkásokkal, a második gyülőhelyen a diákokkal.

Az Abc barátai tanácskozásaikat rendszerint a Musain-kávéház egyik hátulsó szobájában tartották.

Ennek a szobának, mely eléggé távol esett a kávéháztól, két ablaka volt és egy titkos lépcsőjü kijárata a Grès-utczába. A tagok pipáztak, ittak, játszottak, nevettek benne. Hangosan társalogtak mindenről és halkan beszéltek meg egyéb dolgot. A falra, — elegendő útmutatás, hogy egy rendőrnek felébredjen a szimatoló ösztöne, — Francziaországnak egy a köztársaság idejéből való térképe volt felszegezve.

Az Abc barátai legnagyobbrészt diákok voltak, a kik szívélyes összeköttetésben voltak néhány munkással.

Ime nagyobb részük névsora. Bizonyos mértékben a történelem keretébe tartoznak: Enjolras, Combeferre, Prouvaire Jean, Feuilly, Courfeyrac, Bahorel, Lesgle vagy Laigle, Joly, Grantaire.

E fiatal embereket a barátság mintegy egymás családtagjaivá tette. Laigle kivételével valamennyien a déli megyékből valók voltak.

Nevezetes társulatot alkottak, mely eltűnt a mögöttünk tátongó beláthatatlan mélységben.

Drámánk jelen pontján talán nem lesz felesleges, hogy mielőtt az olvasó elmerülni látja őket egy tragikus kaland homályába, egy fénysugarat vetítünk ez ifjú fejekre.

Enjolras, a kit, alább meg fogjuk látni, hogy miért, első helyen említettünk, egyetlen és gazdag fiú volt.

Enjolras elragadó fiatal ember volt, a ki azonban

rettenetes is tudott lenni. Angyalian szép volt. Tekintetének gondolkozó csillogását látva, azt mondta volna az ember, hogy egy előbbeni életben már átélte a forradalmi apocalypsist. Úgy át volt hatva az emlékeitől, mintha szemtanú lett volna. Ismerte a nagy esemény minden kis részletét. Papi és harczos természet lakozott benne — vajmi sajátságos jelenség egy fiatal emberben. Első tekintetre a demokraczia katonájának látszott; a jelen pillanaton túl nézve az eszmény papja volt. Szeme mélyen ült, szemhéja kissé ki volt vörösödve, alsó ajka vastag és könnyedén lenéző görbületű, homloka magas. Nagy homlok az arczon olyan, mintha nagy darab égboltot látunk a látkörben. Miként néhány e század elején és a mult század végén élt fiatal ember, a ki korán lett hirnevessé, ő is felette ifjú volt, — üde, mint egy fiatal leány, bárha megvoltak halványságos órái is. Noha már férfi volt, még gyermeknek tűnt fel. Huszonkét esztendejével tizenhétnek látszott. Komoly volt és mintha nem is tudta volna, hogy van a földön teremtés, melynek nő a neve. Csak egy szenvedélye volt: a jog; csak egy gondolata: letörni az akadályt. Az Aventinus hegyén Gracchus, a conventben Saint-Just lett volna. A rózsákat alig vette észre, a tavaszt nem vette tudomásul, a madarakat nem hallotta énekelni; Evadné fedetlen keble épp oly kevéssé hatott volna reá is, mint Aristogitonra; a virágok, mint Harmodiusnak, neki is csak arra valóknak látszottak, hogy a kard elrejtésére szolgáljanak. Szigorú volt az élvezetekben. Minden előtt, a mi nem a köztársaság volt, szemérmesen lesütötte a szemét. A Szabadság márványszobrának volt a szerelmese. Beszéde férfiasan lelkesült volt és mintegy valami hymnus zengett benne. Váratlan szárnybontásokkal lepte meg a hallgatót. Jaj annak a kis szerelmi kalandnak, mely hozzá merészkedett volna! Ha a Cambrai-tér vagy a Saint-Jean-de-Beauvais-utcza valamelyik grisetteje, látva ezt az iskolából most szabadult alakot, ez apródi termetet, e hosszú szőke szempillákat, e kék szemeket, e szélben lobogó hajzatot, e rózsás arczot, ez illetetlen ajkakat, e gyönyörű fogakat, megkívánta volna e hajnalhasadást és megkísérelte volna, hogy szépségével

megfogja Enjolrast, egy meglepett és félelmes tekintet hirtelen föltárta volna előtte a mélységet és megtanította volna, hogy ne téveszsze össze Beaumarchais legyeskedő cherubinjával Ezekiel rettenetes cherubinját.

Enjolras mellett, a ki a forradalom logikáját képviselte, Combeferre annak a bölcseletét képviselte. A forradalom logikája és bölcselete között az a különbség, hogy a logika következtetései a háborúhoz vezethetnek, míg a bölcselet következtetései a békével záródnak. Combeferre kiegészítette és helyreigazította Enjolrast. Nem járt oly magasságban, de többet karolt át. Azt akarta, hogy az általános eszmékkel kapcsolatos elveket ültessenek az elmékbe. Azt mondta: Forradalom, de művelődés is, és a hegycsúcsról mutatta a rengeteg láthatárt. Innen eredt, hogy Combeferre minden nézetében volt valami elfogadható és gyakorlatias. A Combeferre szerint való forradalom könnyebben volt megemészthető, mint az Enjolras szerint való. Enjolras a forradalom isteni, Combeferre a természeti jogának adott kifejezést. Az előbbi Robespierrehez szított, az utóbbi Condorcethez ragaszkodott. Combeferre nagyobb mértékben osztozott az emberek általános életmódjában, mint Enjolras. Ha a két fiatal embernek megadatott volna, hogy belekerüljenek a történelembe, az egyik igazságos, a másik bölcs lett volna. Enjolras férfiasabb, Combeferre emberiesebb volt. *Homo* és *Vir*, — ez fejezi ki a közöttük levő különbséget. Combeferre természeténél fogva szelíd volt, mint a hogy Enjolras természeténél fogva szigorú. Ő is szerette a polgártárs kifejezést, de még jobban szerette az ember szót. Szívesen mondta volna: *Hombre*, mint a spanyolok. Mindent elolvasott, járt a színházba, hallgatta a nyilvános előadásokat, Aragotól megtanúlta a fény polarisatiójának törvényeit, elragadta az előadás, melyben Geoffroy Saint-Hilaire megmagyarázta a külső és belső fejütőér kettős szerepét, hogy az egyik táplálja az arczot, a másik az agyat; lépést tartott a tudománynyal, Saint-Simont összevetette Fourierrel, betűzte a hieroglypheket, összezúzta az útjába akadt kavicsot és elmélyedt a geológiába, kiböngészte a franczíátlanságokat az akadémia szótáraiból, tanulmányozta Puységurt és Deleuzet, nem mondott bizonyosnak sem-

mit, még a csodákat se, nem tagadott semmit, még a kísértetek létezését se, lapozgatott a *Moniteur* köteteiben, gondolkodott. Azt tartotta, hogy a jövő a tanító kezében van és sokat foglalkozott nevelésügyi kérdésekkel. Azt akarta, hogy a társadalom szünet nélkül munkálkodjék az erkölcsi és értelmi színvonal emelésén, a tudomány aprópénzre váltásán, az eszmék forgalomba hozatalán, az ifjúság elméjének nevelésén és attól tartott, hogy a jelenlegi szegényes módszerek, a két-három klasszszikus századra korlátozódó irodalmi szempontok szűkkeblüsége, a hivatalos szőrszálhasogatók zsarnoki dogmatizmusa, az iskolai és megcsontosodott előítéletek a tanintézeteket mesterséges osztriga-telepekké fogják tenni. Tudós volt, purista, szabatos, polytechnikus fej, de egyszersmind gondolkozó elme is, „egész a chimaerákig", mondták a barátai. Hitt minden álomban: a vasutakban, a sebészi műtétek fájdalmatlanná tételében, a képek sötét kamrában való rögzítésében, a villamos táviratozásban, a kormányozható léghajóban. E mellett nem igen félt a fellegváraktól, melyeket a babona, a zsarnokság és az előítélet épít az emberi nem ellen. Azok közé tartozott, a kik azt hiszik, hogy a tudomány végül is fordítani fog a helyzeten. Enjolras vezér volt, Combeferre vezető. Az ember az egyik mellett harczolni, a másik mellett haladni szeretett volna. Nem mintha Combeferre nem lett volna képes küzdeni, nem vonakodott, hogy viaskodásra kelljen az akadálylyal, hogy teljes erővel és rohammal támadja; de jobban tetszett neki, hogy az emberiséget lassanként, az axiómák és a pozitiv törvények ismeretének terjesztésével hozza összhangba sorsával, — ha két fény között kellett volna választania, inkább a megvilágításra, semmint a felgyujtásra szavazott volna. A tüzvész is kétségtelenül hajnalhasadást varázsol az égboltra, de miért ne várjuk be a nap fölkeltét? A tüzhányó világít, de a reggel még világosabb. Combeferre talán többre tartotta a szép fehérségét, mint a lángolás fenségét. Az olyan haladás, melyet erőszakkal kell megvásárolni, csak félig elégítette ki e gyöngéd és komoly elmét. A népnek a világosságba való hirtelen beletaszítása, egy 1793, elrémítette; a tespedés azonban még jobban borzasztotta:

rothadást és halált érzett benne. Mindent összevéve, jobb szerette a tajtékot, mint a salakot, a zuhatagos patakot, mint a kloakát, a Niagara-vízesést, mint a montfauconi tavat. Nem akart se megállást, se rohanást. Míg hevesvérű barátai, az absolut eszmék szenvedélyes lovagjai imádták és áhítozták a ragyogó forradalmi kalandokat, Combeferre arra hajlott, hogy békében engedje munkálni a haladást, a jó, talán hideg, tiszta, módszeres, flegmatikus, de megzavarhatatlan haladást. Combeferre képes lett volna, hogy térdre boruljon és kezeit összekulcsolva imádkozzék, hogy egész tisztaságában következzék el a jövő és semmi se zavarja a népek erényes kifejlődését. *A jónak ártatlannak is kell lennie,* — ismételgette szüntelenül. És csakugyan, ha a forradalomnak az a nagysága, hogy mereven az eszményre szegezve szemeit, egyenesen feléje röpül, villámok között, vízen és tűzön át: a haladás szépsége abban áll, hogy folt nélkül maradjon; Washington között, a ki az egyiket képviseli és Danton között, a ki a másiknak a megtestesülése, az a különbség, a mi a hattyúszárnyú angyal és a sasszárnyú angyal között.

Prouvaire Jean egy árnyalattal még szelídebb volt, mint Combeferre. Keresztnevét Jehan-nak írta, szeszélyességből, de a mely azzal a mély és hatalmas mozgalommal volt kapcsolatos, a honnan a középkor oly szükséges tanulmányozása eredt. Prouvaire Jean szerelmes természetű volt, virágot ápolt, fuvolázott, verseket írt, szerette a népet, részvéttel volt a nő iránt, sajnálta a gyermeket, ugyanegy bizakodással volt a jövő és Isten iránt és szemrehányást tett a forradalomnak, a miért leütött egy királyi főt — Chénier André fejét. Hangja rendszerint gyöngéd volt, hogy közbe-közbe hirtelen férfiassá váljék. Művelt volt egész a tudósságig és majdnem szakember a keleti nyelvekben. Mindenek felett költő volt és — vajmi egyszerű jelenség azok előtt, a kik tudják, hogy a jóság mennyire határos a nagysággal, — a költészetben a nagyszerűt szerette. Tudott olaszul, latinul, görögül és héberül és ezt arra használta, hogy csak négy költőt olvasson: Dantet, Juvenalist, Aischylost és Jezsaiást. A franczia írók között Corneillet. Szívesen sétálgatott a

buzavirágos mezőkön és a felhők szinte épp annyira foglalkoztatták, mint az események. Elméje kétfelé tekintett: vagy az ember, vagy Isten felé; tanult vagy szemlélődött. Nappal a társadalmi kérdésekbe merült el: a munkabért, a tőkét, a hitelt, a házasságot, a vallást, a szabad-gondolkodást, a szerelem szabadságát, a nevelést, a büntevést, a nyomort, a társulást, a termelést és az eloszlást, a földi rejtélyt tanulmányozta, mely árnyékba borítja az emberi nyüzsgést; este a csillagokat nézte, a rengeteg lényeket. Mint Enjolras, ő is gazdag és egyetlen fiú volt. Szeliden, fejét lehajtva, lesütött szemmel beszélt, zavartan mosolygott, rosszúl öltözködött, félszegnek látszott, minden kicsiségre elpirult, nagyon félénken viselkedett, valójában azonban rettenthetetlen volt.

Feuilly legyezőcsináló munkás volt. Apátlan, anyátlan árva, ki nagy kinlódással keresett napi három francot, és a kinek csak egy gondolata volt: megváltani a világot. Volt még egy főfoglalkozása is: művelődni; ezt úgy nevezte, hogy saját magának a megváltása. Magamagától tanult meg írni és olvasni, mindent, a mit tudott, önmagától tanúlt meg. Feuilly nagyszívű ember volt. Magához ölelte az egész világot. Ez az árva gyermekeinek fogadta a népeket. Nem lévén anyja, a helyett a hazára gondolt. Azt akarta, hogy egy ember se legyen a világon, a kinek nincs hazája. A nép fiának mély sejtésével azt a gondolatot ápolta magában, a mit ma *a nemzeti eszmének* nevezünk. Csak azért tanúlta meg a történelmet, hogy a dolgok kellő tudatában háborodhasson fel. Az utópisták e kis társaságában, mely főleg Francziaországgal foglalkozott, ő képviselte a külföldet. Görögország, Lengyelország, Magyarország, Románia és Olaszország volt a speciálitása. Akár volt rá alkalom, akár nem, szünet nélkül ezeket a neveket hangoztatta, mintegy folytonos tiltakozásképp a jog nevében. Törökország uralma Görögország és Thessalia felett, Oroszország uralma Varsó felett, Ausztriáé Velencze felett, — ezek a jogtiprások dühbe hozták. Különösen az 1772-iki nagy önkény lázította fel. Az igaz felháborodás, — nincs ennél hatalmasabb ékesszólás és benne megvolt ez az ékesszólás. Az 1772-ik évről ki nem fogyott a szóból; lankadatlan fel-

háborodással beszélt az árulásról, mely elnyomott egy derék és nemes népet, a hármasban elkövetett bűnről, erről a szörnyűséges tőrbecsalásról, ősképéről és mintájáról mindazoknak a rettenetes állammegszüntetéseknek, melyek azóta több nemes nemzetet sujtottak és, hogy úgy mondjuk, összetépték születési bizonyítványukat. A jelenkor összes társadalmi merényletei Lengyelország felosztásából származtak le. Lengyelország felosztása az az elmélet, melynek az összes mai politikai gaztettek megannyi alkalmazásai. Közel egy század óta nem volt egy zsarnok, egy áruló se, a ki ne láttamozta, ellenjegyezte, a *ne varietur* parancscsal ne helyeselte volna Lengyelország felosztását. Ha sorba veszszük az új idők árulásait, Lengyelország felosztása az első. A bécsi kongresszus ehhez a bűnhöz fordult tanácsért, mielőtt elkövette a magáét. 1772 fújta meg a hallalit, 1815 terítékre hozta a zsákmányt. Ez volt Feuilly állandó beszédtárgya. E szegény munkás gyámjává avatta fel magát az igazságnak és az igazság azzal jutalmazta, hogy nagygyá tette. Örökkévalóság van a jogban. Varsó épp úgy nem lehetett tatárrá, mint a hogy Velencze nem lehet németté. A királyoknak erre nézve kárbavész az iparkodásuk és odavesz a becsületök. Az alámerült haza előbb-utóbb ismét a felszínre kerül és újra előtűnik. Görögország megint Görögország, Olaszország megint Olaszország lesz. A jognak a tény ellen való tiltakozása mindeneken által megmarad. Az eltolvajolt nemzetet nem lehet örökbe hagyni. Az efféle nagy sikkasztásoknak nincs jövőjük. Egy népet nem lehet úgy más tulajdonos nevére hímezni, mint valami zsebkendőt.

Courfeyrac-nak oly apja volt, a kit de Courfeyrac úrnak hívtak. A restauratio nyárspolgárságának az arisztokráczia és a nemesség tekintetében egyik balhiedelme volt, hogy sokat tartott a név előtti *de* szócskáról. E szócskának, tudjuk, nincs semmi jelentősége. De a *Minerva* korabeli nyárspolgárok oly nagyra becsülték ezt a szegény *de* szócskát, hogy úri emberek kénytelenítve látták magukat leköszönni róla. Így de Chauvelin csak Chauvelinnek, de Caumartin csak Caumartinnek, de Constant de Rebecque csak Constant Benjaminnak, de Lafayette csak Lafayettenek neveztette magát. Cour-

feyrac nem akart mögöttük maradni és kurtán Courfeyracnak nevezte magát.

Courfeyracra vonatkozólag ezzel el is mondtunk mindent. A mi még hátra van, arra nézve megelégedhetünk az utalással: lásd Tholomyèst.

Courfeyracban tényleg megvolt az ifjúságnak az a tüze, a mit a zabolátlan elmésség szépségének lehetne nevezni. Később ez elenyészik, mint a kis czicza kedvessége és ez egész kecsességnek a kétlábuaknál a nyárspolgár, a négylábuaknál a kandur a vége.

Az elmésség e fajtája örökbe szál nemzedékről nemzedékre, az ifjúság új hajtásai átveszik a megelőzőtől, *quasi cursores* és szinte változatlanul, úgy hogy ha valaki 1828-ban Courfeyracot hallotta beszélni, akár azt hihette volna, hogy az 1817-beli Tholomyèst hallja. Courfeyrac azonban derék fiú volt. Az elme külsőleges hasonlatossága mellett közte és Tholomyès között nagy volt a különbség. A lappangó ember az egyiknél egészen más volt, mint a másiknál. Tholomyèsben ügyvéd, Courfeyracban lovag lakozott.

Enjolras volt a főnök, Combeferre a vezető, Courfeyrac a középpont. A többi jobban világosított, ő jobban melegített; megvolt benne a középpont minden kelléke: kerekded volt és fénylett.

Bahorel ott szerepelt 1822 júniusában a véres zavargásban, mely az ifjú Lallemand temetése körül támadt.

Bahorel jó kedélyü, de nem valami jó társaság számába menő ficzkó volt, derék, pazarló egész a nagylelkűségig, fecsegő néha az ékesszólásig, bátor néha a szemérmetlenségig; a legjobb anyag, a miből az ördöngős czimborákat gyúrják; merész mellényei és rikító vélemények voltak; nagy lármázó, ki a perlekedésnél csak a zavargást, a zavargásnál pedig csak a forradalmat szerette jobban; mindig kész, hogy beverje az ablakokat, feltépje a kövezetet, megbuktassa a kormányt; főiskolai diák már 11 év óta. Odaszagolt a jogtudományhoz, de nem merített belőle. Jelszava volt: *ügyvéd soha,* czímere pedig egy éjjeliszekrény, melyben egy ügyvédi sapka

látszott. Valahányszor a jogakadémia előtt haladt el, a mi csak ritkán történt, begombolta a redingoteját, — a paletot még nem volt feltalálva — és mindenféle egészségügyi elővigyázatossággal gondoskodott magáról. Az akadémia kapudíszéről azt mondta: Mily szép aggastyán! — a dékánról, Delvincourt úrról pedig: Micsoda emlékmű! Az előadásokban gúnyversekre való tárgyat, tanáraiban pedig torzképek rajzolására ösztökélő mintákat látott. Évente meglehetősen nagy pénzt, mintegy háromezer francot vert el. Paraszt szülei voltak, kikben tiszteletet tudott kelteni fiuk iránt.

Azt mondta róluk: Parasztok és nem nyárspolgárok, éppen ezért értelmes emberek.

Szeszélyes teremtés lévén, hol az egyik, hol a másik kávéházban tűnt fel. A többieknek megvolt a megszokott helyük; neki nem. Bolyongott. Tévelyegni emberi, bolyongani párisi dolog. Különben áthatóbb és gondolkodóbb elme volt, semmint a milyennek látszott.

Összekötő kapocsként szolgált az Abc barátai és más, akkor még ki nem formálódott, de később határozott alakot öltött csoportok között.

Az ifjú fejek e gyülekezetében volt egy kopasz tag is.

D'Avaray marquis, a kit XVIII. Lajos herczegi rangra emelt, mert menekülésekor bérkocsiba segítette, beszéli, hogy 1814-ben, mikor a király Francziaországba való visszatérésekor Calaisban partra szállt, egy ember kérvényt nyujtott át neki.

— Mit kíván? — kérdé a király.

— Egy postamesteri állást, felség.

— Mi a neve?

— L'Aigle.

A császárság sasára emlékeztető e név hallatára a király összevonta a szemöldökeit. Megnézte a kérvény aláírását és látta, hogy a név így van írva: Lesgle. E nem igen bonapartista helyesírás megindította a király szívét és mosolyogni kezdett. — Felség, — szólalt meg újra a kérvényező, — ősöm kutyapeczér volt, a kit Lesgueulesnek neveztek el. Ebből az elnevezésből lett az én nevem is. Eredetileg Lesguelesnek hívnak, rö-

vidítve Lesglenek, romlott kiejtéssel L'Aiglenek. — Ez a magyarázat azután teljesen mosolygásra derítette a királyt. Később az illetőt, szántszándékkal vagy véletlenségből, meauxi postamesternek nevezte ki.

Az Abc barátai társaságának kopaszfejű tagja e Lesglenek vagy Lèglenek volt a fia és mindig úgy írta a nevét, hogy: meauxi Lègle. Barátai, rövidség okáért, Bossuetnek nevezték.

Bossuet vidám fiú volt, a kit üldözött a szerencsétlenség. Az volt a különlegessége, hogy semmiben se ért sikert. Viszont mindenen csak nevetett. Huszonötéves korában már kopasz volt. Apjának sikerült, hogy egy házat meg egy kis földet szerezzen; fiának azonban nem volt sürgősebb dolga, mint hogy egy szerencsétlen vállalkozással a házat is meg a földet is elveszítse. Semmije se maradt. Volt tanúltsága meg esze is; de nem tudta érvényesíteni se az egyiket, se a másikat. Minden dolga balul ütött ki, minden számításában csalódott; a mire épített, összeomlott. Ha fát vágott, az újját vágta meg. Ha szeretője volt, csakhamar reájött, hogy barátja is van. Minden pillanatban valami baleset érte; innen eredt kedélyessége. Azt szokta mondani: *olyan fedél alatt lakom, melyről egyre potyognak a téglák.* Nem csodálkozott a baleseteken, mert eleve el volt készülve reájuk; derűlten fogadta a bajokat és mosolygott a sors kajánságán, mint az olyan ember, a ki érti a tréfát. Szegény volt, de jókedvéből soha ki nem fogyott. Hamarosan eljutott az utolsó garasig, de soha az utolsó hahotáig. Ha a balsors belépett hozzá, szívélyesen üdvözölte a régi ismerőst, barátságosan hasára veregetett a katasztrófának; bizalmas viszonyban volt a fatalitással, annyira, hogy letegezte. — Szervusz pajtás, — mondta neki.

A sors üldözése leleményessé tette. Mindig tudott segélyforrásokat. Nem volt pénze, de ha kellett, annyit teremtett, hogy „őrülten költekezhetett". Egy éjjel annyira ment, hogy „száz francot" vert el egy kis nőcskével, a mi a mulatság közepett ezt az emlékezetes mondást sugalmazta neki: *Öt aranyos leánykám, húzd le a csizmámat.*

Bossuet lassú menettel az ügyvédi foglalkozás

felé tartott. Jogot hallgatott, olyasformán, mint Bahorel, Bossuetnek csak mérsékelt fokban volt lakása, néha egyáltalán nem volt. Hol az egyik, hol a másik barátjánál lakott, leggyakrabban Jolynál. Joly orvosnövendék volt. Két esztendővel ifjabb volt, mint Bossuet.

Joly a fiatal képzelt beteg volt. Az orvostudománynyal azt nyerte, hogy inkább beteg volt, mint orvos. Huszonhároméves korában menthetetlennek hitte magát és azzal töltötte életét, hogy nyelvét nézegette a tükörben. Azt állította, hogy az ember is megtelik delejességgel, épp úgy, mint a tű és szobájában úgy állította ágyát, hogy a feje délnek, a lába északnak volt, a végből, hogy éjszaka a földgömb nagy delejes árama ne akadályozza vérének áramlását. Ha vihar volt, az ütérét tapogatta. Egyébiránt valamennyiök között ő volt a legvidámabb. Minden bogara, fiatalsága, hóbortja, betegségi rögeszméje igen jól összefért benne egymással és különcz, de kellemes czimborává tette, a kit a mássalhangzókkal pazarul bánó barátai Jollllynak neveztek.

Jolynak az volt a szokása, hogy pálczája végével az orrát piszkálgatta, a mi az éleselméjűség jele.

Mindezeknek az oly különböző természetű fiatal embereknek, a kikről, mindent összevéve, csak komolyan szabad beszélni, ugyanegy vallásuk volt: a haladás.

Valamennyien a franczia forradalomnak voltak a fiai. A legléhábbak is komolyakká váltak, ha ezt az évszámot említették: 1789. Apáik, természetes hajlamuk szerint, jakobinusok, royalisták, doctrinairek voltak; mindegy; ez az összevisszaság, mely megelőzte őket, mitse tartozott reájuk; ereikben az elvek tiszta vére keringett. Minden közvetítő árnyalat nélkül csatlakoztak a megvesztegethetetlen joghoz és a feltétlen kötelességhez.

Szövetkezve és egymást beavatva, csendesen munkáltak az eszmény megvalósításán.

A szenvedélyes lelkek és meggyőződésteljes elmék között volt egy kételkedő. Hogy került közéjök? Az ellentétesség folytán. E kételkedőnek Grantaire volt a neve és rendszerint nagy rejtélyesen csak egy R. betűvel írta

alá magát. Grantaire oly ember volt, a ki ugyancsak óvakodott attól, hogy higyjen valamiben. Egyébiránt egyike volt azoknak a diákoknak, kik a legtöbbet tanultak párisi idejük alatt; tudta, hogy a legjobb kávét a Lemblin-kávéházban lehet kapni és hogy a legjobb billiárd-asztal a Voltaire-kávéházban van, a legszebb kalácsok és a legjobb leányok a Maine-boulevardon, a l'Ermitageban találhatók, a legjobb sült csirke Saguet anyónál, a legkitűnőbb borsos pörkölt a cunette-i vámnál, egy bizonyos fehér bor pedig a combati vámnál kapható; a mellett, hogy néhány tánczot is tudott, pompásan értett a bot kezeléséhez. Ráadásul hatalmasan ivott. Mértéktelenül rút volt; az akkori idők legszebb papucshimzőnője: Boissy Irma, megbotránkozva ezen a rútságon, kimondta a döntést: *Grantaire képtelen ember;* de Grantaire önelégültsége mit sem törődött vele. Gyöngéd és hosszú tekintettel nézett az összes nőkre, oly arczkifejezéssel, mely mintegy azt mondta: *Ha én akarnám!* És igyekezett elhitetni barátaival, hogy seregesen bolondulnak utána.

Mindezek a szavak: a nép jogai, az emberi jogok, társadalmi szerződés, franczia forradalom, köztársaság, demokráczia, humanitás, czivilizáczió, vallás, haladás Grantaire szemében igen közel voltak a jelentéstelenséghez. Mosolygott rajtuk. A kételkedés, az értelem e rozsdája, egyetlen eszmét se hagyott érintetlenül elméjében. Gúnyolódással töltötte életét. Axiomája ez volt: Csak egy bizonyosság van: a tele pohár. Kicsúfolt minden odaadást, akármelyik párton látta légyen is; nem kímélte se a testvért, se az apát, se Robespierret, se Loizerollest. — Ugyancsak sokra vitték a halálukkal, — szokta mondani. A keresztről azt mondta, hogy sikeres bitófa. Csavargott, játszott, tivornyázott, gyakran részeg volt és az ifjú gondolkodókat módfelett bosszantotta, hogy egyre azt énekelte: *Szép leány, jó bor, — ez kell nekem.* Még pedig az *Éljen IV. Henrik* dallamára.

Egyébként volt egy dolog, a miben ez a kételkedő is fanatikus volt. Fanatizmusa nem vonatkozott se eszmére, se dogmára, se valamely művészetre vagy a tudományra, hanem egy emberre: Enjolrasra. Grantaire csodálta, szerette, bálványozta Enjolrast. Kihez ragaszko-

dott ez az anarchista kételkedő a feltétlen elmék e csoportjában? A legfeltétlenebbhez. Mivel hódította őt Enjolras magához? Eszméivel? Nem. A jellemével. Gyakorta észlelhető jelenség ez. Hogy a kételkedő a hivőhöz csatlakozik, oly egyszerű dolog, mint a kiegészítő színek törvénye. A minek hiányával vagyunk, az vonz bennünket. Senki se szereti annyira a napot, mint a vak. A törpe imádja a gránátost. A béka mindig fölfelé néz. Miért? Hogy lássa repülni a madarat. Grantaire, kiben a kétség zakatolt, szerette látni, hogy repül a magasságban Enjolrasban a hit. Szüksége volt Enjolrasra. A nélkül, hogy világosan számot adni vagy csak magyarázni próbálta volna is magának, ez a szűzies, egészséges, határozott, egyenes, kemény, tiszta természet elbűvölte őt. Ösztönszerűleg bámulta a maga ellentétjét. Lágy, ide-oda ingadozó, széthulló, beteg, határozatlan eszméi, mint valami gerinczhez, füződtek Enjolrashoz. Erkölcsi satnyasága reátámaszkodott erre a szilárdságra. Enjolras mellett Grantaire visszaváltozott valakivé. Egyébként is két, játszólag összeférhetetlen elemből volt összetéve. Gúnyos volt és szívélyes. Közömbössége tele volt szeretettel. Elméjének nem volt szüksége hitre, de szíve nem tudott el lenni barátság nélkül. Mélységes ellentmondás foglaltatik ebben, mert hiszen minden vonzalom egy-egy meggyőződés. Ilyen volt a természete. Vannak emberek, kik mintha arra születtek volna, hogy fordítottjai, hátlapjai, visszái legyenek másoknak. Így Pollux, Patroclus, Nisus, Eudamidas, Ephestion, Pechmeia. Csak úgy élnek, hogy valaki máshoz támaszkodnak; nevük mindig egy másik után következik és sohasem írják le másként, mint hogy egy *és* szócska előzi meg; létük nem az övék, hanem a visszája egy más létének. Grantaire ezek közé az emberek közé tartozott. A visszája volt Enjolrasnak.

Szinte azt lehetne mondani, hogy az ilyen rokonságok már az Abc betűinél kezdődnek. A betűk sorában az O összetartozik a P-vel. És az ember tetszés szerint mondhatja O és P. vagy Orestes és Pylades.

Grantaire, mint igazi holdja Enjolrasnak, odatartozott a fiatal emberek e köréhez; ebben élt; csak itt érezte

jól magát; mindig velök tartott. Az volt az öröme, hogy a bor ködén át láthassa jönni-menni ezeket az árnyképeket. Víg kedélye miatt megtűrték.

Enjolras, hívő és józan létére, lenézte ezt a kételkedőt és iszákost. Csak valami fölényes szánalommal viseltett iránta. Grantaire egy el nem fogadott Pylades volt. Enjolras keményen bánt vele, elhárítgatta magától, visszalökte; de Grantaire mindig visszatért hozzá és azt mondta róla: Micsoda szép márványszobor!

II.

Bossuet halotti búcsúztatója Blondeau felett.

Egy délután, a mely, mint alább látni fogjuk, némiképp egybeesett a fentebb elbeszélt események idejével, a meauxi Laigle odatámaszkodva állott a Musain-kávéház ajtajában. Vakácziózó kariatidnak látszott; nem hordott más terhet, mint csak álmadozását. Nézett bele a Saint-Michel-térbe. Az ajtónak támaszkodva állani: egy neme az állva fekvésnek, — oly helyzet, melyet szeretnek a gondolkodók. A meauxi Laigle is gondolkodott; minden melancholia nélkül egy kis baleseten töprengett, mely a megelőző este a jogakadémián történt vele és a mely megváltoztatta a jövőre vonatkozó, egyébként meglehetősen határozatlan terveit.

Az álmadozás még nem gátolja, hogy az ember mellett bérkocsi haladjon el és hogy az álmadozó észrevegye a kocsit. A meauxi Laigle, kinek tekintete csavarogva tévelygett a téren, ez álomkórság ködén át egy kétkerekű járművet pillantott meg, mely lépésben, mintegy czéltalanul haladt. Mit akart ez a kocsi? Miért megy lépésben? Laigle jobban odanézett. A kocsiban a kocsis mellett egy fiatal ember ült, a fiatal ember előtt pedig egy meglehetősen nagy podgyásztáska terpeszkedett. A táskához erősített papirdarab nagy fekete betűkkel e nevet tárta a járókelők szeme elé: *Pontmercy Marius.*

E név állásának megváltoztatására bírta Laiglet. Kiegyenesedett és a kocsiban ülő fiatal embernek odakiáltotta:

— Pontmercy Marius úr!

A kocsi megállott a kiáltásra.

A fiatal ember, a ki szintén mélyen elgondolkozottnak látszott, feltekintett.

— Nos? — mondá.

— Ön Pontmercy Marius úr?

— Igen.

— Kerestem önt, — folytatá Laigle.

— Már hogy? — kérdé Marius. Mert csakugyan ő volt; éppen jött a nagyapjától és most egy oly alak állott előtte, a kit ekkor látott életében először. — Én nem ismerem önt.

— Én sem önt, — felelt Laigle.

Marius valami rossz tréfát, felültetést sejtett. Nem volt jókedvében és összevonta szemöldökeit. A meauxi Laigle azonban rendíthetetlen nyugalommal folytatta:

— Ön tegnapelőtt nem volt a jogakadémián.

— Lehetséges.

— Bizonyos.

— Ön diák? — kérdé Marius.

— Igen, uram. Úgy, mint ön. Tegnapelőtt véletlenül betévedtem a jogakadémiába. Hiszen tudja, néha támad az embernek ilyen bolond ötlete. A tanár éppen névsort olvasott. Ön bizonyosan tudja, hogy mostanában roppant szigorúan veszik ezt a dolgot. A ki háromszor hiányzik, törlik a névsorból. Hatvan franc egyszerűen kárbaveszett.

Marius kezdett figyelni. Laigle folytatta:

— Blondeau olvasta a névsort. Ismeri Blondeaut. Hegyes és nagyon rosszindulatú orra van és gyönyörrel szimatolja a távollevőket. Ravaszul a P betűnél kezdte. Nem is igen hallgattam oda, mert az én nevem nem ebben a betűben van. Egész jól ment a dolog. Semmiféle törlés; mindenki ott volt. Blondeau kezdett elszomorodni. Blondeau, drága szerelmem, — mondtam magamban, — ma ugyan senkinek se fogod kitekerni a nyakát. Egyszerre Blondeau elkiáltja: *Pontmercy Marius.* Senki se felel. Blondeau, telve reménynyel, még hangosabban ismétli: *Pontmercy Marius.* És veszi a tollat. Uram, nekem van szívem. Hirtelen fölvillant bennem: Ime, egy derék fiú,

a kit ki fognak törölni. Gondoljuk csak meg a dolgot. Ebben a fiatal emberben van vér, mert nem jár pontosan az előadásokra. Nem valami jó diák. Nem egy olyan otthonülő, a ki folyton tanul, tudákos nyálasszájú, a ki jártas a tudományban, irodalomban, theológiában, bölcselkedésben, nem valami iskolai pomádéval kikent ostoba. Ez a fiatal ember derék lustálkodó, a ki sétál, kirándul, szereti a grisette-eket, udvarol a szép leányoknak és a ki e pillanatban talán éppen a kedvesemnél van. Mentsük meg őt. Halál Blondeaura! E pillanatban már bemártotta tollát a fekete kitörlő tintába, vadul villogó szemét körüljártatta a hallgatóságon és harmadszor mondta: *Pontmercy Marius! — Jelen!* — kiáltottam. Így történt, hogy önt nem törölték ki.

— Uram! — mondá Marius.

— Engem pedig töröltek, — folytatta a meauxi Laigle.

— Nem értem, — szólt Marius.

Laigle folytatta:

— Nagyon egyszerű a dolog. Közel voltam a kathedrához, hogy meghallják, ha felelek és közel az ajtóhoz, hogy odább állhassak. A tanár merően reám nézett. Hirtelen, mert neki is olyan ravasz szimatú orra van, mint a milyenről Boileau beszél, átugrott az L betűre. L ez az én betűm. Meauxból való vagyok és Laigle a nevem.

— Laigle! — vágott közbe Marius, — mily szép név!

— Nos hát, uram, az a Blondeau eljut ehhez a szép névhez és kiáltja: *Laigle!* Ön felelek: *Jelen!* Erre Blondeau tigrisszelídséggel reám néz, mosolyog és így szól: Ha ön Pontmercy, úgy nem lehet Laigle. Oly kijelentés, mely önre nézve csak feszélyező lehet, rám nézve azonban gyászos volt. Mert Blondeau, miután így szólt, törölte a nevemet.

— Igazán, uram, roppant sajnálom! — kiáltott föl Marius.

— Mindenekelőtt, — vágott közbe Laigle, — engedje meg, hogy az őszintén átérzett dicséret néhány frázisával bebalzsamozzam Blondeaut. Úgy veszem,

mintha meghalt volna. Ez nem sokat változtatna se a soványságán, se a sápadtságán, a hidegségén, merevségén és a szagán. És így szólok: *Erudimini qui judicatis terram.* Itt nyugszik Blondeau, Blondeau a nagyorrú, Blondeau Nasica, a fegyelem ökre, *bos disciplinae,* az előadások őrvös kutyája, a névsorolvasás szólító angyala, ki egyenes, pontos, hajlíthatatlan és utálatos volt. Isten törölje ki a nevét, mint a hogy ő kitörölte az enyémet.

Marius újra megszólalt:

— Kétségbe vagyok esve . . .

— Fiatal ember, — mondá a meauxi Laigle, — szolgáljon ez önnek leczkéül. Jövőben legyen pontos.

— Ezerszer bocsánatot kérek.

— Ne tegye ki többé felebarátját a kitöröltetés veszedelmének.

— Vígasztalhatatlan vagyok . . .

Laigle hangos nevetésbe tört ki.

— Én pedig el vagyok ragadtatva. Rajta voltam a lejtőn, hogy ügyvéd legyek. Ez a kitörlés megment. Lemondok a törvényszéki diadalokról. Nem fogom védeni az özvegyet és támadni az árvát. Nem hordok tógát. Elértem, hogy kitöröljenek. És mindezért önnek tartozom, Pontmercy úr. Ünnepélyes köszönő látogatást akarok tenni önnél. Hol lakik?

— Ebben a kocsiban, — mondá Marius.

— Ez gazdagságra vall, — felelt Laigle nyugodtan. — Gratulálok önnek. Házbére kilenczezer francot tesz ki egy évben.

E pillanatban Courfeyrac lépett ki a kávéházból.

Marius szomorúan mosolygott.

— Két óra óta lakom e kocsiban és szeretnék kijutni belőle; de hát nem tudom, hova menjek?

— Jöjjön hozzám, — mondá Courfeyrac.

— Az elsőbbség ugyan engem illetne, — jegyezte meg Laigle, — de nekem nincs lakásom.

— Hallgass, Bossuet, — szólt Courfeyrac.

— Bossuet, — mondá Marius, — de hiszen úgy emlékszem, — önnek Laigle a neve.

— A meauxi Laigle vagyok, — képletes nyelven: Bossuet.

Courfeyrac beszállt a kocsiba.

— Kocsis, — mondá, — hajtson a Porte-Saint-Jacques szállodába.

És Marius még az este beköltözött a Porte-Saint-Jacques szálloda egyik szobájába, Courfeyrac tőszomszédságába.

III.

Marius csodálkozása.

Marius néhány nap alatt barátja lett Courfeyracnak. A fiatalság a hamaros összeforradások és a gyors behegedések időszaka. Courfeyrac mellett Marius szabadon lélegzett, a mi meglehetősen új dolog volt neki. Courfeyrac nem terhelte kérdezősködéssel. Eszébe se jutott. Ebben a korban az arcz egyszerre megmond mindent. A beszéd felesleges. Van akárhány fiatal ember, a kiről azt lehetne mondani, hogy fecseg az arcza. A fiatal emberek összenéznek és már ismerik egymást.

Mindazonáltal egy reggel Coufeyrac hirtelen megkérdezte tőle:

— Igaz, van önnek politikai meggyőződése?

— Hogyne! — felelt Marius, csaknem megsértődve a kérdésen.

— Tehát micsoda párti?

— Demokrata-bonapartista.

— Szürke árnyalatú nyugodalmas egér, — mondá Courfeyrac.

Másnap Courfeyrac elvitte Mariust a Musain-kávéházba. Aztán mosolyogva a fülébe súgta: Be kell vezetnem önt a forradalomba. És bevezette az Abc barátainak termébe. Bemutatta barátainak, halkan csak ezt az egy szót mondva, melynek Marius nem tudta az értelmét: Növendék.

Marius az elmék darázsfészkébe került. Egyébiránt, noha hallgatag és komoly volt, nem tartozott se a szárnytalanok, se a fegyvertelenek közé.

Marius, ki eddig magányos életet élt és megszokásból meg izlése folytán a monologizálás és az elvonúltság felé hajlott, kissé megriadt e fiatal emberek zajgásától. Mindezek a különböző kezdeményezések taszították és vonzották egyszerre. E szabadságban és munkában élő elmék nyüzsgése össze-vissza kavarta gondolatait. Eszméi a zavarban néha oly messze sodródtak tőle, hogy alig tudott megint reájuk találni. Oly formában hallott beszélni bölcsészetről, irodalomról, művészetről, történelemről, vallásról, a hogy nem volt reá elkészülve. Sajátságos képeket látott és mert nem volt hozzájuk perspektivája, nem volt biztos, hogy nem chaos-e az, a mit lát? Mikor nagyapja véleményeit odahagyta, hogy apja nézeteihez csatlakozzék, azt hitte, immár megállapodott; most nyugtalanul és mintegy önmagának se merve bevallani, sejteni kezdte, hogy még nem tart ott. A látószög, honnan a dolgokat nézte, újra kezdett eltolódni. Valami ingadozás hullámoztatta egész látkörét. Sajátságos belső átrendezkedés. Majdnem fájt neki.

Úgy látszott, e fiatal emberek előtt nincsenek „szent dolgok". Marius különös nyilatkozatokat hallott mindenről, a melyek feszélyezték még félénk elméjét.

Egy színlapot látott, mely a régi, úgynevezett klasszikus műsor egyik tragédiájának a czímével ékeskedett. — Le a nyárspolgárok tragédiájával! — kiáltott Bahorel. És Marius hallotta, a hogy Combeferre így válaszol erre:

— Nincs igazad, Bahorel. A nyárspolgárok szeretik a tragédiát és ebben a részben békét kell nekik hagyni. A parókás tragédiának is van jó oldala és én nem tartozom azok közé, a kik Aischylos miatt megtagadják tőlük a létjogosúltságot. A természetben is vannak vázlatok; a teremtés egész sereg kész torzképet mutat: csőr, a mely nem csőr, szárnyak, melyek nem szárnyak, úszóhártyák, melyek nem úszóhártyák, lábak, melyek nem lábak, fájdalmas sikítás, mely szinte nevetést kelt az emberben, — ime a kacsa. Már pedig ha a baromfi meglehet a madár mellett, nem látom be,

hogy miért ne maradhatna meg a klasszikus tragédia is az antik tragédia mellett.

Vagy pedig Marius véletlenül a Jean-Jacques-Rousseau utczán haladt át Enjolras és Courfeyrac társaságában.

Courfeyrac megragadta az alkalmat:

— Nézze csak. Ez a Plâtrière-utcza, melynek ma Jean-Jacques-Rousseau-utcza a neve, mert valami hatvan évvel ezelőtt egy furcsa pár lakott benne. Jean-Jacques és Theresa. Időnkint gyermekeik születtek. Theresa szülte, Jean-Jacques pedig kitette őket.

Enjolras meglökte Courfeyracot.

— Tisztelet Jean-Jacques emlékének! Bámulom ezt az embert. Igaz, hogy megtagadta gyermekeit; de gyermekéül fogadta a népet.

E fiatal emberek egyike se mondta ki e szót: a császár. Egyedül Prouvaire Jean mondta néha: Napoleon; a többiek Bonaparteot mondtak. Enjolras ezt is *Buonaparte*-nak ejtette.

Mariust homályos csodálkozás fogta el. *Initium sapientiae.*

IV.

A Musain-kávéház hátsó terme.

E fiatal emberek ama beszélgetései között, melyeknél Marius jelen volt és a melyekben néha résztvett, az egyik valósággal rázkódást idézett elő elméjében.

A színhely a Musain-kávéház hátulsó terme volt. Ez este az Abc barátai majdnem teljes számmal voltak összegyülekezve. Valamennyi lámpa égett. Mindenféléről folyt a beszéd, szenvedély nélkül és zajosan. Kivéve Enjolrast és Mariust, a kik hallgattak, egy kissé mindenki derűre-borúra szónokolt. A bajtársak beszélgetésének néha megvan ez a békésen zsibongó jellege. Épp úgy zűrzavaros játék, mint társalgás. A szót, a mit az egyik mondott, felkapta a másik. Négyen is beszéltek egyszerre.

Egy nőnek se volt bemenete e hátsó terembe, ki-

véve Louisont, a mosogatóasszonyt, a ki néha-néha áthaladt rajta, hogy az öblögető helyiségből a kávéfőzőbe menjen.

Grantaire, a ki teljesen be volt rugva, torkaszakadtából ordítozott az egyik szegletben és így kiabált:

— Szomjas vagyok. Halljátok, halandók, azt álmodtam, hogy a heidelbergi hordót megütötte a guta és én is egyike vagyok a tizenkét pióczának, melyet reáraknak. Inni szeretnék. Felejteni akarom az életet. Az élet utálatos találmány, melyet nem tudom, ki eszelt ki. Semeddig se tart és semeddig se ér. Az ember összetöri magát vele. Az élet oly díszlet, a melyen nem igen van dísz. A boldogság festett vakablak. A prédikátor azt mondja: minden hiúság; én is azt tartom, a mit ez a derék ember, a ki talán nem is élt soha. Zeno, nem akarva egész meztelenül járni, hiúságba öltözött. Oh! hiúság! Nagy szavakkal való takaródzás! A konyha — laboratorium; a tánczos — tanár; a csepűrágó — testgyakorló művész; a verekedő — ökölvívó; a gyógyszerész — vegyész; a parókacsináló — művész; a malterkeverő — építész; a jockey — sportsman. A hiúságnak van eleje és hátulja; a hátulja buta: a néger üvegből való ékességével; az eleje ostoba: a bölcsész, a ki rongyokban jár. Sajnálom az egyiket és nevetek a másikon. A mit tisztességnek és méltóságnak neveznek, sőt általában maga a tisztesség és a méltóság csupa hiú dibdábság. A királyok játszanak az emberi büszkeséggel. Caligula consullá nevezett ki egy lovat; II. Károly lovaggá ütötte a vesepecsenyét. Álljatok hát oda Incitatus consul és Roastbeef báró közé. A mi az emberek belső értékét illeti, ez se érdemel több tiszteletet. Hallgassátok meg a dicsbeszédet, a mit a szomszéd mond a szomszédról. A fehér gyalázkodva szól a fehérről; ha a liliom beszélni tudna, ugyancsak csúffá tenné a galambot! A vakbuzgó asszony, ha egy másik, hozzá hasonlóról beszél, mérgesebb az áspiskígyónál. Kár, hogy tudatlan fráter vagyok, mert egész sereg példát idézhetnék; de hát semmit se tudok. Eszem azonban mindig volt. Mikor Grosnál növendékeskedtem, a helyett, hogy képeket mázoltam volna, inkább ellopkod-

tam az almákat. Ilyen legény vagyok én és a mi benneteket illet, ti sem vagytok különbek. Fütyülök a tökéletességeitekre, minden kiválóságotokra és tehetségtekre. Minden kiválóság valamely fogyatkozással határos: a takarékosság a fösvénységgel, a nagylelkűség a pazarlással, a bátorság a henczegéssel, a jámborság az együgyüséggel; az erényben annyi a bűn, mint a lyuk Diogenes köpenyén. Kit csodáltok, a meggyilkoltat vagy a gyilkost? Caesart vagy Brutust? Az emberek általában a gyilkos pártján vannak. Éljen Brutus, a ki ölt. Ez az erény. Hát jó, legyen erény, de bizonyos, hogy egyszersmind őrültség is. Furcsa foltok vannak ezeken a nagy embereken. Az a Brutus, a ki megölte Caesart, egy kis fiú szobrába volt szerelmes. Ez a kis szobor a görög Strongylion műve volt, ugyanazé, a ki azt a Széplábú, Euknemos nevű amazon szobrát faragta, melyet Nero magával hordott utazásaiban. Strongyliontól csak ez a két szobor maradt, mely összeköttetésbe hozta Brutust és Nerot; Brutus szerelmes volt az egyikbe, Nero a másikba. A marengoi csata másolata a pydnainak; Chlodwig Tolbiac-ja és Napoleon Austerlitze úgy hasonlít egymáshoz, mint két csepp vér. Nem sokat adok a győzelemre. Semmi se oly ostoba, mint győzni; az igazi dicsőség: meggyőzni. Hanem hát próbáljátok csak meg bebizonyítani valamit! Nektek elég, ha sikert arattok — hitványság! — és hódítotok — nyomorúság! Hiúság és gyávaság mindenütt. Minden engedelmeskedik a sikernek, még a nyelvtan is. *Si volet usus,* — mondja Horatius. Éppen ezért megvetem az emberi fajzatot. Menjünk át az egésztől a részhez? Azt akarjátok, hogy bámulattal adózzam a népeknek? Ugyan melyik népnek, ha szabad kérdenem. Talán a görögnek? Az athéniek, a hajdankor e párisiai, megölték Phociont, mondhatnók Colignyt, és hízelegtek a zsarnokoknak, annyira, hogy Anacephoras azt mondta Pisistratesről: Vizelete odavonja a méheket. Görögországnak ötven éven át a grammatikus Philetas volt a legtekintélyesebb embere, a ki oly kicsi és oly nyiszlett volt, hogy ólmot kellett akasztania saruira, nehogy elvigye a szél. Corinthus főterén volt egy szobor, melyet Silanion fa-

ragott és a melyet Plinius jegyzékbe vett; e szobor Episthatest ábrázolta. Mit tett Episthates? Feltalálta a gáncsvetést. Ez Görögország és a görög dicsőség. Menjünk tovább. Angliát csodáljam? Vagy Francziaországot? Francziaországot? Miért? Páris miatt? Már megmondtam véleményemet az athéniekről. Angliát? Miért? Londonért? Gyülölöm Carthagot. De meg különben is: London, a fényűzés metropolisa, egyszersmind a nyomornak is a fővárosa. Csak az egy Charing-Cross kerületben minden száz halott között van egy, a ki éhen halt. Ez Albion. Betetőzésül hozzáteszem, hogy láttam tánczolni egy angol nőt, kinek rózsakoszorú volt a fején és kék pápaszem az orrán. Hagyjuk tehát Angliát! És ha nem bámulom John Bullt, bámuljam fivérét, Jonathant? Nem igen tudom szenvedni ezt a rabszolgatartó testvért. Vegyétek el a *time is money*-t, mi marad Angliából? Vegyétek el a *cotton is king*-et, mi marad Amerikából? Németország — nyirok; Olaszország epe. Oroszországért lelkesedjünk? Voltaire csodálta. De ő Khinát is csodálta. Elismerem, hogy Oroszországnak megvannak a maga szépségei, többek között az erős zsarnokság; de én sajnálom a zsarnokokat. Nagyon gyönge lábon áll az egészségük. Egy Alexis, a kit lefejeztek, egy Péter, a kit leszúrtak, egy Pál, a kit megfojtottak, egy másik Pál, a kit agyonrugdostak, egy csomó Iván, a kit megöltek, több Miklós és Bazil, a kit megmérgeztek, mindez azt bizonyítja, hogy az orosz császárok palotája rémítőn egészségtelen hely. Az összes czivilizált népek a háborúval hívják fel magukra a gondolkodó bámulatát, már pedig a háború, a czivilizált háború összegezi a banditaság minden formáját, a Jaxa-hegyi zsiványok utonállásától az indusok portyázásáig. Eh mit! — mondjátok, — Európa mégis többet ér, mint Ázsia. Elismerem, hogy Ázsia tiszta bolondság; de nem látom be, hogy mit nevettek a dalai lámán ti, nyugoti népek, a kik elegantiátokat összekevertétek a felséges uralkodó személyek mindenféle komplikált piszkosságával, Izabella királyné szennyes ingétől a dauphin éjjeli ülőhelyéig. Akartok tájékoztatást? Brüszszelben iszszák a legtöbb sört, Stockholmban a legtöbb pálinkát, Madridban a legtöbb csokoládét, Amsterdam-

ban a legtöbb keserű pálinkát, Londonban a legtöbb bort, Konstantinápolyban a legtöbb kávét, Párisban a legtöbb abszinthet; íme az összes hasznos tudnivalók. Páris mindazonáltal elől jár. Párisban még a rongyszedők is sybariták. Diogenes épp úgy szeretett volna rongyszedő lenni a Maubert-téren, mint bölcsész a Pireuson. Jegyezzétek meg még a következőket: a rongyszedők korcsmáit bibine-nek nevezik; a leghíresebbek a *Casserole* és a *L' Abattoir*. Nos, hát bevallom nektek, én kéjencz vagyok, Richardnál étkezem, hol negyven sous az ebéd és perzsa szőnyegeket akarok, melyeken meztelenül hengergethessem Cleopatrát! Hol van Cleopatra? Ah! te vagy az, Louison. Jó napot.

Így beszélt, Louison karjába kapaszkodva, szinte holtrészegen Grantaire a Musain-kávéház hátsó termében.

Bossuet kinyujtotta feléje a karját, megpróbálva, hogy elhallgattassa, de Grantaire még hangosabban újra kezdte:

— Meauxi Aigle, ereszd le a lábadat. Semmi hatása sincs reám hippokratesi mozdulataidnak. Fölmentelek alóla, hogy csillapíts. Különben is, szomorú vagyok. Mit mondjak? Az ember rossz, az ember formátlan. A pillangó sikerült alkotás, az ember nem; ennél az állatnál Isten elvétette a dolgát. Az embertömeg rakása a rútságoknak. Vedd bármelyiket: nyomorult. Unom az életet és e mellett melancholiában, nostalgiában és hypochondriában is szenvedek, dühöngök, ásítok, unatkozom, torkig vagyok mindennel! Maga az Úristen is menjen a pokolba!

— Csönd legyen! — kiáltott feléje Bossuet, a ki valami jogi kérdésről vitatkozott a körülötte állókkal és egészen belezavarodott egy hosszú mondatba, melyet nem tudott bevégezni.

Grantaire mellett egy majdnem csöndes asztalon két kis kupicza között egy lap papir, toll és tintatartó mutatta, hogy ott vaudeville készül. E fontos ügyben halkan folyt a tárgyalás és a két munkában levő fej egészen egymáshoz hajolt.

— Kezdjük a nevekkel. Ha a nevek megvannak, a mese magától adódik.

— Igazad van. Diktáld. Én majd írom.

— Dorimon.

— Tőkepénzes?

— Természetes.

— Célestine, a leánya.

— . . . nya. Tovább.

— Sainval ezredes.

— Sainval elcsépelten hangzik. Mondjunk inkább Valsint.

A vaudevilleisták mellett egy másik csoport, mely szintén arra használta föl az általános zsivajt, hogy halkan beszélgessen, egy párbaj esélyeit vitatta meg. Egy öreg — harminczéves — oktatott egy fiatalt — tizennyolczéves — és elmagyarázta neki, hogy milyen ellenféllel van dolga.

— Az ördögbe is! légy résen. Kitünő penge. Tiszta munkát szokott csinálni. Erősen támad, sohasem véti el a cselvágásokat, gyors, mint a villám és biztos, mint a kétszerkettő és e mellett még balkezes is!

A Grantaire-rel szemközti sarokban Joly és Bahorel dominóztak és szerelemről beszélgettek.

— Te szerencsés ficzkó vagy, — szólt Joly. — Olyan szeretőd van, a ki mindig nevet.

— Ez a hibája, — felelt Bahorel. — Az ember szeretője rosszul teszi, ha nevet. Ezzel felbátorít a hűtlenségre. Ha az ember azt látja, hogy jókedvű, nem érez lelkiismeretfurdalást. De ha szomorú, az ember sajnálja megcsalni.

— Hálátlan! Hiszen egy nevető leány, az oly jó! És ti sohase veszekedtek!

— Ez benne van a szerződésünkben. Mikor megkötöttük a mi kis szent-szövetségünket, megállapítottuk mindegyikünk részére a határvonalat, melyet sohasem szabad átlépnünk. Eddig az egyik, eddig a másik. Innen a béke.

— A béke a boldogság kérődzése.

— És te, Joly, még haragban vagy azzal a kisasszonynyal? Már tudod, melyikkel.

— Kegyetlen kitartással duzzog még egyre.

— Pedig már a soványságoddal is meglágyíthatnád a szívét.

— Hajh, hajh!

— A te helyedben ott hagynám a faképnél.

— Könnyű ezt mondani.

— Megtenni is könnyű. Ugyebár Musichetta a neve?

— Igen. Ah! kedves barátom, micsoda pompás leány! Művelt, kicsi a lába, kicsi a keze, szépen öltözködik, fehér, gödröcskés a bőre és olyan a szeme, mintha festve lenne. Bolondulok érte.

— Akkor hát, kedvesem, tetszeni kell neki. Légy elegáns és hódító. Vegyél Staubnál valami jó nadrágot.

— Mennyiért? — kiáltott közbe Grantaire.

A harmadik sarokban költészeti vitatkozás folyt. A pogány mythologia vitázott, a keresztyén mythologiával. Az Olymposról volt szó, melynek Prouvaire Jean merő romantizmusból a pártjára kelt. Prouvaire csak a csöndességben volt félénk. Ha nekihevült, csak úgy dőlt belőle a szó, vidáman és lyrikus tűzzel.

— Ne sértegessük az isteneket, — mondta. — Lehet, hogy az istenek még nem multak el. Jupiter nekem csöppet se látszik olyannak, mint a ki már meghalt. Azt mondjátok: az istenek álomképek. Nos hát a természetben még ma is, mindez álomképek szertefoszlása után megtalálhatók a hajdani nagy pogány mythosok. Egy-egy citadellás hegycsúcs, mint például a Vignemale, nekem még ma is úgy tűnik fel, mintha Cybele feje volna; nincs bebizonyítva, hogy éjszakánként nem Pan fütyül-e a fűzfák között és mindig meg voltam győződve, hogy Io-nak van valami szerepe Pissevache vízesésében.

Az utolsó sarokban politikáról folyt a szó. Az octroyált alkotmányt szidalmazták. Combeferre valamelyest védelmébe vette, de Courfeyrac erélyesen támadta. Az asztalon ott feküdt egy példánya a szerencsétlen tervezetnek. Courfeyrac felragadta és meg-megloboga-tatta, érvelését a papirlap zizegésével tarkítva.

— Először is, nem akarok királyokat. Már csak gazdasági szempontból sem kell; a királyok parasiták. Nincs ingyen-király. Hallgassatok ide: A királyok drága-

sága. I. Ferencz halálakor Francziaország államadóssága 30.000 livres volt; XIV. Lajos halálakor két milliárd és hatszáz millió livres volt, a mi, Desmarets számítása szerint, 1760-ban 4500 milliónak, ma pedig tizenkét milliárdnak felel meg. Másodszor pedig, már meg kell engednie Combeferrenek, az octroyált alkotmány rossz segédeszköze a czivilizácziónak. Előkészíteni az átmenetet, símává tenni az utat, csökkenteni a rázkódtatást, fictiv alkotmányossággal mintegy észrevétlenül vezetni át a nemzetet a monarchiától a demokrácziához — micsoda hitvány érvek ezek! Nem! nem! Sohase világítsunk a népnek hamis világítással. Az elvek elcsenevészednek és megfakulnak a ti alkotmányos pinczétekben. Semmi csonkítás. Semmi egyezkedés. Semmi octroy. Minden ilyen octroyban van egy 14-ik paragrafus. A kéz mellett, mely ad, ott a karom, mely visszaragad mindent. Nekem nem kell a charta. A charta álarcz; hazugság van mögötte. A nép, mely elfogadja a chartát, leköszön jogairól. A jog csak teljes egészében jog. Nem! Nem kell a charta!

Tél volt, két fahasáb lángolt a kandallóban. Csábító alkalom volt és Courfeyrac nem tudott ellenállani. Összegyürte a szegény Touquet-chartát és beledobta a tüzbe. A papir föllángolt. Combeferre bölcsészi nyugalommal nézte, mint ég el XVIII. Lajos remekműve és csak ennyit mondott:

— A charta lánggá változott.

És a vidám zsivajgás, melyben gúnyos szólások, csúfolodó megjegyzések, szójátékok röpködtek ide-oda, az, a mit a franczia lendületnek, az angol humornak nevez, a jó és rossz izlés, a jó és rossz érvek lövöldözése, az egymást keresztező bolondos beszélgetések vidám összevisszasága tovább folytatódott.

V.

A láthatár kiszélesedése.

A fiatal elmék egymáshoz kocczanásában az a csodálatos, hogy sohasem lehet előre látni a szikrát és nem lehet előre sejteni a villámlást. Senki sem tudja,

mi fog mindjárt kipattanni. Az elérzékenyedésből harsogó nevetés fakad. A legbolondosabb perczben bekopogtat a komolyság. A benyomásokat a legelső szó megváltoztatja. A nekihevülés mindegyiknél korlátlan jogokkal van felruházva. Egy élcz a legváratlanabb dolgoknak nyit útat. A társalgás hirtelen hangulatok között haladó úthoz hasonlít, melyben a kilátás minden pillanatban változik. E beszélgetésekben a véletlen a gépvezető.

A zajgáson, melyet Grantaire, Bahorel, Prouvaire, Bossuet, Combeferre és Courfeyrac műveltek, egyszerre egy szigorú gondolat tört át.

Miként történik, hogy hirtelen valamely kijelentés merül fel a párbeszédben, olyan kijelentés, mely önmagától válik súlyossá azok előtt, a kik hallják? Már mondtuk, hogy senki se tudja ennek a titkát. A zsivajban Bossuet egyszerre a következő datummal végezte egy közbeszólását, melyet Combeferrehez intézett:

— 1815 június 18, Waterloo.

A Waterloo szóra Marius, ki egy pohár víz mellett könyökére támasztott arczczal ült az egyik asztalnál, elvette öklét az álla alól és kezdett mereven a hallgatóságra nézni.

— A tagadóját, — kiáltott fel Courfeyrac, — ez a 18-as szám különös és meglepő egy szám. Ez Bonapartenak a végzetes száma. Kapcsoljátok össze e két szóval: Lajos és brumaire és előttetek áll az embernek az egész végzete.

Enjolras, a ki eddig csendben volt, megtörte hallgatását és odaszólt Courfeyrachoz:

— Vagyis a bűn és a büntetés.

E szó: *bűn*, több volt, mint a mennyit Marius, a kit Waterloo emlékének hirtelen történt felidézése különben is erősen felizgatott, el tudott hallgatni.

Felállt, lassan Francziaországnak a falon függő térképéhez lépett, melynek alján egy külön részben egy kis sziget látszott, ujjával erre a szigetre mutatott és így szólt:

— Corsica. Kicsike kis sziget, a mely Francziaországot ugyancsak nagygyá tette.

Jeges fuvalom suhant át a termen. Mindenki elhallgatott. Érezték, hogy valami kezdődik.

Bahorel, válaszolni készülvén Bossuetnek, éppen kedvencz állásába akarta magát vágni, de abbahagyta, hogy hallja, mi következik.

Enjolras, kinek kék szeme nem nézett senkire, hanem mintha a végtelenbe tekintett volna, a nélkül, hogy Mariusra reápillantana, felelt neki:

— Francziaországnak semmiféle Corsicára sincs szüksége, hogy nagy legyen. Francziaország nagy, mert Francziaország. *Quia nominor leo.*

Marius semmi kedvet se érzett a meghátrálásra. Enjolras felé fordult és oly hangon, melyben a benső megrendülés rezgett, szólt:

— Isten őrizzen, hogy Francziaországot kisebbítsem! De azzal még csöppet se kisebbítem, ha összeolvasztom Napoleonnal. Hát jó, beszéljünk csak a dologról. Ujoncz vagyok köztetek, de bevallom, hogy csodálkozom rajtatok. Hol tartunk? Kik vagyunk? Kik vagytok ti? Ki vagyok én? Értsük meg egymást a császár irányában. Ti Buonapartet mondtok és úgy hangsúlyozzátok az *u* betűt, mintha royalisták lennétek. Figyelmeztetlek benneteket, hogy a nagyapám még túltesz rajtatok; ő Bounapartét mond. Azt hittem, hogy fiatal emberek vagytok. Hová tettétek hát a lelkesedésteket? Hol van? Kit csodáltok, ha a császárt nem csodáljátok? Mit kívántok még többet? Ha ez a nagy ember nincs ínyetekre, hát micsoda nagy embereket akartok? Benne minden megvolt. Tökéletes volt. Agyában köbre emelve voltak meg az emberi tehetségek. Törvénykönyvet alkotott, akár Justinianus; úgy diktált, mint Caesar; beszédében Pascal villáma társult Tacitus mennykövével; csinált és írt történelmet; hadijelentései megannyi hősköltemények; Newton számolóképességét összekapcsolta Mohamed képgazdagságával; a Keleten oly szavakat hagyott maga után, melyek hatalmasak, mint a piramisok; Tilsitben méltóságra tanította a császárokat; az akadémiában Laplaceszal mérközött; az államtanácsban túltett Merlinen, — lelket öntött az egyiknek a geometriájába, a másiknak a furfangjába; jogtudós volt a jogászok között és csillagász a csillag-

vizsgálók között; mint a hogy Cromwell hét gyertya közül elfújta az egyiket, ő elment a Templebe, hogy alkudozzék egypár függönyön; mindent látott, tudott mindent, de ez nem akadályozta, hogy teljes lelkéből nevessen kis gyermeke bölcsője mellett; és egyszerre Európa ijedten kezdett hallgatózni, hadseregek indultak meg, ágyúk dübörögtek, hajóhidak nyúltak át a folyamokon, lovasok fellegei vágtattak a viharban, kiabálás, trombitaharsogás, trónok ingása, a birodalmak határai remegtek a térképen, hallatszott, hogy egy emberfeletti kard repül ki a hüvelyből és látták őt, a mint ott áll a láthatár szélén, fáklyával az egyik kezében, ragyogó szemmel, menydörgés között bontva ki két szárnyat: a nagy hadsereget és a régi gárdát, — a harcz arkangyala volt!

Mindnyájan hallgattak és Enjolras lehajtotta a fejét. A hallgatás egy kissé mindig a belenyugvásnak vagy a tovább nem mehetésnek a benyomását teszi. Marius, szinte a nélkül, hogy lélegzetet vett volna, még nagyobb lelkesedéssel folytatta:

— Legyünk igazságosak, barátaim! Ily császár császárságának lenni, mily fényes sors ez egy népnek, ha az a nép Francziaország népe és még a maga lángelméjével is növeli ez ember lángelméjének fényét! Megjelenni és kormányozni, előnyomulni és diadalmaskodni, az összes fővárosokat hadjáratának állomáshelyeivé tenni, granátosokat királyokká koronázni, dynastiák bukását decretálni, átváltoztatni Európát, éreztetni, hogy a mikor fenyegetünk, kezünk Isten kardjának a markolatát fogja, egy emberben követni Hannibált, Caesart és Nagy Károlyt, olyan valakinek a népéhez tartozni, a ki minden reggel egy megnyert csata hírével teszi széppé a hajnalt, ki az invalidusok ágyújának dörgésével ébresztet fel, örök ragyogású szavakat szór a világosság mélységeibe: Marengo, Arcole, Jena, Wagram! minden pillanatban a győzelmek csillagképét virrasztja fel a századok zenithjére, a franczia császárságot párjává teszi a római birodalomnak, — nagy nemzetnek lenni és megszülni a nagy hadsereget, szétröpíteni a világ minden tájára légióit, mint a hogy a hegység szétröpíti sasmadarait, győzni, uralkodni, menykövezni, Európa népei között a dicsőség

fényétől mintegy megaranyozott népnek lenni, titánok harsonáit harsogtatni át a világtörténelmen, kétszeresen meghódítani a világot: fegyverrel és ragyogással, — ez fenséges dolog. Mi az, a mi nagyobb ennél?

— Szabadnak lenni, — mondá Combeferre.

Most Marius hajtotta le a fejét. Ez az egyszerű és hideg kijelentés aczélpengeként hasította epikus lelkesedését és érezte, hogy halálos csapást kapott. Mikor felnézett, Combeferre már nem volt a teremben. Alkalmasint elégülten, hogy így válaszolt az apotheosisra, távozott. A terem üres volt. Enjolras, egyedül maradva Mariussal, komoly tekintettel nézett reá. Marius azonban, miután kissé összeszedte gondolatait, még nem tartotta magát legyőzöttnek. Még forrott benne valami, a mit syllogismusok formájába öntve akart kifejteni Enjolras előtt, mikor egyszerre egy mindjobban távolodó énekhang felcsendülése hallatszott a lépcsőről. Combeferre énekelt és a következő dalt énekelte:

Ha Caesar mondaná:
Tied a harcz és babér;
De cserébe kivánná:
Ne éljek anyámért!
Nagy Caesar — felelném,
Tartsd meg a drága bért,
Anyám drágább nekem,
Sokkal drágább nekem!

A gyöngéd és mégis szenvedélyes hanghordozás, melylyel Combeferre e dalt énekelte, valami különös nagyságot adott neki. Marius elgondolkozva és tekintetét a menyezetre függesztve, mintegy gépiesen ismételte: Anyám? . . .

E pillanatban Enjolras kezét érezte a vállán:

— Polgártárs, — mondá neki Enjolras, — az én anyám a köztársaság.

VI.

Res angusta.

Ez az est mély megrázkódtatást és szomorú homályt hagyott Marius lelkében. Azt érezte, a mit talán a föld érez, mikor az ekevas felszántja, hogy belévessék a

búzamagvat; csak a sebet érzi; a csirázás megreszketése és a gyümölcsözés öröme csak később következik.

Marius komor lett. Még csak az imént volt, hogy hitet alkotott magának; máris el kell vetnie? Azt mondta magában, hogy nem. Kijelentette, hogy nem akar kételkedni és mégis, akarata ellenére is kételkedni kezdett. Két hit között lenni, a között, a melyikből nem léptünk ki és a között, a melyikbe még nem léptünk be: ez elviselhetetlen; az ily szürkület csak a denevér-lelkeknek van ínyére. Marius egyenes természet volt és igazi világosság kellett neki. A kétség félhomályát nem tudta jól tűrni. Bármennyire vágyott is ott és annál maradni, a hol volt, ellenállhatatlan kényszert érzett, hogy folytassa az útját, vizsgáljon, gondolkodjék, haladjon tovább. Hova fog ez vezetni? Attól félt, hogy miután oly sok lépést tett, mely közel hozta apjához, most oly lépéseket kell tennie, melyek eltávolítják tőle. Minden, a mi eszébe ötlött, még csak növelte kényelmetlen érzését. Csupa meredélyt látott maga körül. Nem volt egyetértésben se nagyapjával, se barátaival; annak a szemében túlságosan merész, ezek előtt túlságosan elmaradt volt és úgy érezte, kétszeresen el van szigetelve: az öregségtől is, meg a fiatalságtól is. Többé nem járt a Musain-kávéházba.

Lelkiismeretének e válságában eszébe se jutott, hogy az élet bizonyos anyagi oldalaira gondoljon. Az élet valóságai azonban nem engedik, hogy az ember megfeledkezzék róluk. Egyszerre csak hirtelen oldalba lökték.

Egy reggel a szálloda tulajdonosa belépett Marius szobájába és így szólt hozzá:

— Courfeyrac úr kezességet vállalt önért.

— Igen.

— Csakhogy pénzre volna szükségem.

— Mondja meg Courfeyracnak, hogy beszélni szeretnék vele, — mondá Marius.

Courfeyrac bejött és a szállodás magukra hagyta őket. Marius elmondta Courfeyracnak, a mit eddig még nem jutott eszébe közölni vele, hogy jóformán egyedül áll a világon és nincsenek rokonai.

— Hát mit akar csinálni? — mondá Courfeyrac.

— Nem tudom, — felelt Marius.

— Mi a szándéka?
— Nem tudom.
— Van pénze?
— Tizenöt franc.
— Adjak kölcsön?
— Nem fogadom el.
— Vannak ruhái?
— Ez itt minden.
— Vannak ékszerei?
— Egy órám van.
— Ezüst?
— Arany. Itt van.
— Tudok egy kereskedőt, a ki megveszi a felsőkabátját meg az egyik nadrágját.
— Helyes.
— Ezentúl csak egy nadrágja, egy mellénye, egy kalapja és egy kabátja lesz.
— És egy pár csizmám is lesz.
— Mit? Hát nem fog mezitláb járni? Micsoda gazdagság!
— Be fogom érni vele.
— Tudok egy órást, a ki megveszi az óráját.
— Jó.
— Nem jó. Mert mit csinál aztán?
— Mindent, a mit kell. Csak becsületes dolog legyen.
— Tud angolul?
— Nem.
— Tud németül?
— Nem.
— Annál rosszabb.
— Miért?
— Mert egy barátom, a ki könyvkereskedő, valami encyclopedia-félét ad ki, a melybe német meg angol czikkeket fordíthatna. Rosszúl fizetik, de az ember megél belőle.
— Meg fogok tanulni angolul és németül.
— És addig?
— Addig a ruháimból meg az órámból fogok élni.
Elhivatták a ruhakereskedőt. Húsz francot adott a

ruhákért. Elmentek az óráshoz. Negyvenöt francért vette meg az órát.

— Nem rossz, — mondá Marius Courfeyracnak, mikor visszatértek a szállodába, — tizenöt francommal együtt most nyolczvan francom van.

— És a szállodás számlája? — jegyezte meg Courfeyrac.

A szállodás beadta a számlát, melyet rögtön ki kellett fizetni. Hetven francot tett ki.

— Tíz francom maradt, — mondá Marius.

— Az ördögbe is, — mondá Courfeyrac, — tehát öt francból fog élni, a míg megtanul angolul és öt francból, a míg megtanul németül. Ez annyit jelent, hogy vagy a nyelveket tanulja meg roppant hamar, vagy egy ötfrancost költ el nagyon lassan.

E közben azonban Gillenormand kisasszony, a ki alapjában jószívű teremtés volt, végre is kikutatta Marius lakását. Marius egy délelőtt, mikor hazajött az előadásról, levelet talált otthon nagynénjétől és a levéllel együtt megjött egy lepecsételt dobozban a *hatvan pistol* is, vagyis hatszáz franc aranyban.

Marius tiszteletteljes levél kíséretében, melyben kijelentette, hogy meg tud élni és maga is fedezheti szükségleteit, visszaküldte nagynénjének a harmincz Lajos-aranyat. Már csak három francja volt.

A néni nem szólt e visszautasításról a nagyapának, mert félt, hogy ezzel csak még jobban felbőszíti. De különben is nem mondta-e: Többé egy szót se akarok hallani erről a vérszopóról!

Marius elköltözött a Porte-Saint-Jacques-szállodából, nehogy adósnak kelljen maradnia.

ÖTÖDIK KÖNYV.

A balsors haszna.

I.

Marius szükölködik.

Szigorú élet következett el Mariusra nézve. Hogy ruháit és óráját felélte, az még nem volt semmi. Elkövet-

kezett az az idő, a mikor éhkoppal élt. Rettenetes állapot: kenyér nélkül való napok, álmatlan éjszakák, gyertya nélküli esték, tüz nélküli tűzhely, egész hetek munka nélkül, reménytelen jövő, a könyökön kilyukadt kabát, az ócska kalap, mely nevetésre indítja a fiatal leányokat, a kapú, melyet este zárva talál az ember, mert nem fizette meg a házbért, a kapus és a csapláros szemtelensége, a szomszédok gúnyos vigyorgása, a megaláztatások, a keserűség, az elcsüggedés, — Marius mindezt megtanulta elnyelni, sőt megtanulta, hogy gyakran nincs is mást mit nyelni. Az életnek abban a korszakában, melyben az embernek szüksége van a büszkeségre, mert szüksége van a szeretetre, azt kellett éreznie, hogy kigúnyolják, mert rossz ruhában jár és kinevetik, mert szegény. Az ifjúságnak abban az idejében, mikor császári büszkeség dagasztja a szívet, lesütött szemének pillantása nem egyszer esett lyukas czipőire és megismerte a nyomor igazságtalan szégyenét és kínos pirulását. Csodálatraméltó és rettenetes megpróbáltatás, melyből a gyengék gyalázatosan, az erősek magasztosan kerülnek ki. Verem, melybe a végzet letaszítja az embereket, ha gazficzkót vagy félistent akar teremteni.

Mert sok nagy cselekvés történik a kis csatákban. Vannak makacs és ismeretlen hősök, a kik lépésről-lépésre védik magukat a homályban a szükség és a hitványság végzetszerű áradása ellen. Nemes és titokzatos győzelmek, melyeket nem lát senki, nem jutalmaz semmi hirnév, nem hirdet egyetlen harsona se. Az élet, a balsors, az elszigeteltség, az elhagyatottság, a szegénység mindmegannyi csatatérek, melyeknek megvannak a maguk hősei; ismeretlen hősök, kik néha nagyobbak, mint a hírnevesek.

Szilárd és ritka természetek alakulnak így ki; a szomorúság, mely majdnem mindig sanyargató, néha az anya szerepét játsza; a nélkülözés megszüli az elme és a lélek hatalmát; az inség táplálója lesz a büszkeségnek; a balsors éltető teje a nagy léleknek.

Volt egy időszak Marius életében, mikor maga söpörte padlóját, a mikor egy garas ára puha sajtot vett

a gyümölcsárusnőnél, mikor megvárta, míg bealkonyodik, hogy bemenjen a pékhez és vegyen egy darab kenyeret, melyet aztán rejtegetve vitt haza odujába, mintha csak lopta volna. Néha látták, hogy a nevetgélő szakácsnők között, a kik megtaszigálták, egy félszeg fiatal ember oson be a sarki mészáros boltjába, hóna alatt könyvekkel, vad és félénk kifejezéssel az arczán, a ki belépve a mészárszékbe, leemeli kalapját homlokáról, melyen gyöngyözik az izzadság, mélyen köszönti a meglepett mészárosnét, hasonlóképp meghajol a mészároslegény előtt, egy ürüszeletet kér, kifizet érte hat vagy hét soust, papirba csomagolja, két könyv közé teszi és távozik. E fiatal ember Marius volt. Az így vásárolt szelet húsból, melyet maga sütött meg, három napig élt.

Az első nap megette a húst, második napon a zsírosát, harmadik nap a csonton rágódott.

Gillenormand kisasszony több ízben megpróbálkozott vele és küldött neki hatvan-hatvan pistolt. Marius mindig visszaküldte a pénzt, mondván, hogy semmire sincs szüksége.

A mikor az a forradalom, melyről föntebb beszéltünk, végbe ment benne, még gyászt viselt az apjáért. Azóta nem tette le a fekete ruhát. Azonban a ruha kezdett letenni ő róla. Eljött a nap, a mikor már nem volt kabátja. A nadrágot még lehetett viselni. Mit csináljon? Courfeyrac, a kinek tett némely szolgálatokat, adott neki egy ócska kabátot. Harmincz sousért Marius valami házmesterrel kifordíttatta és volt új kabátja. De ez a kabát zöld volt. Ettől fogva Marius csak naplemente után ment ki a házból. Így aztán a kabát feketének látszott. Minthogy mindig gyászban akart járni, az éjszakába öltözött.

Ezenközben letette az ügyvédi vizsgát. Úgy szerepelt, hogy Courfeyrac szobájában lakik, mely meglehetősen tisztességes formájú volt és a melyben egy csomó jogi könyv, vegyest egy sereg szétrongyolódott regénykötettel, képviselte a könyvtárt, melyet a szabályzat előír. Leveleit Courfeyrachoz czímeztette.

Mikor Marius ügyvéd lett, hideg, de alázattal és

tisztelettel teljes levélben értesítette erről nagyapját. Gillenormand úr remegő kézzel bontotta fel a levelet, elolvasta és négyfelé tépve a papirkosárba dobta. Két vagy három nap mulva Gillenormand kisasszony hallotta, a mint apja, a ki egyedül volt szobájában, hangosan beszél magával. Ez mindig így szokott lenni, ha nagyon fel volt indulva. Gillenormand kisasszony hallgatózott; az aggastyán a következőket mondta: — Ha nem lennél szamár, tudhatnád, hogy az ember nem lehet egyszerre báró is meg ügyvéd is.

II.

Marius szegénységben.

A nyomorúsággal is úgy van, mint minden egyébbel a világon. Végre is tűrhetővé válik. Formát ölt és kialakul. Az ember tengődik mellette, vagyis inséges, de lehetséges módon fejlődik tovább. Ime, miként rendeződött Pontmercy Marius élete:

A legnagyobb szükségen túl volt; a pálya kissé tágulni kezdett előtte. Megfeszített munkával, bátorsággal, kitartással és akaraterővel elérte, hogy évenként körülbelül hétszáz francot tudott keresni. Megtanult németül és angolul. Hála Courfeyracnak, a ki összeköttetésbe hozta könyvkereskedő barátjával, Marius a könyvkereskedő-irodalomban olyan *mindenes*-féle szerepet töltött be. Prospektusokat szerkesztett, fordított ujságokból, jegyzetes kiadásokat rendezett sajtó alá, életrajzokat böngészett össze stb. Jó évben, rossz évben egyaránt megkeresett vele hétszáz francot. Ebből élt. Nem rosszul. Hogy miként? Elmondjuk.

Marius a Gorbeau-házban lakott, hol évi harmincz francért egy cabinetnek nevezett kandalló nélküli odut kapott, melyben nem volt más butorzat, mint a mi éppen a legnélkülözhetetlenebb. E bútorok az övéi voltak. Havonta három francot fizetett az öreg főbérlő asszonynak, hogy kiseperje az oduját és minden reggel egy kevés meleg vizet, egy tojást és egy garasos czipót hozzon neki. Ez a tojás és ez a czipó volt a regge-

lije. Reggelije két-négy sousba került, a szerint, hogy a tojás drága volt-e vagy olcsó. Este hat órakor lement a Saint-Jacques-utczába, hogy Rousseaunál, a kinek Bassetvel, a Mathurin-utcza sarkán levő képkereskedővel szemben volt a vendéglője, megebédeljen. Levest nem evett. Egy hat sous-os húséltelt evett, azután főzeléket három sousért és valami csekély nyalánkságot szintén három sousért. Kenyeret három sousért annyit ehetett, a mennyit akart. A mi a bort illeti, vizet ivott. A pénztárnál fizetett, hol a már ekkor is kövér, de még mindig eléggé üde Rousseauné nagy méltósággal trónolt, egy soust adott a pinczérnek és egy mosolyt kapott Rousseaunétól. Tizenhat sousért mosolyt is kapott meg ebédet is.

Ez a Rousseau-vendéglő, melyben oly kevés boros palaczkot és oly sok vizes üveget ürítettek ki, nagyon csillapító hely volt; úgy hítták, hogy a *vizes Rousseau*.

Ilyesformán: reggeli négy sous, ebéd tizenhat sous, — a táplálkozás naponta húsz sousjába került, a mi egy évre háromszázhatvanöt francot tett ki. Vegyük ehhez a lakásért járó harmincz francot, a vénasszonynak fizetett harminczhat francot, meg a többi apró-cseprő kiadást: négyszázötven francból Marius fedezte a lakás, élelmezés és kiszolgálás költségeit. Ruházkodása száz francba került, a fehérnemű ötven francba, a mosás ötven francba: az egész nem tett ki többet, mint hatszázötven francot. Ötven francja még maradt. Gazdag volt. Alkalomadtán kölcsönadhatott tíz francot egyik-másik barátjának; Courfeyrac egy ízben hatvan francot vehetett tőle kölcsön. A mi a fűtést illeti, minthogy nem volt kandallója, Marius ezt a kérdést egyszerűen törölte.

Mariusnak mindig két teljes öltözete volt, egy ócska „mindennapra“, és egy új, különös alkalmakra. Mindkét ruhája fekete volt. Csak három inge volt: egy rajta, a másik a szekrényben, a harmadik a mosónőnél. Újat csak akkor vett, ha már a másik teljesen el volt használva. Inge rendszerint rongyos volt, miért is kabátját állig begombolva viselte.

Hogy Marius ilyen virágzó módba jusson, ahhoz évek kellettek. Kemény évek: inségesek és sanyarúságosak. Marius azonban nem ingadozott egy pillanatig

sem. Elszenvedett minden nélkülözést; csinált mindent, kivéve adósságot. Elmondhatta, hogy soha egy sousval se tartozott senkinek. Ő előtte az adósság annyi volt, mint kezdete a rabszolgaságnak. Sőt azt tartotta, hogy a hitelező még rosszabb, mint a gazda; a gazda az embernek csak a személye felett úr, míg a hitelező a méltóságát is megpofozhatja. Semmint hogy kölcsön vegyen, inkább nem evett. Nagyon sok bőjtnapja volt. Érezvén, hogy a szélsőségek érintkeznek és hogy ha az ember nem vigyáz, az anyagi nélkülözés a lélek elaljasodásához vezethet, féltékenyen őrködött büszkesége felett. Sok szólásforma és magaviseleti mód, melyet más körülmények között egyszerűen csak udvariasságnak tartott volna, most megalázkodásnak tűnt fel előtte és kiegyenesedett. Semmit se koczkáztatott, mert semmiben se akart meghátrálni. Arczát valami szigorú szemérempír borította. Félénk volt egész a zordságig.

Minden megpróbáltatásban bátorította, sőt segítette valami titkos erő, melyet magában érzett. A lélek segíti a testet és bizonyos pillanatokban fenn is tartja. Ez az egyetlen madár, mely tartja a saját kalitkáját.

Apja neve mellett egy másik név is be volt vésve Marius szívébe: Thénardier neve. Marius komoly és lelkes voltában mintegy dicsfénynyel környezte ez embert, a kinek, véleménye szerint, apja az életét köszönhette, a derék altisztet, ki Waterloonál ágyúk dörgése és puskagolyók zápora között mentette meg az ezredest. Ez ember emlékét sohasem választotta el apja emlékétől; hódolatában összekapcsolta őket. Kettős kultuszt ápolt: a főoltár az ezredesnek, a mellékoltár Thénardiernek volt szentelve. Hálás elérzékenyülését még megkettőztette a tudat, hogy Thénardier nyomorúságba esett. Marius Montfermeilben értesült a szerencsétlen korcsmáros tönkremeneteléről és bukásáról. Azóta hallatlan erőfeszítéseket tett, hogy nyomára akadjon és megtalálja a nyomorúságnak abban a sötét mélységében, melyben Thénardier eltűnt. Marius bejárta az egész vidéket: volt Chellesben, Bondyban, Gournayban, Nogentben, Lagnyban. Három éven át megfeszítve folytatta kutatását, erre a keresésre költve azt a kis pénzt, a mit meg-

takarított. Senki se tudott neki hirt mondani Thénardierről; azt tartották, hogy idegen országba költözött. Hitelezői is keresték, kevesebb szeretettel, mint Marius, de ugyanoly buzgón, mint ő, és nem tudták előkeríteni. Marius szemrehányásokat tett és szinte haragudott magára, a miért kutatásai sikertelenek maradtak. Ez volt az egyetlen adósság, mely az ezredes után maradt és Marius becsületbeli dolognak tartotta, hogy megfizesse. — Micsoda? — gondolta magában, — mikor apám haldokolva feküdt a csatatéren, Thénardier lőporfüst és kartácszápor között is meg tudta találni és elvitte a vállán, noha semmivel se tartozott neki, én pedig, a ki annyival tartozom neki, nem tudom megtalálni a homályban, melyben sinylődik, hogy most viszont én vezessem vissza őt az életbe! De meg fogom találni! — Hogy Thénardiert megtalálja, képes lett volna levágatni az egyik kezét és vérét adta volna, hogy kiszabadítsa a nyomorúságból. Megtalálni Thénardiert, valami szolgálatot tenni Thénardiernek, így szólni hozzá: Ön nem ismer engem, nos hát, én ismerem önt, itt vagyok, rendelkezzék velem! — ez volt Marius legédesebb és legfellengzősebb álma.

III.

Marius felnőtt korban.

Marius ez időben húszéves volt. Három esztendeje mult, hogy ott hagyta nagyapját. A viszony változatlan volt köztük, egyik részről se történt kísérlet se a közeledésre, se a találkozásra. Egyébiránt miért is találkoztak volna? Hogy összeütközzenek? Melyik lett volna az erősebb? Marius érczedény volt, de Gillenormand apó meg vasfazék.

Mondjuk ki, Marius megtévedt nagyapja szíve felől. Azt tartotta, hogy Gillenormand úr sohasem szerette és hogy ez a kis nyers és nevető öreg, ki folyton szitkozódott, kiabált, veszekedett és emelgette a botját, legfeljebb azt a könnyed és szigorú vonzódást érezte iránta, mely a vígjátékbeli Gerontest jellemzi. Marius tévedt. Vannak apák, a kik nem szeretik gyermekeiket; nincs nagyapa, a

ki nem imádja az unokáját. Alapjában, már mondtuk is, Gillenormand úr bálványozta Mariust. A maga módja szerint bálványozta, zsörtölődés, sőt pofonok kíséretében; de mikor ez a gyermek eltűnt mellőle, fekete űrt érzett tátongani a szívében. Megparancsolta, hogy ne merjenek előtte beszélni róla, de titokban sajnálta, hogy oly híven engedelmeskednek neki. Eleinte azt remélte, hogy ez a buonapartista, e jacobinus, terrorista, szeptembrista vissza fog térni. De hetek, hónapok, évek multak el; a vérszopó, Gillenormand úr nagy kétségbeesésére, nem mutatkozott. — Pedig hát nem tehettem másként, mint hogy elűzzem, — mondta magában a nagyapa és feltette magának a kérdést: — ha most történnék a dolog, most is úgy tennék-e? Gőgössége nyomban reáfelelte, hogy: igen; de öreg feje, melyet hallgatagon rázott, szomorúan azt mondta, hogy: nem. Voltak órák, melyekben nagy levertség vett rajta erőt. Marius hiányzott neki. Az aggastyánoknak épp oly szükségük van a szeretetre, mint a napra. Ez melegíti őket. Bármily erős volt is a természete, Marius távolléte valami változást idézett elő benne. Nem volt a világnak az a kincse, a miért csak egy lépést is közeledett volna „a ficzkó" felé; de szenvedett. Soha sem kérdezősködött róla; de mindig reágondolt. Egyre visszavonultabban élt. Még mindig jókedvű és heves volt, mint azelőtt; de jókedvébe valami vonagló nyerseség vegyült, mintha fájdalom és harag lenne benne és heves kitörései mindig valami szelíd és komor csüggedtséggel végződtek. Sokszor mondta magában: — Oh! ha visszajönne, de jó pofont adnék neki!

A mi a nénit illeti, ő sokkal kevesebbet gondolkodott, semhogy nagyon szerethetett volna; Marius neki csak valami fekete és határozatlan árnykép volt és végül is odajutott, hogy jóval kevesebbet foglalkozott vele, mint a macskával vagy a papagályval, melynek hihetőleg nem volt hiányában.

Gillenormand apó szenvedését még növelte, hogy azt teljesen magába zárta és semmit se engedett belőle sejtetni. Bánata olyan volt, mint azok az újszerkezetű kemenczék, melyek maguk emésztik meg a füstjüket. Néha

megesett, hogy valaki ügyetlenül szóba hozta előtte Mariust és megkérdezte tőle: — Mit csinál az unokája? — Az öreg nyárspolgár, ha nagyon szomorú volt, sóhajtva, ha pedig vidámnak akart látszani, a kabátja ujját megfricskázva felelte: — Pontmercy báró úr prókátoroskodik valami zugban.

Mialatt az aggastyán bánkódott, Marius örült a tettének. A balsors, mint minden jó szivet, az övét is megtisztította a keserűségtől. Gyöngéden gondolt Gillenormand úrra, de ragaszkodott hozzá, hogy többé mit se fogad el attól az embertől, *a ki rossz volt az apjához.* — Első megbotránkozásának szelidített fordítása volt ez. Egyébként boldog volt, hogy szenvedett és hogy még szenved. Apjáért történt. Életének sanyarúsága megelégedésére szolgált és tetszett neki. Bizonyos örömmel mondta magának, hogy — *ez a legkevesebb;* ez — expiatio; e nélkül később még különben kellene bűnhődnie a kegyetlen közömbösségért, melylyel apja, egy ily apa, iránt viseltetett; nem lenne méltányos, hogy minden szenvedés csak apját érte légyen, őt pedig semmi; — de egyébiránt, mi volt az ő munkája és nélkülözése az ezredes hősi életéhez képest? Ez az egyetlen mód, hogy a maga módja szerint közeledjék apjához és hasonlítson hozzá: helyt állani a nyomorúsággal szemben, mint a hogy ő bátor volt az ellenséggel szemben és az ezredes is bizonyára ezt akarta mondani, mikor azt írta végrendeletében, hogy fia *méltó lesz.* — E szavakat Marius egyre magával hordta, de nem a keblén, hanem, mert az írás eltűnt, szivében.

De meg a mikor nagyapja elűzte, még csak gyermek volt, most pedig férfi. Marius érezte ezt. A nyomorúság, nyomatékkal ismételjük, jót tett neki. A fiatalkorban eltűrt szegénységnek, ha jól végződik, az a nagyszerű tulajdonsága, hogy megaczélozza az akaratot és az egész lelket a magasabb törekvések felé irányítja. A szegénység az anyagi életet egyszerre meztelenre vetkőzteti és megmutatja egész visszataszítóságában; innen a kimondhatatlan feilángolás az eszményi élet után. A gazdag fiatal embernek ezer meg ezer fényes és durva szórakozás kínálkozik: lóverseny, vadászat, kutyák, dohány, játék, jó

ebédek meg a többi, — megannyi olyan dolog, mely a lélek alsóbb rétegeit foglalkoztatja a magasabb és finomabb rétegek rovására. A szegény fiatal embernek vesződnie kell, hogy legyen kenyere; eszik és miután evett, csak az ábrándozás marad meg számára. Azokba az ingyenes színielőadásokba jár, melyeket Isten rendez; nézi az eget, a tért, a csillagokat, a virágokat, a gyermekeket, az emberiséget, melyben szenved, a teremtést, melyben ragyog. Az emberiséget addig nézi, míg meglátja a lelket, — a teremtést addig, mígnem meglátja Istent. Álmadozik és nagynak érzi magát, tovább álmadozik és gyöngédség fogja el. A szenvedő ember önzését fölváltja benne a szemlélődő ember részvéte. Csodálatra méltó érzés tör fel benne: önmagának a feledése és mindeneknek a szeretete. Arra a számlálhatatlan sok élvezetre gondolva, a mit a természet kinál, ad és pazarol a nyitott lelkeknek és a mit megtagad a zárt lelkektől, ő, az értelembeli milliomos, szánni kezdi a pénz milliomosait. A mily mértékben világosodik elméje, abban a mértékben távozik minden gyűlölet a szívéből. De meg különben is szerencsétlen ember ő? Nem. Egy fiatal ember nyomora sohasem szomorúság. Akármelyik fiatal fiú, ha még oly szegény is, egészségével, erejével, élénk járásával, ragyogó szemeivel, tüzesen keringő vérével, fekete hajával, piros arczával, rózsás ajkával, fehér fogaival, tiszta lélegzetével mindig irigységet fog kelteni egy öreg császárban. És aztán minden reggel újból nekiáll, hogy megkeresse kenyerét; és míg keze kenyeret keres, gerinczoszlopa megkeményedik, elméje eszmékben gazdagodik. Munkája végeztével visszatér kimondhatatlan gyönyörűségeihez, a szemlélődésekhez, az örömökhöz; lába bajok, akadályok között jár a kövezeten, tüskebokrok között, néha a sárban; fejét a fénybe emeli. Szilárd, derült, szelid, békés, figyelmes, komoly, kevéssel megelégedő, jószándékú és áldja Istent, hogy megadta neki a két kincset, mely annyi kincses gazdagnak hiányzik: a munkát, mely szabaddá és a gondolatot, mely nemessé teszi.

Ez a folyamat ment végbe Mariusban. Sőt, hogy mindent megmondjunk, kissé nagyon is hajlott a szemlélődésre. Attól a naptól fogva, hogy körülbelül biztosí-

totta a megélhetését, megállott, jónak találván, hogy szegény legyen és korlátozta munkáját, hogy több időt áldozhasson a gondolkodásnak. Ez azt jelentette, hogy néha egész napokat töltött merengéssel, elmerülve és alábukva, mint valami vizionárius, az elragadtatás és a belső felsugárzás néma gyönyörűségeibe. Életének föladatát így állította fel: a lehető legkevesebb anyagi munka, hogy lehető legtöbb elmebeli munkát fejthessen ki, — más szóval: néhány órát szánni a való életnek és a végtelennek szánni a többit. Azt hivén, hogy nem mulaszt semmit, nem vette észre, hogy az így értelmezett elmélkedés végre is csak egy formájává lesz a restségnek, hogy megelégedett az élet első szükségleteinek fedezésével és hogy nagyon is hamar pihent meg.

Világos volt, hogy ennél a nagylelkű és erélyes természetnél ez csak átmeneti állapot lehetett és hogy Mariust a végzet kikerülhetetlen bonyodalmaival való első összeütközés fel fogja ébreszteni.

Addig is, noha ügyvéd volt és bármit gondolt is Gillenormand apó, nem prókátoroskodott, sőt még csak nem is szónokolgatott. Az álmadozás eltérítette a védősködéstől. Nyakára járni az ügyészeknek, ott csavarogni a törvénykezési palotában, ügyeket hajszolni — csupa unalom. Miért is tenné? Nem látott semmi okot, hogy keresetmódján változtasson. Az az obscurus könyvíróskodás biztos munkával látta el, oly munkával, melyben nem igen kellett magát megerőltetnie és ez, mint az imént fejtegettük, elég volt neki.

Az egyik könyvkereskedő, a kinek dolgozott, gondolom Magimel úr, felajánlotta neki, hogy magához veszi és rendszeres munka ellenében jó szállást és évi ezerötszáz franc fizetést ad neki. Jó szállás! Ezerötszáz franc! Persze. De lemondani a szabadságról! Alkalmazott legyen! Olyan hivatalnok íróféle! Marius gondolatában, ha elfogadja az állást, helyzete egyszerre jobbnak is, meg rosszabbnak is tűnt fel, — nyer a kényelemben és veszít méltóságából, a teljes és szép szerencsétlenség rút és nevetséges szűkösségre változik, — olyasvalami, mintha valami vak félszeművé lesz. Visszautasította az ajánlatot.

Marius magányos életet élt. Egyrészt hajlama folytán, hogy kívül maradjon mindenen, másrészt meg azért is, mert túlságosan visszariasztották, nem lépett be véglegesen az Enjolras elnöklete alatt álló társaságba. Jó barátok maradtak; készen voltak, hogy alkalomadtán minden lehetséges módon kölcsönösen segítsék egymást; de semmi több. Mariusnak két barátja volt: egy fiatal, Courfeyrac és egy öreg, Mabeuf úr. Marius inkább az öreghez hajolt. Neki tartozott a forradalomért, mely végbement benne; neki köszönhette, hogy megismerte és megszerette az apját. — *Levette a hályogot szememéről,* — szokta mondani.

Annyi bizonyos, hogy ennek az egyházfinak döntő hatása volt reá.

Nem mintha Mabeuf úr ebben az esetben más lett volna, mint csendes és szenvtelen eszköze a gondviselésnek. Véletlenül és tudta nélkül világosította meg Mariust, mint a gyertya, melyet valaki meggyújt, a szobát. Ő a gyertya volt és nem az a valaki.

A mi Marius belső forradalmát illeti, Mabeuf úr teljesen képtelen volt azt megérteni, akarni és irányítani.

Minthogy később még találkozunk Mabeuf úrral, nem lesz felesleges, ha néhány szót szólunk róla.

IV.

Mabeuf úr.

Mabeuf úr aznap, mikor azt mondta Mariusnak: *Persze, hiszen helyes, hogy az embernek legyenek politikai véleményei,* — kifejezte lelkének egész telejét. Neki közömbös volt minden politikai vélemény és különbségtétel nélkül helyeselte valamennyit, csak hagyják nyugton, épp úgy, mint a hogy a görögök „szépeknek, jóknak, bájosaknak" nevezték a furiákat, az Eumenidákat. Mabeuf úr politikai véleménye abban nyilvánult, hogy szenvedélyesen szerette a növényeket, főként pedig a könyveket. Mint mindenki, ő is *ista* volt, de nem volt se royalista, se bonapartista, se chartista, se orleanista, se anarchista, — bouquinista volt, ki a könyveket búvja.

Nem tudta fölfogni, hogy az emberek miként gyülölhetik egymást oly csekélységek miatt, a minő a charta, a demokraczia, a legitimitás, a monarchia, a köztársaság stb., mikor annyi mindenféle moszat, fű és fa van a világon, a mit nézhetnének és annyi folió- sőt harminczkettedrét-kötet, melyben lapozgathatnának. Őrizkedett tőle, hogy haszontalan emberré váljék; hogy könyvei voltak, az nem gátolta az olvasásban és hogy botanikus volt, az nem akadályozta a kertészkedésben. A mikor Pontmercyvel megismerkedett, közte és az ezredes között rokonszenvet fejlesztett, hogy a mit az ezredes művelt a virágokkal, ő azt művelte a gyümölcscsel. Mabeuf úrnak sikerült, hogy a közönséges körtét oly ízessé nemesítse, mint a milyen a legfinomabb; az ő oltásai termelték a ma már oly hires októberi dobzó-szilvát, mely nem kevésbbé illatos, mint a nyári dobzó-szilva. Inkább szelídségből, mint áhitatból járt a misére, meg aztán azért, mert szerette látni az embereket, de gyülölte a lármájukat és csak a templomban találta meg, hogy együtt vannak és mégis csöndesek. Érezve, hogy valami állást kell elfoglalnia az államban: az egyházfi pályáját választotta. Egyébiránt soha sem sikerült neki, hogy annyira tudjon szeretni egy nőt, mint egy tulipánhagymát vagy egy férfit, mint egy elzevir-kötetet. Már rég elmult hatvan esztendős, mikor egyízben valaki megkérdezte tőle:

— Sohasem házasodott meg?

— Megfeledkeztem róla, — felelte.

Ha néha megesett vele, — kivel nem esik ez meg? — hogy felsóhajtott: — Oh! ha gazdag ember volnék! — ezt nem úgy mondta, hogy valami szép leányra kacsintott, mint Gillenormand apó, hanem hogy valami könyvön legeltette a szemét. Magánosan élt egy öreg gazdasszonynyal. Keze kissé csúzos volt és a mikor aludt, a rheumától merev öreg újjai görcsösen fúródtak ágyneműjének ránczaiba. Megírta és kiadta a *Cauteretz környékének floráját* czímű könyvet, mely színes ábrákkal volt diszítve és meglehetős becsben állott. Az ábrák rézlapjait megtartotta magának és ő maga árusította a könyvet. E miatt naponta kétszer-háromszor becsengettek hozzá, Méziéres-utczai lakásába. A könyv évenként

mintegy kétezer francot hajtott neki és körülbelül ez volt az egész jövedelme. Noha szegény volt, türelemmel, nélkülözéssel és az idő folyamán sikerült neki, hogy mindenféle ritka dolgok gyüjteményére tegyen szert. Sohasem távozott el hazulról a nélkül, hogy egy könyv ne lett volna a hóna alatt és gyakran kettővel tért vissza. A földszintes négy szobának, mely egy kis kerttel együtt a lakását alkotta, bekeretezett növénygyüjtemények és régi mesterek metszetei tették az egyedüli díszét. Kard vagy puska láttára hideg futott végig rajta. Soha életében közel nem lépett egy ágyuhoz, még az invalidusok palotájában sem. Türhetően jó gyomra, plébános fivére, ősz haja volt, fogak nem voltak se a szájában, se az elméjében, teste reszketős volt, picardiai hangsúlyozással beszélt, gyermek módjára nevetett, könnyen megijedt és olyan ábrázata volt, mint valami vén ürünek. E mellett nem volt más barátja vagy jó ismerőse az élők között, mint egy Royat nevezetű öreg könyvkereskedő, a kinek a Porte Saint-Jacques közelében volt a boltja. Álma az volt, hogy meghonosítja az indigót Franciaországban.

Szolgálója szintén az ártatlanság egyik példánya volt. A szegény vén nő szűzen maradt. Szultán, a kandur, a mely elnyávoghatta volna Allegri misererejét a sixtinikápolnában, teljesen betöltötte a szivét és elég volt annak a szenvedélynek, mely benne lakozott. Álma sohasem ért el valami férfiig. Sohasem haladt túl a macskán. Egyébként, mint ennek, neki is volt bajusza. Dicsőségét abban találta, hogy fökötője mindig fehér volt. Vasárnap, mise után azzal töltötte idejét, hogy fehérneműjét számlálgatta és az ágyra kiterítette a ruhaszöveteket, melyeket sohase varratott meg. Tudott olvasni. Mabeuf úr e miatt *Plutarch anyó*-nak nevezte.

Mabeuf úr megkedvelte Mariust, mert Marius, fiatal és szelid lévén, fölmelegítette öregségét, a nélkül, hogy megriasztaná félénkségét. A szelidséggel párosult fiatalság oly hatással van az aggastyánokra, mint a szélcsöndes napsütés. Mikor Marius eltelt a katonai dicsőséggel, ágyúfüsttel, felvonulásokkal és azokkal a nagyszerű csatákkal, melyekben apja oly hatalmas kardcsapásokat

adott és kapott, elment Mabeuf úrhoz és Mabeuf úr a virágok szempontjából beszélt neki a hősről.

1830 felé bátyja, a plébános meghalt és majdnem mindjárt nyomban, mint mikor beáll az éjszaka, az egész láthatár elsötétült Mabeuf úr számára. Egy jegyzőnek a bukásával elvesztett tízezer francot, minden pénzt, a mit fivérétől örökölt és a mit maga megtakarított. A júliusi forradalom válságot idézett elő a könyvkereskedelemben. Szükös időben a legelső czikk, melynek nincs kelete, a *flóra*. A *Cauteretz környékének flórá*-ja egyszerűen beszünt. Hetek multak el a nélkül, hogy csak egy vevő is jelentkezett volna. Néha Mabeuf úr összerezzent, ha csöngettek. — A vízhordó van itt, — szólt szomorúan Plutarch anyó. — Röviden, Mabeuf úr egy napon otthagyta a Mezières-utczát, leköszönt az egyházfiságról, lemondott Saint-Sulpice-ról, eladta, nem könyveinek, hanem metszeteinek — ezekhez kevésbbé ragaszkodott — egy részét és beköltözött a Montparnasse-boulevard egy kis házába, a hol egyébiránt csak egy negyedévig lakott, még pedig két oknál fogva: először, mert a földszintnek és a kertnek háromszáz franc volt a bére és ő csak kétszázat mert lakásra szánni, másodszor, mert a szomszédban volt a Fatou-féle lövölde és egész nap pisztolydurranásokat kellett hallgatnia, a mit nem tudott elviselni.

Felszedte *Flórá*-ját, rézlapjait, növénygyűjteményeit, mappáit és könyveit és a Salpetrière közelében telepedett meg, az austerlitzi rész egy gunyhó-féle házában, hol évi ötven tallérért három szobája, sövénynyel bekerített, kúttal ellátott kertje volt. Felhasználta e költözködést, hogy eladja minden bútorát. Új lakásába való beköltözésének napján igen jókedvű volt és maga verte be a szegeket, a melyekre felaggassa metszeteit és növénygyűjteményeit, a nap hátralevő részét azzal töltötte, hogy kapált a kertben és este, látva, hogy Plutarch anyó komor arczkifejezéssel gondolkodva ül, a vállára ütött és mosolyogva mondá neki: — Eh mit! az indigó még megmaradt!

Csak két látogató, a Porte Saint-Jacques melletti könyvkereskedő és Marius nyert bebocsátást az auster-

litzi gunyhóba. Egyébként az, hogy ily kiabáló nevű városrészben kellett laknia, meglehetősen kellemetlen volt Mabeuf úrnak.

De hát, már jeleztük, azok az agyvelők, melyek bölcsességgel vagy valami bolondsággal, vagy, a mi gyakori eset, egyszerre mindkettővel vannak eltelve, csak nagyon lassan engedik magukhoz férkőzni az élet dolgait. Sorsuk távol esik tőlük. Az ily elfoglaltság valami szenvedőlegességet eredményez, mely ha értelmesebb volna, a bölcsészi élethez hasonlítana. Az ember eltérül, leszáll, élete elfolyik, sőt össze is omlik úgy, hogy az illető jóformán észre se veszi. Igaz, hogy ez mindig ébredéssel végződik, de későn. Addig is az ember szinte mintegy semlegesnek érzi magát a játékban, mely boldogsága és boldogtalansága között játszódik le. Az ember maga a tét és mégis közömbösen nézi a játszmát.

Így történt, hogy abban az elsötétedésben, mely körülötte támadt és noha egyik reménye a másik után vált semmivé, Mabeuf úr megmaradt derült kedélyünek, kissé gyermekesen ugyan, de annál mélységesebben. Elméje olyanformán működött, mint az inga. Ha egyszer valami illuzió föllelkesítette, ebben a lelkesedésben járt, még a mikor az illuzió már eltünt is. Az óra se áll meg mindjárt abban a percben, melyben elvész a kulcsa.

Mabeuf úrnak ártatlan gyönyörűségei voltak. Kevésbe kerültek és váratlanok voltak; a legcsekélyebb véletlen elég volt az előidézésükre. Egy alkalommal Plutarch anyó hangosan olvasott egy regényt a szoba egyik szögletében. Hangosan olvasott, mert így jobban megértette, a mit olvasott. Hangosan olvasni annyi, mintha az ember saját maga előtt tanúskodnék az olvasottak mellett. Vannak emberek, a kik nagyon hangosan olvasnak és a kik olybá látszanak, mintha ezzel becsületszavukat adnák maguknak arról, a mit olvasnak.

Plutarch anyó is ily erélyesen olvasta a regényt, melyet a kezében tartott. Mabeuf úr hallotta, a nélkül, hogy odafigyelt volna.

A hogy olvasott, Plutarch anyó eljutott a következő mondathoz. Egy sárkányos vitézről és egy szép hölgyről volt szó:

„... A hölgy duzzogott és a sárkányos vitéz..."
Itt megállt, hogy megtörülgesse a szemüvegét.

— A sárkányos vitéz, — vette át a szót félhangon Mabeuf úr. — Igen, úgy van, volt egy sárkány, mely barlangja mélyéből tüzet okádott és felgyujtotta az eget. A szörnyeteg, melynek egyébként még tigriskarmai is voltak, több csillagot összeégetett. A vitéz azonban benyomult barlangjába és megtérítette a sárkányt. Nagyon jó könyvet olvas, Plutarch anyó. Nincs ennél jobb legenda. És Mabeuf úr gyönyörteljes álmodozásba merült.

V.

A szegénység jó szomszédja a nyomorúságnak.

Marius kedvelte ezt az ártatlan öreget, a kit lassan-lassan mindjobban karmai közé kaparintott a szükség és a ki apránként odáig jutott, hogy már csodálkozott ezen, de még nem szomorkodott miatta. Marius Courfeyrac-kal találkozott; Mabeuf urat felkereste. Azonban csak nagyon ritkán, havonként egyszer, legfeljebb kétszer. Marius abban lelte élvezetét, hogy hosszú sétákat tett a külső boulevardokon vagy a Mars-mezőn vagy pedig a Luxembourg-kert legkevésbbé látogatott fasoraiban. Néha félnapon át is elnézte a zöldséges kerteket, a saláta-táblákat, a kapargáló baromfit, a vízmerő lovakat. A járókelők csodálkozva néztek reá és öltözetét gyanúsnak, arczkifejezését sötétnek találták. Holott csak egy szegény fiatal ember volt, a ki tárgytalanul merengett.

Egy ily sétáján fedezte fel a Gorbeau-házat és mert az elszigeteltség meg az olcsó ár csábította, ott bérelt lakást. E házban csak Marius úr néven ismerték.

Néhány hajdani tábornok és apjának néhány egykori bajtársa, miután megismerte, meghívta magához. Marius elfogadta e meghivásokat. Alkalmak voltak ezek, hogy apjáról beszélhessen. Így történt, hogy hébe-korba megfordult Pajol grófnál, Bellavesne tábornoknál, Fririou tábornoknál az invalidusok palotájában. Zenéltek, tánczoltak. Ezeken az estéken Marius új ruháját öltötte fel. De az estélyekre és bálokra csak olyankor ment el, a

mikor a föld kőkeményre fagyott, mert arra, hogy kocsit vegyen, nem telt neki, már pedig azt akarta, hogy czipői tükörfényesek legyenek.

Sokszor mondta, de minden keserűség nélkül: — Az emberek olyanok, hogy egy szalonban mindenütt szabad sárosnak lenni, csak a czipőtalpon nem. Csak egy dologban kívánnak feltétlen tisztaságot. A lelkiismeret dolgában? Nem. A czipőknek kell tisztáknak lenniök.

A szív szenvedélyein kívül minden más szenvedély szertefoszlik az álmadozásban. Marius politikai láza is eltünt. Az 1830-iki forradalom is hozzájárult ehhez, a mennyiben kielégítette és lecsillapította elméjét. A haragvást leszámítva, az maradt, a mi volt. Még mindig ugyanazokat a véleményeket vallotta, csakhogy véleményei valahogy meglágyúltak. Szabatosan szólva: nem voltak többé véleményei, hanem vonzalmai. Melyik párthoz tartozott? Az emberiség pártjához. És az emberiségben kiválasztotta Franczia országot, a nemzetben a népet, a népben a nőt. Rokonszenve főleg e felé irányult. Most már többre becsülte az eszmét a ténynél, a költőt a hősnél és Job könyvét jobban csodálta, mint például Marengot. És aztán, ha az elmélkedésben eltöltött nap után este hazafelé tartott a boulevardokon és a fák ágain megpillantotta a feneketlen űrt, a számtalan fénypontot, a mélységet, a homályt, a rejtelmet: minden, a mi csak emberi, vajmi kicsinynek tünt fel előtte.

Azt hitte és talán igaza is volt, hogy eljutott az élet és az emberi bölcsesség igazságához és végül is nem nézett mást, mint csak az eget, az egyetlen tárgyat, melyet az igazság kútja fenekéről nézhet.

Mindez azonban nem akadályozta, hogy egyremásra terveket szőjjön a jövőre nézve. Ha az álmadozó állapotában valaki bepillanthatott volna Marius belsejébe, elámult volna e lélek tisztaságán. Valóban, ha testi szemeinknek megadatott volna, hogy belássanak egy más valakinek az öntudatába, sokkal biztosabban itélhetnénk egy emberről ábrándjai, semmint gondolatai alapján. A gondolatban van szerepe az akaratnak, az ábrándban nincs. Az ábránd, mely teljesen független, még eszményi és óriási méretében is felveszi és tükrözteti el-

ménk formáját. Semmi se ered közvetlenebbül és őszintébben lelkünk mélyéből, mint megfontolatlan és mértéktelen vágyakozásunk a sors fényessége felé. Ebben a vágyakozásban sokkal inkább, mint az összerakott, megmérlegelt és egymás mellé rendelt eszmékben, föllelhető minden ember igazi jelleme. Ábrándképeink hasonlítanak hozzánk a legjobban. Mindenki természete szerint ábrándozik az ismeretlenről és a lehetetlenről.

1831 közepe táján a vén asszony, a ki kiszolgálta Mariust, elmondta neki, hogy szomszédait, a nyomorúságos Jondrette-családot kiteszik a házból. Marius, a ki szinte az egész napot házon kívül töltötte, jóformán alig tudta, hogy szomszédai vannak.

— Miért teszik ki őket? — kérdezte.

— Mert nem fizetik meg a házbért. Két részlettel tartoznak.

— Mennyi az?

— Húsz franc, — mondá a vén asszony.

Mariusnak harmincz francja volt megtakarítva a fiókjában.

— Fogja, — mondá a vén asszonynak, — itt van huszonöt franc. Fizesse ki e szegény emberek hátralékát, adjon nekik öt francot és ne mondja meg, hogy én adtam.

VI.

A helyettes.

A véletlen úgy intézte, hogy az ezredet, melyben Théodule hadnagy szolgált, Párisba helyezték át. Ez alkalmat adott, hogy Gillenormand kisasszonynak másodszor is támadjon egy gondolata. Első ötlete az volt, hogy Théodulet megbízta Marius kikémlelésével; most azt gondolta, hogy Théodulet lépteti Marius helyébe.

Úgy számított, hogy arra az esetre, ha a nagyapa valamiképp szükségét érezné, hogy egy fiatal arcz legyen a házban — a hajnali sugarak néha kedvesek a romoknak, — jó lesz egy másik Mariust keríteni. Egyszerű sajtóhiba az egész, a minőket a könyvekben lát az ember, — gondolta; Marius — olvasd: Théodule.

Az unokaöcs majdnem annyi, mint az unoka; ha nincs ügyvéd, vesz az ember egy lándzsás tisztet.

Egy reggel, mikor Gillenormand úr éppen a *Quotidienne*-t olvasgatta, leánya belépett hozzá és legnyájasabb hangján, mert hiszen kedvenczéről volt szó, bejelentette neki:

— Apa, Théodule ma délelőtt el fog jönni, hogy tiszteletét tegye.

— Micsoda Théodule?

— Az apa unokaöcscse.

— Ah, vagy úgy, — felelte a nagyapa.

Aztán ismét az olvasásba mélyedt és nem gondolt többet az unokaöcsre, a ki csak valami Théodule volt és ezúttal is épp úgy belejött a bosszankodásba, mint máskor, ha olvasott. A „lap", melyet kezében tartott, — magától értetődik, hogy royalista volt — másnapra egy, az akkori idők Párisában mindennapi eseményt jelzett. — A joghallgatók és az orvosnövendékek délben össze fognak jönni a Pantheon-téren — tanácskozni. — Aktuális kérdésről volt szó, a nemzetőrségi tüzérségről és a hadügyminiszter meg a polgárőrség között a Louvre udvarában fölállított ágyuk tárgyában való összeütközésről. A diákok a felől készültek „tanácskozni". Mi más sem kellett, hogy Gillenormand úr dühbe jöjjön.

Mariusra gondolt, a ki szintén diák és a ki a többivel együtt alkalmasint maga is el fog menni „tanácskozni a Pantheon-téren".

Ezzel a kínos gondolattal foglalkozott, mikor belépett Théodule hadnagy, még pedig polgári ruhában, a mi nagyon ügyes dolog volt tőle. Gillenormand kisasszony óvatosan vezette be a lándzsást, a ki így okoskodott: — A vén druida nem fektette mindenét életjáradékba. Megéri a fáradságot, hogy az ember néha czivilbe bújjék miatta.

Gillenormand kisasszony hangosan jelentette apjának:

— Itt van Théodule.

Aztán halkan, a hadnagyhoz fordulva, hozzátette:

— Hagyj helybe mindent.

És kiment.

A hadnagy, a ki nem igen volt hozzászokva ily tiszteletreméltó találkozásokhoz, némi félénkséggel dadogta ki: Jó napot, bácsi, — és katonásan kezdődő, de polgáriasan végződő köszöntéssel üdvözölte Gillenormand urat.

— Ah, te vagy? — Helyes, ülj le, — mondá az öreg úr.

Ezzel nyomban teljesen meg is feledkezett a lándzsásról. Théodule leült, Gillenormand úr pedig felállt.

Fel-alá kezdett járni a szobában, kezeit zsebeibe mélyesztve, fenhangon beszélve és izgatott öreg ujjaival nyomkodva a két órát, melyet két zsebében hordott.

— Nézze meg az ember a tacskóit! Gyűlést tartanak a Pantheon-téren! Kutya teremtette! Tegnap még szopós kölykek voltak! Ha az ember megnyomná az orrukat, tej bugyogyanna ki belőle! És holnap délben tanácskozni fognak! Mi lesz a világból? Mi lesz a világból? Biztos, hogy örvény felé megyünk! Ez az eredménye a sok hóbortosságnak! Polgári tüzérség! A polgári tüzérségről tanácskoznak! A szabad ég alatt fecsegnek a nemzetőrség petárdáiról! És kik lesznek ott? Kitetszik, hogy hova vezet a jacobinismus. Fogadok, a mibe tetszik, egy milliót teszek egy fületlen gomb ellen, hogy csupa büntetett gazember és kiszabadított fegyencz lesz ott. Köztársaságiak és gályarabok úgy egymáshoz valók, mint az orr meg a zsebkendő. Carnot azt kérdezte: Hova menjek, te áruló? És Fouché azt felelte: A hová akarsz, te hülye! Ilyenek a köztársaságiak.

— Úgy van, — mondá Théodule.

Gillenormand úr félig feléje fordította a fejét, reápillantott Théodulere és folytatta:

— Ha az ember meggondolja, hogy az a bolond elég elvetemült volt és carbonaro lett! Miért hagytad el házamat? Hogy köztársasági legyél. Csend! Először is a népnek nem kell a te köztársaságod, nem kell neki. A népnek van józan esze, tudja, hogy mindig voltak és mindig lesznek királyok, tudja, hogy a nép végül is csak nép és fütyül a köztársaságodra, tökfilkó! Micsoda rémes szeszély! Beleszeretni Duchesne apóba, udvarolni a guillotinenak, románczokat énekelni és gitárt pengetni 1793

erkélye alatt, — leköpni valók ezek a fiatalok, oly buták! És mind együtt vannak. Egy se menekül meg a ragálytól. Csak be kell szívni az utcza levegőjét és már megbolondul az ember. A tizenkilenczedik század tisztára méreg. Minden kölyök szakállt növeszt, azt hiszi, hogy valaki és faképnél hagyja öreg szüleit. Ez köztársasági eljárás, romantikus. Mi az, hogy romantikus? Ugyan kérem, ki tudja megmondani, hogy mi az? Mindenféle lehetséges és lehetetlen őrültség. Tavaly *Hernani* járta. *Hernani!* Ellentétek, piszkságok, melyek még csak nincsenek is francziául. És most ágyúk vannak a Louvre udvarán. Ez a mai korszak.

— Igaza van, bácsi, — mondá Théodule.

Gillenormand úr folytatta:

— Ágyúk a muzeum udvarában! Minek? Mit akarsz, te ágyú? Le akarod kartácsolni a belvederei Apollot? Mi közük az ágyútöltőknek a Medici Venushoz? Oh! ezek a mai fiatal emberek, — megannyi zsivány! És micsoda kis legény az a Constant Benjaminjuk! És a ki nem gazember, az tökfilkó közöttük! Minden lehetőt elkövetnek, hogy rútak legyenek, rosszul vannak öltözve, félnek a nőktől, oly koldus-arczczal járják a cotillont, hogy a leányok kinevetik őket; szavamra, azt mondaná róluk az ember, hogy a szerelem szégyenlős szegényei. Formátlanok és ráadásul buták is; Tiercelin és Potier szójátékait hordják a szájukban, zsákforma lebernyegben járnak, kocsismellényt, durva, vászonból való inget, a legközönségesebb posztóból való nadrágot, vastagbőrű czipőt hordanak és belsejök megfelel e külsőnek. És ezek a gyámoltalan kölykek politikai véleményekkel állanak elő! Szigoruan be kellene tiltani a politikai véleményeket. Rendszereket gyártanak, átgyúrják a társadalmat, lerombolják a monarchiát, földre tepernek minden törvényt, fejtetőre állítják a dolgokat, padlást csinálnak a pinczéből és királyt a házmesteremből, fenekestől felforgatják Európát, újra építik a világot és legfeljebb ha ahhoz jutnak, hogy egy-egy sunyi pillantást vetnek a mosónők lábikráira, a hogy felszállnak a szekérre! Ah! Marius! koldus kölyök! Lármázni a nyílt piaczon! Vitatkozni, tárgyalni, rendszabályokat alkotni! Mert, hatalmas Isten, rendsza-

bályokat mernek emlegetni! A felfordulás megkisebbedik és együgyüvé válik. Láttam a chaost; most látom a pocsolyát. Iskolásgyerekek tanakodjanak a nemzetőrségről, ilyen csak az ogibewáknál meg az indusoknál lehetséges! A vademberek, a kik meztelen járnak, felborzolt hajjal és husánggal a markukban, nem olyan barmok, mint ezek a főiskolások! Négy garasos tacskók! És ezek beszélnek! Tanácskoznak és okoskodnak. A hányás erőlteti az embert. Ez a világ vége. Bizonyos, hogy a világ már nem tarthat soká. Csak tanácskozzatok, tacskók! Mindaddig nem lesz másként, a míg újságot olvasni járnak az Odeon tornáczába. Csak egy soujokba kerül meg a józan eszükbe, az értelmükbe, a szívükbe, a lelkükbe, az egész mindenségükbe. A lapokból tanulják, hogy ott hagyják családjukat. Minden újság csupa pestis, még a *Drapeau blanc* is! Martainville eredetileg jacobinus volt. Ah! magasságos egek! Te is eldicsekedhetel, hogy kétségbeejtetted nagyapádat!

— Világos, — mondá Théodule.

És felhasználva az időt, míg Gillenormand úr lélegzetet vett, a lándzsás csalhatatlan tekintélyességgel hozzátette:

— Csak egy lapnak szabadna lennie, a *Moniteur*nek és csak egy könyvnek, a *Katonai évkönyv*-nek.

Gillenormand úr folytatta:

— Akárcsak az a Sieyès! Királygyilkos, a ki szenátorságon végzi! Mert mindig ez a vége. Polgártársi tegezéssel henczegnek, hogy gróf urak legyenek bellőlük. Gróf úr, jó vastag betűkkel, akár egy mészárosnak a karja! Sieyès, a bölcsész! Dicsekvéssel mondhatom, hogy sohasem adtam többet a bölcsészetére, mint a vásári komédiások kóklerségére. Egyszer láttam a szenátorokat, a mint méhekkel hímzett ibolyaszín bársony-köpenyben és tollas IV. Henrik-kalapban mentek a Malaquais-rakparton. Utálatos volt. Az ember azt mondhatta volna, hogy majmok a tigris udvarából. Polgártársak, ezennel kijelentem, hogy haladástok őrültség, emberiségtek ábránd, forradalmatok bűn, köztársaságtok szörnyeteg, fiatal Franczia-országtok oly szűz, ki a bordélyházból került elő és ezt fentartom mindnyájatokkal szemben, bármicsodák le-

gyetek is, publiczisták, közgazdászok, törvényhozók és annyira szakértők a szabadság, egyenlőség és testvériség dolgában, mint a guillotine bárdja! Ezt elhihetitek, fiacskáim!

— Az áldóját! — kiáltott fel a hadnagy, — kitünően beszél.

Gillenormand abbahagyta a mozdulatot, melyet tenni akart, megfordult, mereven Théodule hadnagy szeme közé nézett és csak ennyit mondott neki:

— Ostoba!

HATODIK KÖNYV.

Két csillag összetalálkozása.

I.

Csúfnév, melyből vezetéknév lesz.

Marius ez időben középtermetű, sűrű feketehajú, magas és értelmes homlokú szép fiatal ember volt, nyilt és szenvedélyes orrlyukakkal, őszinte és nyugodt arczkifejezéssel és egész ábrázatán valami fenkölt, gondolkozó és ártatlan kifejezés ömlött el. Arczéle, melynek minden vonala kerek volt, a nélkül, hogy ezzel megszűnt volna határozottnak lenni, azt a germán szelídséget mutatta, mely Elszász és Lotharingia útján származott be a franczia arczkifejezésbe és azt a teljes szöglettelenséget, mely a sicambereket annyira felismerhetőkké tette a rómaiak között és a mely az oroszlán-fajt megkülönbözteti a sasfajtól. Az élet ama korszakát élte, mikor a gondolkodó emberek elméje, majdnem egyenlő mértékben, mélységből és gyermekdedségből tevődik össze. Minden megvolt benne, hogy butának tűnjék fel; de még egy kulcsfordulás és magasztosan állt az ember előtt. Modora tartózkodó, hideg, udvarias, kevéssé közlékeny volt. Minthogy szája gyönyörű metszésű, ajka piros, foga a legfehérebb volt, mosolya helyrehozta azt a szigorúságot, a mit arczkifejezése mutatott. E szűzies homlok és e kéjes mosoly bizonyos pillanatokban ugyancsak sajátságos ellentétet tüntetet fel. Kis szeme és nagy nézése volt.

Nyomorusága legrosszabb napjaiban észrevette, hogy a fiatal leányok megfordulnak, ha elhalad mellettük és ilyenkor, mintegy halálos döféssel a szívében, menekült vagy elrejtőzött. Azt hitte, hogy ócska ruhája miatt nézik és kinevetik, holott szépségét csodálták és álmadoztak róla.

E néma félreértés közte és a csinos járókelők között egészen elvadította. Nem választott közülök egyet se, annál a kitünő oknál fogva, mert valamennyi elől megszaladt. Így élt határozatlanul, — ostobán, mondta Courfeyrac. Courfeyrac ezt is mondta neki: — Ne törekedj a tiszteletreméltóságra (mert tegeződtek, fiatal barátok könnyen siklanak a tegeződés lejtőjére). Fogadd meg a tanácsomat, kedvesem. Ne olvass annyi könyvet és nézz egy kissé a leányokra is. Hidd el, oh! Marius, nekik is vannak jó oldalaik! Ha folyton szaladsz, még el fogsz butulni.

Máskor Courfeyrac, ha találkoztak, így köszöntötte: — Jó napot, abbé úr.

Valahányszor Courfeyrac ekként beszélt vele, Marius egy hétig még jobban kerülte a nőket, ifjakat úgy, mint öregeket, és ráadásul kerülte Courfeyracot is.

Mindazonáltal volt a teremtésben két nő, a kik elől Marius nem szaladt és a kiktől nem őrizkedett. Nagyon meg is lepte volna, ha valaki azt mondja neki, hogy ezek nők. Az egyik az a szakállas vén asszony volt, a ki szobáját seperte és a kiről Courfeyrac azt mondta: Marius látja, hogy a szolgálója viseli a szakállát és ezért nem viseli a magáét. A másik egy kis leány volt, a kit Marius gyakran látott és soha meg nem nézett.

Több, mint egy év óta a Luxembourg-kert egyik elhagyott fasorában, abban, mely a Pépinière-utcza irányában vonul el, Marius egy férfit és egy egész fiatal leányt szokott látni, a kik majdnem mindig ugyanazon a padon ültek, a fasor legmagánosabb végén, a Quest-utcza felé eső részen. Valahányszor a véletlen, mely az önmagukba mélyedő sétálók lépteit irányítja, Mariust ebbe a fasorba vezette — a mi csaknem minden nap megtörtént — ott találta e párt. A férfi úgy hatvanéves lehetett; szomorúnak és komolynak látszott; egész lénye a

nyugalmazott katonák izmos és fáradt képét mutatta. Ha érdemjelet viselt volna, Marius egykori katonatisztnek tartotta volna. Arczkifejezése jólelkűségre mutatott, de egyszersmind megközelíthetetlenséget tűntetett fel és pillantása sohasem nézett össze mások pillantásával. Kék nadrágot, kék kabátot és széles karimájú kalapot viselt, melyek mindig újaknak látszottak, továbbá fekete nyakkendőt és quaker-inget, vagyis olyat, mely vakító fehérségű volt, de durva vászonból készült. Egy ízben egy grisette, a hogy mellette elhaladt, megjegyezte: Milyen tiszta öreg ember. Haja merőben ősz volt.

Mikor a fiatal leány, a ki kísérte, először ült le vele a padra, melyet mintegy a magukévá tettek, úgy tizenhároméves leánynak látszott, a ki sovány volt majdnem egészen a rútságig, félszeg, jelentéktelen, de úgy igérkezett, hogy szép szemei lesznek. Csakhogy bizonyos visszatetsző biztonsággal nézett velök. A zárdanövendékek durva fekete merinó-posztóból készült, egyben öreges és gyermekes ruháját viselte. Apának és leányának látszottak.

Marius két-három napon át szemügyre vette ezt az öreg embert, a ki még nem volt aggastyán és a kislányt, a ki még nem volt valaki, aztán nem törődött velök. Ők a maguk részéről mintha észre se vették volna. Békésen és közömbös arczkifejezéssel beszélgettek egymással. A leány szünet nélkül és vidáman csacsogott. Az öreg ember keveset beszélt és néha kimondhatatlan atyai szeretettel teljes pillantással nézett a leányra.

Mariusnak gépies szokásává vált, hogy ebben a fasorban sétáljon. Változatlanul ott találta őket.

Ime, miként történt a dolog:

Marius rendszerint a sétánynak a paddal ellenkező vége felől jött. Végigment az egész fasoron, elhaladt előttük, azután visszafordult, elment a sétány kezdetéig és újra kezdte. Naponta így ötször-hatszor végigsétált a fasorban és hetenkint ötször-hatszor megtette ezt a sétát, a nélkül, hogy közte és az ott ülő pár között még csak köszöntésre is került volna a sor. Ez öreg ember és e fiatal leány, noha úgy látszott, vagy éppen mert úgy látszott, hogy kerülik a tekinteteket, valamelyest termé-

szetszerint felébresztették a figyelmét annak az öt-hat diáknak, a ki hébe-korba ott sétált a Pépinière-utcza mentén, — a szorgalmasok a leczkeórák végeztével, a többiek a billard-játék után. Courfeyrac, a ki az utóbbiak közé tartozott, egy ideig megfigyelte őket, de mert a leányt rútnak találta, csakhamar és gondosan elkerülte e helyet. Menekült előlük, mint egy parthus és futtában gúnyneveket lövöldözött vissza reájuk. Minthogy a kis leánynak főleg a ruhája, az öregnek pedig a haja tűnt a szemébe, a leányt a fekete szoknyáról elnevezte *Lanoire kisasszony*-nak, az öreget pedig fehér hajáról *Leblanc úr*-nak, a mi oly találónak látszott, hogy mert senki sem ismerte őket és nem tudta az igazi nevüket, e gúnynév rajtuk száradt. A diákok úgy mondogatták: — Ah! Leblanc úr már megint ott ül a padján! A többiekkel együtt Marius szintén Leblanc úrnak nevezte az ismeretlen urat.

Mi is úgy teszünk, mint ők és az elbeszélés könnyebbsége kedvéért Leblanc urat fogunk mondani.

Az első évben Marius így látta őket majdnem minden nap, ugyanabban az időtájban. Az öreg tetszett neki; de a leányt meglehetősen ellenszenvesnek találta.

II.

Lux facta est.

A második évben, e történet idejének éppen azon a pontján, ameddig az olvasó eljutott, az történt, hogy e luxembourgi séták abbamaradtak és Marius, a nélkül, hogy maga is okát tudta volna adni, közel hat hónapig be nem tette lábát a sétányba. Egy napon végre megint visszatért. Derült nyári reggel történt. Marius jókedvű volt, mint a hogy az ember szokott lenni, ha szép idő van. Úgy érezte, mintha az összes madarak, melyeket hallott, a szívében énekelnének és az ég, melyet a fák ágain keresztül látott, a szívében kéklene.

Egyenesen a „fasorába“ ment és mikor a végére ért, még mindig ugyanazon a padon megpillantotta az ismert párt. Csakhogy, a mikor feléjük közeledett, a férfi ugyan még mindig ugyanaz volt, de a leány nem látszott

többé ugyanannak. A kit maga előtt látott, nagy és szép teremtés volt, életének éppen abban a korszakában, mikor a nő bájoló idomai még a gyermekkor ártatlan kellemével párosulnak: — illanó és tiszta pillanat, melyet csak e két szó fejezhet ki: tizenöt év. Gyönyörű gesztenyeszín haján aranyos csillogás ömlött el, homloka mintha márványból lett volna, arcza rózsaszirom, halovány, hamvas fehér szín, elragadó metszésű száj, melynek mosolya világosság, beszéde zene volt, oly fej, melylyel Rafael Máriát ábrázolta volna, oly nyakon, melyet Jean Goujon Venusnak festett és végül, hogy semmi se hiányozzék ez elbájoló alakról, az orr nem volt szép, hanem csinos; nem volt se egyenes, se hajlott, se olasz, se görög; párisi orr volt, vagyis valami elmés, finom, szabálytalan és friss jószág, a mely kétségbeejti a festőket és elbájolja a költőket.

Mikor Marius elhaladt előtte, nem láthatta szemeit, melyeket állandóan lesütve tartott. Csak hosszú, árnyékkal és szemérmességgel teljes gesztenyeszín pilláit látta.

Ez azonban nem akadályozta a szép gyermeket, hogy mosolyogva hallgassa a fehérhajú öreget, a ki beszélt neki, és mi sem lehetett elragadóbb, mint e lesütött szemekkel való üde mosolygás.

Marius az első pillanatban azt gondolta, hogy ez egy másik leánya az öregnek, kétségkívül nővére a mult évinek. De a mikor a séta változatlan megszokásából másodszor is elhaladt a pad előtt és figyelmesebben nézte meg a leányt, ráismert, hogy ugyanaz. Hat hónap alatt a kis leányból fiatal leány lett, — ez az egész. Mi sem gyakoribb, mint ez az átváltozás. Vannak perczek, melyekben a leányok egy szempillantás alatt kivirúlnak és rózsákká válnak. Tegnap még úgy váltunk el tőlük, hogy gyermekek, ma már megzavarják nyugalmunkat.

A leány nemcsak megnőtt, hanem át is eszményesült. Mint a hogy bizonyos fáknak elég három áprilisi nap, hogy virággal legyenek elborítva, neki elég volt hat hónap, hogy szépséget öltsön magára. Eljött az ő áprilise is.

Néha lát az ember szegény és alacsony sorsú embereket, a kik egyszerre mintha felébrednének, a szűkölködésből hirtelen bőségbe csöppennek, költekeznek és

váratlanul feltünőkké, pazarokká, bőkezüekké lesznek. Azért történik, mert valami évjáradékot zsebeltek be, mely tegnap vált esedékessé. A fiatal leány is eljutott ehhez az esedékességhez.

Már nem volt a szövetkalapos, merino-szoknyás, gyermekczipős és vöröskezű zárdanövendék; a szépséggel együtt izlése is megjött; szépen volt felöltözve bizonyos egyszerü, gazdag és feltünőtlen elegancziával. Fekete damaszk-szoknyát viselt, ugyanilyen szövetből való köpenykét és fehér crêpe-kalapot. Fehér keztyüje kitüntette finom kezét, mely egy napernyő khinai elefántcsontból való nyelével játszadozott és selyem félczipője észrevehetővé tette lába kicsi voltát. Ha az ember elhaladt mellette, egész öltözete valami ifjú és átható illatot árasztott.

A mi az öreg embert illeti, ő még mindig ugyanaz volt... Mikor Marius másodszor ért a közelébe, a fiatal leány fölvetette szempilláit. Mély és égszínkék szemei voltak, de a fátyolozott azúrból még csak egy gyermek tekintete nézett. Közönyösen tekintett Mariusra, mint a hogy a kisfiúra nézett volna, ki a sycomorok alatt szaladgált vagy a márványvázára, melynek árnyéka a padra vetődött és Marius is másra gondolva folytatta sétáját.

Még vagy négyszer-ötször elhaladt a pad mellett, melyen a fiatal leány ült, a nélkül, hogy feléje fordította volna tekintetét.

A következő napokon, mint rendesen, visszatért a Luxembourg-kertbe is, és mint rendesen, ott találta „az apát és a leányt", de nem ügyelt reájuk. Épp oly keveset törődött a fiatal leánynyal most, mikor szép volt, mint mikor rút volt. Nagyon közel ment el a pad mellett, de csak azért, mert így szokta meg.

III.

Tavaszi hatás.

Egy langyos napon a Luxembourg-kert árnyékkal és napfénynyel volt elárasztva, az ég tisztán kéklett,

mintha az angyalok hajnalban megmosták volna, a verebek szaporán csiripeltek a gesztenyefák lombjai között. Marius egész lelkét kitárta a természetnek, nem gondolt semmire, élt és lélegzett, elhaladt a pad mellett, a fiatal leány ráemelte szemeit, a két tekintet találkozott.

Mi volt ezúttal a fiatal leány tekintetében? Marius meg nem tudta volna mondani. Nem volt benne semmi és benne volt minden. Sajátságos villámlás volt.

A leány lesütötte szemét, Marius pedig folytatta sétáját.

A mit látott, az nem egy gyermek ártatlan és egyszerű tekintete volt; rejtelmes örvény volt, mely kitárult és hirtelen újra bezáródott.

Van nap, a melyen minden fiatal leány így néz. Jaj annak, kit e tekintet talál!

Ez első pillantása egy léleknek, mely még nem ismeri magát, olyan, mint a hajnalhasadás az égen. Ébredése valami sugárzónak és ismeretlennek. Nincs szó, a mely kifejezhetné veszélyes varázsát ennek a váratlan fénynek, mely hirtelen föllángol az imádandó homályból és a mely magában foglalja a jelen egész ártatlanságát és a jövő egész szenvedélyét. Valami határozatlan gyöngédség ez, mely vaktában elárulja magát és a mely vár. Háló, melyet az ártatlanság tudtán kívül vet ki és a melyben tudta és akarata nélkül megfogja a szíveket. Szűz leány, a ki úgy néz, mint egy asszony.

Ritka eset, hogy egy ily tekintet ne keltsen mély álmadozást. Minden tisztaság és minden ártatlanság ebben az égi és végzetes pillantásban, melynek a kaczérkodók legkiszámítottabb kacsintásainál is jobban megvan az a hatalma, hogy a lélek mélyén hirtelen kinyílásra bírja azt az illattal és méreggel teljes sötét virágot, melyet szerelemnek neveznek.

Este, hazatérva odújába, Marius rápillantott ruházatára és ezúttal vette észre először, hogy hanyagság, illetlenség és hallatlan ostobaság úgy menni sétálni a Luxembourg-kertbe, hogy „köznapi“ ruháját, vagyis kirojtolódott szélű kalapját, formátlan czipőjét, a térdnél kifakult fekete nadrágját és a könyöknél kopott fekete kabátját viseli.

IV.

Egy nagy betegség kezdete.

Másnap, a megszokott órában Marius előszedte fiókjából új kabátját, új nadrágját, új kalapját és új czipőjét; mindezt magára öltötte, aztán — pazar fényűzés — keztyűt húzott és elment a Luxembourg-kertbe.

Útközben találkozott Courfeyrac-kal és úgy tett, mintha nem látná. Courfeyrac, mikor hazatért, elmondta barátainak: — Találkoztam Marius új kalapjával és új kabátjával és benne Mariusszal. Bizonyára valami vizsgára ment. Roppant buta képe volt.

A Luxembourgba érve, Marius körüljárta a medenczét és nézte a hattyúkat, azután sokáig állt egy szobor előtt, melynek feje egészen fekete volt a mohától és a melynek az egyik csipője le volt törve. A medencze mellett egy negyven év körüli potrohos polgár állott, a ki egy ötéves fiúcskát tartott a kezénél fogva és a ki így szólt a gyermekhez: — Kerüld a túlzásokat, fiam. Maradj egyformán távol a zsarnokságtól és az anarchiától. — Marius hallgatta a polgár beszédét. Aztán még egyszer körüljárta a medenczét. Végre a „fasora" felé irányította lépteit, lassan és mintha sajnálná, hogy odamegy. Azt lehetett volna mondani, hogy valami egyszerre vonzza is meg taszítja is. Maga mitsem vett észre ebből és azt hitte, úgy tesz, mint máskor.

A hogy befordult a fasorba, a tulsó végén megpillantotta „padjukon" Leblanc urat és leányát. Nyakig begombolta kabátját, kihúzta magát, hogy ne vessen ránczokat, bizonyos tetszelgéssel nézte nadrágjának fénysávait és a pad felé tartott. Volt a menésében bizonyos támadó jelleg és bizonyára valami hódítási vágy. Azt mondom: a pad felé tartott, mintha azt mondanám: Hannibal Róma felé vonult.

Egyébiránt minde mozdulatai gépiesek voltak és elméje egy perczre se szakította félbe megszokott foglalkozását. E pillanatban is arra gondolt, hogy *A baccalaureatusság kézikönyve* vajmi ostoba könyv és hogy ritka hülyék szerkeszthették, mert hogy Racine három tragé-

diáját elemezi, mint az emberi elme remekművét, míg Molièrenek csak egy vígjátékáról szól. Éles csengést hallott a fülében. A hogy mind közelebb jutott a padhoz, kisimította kabátja ránczait és szemei a fiatal leányra szegeződtek. Úgy tetszett neki, mintha a fasor egész végét megtelítené valami halovány kék világossággal.

A mily mértékben közeledett feléje, léptei mindjobban meglassúdtak. Bizonyos távolságba érve a padtól, noha még jó messze volt a fasor végétől, megállt és maga sem tudva, miként, visszafordult. Még csak nem is mondta magának, hogy nem megy a fasor végéig. A fiatal leány e távolságból jóformán nem is vehette észre és nem láthatta, milyen jól fest új ruhájában. Mindazonáltal nagyon egyenesen tartotta magát, hogy jó képet mutasson, ha esetleg valaki hátulról nézné.

Eljutott a fasor kezdetéig, aztán visszaindult és ezúttal valamivel közelebb ment a padhoz. Már csak három fa-távolság választotta el, de itt valami olyast érzett, hogy képtelen tovább haladni és habozott. Látni vélte, hogy a fiatal leány arcza feléje fordul. Azonban férfias és heves erőfeszítéssel leküzdötte a habozást és ment tovább előre. Néhány pillanat mulva, egyenesen és szilárdan, pirosan egész a füle tövéig, elhaladt a pad előtt, nem merve nézni se jobbra, se balra, kezét a kabátja alá dugva, mint valami államférfi. Abban a perczben, a hogy elhaladt — mintegy az ágyútűz előtt — rettenetes szívdobogást érzett. A fiatal leány, mint a megelőző napon, most is damaszt-ruháját és crêpe-kalapját viselte. Marius kimondhatatlan csengésű hangot hallott, mely bizonyára „az ő hangja“ volt. Nyugodtan beszélgetett. Nagyon csinos volt. Marius érezte ezt, noha meg se kisérelte, hogy reá nézzen. — Bizonyára becsülne és tisztelne, — gondolta magában, — ha tudná, hogy én vagyok az igazi szerzője a Marcos Obregon de la Rondaról szóló értekezésnek, melyet Neufchâteau Ferencz úr mint a maga munkáját biggyesztett a *Gil Blas* kiadása elé.

Túlment a padon, le a fasor végéig, mely egész közel volt, azután visszafordult és megint elhaladt a szép leány előtt. Ezúttal nagyon halovány volt. Egyálta-

lában nagyon kényelmetlenül érezte magát. Távolodott a padtól és a fiatal leánytól és hátát fordítva feléje azt hitte, hogy a leány tekintetével kiséri és e miatt megmegbotlott.

Többé meg se próbálta, hogy a padhoz közeledjék, megállt a fasor közepe táján és itt — eddig sohasem tette — leült, oldalpillantásokat vetve és elméje leghatározatlanabb mélységeiben azt forgatva: mégse járja, hogy a kiknek ő megbámulja fehér kalapjukat és fekete szoknyájukat, teljesen érzéketlenek maradnak ragyogó nadrágjával és új kabátjával szemben.

Egy negyedóra mulva felállt, mintha újra a pad felé akarna indulni, melyet dicsfény környezett. Azonban mozdulatlanul állva maradt. Tizenöt hónap óta most jutott először eszébe, hogy az az úr, a ki mindennap ott ül a leányával, bizonyára észrevette és alkalmasint különösnek találja kitartó sétálását.

Ugyanekkor érezte először azt is, hogy némi tiszteletlenség van benne, ha ezt az ismeretlent, bárcsak gondolatban is, a Leblanc úr gúnynévvel nevezi.

Így állt néhány perczig, fejét lehorgasztva és a kezében tartott pálczikával ábrákat rajzolgatva a homokba.

Azután hirtelen a Leblanc úr és leánya padjával ellenkező irányba fordult és hazament.

Ezen a napon elfelejtett ebédelni. Csak nyolcz óra felé jutott eszébe és minthogy ekkor már késő volt a Saint-Jacques-utczába menni, egy darab kenyeret evett.

Kikefélte és gondosan összehajtogatta kabátját és csak azután feküdt le.

V.

Bougon anyót különböző menykőcsapások érik.

Másnap Bougon anyó, — Courfeyrac így nevezte a Gorbeau-ház vén főlakó-takarítónő-házmesternéjét, a kit valójában, mint már mondtuk, Burgonnénak hívtak, de hát az a vasgyúró Courfeyrac semmit se tartott tiszteletben, — tehát: Bougon anyó ámulva vette észre, hogy Marius úr megint új ruhájában távozik hazulról.

Ismét a Luxembourg-kertbe tartott, de nem ment

tovább, mint csak a fasor közepén levő padig. Mint az előző napon, megint leült, messziről nézve a fehér kalapot, a fekete szoknyát és főként a kékes fényt. Nem mozdult helyéről és csak akkor indult hazafelé, mikor már zárták a kert kapuit. Leblanc urat és leányát nem látta távozni. Ebből azt következtette, hogy a Ouest-utcza felé mentek ki a kertből. Később, néhány hét mulva, ha eszébe jutott, semmiképp se tudott reáemlékezni, hogy hol ebédelt e napon.

Másnap, ez már a harmadik nap volt, Bougon anyót újabb menykőcsapás érte. Marius megint új ruhájában távozott hazulról.

— Három nap egymásután! — kiáltott fel.

Követni próbálta; de Marius gyorsan haladt és óriási léptekkel. Olyan jelenet volt, mintha egy viziló üldözne egy tevét. Két percz mulva Bougon anyó elvesztette szeme elől Mariust és lihegve, asthmájától fuldokolva, dühösen visszatért. — Van abban józan ész, — dörmögte, — hogy minden nap a szép ruháját veszi magára és így megfuttatja az embert?!

Marius a Luxembourg-kertbe ment.

Az ifjú leány ott ült Leblanc úrral. Marius, úgy téve, mintha egy könyvben olvasgatna, oly közel ment hozzájuk, a mennyire csak tudott, de még így is nagyon távol maradt, aztán visszafordult, leült a padjára és négy órát azzal töltött, hogy nézte az ugrándozó verebeket, a melyek úgy tüntek fel előtte, mintha gúnyolódnának rajta.

Két hét telt el így. Marius már nem sétálni járt a Luxembourg-kertbe, hanem hogy leüljön, mindig ugyanarra a helyre és a nélkül, hogy tudná, miért. Ott ült és el nem mocczant. Minden reggel úgy öltözött fel, hogy nem megy a Luxembourgba és másnap újra kezdte a dolgot.

A leány kétségkívül csodálatosan szép volt. Az egyetlen megjegyzés, a mit kifogásképpen lehetett tenni, az volt, hogy szomorú tekintetének és vidám mosolyának ellentéte valami téveteg kifejezést adott arczának, úgy hogy ez a szelíd arcz bizonyos pillanatokban egész sajátszerűvé lett, a nélkül, hogy megszűnt volna bájosnak lenni.

VI.

Fogság.

A második hét vége felé egy napon Marius, mint rendesen, ott ült a padján, kezében nyitott könyvet tartva, melyben két óra óta nem fordított egy lapot se. Egyszerre összerezzent. A fasor végén történt valami. Leblanc úr és leánya felkeltek padjukról, a leány beleakasztotta karját apja karjába és mindketten lassan a fasor közepe felé jöttek, a hol Marius ült. Marius becsukta könyvét, aztán megint kinyitotta és olvasni igyekezett. Reszketett. A dicsfény egyenesen feléje közeledett. — Ah! édes Istenem! — gondolta magában, — még csak rendbe se tudom szedni magamat! — Ezenközben az őszhajú ember és a fiatal leány egyre közelebb értek. Mariusnak úgy tetszett, mintha egy századig tartana, pedig csak egy másodperczig tartott. — Mit akarnak itt? — kérdé magában. — Hogyan? Erre fog menni? Lábai ebben a fasorban érinteni fogják ezt a homokot, két lépésnyire tőlem? — Meg volt zavarodva; nagyon szép szeretett volna lenni, szerette volna, ha a becsületrend keresztje díszlik a mellén. Egyre közelebb hallotta lépteik halk és szabályos neszét. Úgy képzelte, hogy Leblanc úr ingerült pillantásokat vet reá. Meg fog talán szólítani? — gondolá. Lehajtotta fejét; mikor felnézett, már egész közel voltak hozzá. A fiatal leány elhaladt és elhaladóban reátekintett. Mereven nézett reá, mélázó szelídséggel, mely tetőtől talpig megrázkódtatta Mariust. Úgy tűnt fel neki, mintha szemrehányás volna e pillantásban, hogy már oly régen nem jött a padjukig és mintha azt mondta volna: Tehát én jövök. Mariust káprázták e sugarakkal és mélységekkel tele szemek.

Parazsat érzett az agyában. Ő jött hozzá, mily öröm! És aztán hogy nézett reá! Még szebbnek tűnt fel, mint azelőtt. Egyesülése a női és az angyali szépségnek, tökéletes szépség, melyet Petrarca megénekelt és a mely előtt Dante letérdelt volna. Úgy érezte, mint ha a mennyországban lenne. De ezzel egyidejüleg roppant bánkódott is, mert poros volt a czipője.

Biztosra vette, hogy a leány czipőire is reápillantott. Tekintetével követte, a míg csak el nem tűnt. Azután tébolyodottként nyargalt fel-alá a Luxembourg-kertben. Valószínű, hogy néha felnevetett és hangosan beszélt önmagával. Oly ábrándosan nézett a pesztonkákra, hogy mindegyik azt hitte, szerelmes beléje.

Kiment a kertből, azt remélve, hogy valamelyik utczában újra meglátja a leányt.

Az Odeon boltívei alatt találkozott Courfeyrac-kal és így szólt hozzá: Jer velem ebédelni. Rousseauhoz mentek és hat francot költöttek. Marius úgy evett, mint valami emberevő. A csemegénél így szólt Courfeyrachoz: Olvastad a lapot? Audry de Puyraveau nagyszerűen beszélt!

Szerelmes volt egész a feje búbjáig.

Ebéd után meghívta Courfeyracot, hogy elviszi a színházba. A Porte-Saint-Martinbe mentek, hogy megnézzék Frédéricket *Az adretsi korcsmá*-ban. Marius rengetegül mulatott.

E mellett azonban még vadabb volt, mint máskor. Mikor a színházból kijöttek, nem akart reápillantani egy divatárúsleány harisnyakötőjére, mely, a hogy a leány átlépett egy kis tócsán, kilátszott és majdnem elszörnyűködött, mikor Courfeyrac azt mondta: *Ezt a leányt szívesen beiktatom a gyüjteményembe.*

Courfeyrac másnapra meghívta reggelire a Voltaire-kávéházba. Marius elfogadta a meghivást és még többet evett, mint az este. Roppant elmélázó volt és e mellett roppant vidám. Az ember azt mondta volna, minden alkalmat megragad, hogy hangosan fölnevessen. Egy vidékit, a kit bemutattak neki, össze-visszaölelt. Az asztalt egy csomó diák ülte körül és azokról az ostobaságokról beszéltek, melyeket az állam pénzén a Sorbonneban feltálalnak, aztán a Quicherat-féle szótárak hibáira és hiányaira tértek át. Marius azzal a felkiáltással szakította félbe a vitát: — Mégis csak szép dolog, ha az ember a becsületrend keresztjét viselheti!

— Nagyon furcsa! — mondá Courfeyrac halkan Prouvairenek.

— Oh! nem, — felelte Prouvaire, — ez komoly dolog.

Csakugyan komoly dolog volt. Marius most volt abban a heves és elragadó órában, mely a nagy szenvedélyek kezdete.

Mindezt egy tekintet tette.

Ha az akna meg van töltve, a gyujtó-zsinór el van helyezve: — semmi se egyszerűbb ennél. A tekintet szikra.

Megtörtént. Marius szerelmes volt. Sorsa bekanyarodott az ismeretlenbe.

A nők tekintete hasonlít bizonyos látszólag nyugodt, de valójában rettenetes kerékművekhez. Az ember naponta, mitsem sejtve, békésen és büntetlenül halad el mellettök. Elkövetkezik egy pillanat, a melyben már meg is feledkezett róluk. Jön, megy, gondolkodik, beszélget, nevet. Egyszerre fogva érzi magát. Vége. A kerék elkapta, a tekintet foglyul ejtette. Foglyul ejtette, mindegy, hogy hogyan és miként, valamely tévengő gondolatrész vagy valami szórakozottság folytán. Az ember el van veszve. Oda van egész valójával. Rejtelmes erők lánczolata kerítette hatalmába. Hiába vívódik. Emberi segítség meg nem szabadíthatja. Egyik küllőről a másikra, szorongásból szorongásba, kínszenvedésből kínszenvedésbe esik, esze, szerencséje, jövője, lelke, mindene a kerekek közé került és a szerint, hogy gonosz teremtés-e vagy pedig nemes lélek: a szégyentől elértelenítve vagy a szenvedélytől felmagasztosítva kerülhet csak ki a szörnyűséges gépből.

VII.

Az U betű.

Az elszigeteltség, a mindentől való elzárkózás, a büszkeség, a függetlenség, a természet szeretete, a mindennapi és anyagi tevékenység hiánya, a befelé forduló életmód, a megtartózkodás titkos csatái, a teremtményekkel szemben való szeretetteljes lelkesültség előkészítette Mariust arra a birtokbavételre, a mit szenvedély-

nek neveznek. Apja iránt való kegyelete lassanként vallássá lett és mint minden vallás, visszavonult lelkének hátterébe. Az előtér számára is kellett valami. Eljött a szerelem.

Egy egész hosszú hónap telt el, mely alatt Marius mindennap eljárt a Luxembourg-kertbe. Ha eljött az óra, semmi se tarthatta vissza. — Szolgálata van, — mondá Courfeyrac. Marius csupa elragadtatásban élt. Biztos, hogy a fiatal leány reátekintett.

Végül is nekibátorodott és közeledett a padhoz. Azonban, egyszerre, engedelmeskedve a félénkség ösztönének, meg a szerelmesek elővigyázó-ösztönének, most már nem haladt el előtte. Eszélyesnek ítélte, hogy ne vonja magára „az apa figyelmét". Mélységes macchiavelizmussal válogatta ki helyeit a fák és a szobortalapzatok mögött, úgy hogy a fiatal leány minél jobban és az öreg úr csak minél kevésbbé láthassa. Néha teljes félórákat elálldogált mozdulatlanul valamely Leonidas vagy Spartacus árnyékában, kezében könyvet tartva, mely felett elnézve félig felvetett szemével a szép leányt kereste, a ki viszont határozatlan mosolylyal feléje fordította bájos arczélét. Miközben a legtermészetesebb és a legnyugodtabb módon beszélgetett az őszhajú emberrel, Mariushoz irányította egy szűzi és szenvedélyes szem minden álmadozását. Ősi és emberi emlékezetet meghaladó kor óta szokásos művelet, melyet Éva már a föld első napján tudott és a melyet minden nő már életének első napján tud! Szája az egyiknek, tekintete a másiknak válaszolt.

Úgy kell lennie azonban, hogy Leblanc úr végül is észrevett valamit, mert gyakran, a mikor Marius jött, ő felkelt és járkálni kezdett. Elhagyta megszokott helyüket és kiválasztott egy másik padot, a fasor ellenkező szélén, a Gladiátor mellett, mintegy látni akarva, hogy Marius oda is követi-e őket? Marius nem látott át a cselfogáson és elkövette a hibát. Az „apa" kezdett pontatlan lenni és nem hozta el mindennap a „leányá"-t. Néha egyedül jött. Ilyenkor Marius se maradt. Újabb hiba.

Marius nem ügyelt e tünetekre. A félénkség állapotából — természetes és végzetszerű haladás — a vak-

ság állapotába jutott. Szerelme egyre nőtt. Minden éjjel róla álmodott. És aztán egyszerre váratlan szerencse érte: olaj a tűzre, kétszeres homály a szemekre. Egy este, alkonyattájban, a padon, melyet „Leblanc úr és leánya" éppen odahagytak, egy zsebkendőt talált, egy egész egyszerű, hímzetlen, de fehér, finom zsebkendőt, melyből kimondhatatlan illatot érzett. Elragadtatva vette magához a zsebkendőt. A kendő F. U. betűkkel volt jelölve; Marius mitse tudott a szép gyermekről; nem tudta, se hogy miféle családból való, se a nevét, se hogy hol lakik; e két betű volt az első, a mit felőle megtudott, imádandó két kezdőbetű, a melyre nyomban elkezdte építeni a hozzávetések épületét. Az U. bizonyára keresztnevének a kezdőbetűje. Ursula! — gondolá — mily gyönyörű név! — Megcsókolta a zsebkendőt, beszívta az illatát, szívéhez szorította, nappal a testén hordta, éjjel pedig ajkaira szorította és úgy aludt el.

— Benne érzem a lelkét! — kiáltott fel.

A zsebkendő az öreg úré volt, a ki egész egyszerűen kiejtette a zsebéből.

A leletet követő napokon, valahányszor a Luxembourg-kertbe ment, mindig megcsókolta és szívére szorította a zsebkendőt. A bájos gyermek mitsem értett a dologból és ezt észrevehetetlen jelekkel mutatta Mariusnak.

— Oh! mily szemérmes! — mondá Marius.

VIII.

A rokkantak is lehetnek boldogok.

Miután már kimondtuk a *szemérem* szót és minthogy nem titkolunk el semmit, meg kell említenünk, hogy egy alkalommal „Ursula" minden elragadtatása mellett is nagyon komoly bosszúságot okozott Mariusnak. Azoknak a napoknak egyikén történt ez, mikor a leány reábírta Leblanc urat, hogy keljenek fel a padról és sétáljanak a fasorban. Hűvös szél lengedezett, mely megingatta a platánok lombjait. Az apa és leánya karöltve éppen elhaladtak Marius padja előtt. A hogy elmentek,

Marius felállt mögöttük és tekintetével követte őket, a hogy az ilyen lélekállapot mellett szokásos.

Egyszerre egy szélroham, mely jókedvűbb volt, mint a többi és a mely alkalmasint tavaszi pajzánkodással volt megbízva, kiröpült a faiskolából, nekiszaladt a fasornak, Virgilius nymphâihoz és Théokritos faunjaihoz méltó öleléssel körülfogta a fiatal leányt és szoknyáját, ezt az Isis ruhájánál szentebb szoknyát föllebbentette majdnem a harisnyakötők magasságáig. Gyönyörű lábszár tűnt elő. Marius meglátta. Kétségbe volt esve és dühöngött.

A fiatal leány istenien ijedt mozdulattal lesimította szoknyáját, de Marius azért nem kevésbbé volt megbotránkozva. — Igaz, hogy egyedül volt a fasorban. De lehetett volna ott más is. És ha lett volna ott! Hallott már valaki ilyet? Rettenetes, a mit ez a leány művel! — Pedig hát a szegény gyermek nem csinált semmit; egyedül a szél volt a bűnös; de Marius, a kiben határozatlanul ott remegett az a Bartholo, a ki Chérubinben lakozik, elégedetlen akart lenni és féltékeny volt még az árnyékára is. Mert csakugyan így ébred és hatalmasodik el, még jog nélkül is, az emberi szívben a hús szilaj és különös féltékenysége. Egyébiránt, még e féltékenységet leszámítva is, e bájos lábszár látása csöppet se volt kellemes Mariusnak, bármely nő fehér harisnyája több élvezetet okozott volna neki.

A mikor „Ursula", miután elérte a fasor végét, visszafordult és Leblanc úrral újra elhaladt a pad előtt, melyen Marius ült, Marius vad és haragos tekintetet vetett reá. A fiatal leányon a szemhéjak megrezdülésétől kísért az a sajátságos felegyenesedés volt látható, mely mintegy azt kérdezi: Nos? Mi baj?

Ez volt „első czivódásuk".

Marius alig végzett ezzel a szemjátékkal, mikor valaki arra felé jött a fasorban. Meggörnyedt, ránczosképű és őszhajú rokkant volt, a ki XV. Lajos egyenruháját viselte és a kinek mellén keresztezett kardú kis kerek vörös posztódarab látszott: a közkatonák Szent Lajos-rendjele; az egyik kabátújjában nem volt kar, állkapcsa ezüstből való volt és az egyik lábát faláb helyet-

tesítette. Mariusnak úgy tetszett, hogy a rokkant arckifejezése roppant elégedettséget tűntet fel. Úgy látszott neki, hogy a vén cynikus, mikor mellette elbaktatott, bizalmasan és vidáman reáhunyorított, olyasformán, mintha valami véletlen társakká tette volna őket és közösen élveztek valami szerencsés kalandot. Miért volt ily elégedett Mars e roncsolmánya? Mi történt e faláb és a másik között? Mariust a féltékenység paroxysmusa fogta el. — Talán itt volt! — mondta magában. — Talán ő is látta! — És kedve lett volna megfojtani a rokkantat.

Idővel azonban mindennek eltompul az éle. Marius haragja is, melyet „Ursula" iránt érzett, bármily igazságos és jogos volt is, lassanként elmult. Végül is megbocsátott neki; de e megbocsátás nagy erőfeszítésébe került; három napig duzzogott.

Ezenközben mindennek ellené · vagy éppen mindezért, Marius szenvedélye mindjobban növekedett és az őrülésig fokozódott.

XI.

Napfogyatkozás.

Láttuk, Marius miként találta ki vagy vélte kitalálni, hogy Őt Ursulának hívják.

Evés közben jön meg az étvágy. Tudni, hogy a leányt Ursulának hívják, sok volt, de mégis kevés. Három-négy hét alatt Marius felélte ezt a boldogságot. Újabbat kívánt. Azt szerette volna tudni, hogy hol lakik a leány.

Elkövette az első hibát: beleesett a gladiator mellett levő pad csapdájába. Elkövette a másodikat: ha Leblanc úr egyedül jött, nem maradt a Luxembourg-kertben. Most elkövette a harmadik hibát is, a mely pedig roppant volt. Követte „Ursulá"-t.

A Ouest-utcza legkevésbbé népes részén egy szerény külsejű, új, háromemeletes házban lakott.

Ettől fogva Marius azt a boldogságot, hogy a Lu-

xembourg-kertben láthatja, tetőzte a további boldogsággal, hogy haza ig kísérgette.

Éhsége növekedett. Már tudta, hogy mi a neve, már mint a keresztneve, a nők e bájoló, ez igazi neve; tudta, hogy hol lakik; tudni akarta, hogy kicsoda.

Egy este, miután haza ig kísérte őket és látta, hogy eltűnnek a kapuszínben, utánuk ment és bátran megszólította a házmestert:

— Az első emeleten lakik ez az úr, a ki most tért haza?

— Nem, — felelt a házmester. — A harmadikon.

Újra messzebb tartott egy lépéssel. E siker felbátorította Mariust.

— Az utczára néző részen? — kérdé.

— Hogyne! — mondá a házmester. — Ebben a házban csak utczai lakások vannak.

— És micsoda ez az úr? — kérdé tovább Marius.

— Magánzó. Derék jó ember, a ki, bár maga sem gazdag, sok jótékonyságot művel.

— Mi a neve? — folytatá a kérdezősködést Marius.

A házmester felemelte a fejét és reánézett Mariusra:

— Az úr talán rendőrkém?

Marius meglehetősen leforrázva, de mégis elragadtatva távozott. Haladt.

— Helyes, — mondá magában. — Tudom, hogy Ursulának hívják, hogy magánzónak a leánya és hogy itt lakik a harmadik emeleten a Ouest-utczában.

Másnap Leblanc úr és leánya csak igen rövid időre mutatkoztak a Luxembourg-kertben. Még fényes nappal távoztak. Marius, szokása szerint, követte őket a Ouest-utczába. A kapuhoz érve, Leblanc úr előrebocsátotta leányát, megállt a küszöbön, hátrafordult és merőn reánézett Mariusra.

A következő napon Leblanc úr és leánya nem jöttek el a Luxembourg-kertbe. Marius hiába várta őket egész nap.

Az éj leszálltával elment a Ouest-utczába és látta, hogy a harmadik emelet ablakai mögött világosság van. Addig sétálgatott az ablak alatt, mígnem a világosság kialudt.

A következő napokon ismét senki a Luxembourg-ban. Marius egész nap várt, aztán elment őrjáratára az ablakok alá. Ezzel töltötte az időt egész esti tíz óráig. Ebédjével mitse törődött. A beteget a láz, a szerelmest a szerelem táplálja.

Így mult el egy hét. Leblanc úr és leánya nem jelentek meg a Luxembourg-kertben. Marius szomorú sejtelmekkel tépelődött; nappal nem mert a kapunál leskelődni. Csak éjszaka ment oda, hogy az ablakok vöröses világosságát nézegesse. Néha árnyékokat látott mozogni és ilyenkor szíve hevesen megdobbant.

A nyolczadik nap, mikor odaért az ablakok alá, nem volt világosság. — No lám, — mondá magában, — még nem gyujtották meg a lámpát. Pedig már este van. Nincsenek talán itthon? — Várt tíz óráig. Éjfélig. Hajnali egy óráig. Semmiféle világosság se gyuladt ki a harmadik emeleten és senki se jött haza a házba. Marius elborulva távozott.

Másnap — mert mindig csak a másnapoknak élt és a ma, hogy úgy mondjuk, nem létezett a számára — újra nem talált senkit a Luxembourg-kertben. Alkonyatig ott várt, aztán elment a házhoz. Megint nem volt világosság az ablakokban; a függönyök leeresztve; a harmadik emelet egészen sötét volt.

Marius zörgetett a kapun, belépett és megkérdezte a házmestert:

— A harmadik emeleti úr?

— Kiköltözött, — felelt a házmester.

Marius megingott és gyönge hangon kérdezte:

— Mikor?

— Tegnap.

— Hová költözött?

— Nem tudom.

— Hát nem hagyta meg az új lakczímét?

— Nem.

És a házmester föltekintve, ráismert Mariusra.

— Nicsak, az úr az? — mondá. — Hát mégis csak rendőrkém?

HETEDIK KÖNYV.

Patron-Minette.

I.

Az aknák és az aknászok.

Minden emberi társulásban megvan az, a mit a színházakban *alsó színpadnak* neveznek. A társadalmi talaj mindenütt alá van aknázva, hol a jó, hol a rossz számára. E vájulatok egymás felett húzódnak. Vannak felső és vannak alsó aknák. Van fent és lent abban a homályos, talajalatti világban is, mely néha beroppan a czivilizáczió alatt és a melyet közömbösségünk és gondatlanságunk lábbal tipor. A mult században az Encyclopedia majdnem nyilt akna volt. A sötétség, az első kereszténység e komor ringatója csak alkalomra várt, hogy felrobbanjon a Caesarok alatt és világossággal áraszsza el a világot. Mert a szent sötétségben világosság lappang. A tűzhányók lángolása kékes homálylyal van telve. Minden láva éjszakán kezdi. A katakombák, melyekben az első misét mondták, nemcsak Rómának voltak a pinczéi, hanem földalatti helyiségei az egész világnak.

A társadalom csodásan bonyolódott epítménye alatt mindenféle üregek tátonganak. Ott van a vallási akna, a bölcsészi, a politikai, a gazdasági, a forradalmi akna. Némely ember az eszmével, más a számokkal, egy harmadik a harag erejével fúrja az aknát. Az egyik katakomba szólítgatja a másikat és az egyikből felelgetnek a másiknak. Az utópiák ott haladnak a földalatti járatokban. Elágazódnak mindenféle irányban. Néha találkoznak és barátkoznak egymással. Jean-Jacques odanyujtja ásóját Diogenesnek, a ki viszont kölcsönadja neki a lámpását. Néha harczra kelnek egymással. Calvin üstökön ragadja Sociniust. De semmi se állítja meg, se félbe nem szakítja ez erők feszülését a czél felé és azt az együttes hatalmas munkásságot, mely száll, sülyed, emelkedik, hullámzik a sötétben és a mely az alul levővel lassanként

átalakítja a felül levőt, a belsővel megváltoztatja a külsőt, — ismeretlen és roppant nyüzsgés. A társadalom alig sejti ez alávájást, mely meghagyja a felszínt és átváltoztatja a bensőt. A hány földalatti emelet, ugyanannyi különböző munkafolyamat, ugyanannyi különböző kibányászás. És mi ered ezekből a mély ásatásokból? A jövő.

Minél mélyebbre hatol az ember, a munkások annál rejtelmesebbek. Bizonyos fokig, a minek felismerése a társadalmi bölcselő dolga, a munka jó; e fokon túl: kétes és kevert; még lentebb: rettenetessé válik. Bizonyos mélységen túl a czivilizáczió szelleme már nem hatolhat be ez üregbe; a határ, a meddig az ember lélekzetet vehet, elvégződött; kezdődik a szörnyűségek lehetősége.

Sajátságos az alávezető lépcső; mindegyik foka megfelel egy emeletnek, a hol a bölcselkedés megvetheti a lábát és a hol ott találjuk egy-egy — néha isteni, máskor éktelen formájú — munkását. Huss János alatt ott van Luther; Luther alatt Descartes; Descartes alatt Voltaire; Voltaire alatt Condorcet; Condorcet alatt Robespierre; Robespierre alatt Marat; Marat alatt Babeuf. Még lentebb, a mesgyén, mely a határozatlant elválasztja a láthatatlantól, más komor férfiakat veszünk észre, a kik talán még nem is léteznek. A tegnapi alakok kísértetek, a holnapiak árnyak. Az elme pillantása elmosódva látja meg őket. A jövő csirázó-folyamata egyike a bölcselő látományainak.

Magzat-korban levő árnyékvilág, mily hallatlan kép!

Saint-Simon, Owen, Fourier szintén itt vannak, de az oldalsó aknákban.

Noha, tudtokon kívül, valami láthatatlan isteni láncz fűzi egymáshoz mindezeket a földalatti bányászokat, a kik majdnem mindig elszigeteltnek vélik magukat, holott nincsenek elszigetelve, bizonyos, hogy munkálásuk vajmi eltérő és az egyik világossága ellenkezik a másik lobogó lángjával. Egyesek paradicsomi, mások tragikai csoportot alkotnak. Mindazonáltal bármekkora legyen is az ellentét e munkások között a legmagasabbaktól a leg-

sötétebbekig, a legbölcsebbtől a legbolondabbig, valamennyiben van egy közös vonás: az önzetlenség. Marat épp úgy nem gondol magára, mint Jézus. Elhanyagolják, mellőzik magukat. Mást látnak és nem önmagukat. Tekintetök az abszolutra irányul. Az elsőnek az egész égbolt ragyog a szemében; az utolsónak, bármily rejtélyszerű legyen is, szemöldöke alatt még ott látszik a végtelenség sápadt világossága. Bármit tegyen is, tisztelet mindannak, a kiben megvan ez a jel, a csillagszem.

Más jel az árnyékszem.

Ennél kezdődik a rossz. Reszkessetek azoktól, a kiknek nincs tekintetök. A társadalmi rendnek megvannak a maga fekete bányászai is.

Van egy pont, hol a mélyítés temetést jelent és a hol a fény kialszik.

Mindez aknákon, járatokon, a haladás és az utópia mindez óriási földalatti elágazódásai alatt, még lentebb, mélyebben mint Marat, mélyebben mint Babeuf, sokkal lentebb és minden összeköttetés nélkül a felsőbb járatokkal, vonul az utolsó akna. Rettenetes hely. Az, a mit alsó színpadnak neveztünk. A sötétség gödre. A vakok barlangja. *Inferi.*

Ez az örvényekkel közlekedik.

II.

A mélység feneke.

Itt véget ér az önzetlenség. Homályosan emelkedik a démon épülete; kiki sajátmagáért. A világtalan én ordít, keres, tapogatódzik és rág. A társadalom Ugolinoja ebben a mélységben lakik.

A szilaj árnyalakok, melyek majdnem vadállatokként portyáznak e mélységben, nem törődnek az egyetemes haladással, nem ismerik ennek se a fogalmát, se a nevét, és nem gondolnak másra, mint csak sajátmaguk kielégítésére. Szinte öntudat nélkül valók és belsejük rettenetes sivatag. Két anyjuk van, mindkettő mostohaanya: a tudatlanság és a nyomor. Vezetőjük a szükség és az elégtétel minden formája nekik az étvágygyal

kapcsolatos. Vadállatiasan falánkok, vagyis vérengzők, de nem úgy, mint zsarnok, hanem mint a tigris. A szenvedéstől ez árnyalakok a bűnre térnek át, — végzetes sorrend, szédítő kapcsolódás, logikája a homálynak. A mi e társadalmi alsó lépcsőn csúszik-mászik, az már nem a végtelenség elfojtott követelése, hanem az anyag tiltakozása. Az ember sárkánnyá változik. Éhség és szomjúság a kiindulópont. — Sátán megtestesülése a czélpont. Ebből a barlangból jön Lacenaire.

Az imént, a negyedik könyvben láttuk a felsőbb, a nagy politikai, forradalmi és bölcsészi akna egyik szakaszát. Itt, mint már mondtuk, minden nemes, tiszta, méltóságteljes és tisztes. Bizonyos, hogy az emberek itt is tévedhetnek és tévednek is; de tévedésük tiszteletreméltó, annyira karöltve jár a hősiességgel. Az itt végzett munka gyüjtőneve: haladás.

Itt az idő, hogy beletekintsünk más mélységekbe is; a borzalmas mélységekbe.

A társadalom alatt, hangsúlyozzuk, ott tátong és mindaddig, a míg a tudatlanság meg nem szűnik, ott is marad a gonoszság nagy barlangja.

E barlang alatta van mindennek és ellensége mindennek. Itt lakozik a gyülölet, mely nem ismer kivételt. Ennek a barlangnak nincsenek bölcselői. Tőrét sohasem használta arra, hogy tollat nyessen vele. Feketeségének semmi köze az írás fenséges feketeségéhez. Soha azok az éjjeli ujjak, melyek e fullasztó tetőzet alatt szorulnak marokba, nem lapoztak könyvben és nem nyitottak szét ujságlapot. Babeuf termelő elme Cartouchehoz képest; Marat arisztokrata Schinderhanneshez viszonyítva. E barlangnak az a czélja, hogy mindent rombadöntsön.

Mindent. Beleértve a felsőbb túrzásokat is, melyeket gyűlöl. Undorító nyüzsgésével nemcsak a jelen társadalmi rendet aknázza alá; aláaknázza a bölcsészetet, a tudományt, a jogot, az emberi gondolatot, a forradalmat, a haladást is. Egyszerüen lopás, prostitutio, rablás és gyilkosság a neve. Sötétségből van alkotva és a chaost akarja. Boltozata a tudatlanság.

Az összes többi aknáknak, a fensőbbeknek mind az a czéljuk hogy e legalsót elnyomják. Erre törekednek

minden szervükkel, a valóság megjavításával épp úgy, mint a végtelenség szemléletével, a bölcsészettel és haladással. Romboljátok szét a Tudatlanság barlangját: megölitek a Bűnt.

Foglaljuk össze pár szóba egy részét annak, a mit írtunk. Az egyedüli társadalmi veszedelem: a Homály.

Az emberiség: azonosság. Minden ember ugyanabból az anyagból van gyúrva. A rendeltetést tekintve, legalább itt lenn, semmi különbség. Az életet megelőzően: ugyanaz az árnyék; az élet tartama alatt: ugyanaz a hús; az élet után: ugyanaz a hamu. De a tudatlanság, hozzákeveredve, megfeketíti az emberi anyagot. E gyógyíthatatlan feketeség beveszi magát az ember bensejébe és lesz belőle: a Rossz.

III.

Babet, Gueulemer, Claquesous és Montparnasse.

1830-tól 1835-ig egy bandita-négyes: Claquesous Gueulemer, Babet és Montparnasse kormányozta Páris alsó színpadát.

Gueulemer lezüllött Herkules volt. Barlangjául az arche-marioni csatorna szolgált. Hat láb magas volt, mellizmai mintha márványból, karizmai érczből lettek volna, lélegzetvétele pinczei szelelés, törzse egy colossusé, agyveleje madáré volt. Az ember azt hihette volna, hogy a farnesi Herkulest látja, csíkos nadrágban és gyapotbársony mellényben. Gueulemer óriási testalkatával szörnyetegeket fékezhetett volna meg; egyszerűbbnek találta, hogy maga is szörnyeteg legyen. Alacsony homlok, széles halánték, nem egészen negyvenéves kor, ránczos arczbőr, rövid és durva haj, sörteszerű pofaszakáll, vadkani áll: ime az arczképe. Izomzata munkát kért, butasága tudni se akart róla. Nagy lomha erő volt. Gyilkos, a ki nemtörődömségből ölt. Azt tartották róla, hogy creol származású. Alkalmasint volt valami érintkezése Bruce tábornagygyal, a mennyiben 1815-ben hordár volt Avignonban. Aztán bandita lett.

Babet áttetszősége ellentétje volt Gueulemer hústömegének. Babet sovány és kitanult volt. Átlátszó, de kifürkészhetetlen. Csontjain keresztül lehetett nézni, de szeméből mitse lehetett kilátni. Vegyésznek mondta magát. Volt bohócz és játszott vaudeville-szerepeket Saint-Mihielben. Nagyszájú ember volt, a ki nyomatékkal mosolygott és kecsesen illegette magát. Azzal foglalkozott, hogy gipszfigurákat árulgatott a szabad ég alatt és arczképeket, melyek „az államfő"-t ábrázolták. E mellett fogat is húzott. Csodadolgokat mutogatott a vásárokon és sátrába trombitaszóval meg a következő felirással csalogatta az embereket: — Babet fogművész, több akadémia tagja, kísérleteket végez érczekkel és érmekkel, fogakat húz, elvállal olyat is, melyet kartársai letörtek. Árak: egy fog — egy franc és ötven centimes; két fog — két franc; három fog — két franc és ötven centimes. Tessék felhasználni az alkalmat. — („Az alkalom" e „felhasználása" annyit jelentett, hogy az emberek húzassák ki annyi fogukat, a mennyit csak lehet.) Nős is volt már, és voltak gyermekei; de hogy mi lett feleségéből és gyermekeiből, nem tudta. Elvesztette őket, mint a hogy egy zsebkendőt veszt el az ember. Ritka kivétel abban a homályos világban, melyhez tartozott: Babet néha újságot is olvasott. Egy ízben, mikor családja még vele volt kerekeken járó bódéjában, azt olvasta a *Messager*-ben, hogy egy asszony meglehetősen életképes oly gyermeket szült, a kinek borjúszája volt. *Micsoda szerencse!* — kiáltott fel Babet. — *Bezzeg az én feleségemnek nincs annyi esze, hogy ilyen gyereket szüljön nekem a világra!*

Azután ott hagyott mindent, hogy — saját kifejezésével szólva — „Párisban vállalkozzék".

Ki volt Claquesous? Az éjszaka. Hogy mutatkozzék, bevárta, a míg az ég feketére változik. Este kibújt egy lyukból és napkelte előtt visszabújt oda. Hol volt ez a lyuk? Senki se tudta. A legteljesebb sötétségben is csak háttal fordulva beszélt czinkostársaival. Claquesous volt a neve? Nem. Azt mondta: Az én nevem Senki. Mihelyt gyertyát gyujtottak, Claquesous álarczot tett fel. Értett a hasbeszéléshez. Babet megjegyezte:

Claquesous kéthangú éjjeli madár. Homályos, kóborló, rettenetes alak volt. Nem tudták biztosan, hogy egyáltalában van-e neve: a *Claquesous* név csak gúnynévként ragadt reá; nem tudták biztosan, hogy egyáltalában van-e hangja: többször beszélt a hasából, semmint a szájával; nem tudták biztosan, hogy van-e arcza: senki se látta másként, csak álarczban. Úgy tűnt el, mintha szertefoszlott volna és úgy tűnt elő, mintha a földből bújt volna ki.

Montparnasse az volt, a mit az ember gyászos alaknak nevez. Gyermek volt; még nem egészen húszéves, csinos arcz, ajkak, melyek olyanok voltak, mint a cseresznye, gyönyörű fekete haj, a tavasz tisztasága a szemekben; megvolt benne minden vétek és hajlandó volt minden bűnre. A gonoszság étke még nagyobb rosszaság étvágyát keltette benne. A gazficzkóvá vált gamin és a betörővé vált gazficzkó volt. Kedves, nőies, kecses, izmos, puha és vérengző volt. Kalapkarimáját baloldalt felcsapva viselte, hogy az 1829-iki divat szerint helyet engedjen előbugygyanó hajának. Erőszakos lopásokból élt. Kabátja a legjobb szabású volt, de kopott. Montparnasse divathős volt; de olyan, a ki nyomorban sínylődik és bűntetteket követ el. E fiatal ember minden merénylete onnan eredt, hogy szépen akart öltözködni. Az első grisette, a ki azt mondta neki: Szép vagy, — szívébe vetette a mételyt és Kaint csinált ebből az Ábelből. Tudván, hogy csinos, elegáns is akart lenni, már pedig az elegánczia első kelléke a henyélés és a szegény henyélése egyértelmű a bűnnel. Kevés csavargótól tartottak annyira, mint Montparnassetól. Tizennyolczéves korában már több holttest volt mögötte. Nem egy járókelő hevert kiterjesztett karokkal, vértócsában az arczával e nyomorult árnyékában. Kikenve, kifenve, nőies csípőkkel, orosz tiszthez méltó mellkassal, a boulevard leányainak suttogásaitól kísérve, művészies megkötött nyakkendővel, zúzóvassal a zsebében, virággal a gombluykában járkált: — dandyje a temetőnek.

IV.

A banda szervezete.

A négy bandita mintegy valami Proteus-csoportot alkotott, mely ott kígyózott a rendőrök között és „mindenféle alak, fa, lány és forrás“ védelme alatt igyekezett elkerülni Vidocqu fürkésző tekintetét, kikölcsönözve egymástól nevüket és fogásaikat, elrejtőzködve a maguk árnyékába, menhelyül és búvóhelyül szolgálva egymásnak, úgy változtatva személyiségüket, mint a hogy álarczos bálon az ember leveszi a hamis orrot, néha annyira összeolvadva, hogy négyen is csak egynek látszottak, máskor ismét úgy megsokszorozódva, hogy még Coco-Lacour is egész tömegnek tekintette őket.

E négy ember nem volt egyszerűen csak négy ember; olybá látszottak, mint egy rejtelmes, négyfejű tolvaj, a ki nagyban űzi mesterségét Párisban; — a gonoszság szörnyűséges polypja, mely a társadalom sírboltjában lakozik.

Elágazódásaik és földalatti összeköttetéseik hálózata folytán Babet, Gueulemer, Claquesous és Montparnasse fővállalkozói voltak a szajnai kerület orgyilkosságainak. Ők végezték a járókelőkön a mély rétegbeli államcsínyeket. Az effajta gondolatok kitalálói, a sötét képzelet emberei hozzájuk fordultak a végrehajtásért. A négy gazficzkónak átadták a vázlatot és ők megcsinálták a kidolgozást. Mindig képesek voltak, hogy megfelelő és elégséges személyzetet állítsanak valamely jövedelmező és segítséget igénylő merénylet czéljaira. Ha valamely bűnnek erős karokra volt szüksége, bérbe adták hozzá a bűntársakat. A sötétség színészeinek egész csoportja állt rendelkezésükre, hogy eljátszszanak minden pinczebeli tragédiát.

Rendesen az éj beálltával, — nekik a felkelés órája, — gyültek össze a Salpêtrièrerel szomszédos pusztaságon. Itt tanácskoztak. Tizenkét sötét óra volt előttük; megállapították, hogy miként használják fel.

Patron-Minette, — a földalatti társaságban ez volt a neve a négy bandita csoportjának. Azon a képze-

letdús régi népnyelven, mely napról-napra mindjobban feledésbe merül, *Patron-Minette* a reggelt jelenti. Ez az elnevezés alkalmasint onnan eredt, hogy munkájuk reggel végződött, a hajnal lévén az a pillanat, melyben az árnyak eltűnnek és a banditák elválnak. A négy embert ezen a néven ismerték. Mikor a törvényszéki elnök fölkereste Lacenairet a börtönben és egy oly bűntény felől vallatta, melyet Lacenaire tagadott, megkérdezte tőle: — Hát ki követte el? — Lacenaire azzal, a törvényszéki elnöknek homályos, de a rendőrségnek világos felelettel válaszolt:

— Talán a Patron-Minette.

Van reá eset, hogy egy színdarabot előre ki lehet találni a szereplők nevéből; hasonlóképp: a banditák neve tájékoztathat a bandáról. Íme, mert e nevek megmaradtak a jegyzőkönyvekben, mely nevekre feleltek a Patron-Minette főbb szövetségestársai:

Panchaud, másnéven Printanier, másnéven Bigrenaille.

Brujon. (Volt egy Brujon-dynastia, melyről még lesz pár szavunk.)

Boulatruelle, az a kövező, a kivel már találkoztunk.

Laveuve.

Finistère.

Hogu Homér, néger.

Mardisoir.

Dépêche.

Fauntleroy, másnéven Bouquetière.

Glorieux, kiszabadult fegyencz.

Barrecarrosse, másnéven Dupont úr.

Lesplanade-du-Sud.

Poussagrive.

Carmagnolet.

Kruideniers, másnéven Bizarro.

Mangedentelle.

Nyakigláb.

Félgaras, másnéven Millió.

Stb., stb.

A többit, nem kevésbbé rosszakat, mellőzzük. E neveknek megvan az arczulatuk. Nemcsak egyes embere-

ket, de fajtákat jelentenek. E nevek mindegyike megfelel a czivilizáczió alatt tenyésző mérges gombafajok valamelyikének.

Ez emberek, a kik nem igen mutogatták arczukat, nem tartoztak azok közé, kiket az utczán lehet látni. A nappalt, fáradtan az éjszaka vad munkájától, alvással töltötték, hol a gipszégetőkben, hol a Montmartre vagy a Montrouge elhagyott kőbányáiban. A földbe bújtak.

Mi lett belőlük? Még mindig megvannak. Mindig meg is voltak. Horatius említi őket: *Ambubaiarum collegia, pharmacopolae, mendici, mimae,* — és a míg a társadalom olyan lesz, mint a milyen, mindig meg is maradnak olyanoknak, mint a milyenek. Barlangjuk homályos boltozata alatt mindig újra és újra születnek a társadalom kiizzadásából. Visszatérnek, mint mindig azonos kísértetek, csak más neveket viselnek és más bőrben járnak.

Az egyéneket ki lehet irtani, de a törzs megmarad.

Mindig ugyanazokkal a tehetségekkel vannak felruházva. Az útszéli betyártól a csavargóig a faj megőrzi tisztaságát. Megsejtik az erszényt a zsebben, kiszimatolják az aranyat a nadrágban. Az aranynak és az ezüstnek sajátos szaga van számukra. Vannak együgyű nyárspolgárok, a kikről azt lehetne mondani, hogy a meglophatóság leri az arczukról. Ez emberek türelmesen követik az ily polgárokat. Ha idegen vagy vidéki kerül az útjukba, a legyet fogó pók örömrezdülése fut végig rajtuk.

Ez emberek, ha éjféltájban, valamely elhagyott boulevardon találkozunk velük vagy pillantjuk meg őket: elrémítők. Nem is embereknek, hanem élő ködből formált alakoknak látszanak; szinte azt mondanók, hogy beletartoznak a sötétség tömbjébe, nem különíthetők el tőle, nincs más lelkök, mint az árnyéknak és csak pillanatra, néhány percznyi szörnyűséges élet végett hasadnak ki az éjszakából.

Mi kell, hogy e lárvák szertefoszoljanak? Világosság. Szerteáradó világosság. Egy denevér se tud megállani a hajnallal szemben. Világosítsátok meg a mélység társadalmát.

NYOLCZADIK KÖNYV.

A rossz szegény.

I.

Marius egy kalapos leányt keresztében egy sapkás férfival találkozik.

A nyár elmult, aztán az ősz is; elkövetkezett a tél. Se Leblanc úr, se a fiatal leány nem mutatkoztak többé a Luxembourg-kertben. Mariusnak csak egy gondolata volt: viszontlátni azt az édes, azt az imádandó arczot. Mindig és mindenütt kereste; sehol se találta. Marius immár nem volt a lelkes álmadazó, az elszánt, határozott és szilárd férfi, a sors bátor sorompóba szólítója, a tervet tervre halmozó agyvelő, a büszkeséggel, eszmékkel és akarattal teljes elme; olyan volt, mint az elveszett eb. Sötét szomorúságba merült. Vége volt mindennek; a munka visszariasztotta, a séta fárasztotta, a magány úntatta; a nagy természet, mely valaha oly tele volt alakokkal, világossággal, hangokkal, tanácsokkal, kilátásokkal, látkörökkel, tanulságokkal — üressé vált számára. Úgy tetszett neki, mintha minden eltűnt volna.

Még mindig gondolkodott, mert nem tehetett másként; de többé nem talált élvezetet gondolataiban. Mindarra, a mi eszébe jutott, halkan, szünet nélkül azt válaszolgatta magában: Ugyan mi végből?

Elhalmozta magát szemrehányásokkal. Miért is követtem? Hiszen oly boldogság volt már csak a látása is! Reám tekintett; hát nem volt ez óriási dolog? Úgy látszott, hogy szeret. Hát nem volt ebben benne minden? Mit akartam még? Hiszen több már nem következhetett. Ostoba voltam. Az én hibám, stb., stb. Courfeyrac, a kinek nem mondott el semmit, mert ilyen természetű volt, de a ki kissé mindent kitalált, mert neki meg ez volt a természete, eleinte, jóllehet ugyancsak elámult rajta, szerencsét kívánt neki, hogy szerelmes; aztán látva, hogy mindjobban belemerül a búskomorságba, végül is azt

mondta neki: — Látom, hogy egyszerűen ökör voltál. Jer, menjünk a Chaumièrere.

Egy ízben Marius, bízva a szép szeptemberi napban, reábírta magát, hogy Courfeyrackal, Bossuetvel és Grantaireral elmenjen a sceauxi bálba, azt remélve — mily álom! — hogy talán ott találja, a kit keres. Természetes, hogy nem találta. — Pedig hát ez az a hely, hol az összes elveszett nőket megtalálja az ember! — dörmögte Grantaire félrefordulva. Marius otthagyta barátait a bálban és gyalog, egyedül, fáradtan és lázban égve, zavart és szomorú szemekkel nekivágott az éjszakának, hogy hazatérjen, bódultan a zajtól és a portól, melyet az ünnepről jövő és mellette elvágtató, vidáman éneklő emberekkel telt kocsik vertek, elcsüggedve és hogy felfrissüljön, tele tüdővel szíva magába az útmenti diófák kesernyés illatát.

Mindjobban és jobban magányosan kezdett élni, zavart öntudattal, lesuitva, egészen átadva magát belső szorongásainak, úgy járva-kelve szenvedésében, mint a farkas a veremben, mindenütt a távollevőt keresve, egészen elkábulva a szerelemtől.

Közben egy találkozás mély hatást tett reá. Az invalidusok boulevardjával szomszédos kis utczák egyikében megpillantott egy munkásforma ruhába öltözött embert, a kinek hosszú ellenzővel ellátott sapkája alól hófehér hajfürtök kandikáltak ki. Mariust meglepte ez ősz fürtök szépsége és szemügyre vette ezt az embert, a ki lassú léptekkel és mintegy szomorú mélázásba merülve ballagott. Sajátságos! Úgy tetszett neki, mintha Leblanc urat látná. Ugyanaz a haj, és a mennyire a sapka ellenzőjétől látni lehetett, ugyanaz az arczél, ugyanaz a járás, csak még lassúbb és szomorúbb. De hát miért van munkásruhában? Mi ennek az értelme? Mit jelent ez az alakoskodás? Marius roppant elcsodálkozott. Mikor magához tért, első mozdulata az volt, hogy kövesse ezt az embert; ki tudja, talán végre nyomát leli annak, a kit keres? Mindenesetre közelről kell megnéznie ezt az embert és tisztáznia kell a rejtélyt. E gondolat azonban megkésve jutott eszébe; az öreg már eltűnt. Bizonynyal befordult valamelyik oldalsó utczába és Marius már nem

tudta megtalálni. E találkozás néhány napig foglalkoztatta, aztán elmosódott emlékezetéből. — Alkalmasint csak hasonlóság volt, — mondta magában.

II.

Lelet.

Marius még mindig a Gorbeau-házban lakott. Senkivel se törődött.

Az igazat megvallva, ebben az időben nem volt más lakó e házban, mint ő, meg az a Jondrette-család, melynek egy ízben kifizette a lakbérét, a nélkül egyébiránt, hogy akár az apával, akár az anyával, akár a leányokkal csak egy szót is váltott volna. A többi lakó vagy kiköltözött, vagy meghalt, vagy pedig, mert nem tudott fizetni, a kidobás útján távozott.

A tél egyik napján délután rövid időre előtűnt a nap; de február 2-ika volt, Gyertyaszentelő Boldogasszony, a melynek álnok, hatheti fagyot jelentő napsütése Laensberg Máténak a következő, méltán klasszikus két sort sugalmazta:

Ha süt a nap: a medve
Odvába tér sietve.

Marius kibújt a maga odújából. Esteledett. Ideje volt, hogy étkezni menjen; mert, — oh! gyarlósága az eszményi szenvedélynek! — mégsem lehetett el evés nélkül.

Átlépett a küszöbön, melyet Bougon anyó éppen söpört, miközben ezt az emlékezetes monológot dörmögte:

— Ugyan, mi olcsó manapság? Minden drága. Csak a baj olcsó. Ebből ingyen is túlsokat kap az ember!

Marius lassú léptekkel haladt fölfelé a boulevardon a vám irányában, hogy a Saint-Jacques-utczába jusson. Elgondolkozva, lehorgasztott fejjel lépdelt.

Egyszerre megtaszítást érzett a ködben; hátranézett és két, rongyokba öltözött leányt látott, — az egyik magas és sovány volt, a másik valamivel kisebb

— a kik sietve, lihegve, ijedten suhantak el mellette és olybá látszottak, mint a kik menekülnek. Szembe jöttek vele, nem látták és a hogy mellette elrohantak, beléje ütköztek. Marius a szürkület ellenére is meg tudta különböztetni kékes arczukat, borzas, rendetlen hajukat, borzalmas fökötőjüket, rongyokban lógó szoknyájukat és mezítelen lábukat. Szaladtukban is beszélgettek egymással. A nagyobbik halk hangon mondta:

— Jöttek a rendőrök. Csaknem megcsíptek.

A másik leány felelt:

— Láttam őket. És futottam, futottam.

Marius e párbeszédrészletből megértette, hogy a zsandárok vagy a városi rendőrök majdnem elfogták e két gyermeket és hogy ezek elszaladtak előlük.

Nekiiramodva siettek a boulevard fái alá és néhány pillanatig valami tovatünő határozatlan fehérségnek látszottak a homályban.

Marius megállt egy perczre.

Aztán újra folytatni akarta útját, mikor lábai előtt kis szürkés csomagot pillantott meg a földön. Lehajolt és felemelte. Borítékféle volt, melyben, úgy látszik, írások vannak.

— Bizonyosan ezek a szerencsétlenek ejtették el, — mondá magában.

Hátrafordult, kiáltott, de nem találta a leányokat. — Már messze vannak, — gondolta, a csomagot zsebébe dugta és ment enni.

Útközben a Mouffetard-utczában fekete posztóval leborított gyermek-koporsót látott, mely három széken állt és a mely mellett egy gyertya égett. Újra eszébe jutott az előbbi két leány.

— Szegény anyák! — gondolta. — Van valami, a mit még szomorúbb látni nekik, mint gyermekeik halálát. Azt, ha rossz életet élnek.

Aztán ezek az árnyak, melyek változatosságot hoztak szomorúságába, elmosódtak gondolatából és visszaesett rendes tépelődéseibe. Újra arra a szerelemmel és boldogsággal teljes hat hónapra gondolt, melyet szabad, napfényes levegőben a Luxembourg-kert szép fái alatt élt át.

— Mily gyászos lett az életem! — mondá magában. — Egyre fiatal leányokat látok. De míg azelőtt angyalok voltak, most szörny-figurák.

III.

Négy levél.

Este, mikor vetközött, hogy lefeküdjön, keze reátapintott kabátja zsebében a csomagra, melyet a boulevardon szedett fel. Egész megfeledkezett róla. Eszébe jutott, hogy jó lesz felbontani, mert talán megtalálja benne a leányok címét, ha ugyan csakugyan ők ejtették el, de mindenesetre útbaigazítást fog lelni, hogy miként juttathatja a kezéhez annak, a ki elvesztette.

Felnyitotta a borítékot.

Nem volt leragasztva és négy levelet tartalmazott, melyek szintén nem voltak leragasztva.

A czím reájuk volt írva.

Mind a négy levél rettenetes dohánybűzt árasztott.

Az első levél czímzése a következő volt:

Mélltóságos Grucheray marquisné mélltóságának a képviselőház mellett.

Marius úgy okoskodott, hogy a levélben alkalmasint megtalálja a tájékoztatást, melyet keresett, de meg különben is, a levél nem lévén leragasztva, föltehető, hogy bátran el lehet olvasni.

A levél így szólt:

„Tisztelt mélltósága!

A könyörület és szánnalom erénye kapcsolja össze legszorosabban a társadalmat. Vegye elő keresztyén érzülletét és vessen egy szánnakozó pillantást a szerencsétlen spanyolra, a szent ügy áldozatára, a ki vérét öntötte és minden vagyonát felálldozta ez ügynek a megvédésére és a ki most a legnagyobb nyomorba sínlődik. Meg vagyok győződve, hogy tisztelt Mélltósága megsajnállja és segít a sebekkel borított művelt és be-

csületes katonatiszten. Számít a jósságra, mely tisztelt Mélltóságát jellemzi és a jóindulatra, melyet egy szerencsétlen nemzet iránt érez. Ezek imádsága nem lesz hiába és hállájuk kedves emlék marad.

Hódolatteljes mély tisztelettel vagyok

Don Alvarez,

spanyol lovaskapitány, Francziaországba menekült királypárti tiszt, a ki útban van hazájába és nem tugya folytatni útját.

Az aláíráshoz semmi czím se volt mellékelve. Marius, abban a reményben, hogy a czímet megtalálja a második levélben, fölvette ezt, mely a következőképp volt czímezve:

Mélltóságos Montvernet grófné mélltóságának.
Cassette-utcza 9.

Íme, mi volt benne:

„Mélltóságos grófné!

Egy szerencsétlen hat gyerekes családanya, a kinek legkissebb gyermek még csak nyolcz holnapos. Lebetegedésem óta beteg vagyok, férjem elhagyott, öt holnap óta nincs keresetem és a legnagyobb nyomorba sínlődöm.

Reményemet a mélltóságos grófnéba vetem és vagyok hódolatteljes mély tisztelettel alázatos szolgállója

Balizardné."

Marius elővette a harmadik levelet, mely szintén koldulólevél volt és a mely a következőképp volt írva:

Pabourgeot vállasztó, szövöttárú nagykereskelő úrnak, a Saint-Denis-utczában, a Fers-utcza sarkán.

„Bátorkodom e levelemmel Önhöz fordulni, hogy tüntessen ki nagybecsű rokonszenvével és jóindulatytyával egy írót, a ki most külldött be egy színdarabot a théâtre-françaisbe. A tárgya történeti és Auvergnebe játszik, a császárság korába. Stylusa, úgy hiszem, elég természetes, vellős és érdekess. Négy dall is van benne. A jellemek változatossága a comicummal, a ko-

molysággal és váratlanságokkal párosul, az egészen könnyed romantikus jelleg ömlikk el és a csellszövény titkossan bonyolódik a nagyhatású befejezésig.

Főczélom kiellégíteni a vágyat, mely egyre jobban uralja a mai embereket, vagyiss a divatot, ezt a szeszéjes és küllönös széllkakast, mely minden szélre forrdul.

E jellenségek mellett is félnem kell, hogy az irígység, az írók féltékenysége visszautasíttattya darabomat, mert tudom, hogyan bánnak az új emberekkel.

Uraságod nagy híre, hogy felvillágosodott pártfogója az íróknak, felbátorít, hogy elküldöm Önhöz leányom, a ki elmondhattya nyomorult helyzetünket, hogy se fánk, se kenyerünk ebbe a szigorú télbe. Szándékom hódolatom jelléül színdarabomat és a többit Önnek ajánlani és a mikor megkérem, hogy engedje ezt meg, láthattya, mennyire óhajtom az Ön pártfogásának tiszteletét és hogy műveim az Ön neve ékesítse. Ha kegyes bármily szerény segítséggel megtisztelni, röktön írok egy verset, melyben hállámat zengedezem. E verset, mihelyt kész, elküldöm Önnek, még miellőtt a színdarab elején szavallják.

Legalázatosabb tisztelettel kész szolgája

Genflot,
író.

U. I. Negyven soust is küldhet.

Bocsássa meg, hogy leányom küldöm és nem magam tisztellgek, de öltönyöm mostohaságja nem enged kimoczannom . . ."

Marius felnyitotta a negyedik levelet is. Borítékján ez a czímzés volt olvasható:

A Saint-Jacques-du-Haut-Pas templombeli jóttevő úrnak.

A levél a következő néhány sort tartalmazta:

„Kegyes jóttevő!

Ha mélltóztat elkíssérni leányom, szörnyű nyomort fog látni és lesz szerencsém megmutatni bizonyítványaimat.

E sorokk láttára Uraságod nemes lellke megfog indulni, mert az igaz bölcsesészek mindig megindullást éreznek.

Ismerje el, nagylelkülletű emberbarát, hogy nagy szükkségbe kell lenni és egy kis segítségért nagyon nehéz a hatósággal bizonyítani nyomorúságunkat, mintha nem lenne szabad szenvedni és a míg a segítséget várrjuk, az éhségtől meghallni. Az egyik emberhez nagyon is szigorrú a sors, a másikhoz pedig nagyon is kegyes.

Látogatását vagy addományát, ha kegyesked megtisztelni, elvárva mély tisztelettel vagyok

nagylelkülletiségednek alázatos
és kész szolgája

Fabantou,
drámai színész.

A négy levél elolvasása után Marius nem sokkal tartott messzebb, mint előtte.

Először is, egyik levélíró se tüntette ki a lakczímét.

Másodszor, úgy látszott, hogy a négy levél négy különböző személytől ered: Don Alvareztől, Balizardnétól, a drámaíró Genflottól és Fabantou színésztől; de sajátságos módon mind a négy levél ugyanaz a kézírás volt.

Mi mást lehet következtetni ebből, mint hogy mind a négy levelet ugyanegy ember írta?

Annál valószínűbb volt ez, mert mind a négy ugyanegy minőségű, durva, sárgás papírra volt írva, ugyanoly dohányszagot árasztott és bár nyilván látszott a törekvés a stylus elváltoztatására, ugyanazok a helyesírási hibák ismétlődtek mind a négyben és ebben a tekintetben Genflot, az író, ugyanazon a színvonalon állott, mint a spanyol kapitány.

Merőben felesleges fáradság lett volna, hogy az ember e rejtély fölfejtésén törje a fejét. Ha a csomag nem vész el az utczán, bizonyára becsapás lett volna belőle. Marius azonban sokkal szomorúbb volt, semhogy elértette volna a tréfát, még ha a sors követi is el ezt vele szemben és nem volt kedve belemenni a játékba, a mit

az utczakövezet akart játszani vele. Inkább úgy tetszett neki, hogy e négy levél gúnyt űz belőle.

Egyébként semmi se bizonyította, hogy e leveleket azok a leányok vesztették el, kiket a boulevardon látott. Alkalmasint egyszerűen értéktelen papirhulladékok.

Marius a négy levelet visszatette közös borítékukba, az egészet a sarokba hajította és lefeküdt aludni.

Reggel hét óra tájban felkelt, megreggelizett és éppen munkához akart ülni, mikor halkan kopogtattak ajtaján.

Minthogy nem volt semmi féltenivalója, sohase zárta be ajtaját, kivéve nagy ritkán olyankor, ha valami sürgős munkája volt. Egyébként még ha elment is hazulról, a kulcsot ott hagyta a zárban. — Meglátja, hogy meg fogják lopni, — szokta mondani Bougon anyó. — Ugyan mit lophatnának? — felelt Marius. — Tény azonban, hogy, Bougon anyó nagy elégtételére, egyszer elvittek tőle egy pár ócska czipőt.

Másodszor is kopogtattak, halkan, épp úgy, mint először.

— Szabad, — szólt Marius.

Az ajtó kinyílt.

— Mit óhajt, Bougon anyó? — kérdé Marius, fel se nézve a könyvekről és írásokról, a melyekkel asztala rakva volt.

Egy hang, mely nem Bougon anyó hangja volt, felelt:

— Bocsánat . . .

Tompa, megtört, elfulladó hang, pálinkától rekedt öreg ember hangja volt.

Marius élénken hátrafordult és egy fiatal leányt látott.

IV.

Rózsa a nyomorban.

Egy egész fiatal leány állott az ajtóban. A padlásszoba ablaklyuka, melyen át a napfény behatolt, éppen szemben volt az ajtóval és fakó világosságot árasztott a

leányra. Sápadt, vézna, sovány teremtés volt; didergő és fagyos meztelenségét nem födte más, csak ing meg egy szoknya. Öv gyanánt madzag szolgált neki, madzag tartotta össze a haját is, hegyes válla kibökte az inget, szőkés és lymphatikus halványság ömlött el az arczán, mellcsontjai kiálltak, kezei vörösek voltak, hiányos fogú szája félig nyitva, tekintete sivár és vakmerő, alakja eltorzult fiatal leányé, nézése romlott öreg asszonyé volt, — ötven esztendő egyesülve tizenöt évvel; egyike azoknak a lényeknek, a kik gyöngék is meg rettenetesek is és a kik megborzasztják azokat, a kiket nem indítanak sírásra.

Marius felállt és mintegy elámulva nézte ezt a teremtést, a ki majdnem hasonló volt azokhoz az árnyalakokhoz, kiket álomban lát az ember.

A legkínosabb volt az egészben, hogy a fiatal leány nem született rútnak a világra. Sőt első gyermekkorában egyenesen csinosnak kellett lennie. Életkorának kelleme még küzdött a kicsapongástól és a nyomortól előidézett korai rút vénséggel. A szépség valami maradványa haldoklott ezen a tizenhatéves arczon, mint a halovány napsugár, mely kialszik a téli nap reggelének sötét felhői alatt.

Ez az arcz nem volt egészen ismeretlen Mariusnak. Úgy rémlett neki, hogy valahol már látta.

— Mit kíván, kisasszony? — kérdezte.

A fiatal leány részeg gályarabhoz méltó hangon válaszolt:

— Levelet hoztam, Marius úr.

Mariust nevén szólította; a fiatal ember nem kételkedhetett, hogy a leány csakugyan őt keresi. De ki volt ez a leány? És honnan tudta a nevét?

A nélkül, hogy felszólításra várna, a leány előre lépett, határozott lépéssel és valami oly biztonsággal véve szemügyre a szobát és a vetetlen ágyat, hogy az embernek elszorult a szíve. Mezitláb volt. Szoknyájának nagy lyukai látni engedték hosszú lábszárait és sovány térdét. Didergett.

Kezében csakugyan levelet tartott, melyet Marius felé nyújtott.

Marius, miközben a levelet felbontotta, észrevette, hogy az ostya, melylyel le volt ragasztva, még nedves. Az üzenet tehát nem jöhetett messziről. A levél így szólt:

„Kedves fiatal szomszédom!

Értesültem az ön jóságáról, hogy hat holnap előtt kifizette érttem a házbért. Még most is álldom értte. Idősb leányom megmondhattya, hogy két nap óta négyen egy fallás kenyér nélkül vagyunk és a nőm is beteg. Ha még bírom esszemet, azt hiszem, reményellhetem, hogy az ön nagylelkülletét megindíttya e tény és vágya támad, hogy némi csekél könyöradományt juttasson segítségemre.

A jóttevő iránti köteless tisztelettel köszönti

Jondrette.

U. I. Leányom várrja Marius úr rendelkezését."

E levél úgy talált a kalandhoz, mely Mariust az előző est óta foglalkoztatta, mintha gyertya gyuladt volna ki a sötétségben. Egyszerre minden megvilágosodott.

E levél abból a forrásból eredt, a honnan a többi négy. Ugyanaz az írás, ugyanaz a stylus, ugyanazok a hibák, ugyanaz a papiros, ugyanaz a dohányszag.

Öt üzenet volt, öt történet, öt név, öt aláírás és egy aláíró. Don Alvarez a spanyol kapitány, Balizardné, a szerencsétlen anya, Genflot a színműíró, Fabantou, a vén színész — mind a négy azonos volt Jondrette-tel, ha ugyan Jondrette is valóban Jondrette volt.

Már említettük, hogy Marius, noha már jó rég lakott a házban, mindössze is csak alig egynéhányszor látta legközelebbi szomszédját. Gondolata másfelé járt és a hol a gondolat, ott a tekintet is. A folyosón és a lépcsőn többször is találkozhatott Jondretteékkel; de csak úgy voltak neki, mintha árnyékok lettek volna. Oly kevéssé ügyelt reájuk, hogy az előző este összeütközött a Jondrette-leányokkal, a nélkül, hogy megismerte volna őket, — mert bizonyos, hogy ők voltak, — és most is e leány, a ki belépett szobájába, az undoron és a szánalmon át

csak nehezen ébresztett benne valami határozatlan emléket, hogy már valamikor találkozott vele.

Immár tisztán látta az egészet. Megvilágosodott előtte, hogy szomszédja, Jondrette, nyomorúságában azt a mesterséget űzte, mely a jótékony emberek könyörületességének kizsákmányolásából áll, címeket szerzett, álnéven leveleket írt oly embereknek, kiket gazdagoknak és könyörületeseknek vélt, e leveleket leányai hordták szét a saját koczkázatukra, mert ez az apa annyira jutott, hogy koczkáztatta leányait; játszott a sorssal és leányait szerepeltette tét gyanánt. Marius megértette, hogy tegnap esti futásukból, lihegésükből, ijedelmükből ítélve e szerencsétlen leányok alkalmasint még valami más gyászos mesterséget is folytattak és hogy a társadalom rendszere itt két nyomorult leányt eredményezett, a kik se nem gyermekek, se nem leányok, se nem asszonyok, hanem valamiféle tisztátlan és ártatlan szörnyek, kiket a nyomor formált ilyenekké.

Szomorú teremtések név, kor és nem nélkül, a kik számára már nem létezik se a jó, se a rossz és a kiknek, miután kiléptek a gyermekkorból, nincs már semmijök a világon, se szabadságuk, se erényük, se felelősségük. Lelkek, melyek még csak tegnap nyíltak ki és ma már hervadtak, hasonlatosak az utczán elhullott virágokhoz, melyeket mindenféle sár beszennyez, mígnem egy kocsikerék átgázol rajtuk.

Miközben Marius csodálkozó és fájdalmas tekintettel nézte, a fiatal leány kísérteties merészséggel ide-oda járt a padlásszobában. Mitsem törődött meztelenségével. Kibomlott és szakadozott inge néha majdnem övéig hullott. Elmozdította helyükből a székeket, babrált a szekrényen levő öltözködési tárgyakkal, megtapogatta Marius ruháit és fürkészte, hogy mi van a szegletekben.

— Nini, — mondá, — önnek tükre is van.

És mintha egyedül lett volna, színdarabbeli daltöredékeket dúdolt, bolondos refraineket, melyeket érdes torokhangja gyászossá változtatott. E kihívó viselkedés alatt azonban valami erőltetettség, nyugtalanság és megalázottság volt észrevehető. Az arczátlanság néha szégyenkezés.

Semmi se lehetett elkomorítóbb, mint látni ezt a leányt, a hogy csapong és úgyszólván röpköd a szobában, mint valami fénytől iszonyodó és törött szárnyú madár. Érezni lehetett, hogy ha más nevelésben részesül és más sorsban él, e fiatal leány vidám és szabad magatartása kellemes és elbájoló lehetett volna. Az állatok között soha sem történik meg, hogy a melyik galambnak születik, karvalylyá váljék. Erre csak az emberek között van eset.

Marius gondolkozott és hagyta a leányt, hogy tegyen kényére.

A leány odalépett az asztalhoz.

— Ah! — mondá, — könyvek!

És üveges szemei felcsillantak. Újra megszólalt és hangján érezni lehetett a minden emberi teremtéssel közös boldogságot, hogy dicsekedhetett valamivel:

— Én tudok olvasni.

Élénken felragadta az asztalon heverő nyitott könyvet és meglehetősen folyékonyan olvasta:

„. . . Bauduin tábornok parancsot kapott, hogy dandárának öt zászlóaljával foglalja el a hougomonti kastélyt, mely a waterlooi sík közepén áll . . .“

Félbeszakította az olvasást:

— Ah! Waterloo! Ismerem. Nagy csata volt. Apám is ott volt. Apám szolgált a császár seregében. Magunk között most is nagy bonapartisták vagyunk! Waterloo az angolok ellen volt.

Letette a könyvet, fölvett egy tollat és felkiáltott:

— És írni is tudok!

Bemártotta a tollat a tintatartóba és Marius felé fordulva folytatta:

— Nem hiszi? Mindjárt megmutatom.

És mielőtt Marius felelhetett volna, egy tiszta lap papirosra, mely az asztal közepén feküdt, reáírta: *Itt vannak a rendőrök.*

Aztán elhajítva a tollat, újra Marius felé fordult:

— Nincs benne helyesírási hiba. Megnézheti. Nem vagyunk mi tanulatlanok, se a hugom, se én. Nem voltunk mindig úgy, mint most. Nem arra születtünk, hogy...

Itt megállt, fakófényű szemeit Mariusra szegezte és felkacagva, oly hangon, melyben a cynismus a szorongásokat fojtja el, hozzátette:

— Eh!

És valami jókedvű dallamra dúdolni kezdte:

Éhes vagyok, apám,
Nincs mit enni.
Majd megfagyok, anyám,
Nincs mit rám venni.
Vaczogj
Lolotte,
Zokogj
Jacquot.

És alighogy végzett a verssel, folytatá:

— Szokott színházba járni, Marius úr? Én szoktam. Van egy kis öcsém, a ki jól ismeri a művészeket és néha hoz jegyeket. De a karzatra nem szeretek menni. Kényelmetlen, rossz hely. Néha oly durva emberek vannak ott, meg aztán olyan rossz a szag.

Aztán sajátságosan nézett Mariusra és így szólt hozzá:

— Tudja ön, Marius úr, hogy ön nagyon csinos fiú?

E pillanatban mindkettőjükben ugyanaz a gondolat villant meg, melyre a leány mosolygott, Marius pedig elpirult.

A leány közelebb lépett hozzá és egyik kezét a vállára tette.

— Ön észre se vesz engem, Marius úr, de én ismerem önt. Sokszor találkoztunk a lépcsőn meg aztán néha azt is láttam, mikor belépett egy bizonyos Mabeuf apó nevezetű úrhoz, ki az austerlitzi részben lakik. Ez a borzas haj nagyon jól illik önnek.

Hangja igyekezett, hogy nagyon lágy legyen, de csak azt érte el, hogy nagyon halk lett. A gégétől az ajkakig való úton a hangok egy része elveszett, mint valami zongorán, melynek hiányzik egy csomó billentyűje.

Marius szelíden hátrált.

— Kisasszony, — szólt hideg komolysággal, — egy csomag van nálam, mely, azt hiszem, az öné. Engedje meg, hogy átadjam.

És feléje nyújtotta a borítékot, melyben a négy levél volt.

A leány összecsapta a két kezét és felkiáltott:

— Mindenütt kerestük!

Aztán élénken megragadta a csomagot és felnyitotta a borítékot, miközben szaporán ömlött belőle a szó:

— Istenem uram! Mennyire kerestük, a hugom meg én! És ön találta meg! A boulevardon, ugy-e? Biztos, hogy a boulevardon. Szaladtunkban kiesett a zsebből. Az a haszontalan hugom követte el ezt az ügyetlenséget. Mikor hazaértünk, már nem volt meg. Miután nem akartunk verést kapni, mert ez felesleges, teljességgel felesleges, tökéletesen felesleges, itthon azt mondtuk, hogy kézbesítettük a leveleket, de azt a feleletet kaptuk, hogy: *Lódulj!* És most itt vannak a levelek! Honnan tudta, hogy az enyémek? Ah! igen, az írásról! Tehát önnel ütköztünk össze tegnap este. Oly sötét volt, hogy nem is lehetett látni. Mondtam is a hugomnak: Nem valami úr volt ez? Azt felelte, hogy: Azt hiszem igen, valami úr.

Ezenközben szétnyitotta a „Saint-Jacques-du-Haut-Pasbeli jóttevő úrnak" címzésű kérő levelet.

— Ahán! — mondá, — ez annak az öregnek szól, a ki mindig eljár a misére. Éppen most van az ideje. Elviszem neki. Talán ad, a miből reggelizhetünk.

Felnevetett és hozzátette:

— Tudja, mi lesz az, ha ma reggelizünk? Az lesz tegnapelőtti reggelink, tegnapelőtti ebédünk, tegnapi reggelink, tegnapi ebédünk és mindez egyszerre, ma reggel. A kinek ez sem elég, akaszsza fel magát.

E beszéd eszébe juttatta Mariusnak, hogy a szerencsétlen teremtés miért jött hozzá.

Átkutatta mellényzsebeit, nem talált bennök semmit.

A fiatal leány, mintha nem is tudna Marius jelenlétéről, tovább beszélt:

— Esténként gyakran elmegyek hazulról és gyakran nem is jövök haza. A múlt télen, mielőtt ideköltöztünk, a hidak alatt laktunk. Összebújtunk, hogy meg ne fagyjunk. Kis húgom sírt. A víz oly szomorú valami! Ha eszembe jutott, hogy beleölöm magamat, azt mondtam:

Nem. Nagyon is hideg. A mikor csak tetszik, elmehetek egész egyedül is hazulról és sokszor az árkokban alszom. Tudja, éjszaka, ha a boulevardokon járok, a fák úgy tűnnek fel, mint nagy vellák, a rengeteg fekete házak mintha a Notre-Dame tornyai lennének, a fehér falakról azt képzelem, hogy ott van a folyó és azt mondom: Ni csak, hogy folyik a víz! A csillagok olyanok, mint a lampionok, az ember szinte azt mondaná, hogy füstölögnek és a szél fujásától kialszanak, ilyenkor félek és hajam mintha a fülembe sugdozna. Noha éjszaka van, sípládákat és orgonaszót meg mit tudom én, hogy még mit hallok. Azt hiszem, hogy köveket hajigálnak utánam és szaladok, míg körülöttem minden csak forog, forog. Nagyon furcsa, ha az ember nem evett.

És réveteg arczkifejezéssel nézett Mariusra.

Zsebeinek ismételt és szorgos kikutatásával Mariusnak végül is sikerült, hogy öt francot és tizenhat soust szedjen össze. E pillanatban ez volt egész vagyona a világon. — Ez elég lesz a mai ebédre, holnap pedig majd meglátjuk, — gondolá és a tizenhat soust megtartotta magának, az öt francot pedig odaadta a leánynak.

A leány megragadta a pénzdarabot.

— Helyes, — mondá, — most már süt a nap.

És mintha ez a napfény megolvasztotta volna agyvelejében a kifejezéseket, elkezdte önteni a szavakat:

— Öt franc! A drága ragyogó! Éljen a császár! Pokolian nagyszerű! Ön jó fiú. Csókolom a szivét. Éljen az evés! Két napig lesz falatozás! Húsocska is! Meg sütemény is! Fejedelmi dáridózás!

Vállain összefogta az ingét, mélyen meghajtotta magát Marius előtt, aztán bizalmasan búcsút intett és az ajtó felé indult, miközben mondá:

— Jó napot, Marius úr. De azért mindegy. Mégis elmegyek az öreghez.

Kifelé menet a szekrényen megpillantott egy darab kenyérhajat, mely ott penészedett a porban. Reávetette magát és beleharapott:

— Ez jó! — mondá. — Kemény! Kitöri a fogamat!

És kiment.

V.

A gondviselés Judása.

Marius öt év óta élt szegénységben, inségben, sőt nélkülözésben, de most látta, hogy az igazi nyomorúságot még nem ismerte. Az igazi nyomorúságot csak most látta. Az az árnyalak jelentette meg neki, mely az imént ott állt előtte. A minthogy valóban, a ki csak a férfi nyomorát látta, semmit se látott, — a nő nyomorát kell látni, és a ki csak a nő nyomorát látta, semmit se látott, — a gyermek nyomorát kell látni.

Ha a férfi a legvégső inségre jut, ugyanakkor eljutott a legvégső segédeszközökhöz is. Jaj a védtelen lényeknek, kik körülötte vannak! Egyszerre van hiányában mindennek: a munkának, a keresetnek, a kenyérnek, a tűznek, a bátorságnak, a jó szándéknak. Úgy tetszik, mintha egyszerre aludna ki künt a nap, bent az erkölcs világossága. Ez árnyékban a férfi összetalálkozik a nő és a gyermek gyöngeségével és erőszakosan a becstelenségre hajtja őket.

Ilyenkor minden irtózatosság lehetséges. A kétségbeesést törékeny kerítés veszi körül, melyen túl a vétek és a bűn lakozik.

Az egészség, az ifjúság, a becsület, a még fiatal hús szent és vad szégyenkezése, a szív, a szűzesség, a szemérem, a lélek e legkülsőbb hámja, mind gyászosan a kezeügyébe esik e tapogatódzásnak, mely segítséget keres, a gyalázatosságot találja és hozzá alkalmazkodik. Apák, anyák, gyermekek, fivérek, nővérek, férfiak, asszonyok, leányok szinte mint valami ásványvilági formálódás tapadnak össze és csoportosúlnak a nemek, rokonságok, életkorok, becstelenségek és ártatlanságok e ködös keverékében. Egymásnak dőlve ott szoronkodnak a sors e lomkamrájában. Siránkozva néznek egymásra. Oh! a boldogtalanok! Mily sáppadtak! Hogy fáznak! Mintha csak olyan bolygón volnának, mely jóval távolabb van a naptól, mint a miénk.

E fiatal leány Marius előtt úgy tűnt fel, mintha a sötétség követje lenne.

Az éjnek egy borzalmas részét a maga teljességében tárta fel előtte.

Marius majdnem szemrehányást tett magának álmadozása és szenvedélye miatt, mely minde napig megakadályozta, hogy egy pillantást vessen szomszédaira. Hogy kifizette házbértartozásukat, az tisztára gépies mozdulata volt, mindenki hasonlóképp cselekedett volna; de Mariusnak többet kellett volna tennie. Hogyan! Csak egy fal választotta el ezektől az elhagyott teremtésektől, kik a többi élőtől különszakítva tapogatódznak az éjszakában, közvetlen közelében voltak, ő volt mintegy az emberi nem utolsó lánczszeme, mellyel érintkeztek, hallotta őket maga mellett élni, vagy inkább: hörögni és nem törődött velök! A falon át minden nap, minden perczben hallotta őket járni, kelni, beszélni és nem hallgatott oda! Beszédükbe nyögések vegyültek és ő még csak meg se hallotta! Gondolata másutt járt, álmok, lehetetlen fényességek, szerelmi légvárak, botorságok között és ezalatt emberi teremtések, Krisztusban, a népben való testvérei ott haldokoltak mellette! Haszontalanul haldokoltak! Sőt ő is hozzájárult szerencsétlenségükhöz és még növelte azt. Mert ha más szomszédjuk lett volna, valamely kevésbbé a fellegek között járó és figyelmesebb szomszéd, rendes és könyörületes ember, nyilvánvaló, hogy szűkölködésük nem marad észrevétlen, inségük jelei szembetűntek volna és talán már régóta megleltennének mentve! Igaz, hogy nagyon elzüllötteknek, romlottaknak, silányoknak, sőt ellenszenveseknek látszanak, azonban ritka eset, hogy az elesés ne járjon elaljasodással; de meg különben is van egy pont, hol a szerencsétlenség és a gyalázatosság egybevegyül és egyetlen szóba olvad össze: a nyomorúltak végzetes szavába. Ki tehet erről? És aztán, nem ott van-e szükség a legnagyobb könyörületességre, a hol legmélyebb a bukás?

Miközben így predikált magának, mert voltak pillanatok, mikor Marius, mint minden igazán becsületes lélek, önmagának volt az oktatója és jobban korholta magát, semmint megérdemelte, tehát miközben így predikált magának, Marius szemlélgette a falat, mely Jondretteéktől elválasztotta, mintha szánalommal teljes te-

kintete áthatolhatna e kerítésen és fölmelengethetné e szerencsétleneket. A fal vékony gipszrétegből állt, mely léczekből és gerendákból álló váz közeit töltötte ki és a melyen, mint már említettük, tökéletesen áthallatszottak a szavak. Csak az oly ábrándozó, mint Marius, lehetett el a nélkül, hogy ezt észrevenné. A fal se az egyik, se a másik oldalon nem volt beragasztva papirral; egész meztelenül lehetett látni durva összerovását. Marius, jóformán a nélkül, hogy tudta volna, vizsgálgatta a falat; néha az álmadozás is vizsgál, megfigyel, kutat, akárcsak a gondolat. Egyszerre Marius felállt. Fent, a padmaly közelében, három lécz között üresen maradt háromszögletes lyukat vett észre. A gipsz, melynek e lyukat be kellett volna tömnie, hiányzott és ha az ember felállt a szekrényre, a nyiláson át beláthatott Jondretteék odvába. A szánakozásnak is megvan — és kell is, hogy meglegyen — a maga kíváncsisága. E lyuk valami júdásablak-féle volt. Szabad a nyomorúságot akár orvúl is meglesni, ha az ember segíteni akar rajta. — Lássuk csak, — gondolá Marius, — miféle emberek ezek és miként vannak.

Felmászott a szekrényre, szemét a nyilásra illesztette és nézett.

VI.

A bestia a vaczkában.

A városoknak, épp úgy, mint az erdőknek, megvannak a barlangjaik, melyekben megbujva ott lakozik mindaz, a mi a leggonoszabb és a legfélelmesebb bennök. Csakhogy, míg a mi a városokban ekként rejtőzködik: — vérengző, szennyes és kicsi, vagyis rút, addig az, a mi az erdőkben rejtőzködik: — vérengző, vad és nagy, vagyis szép. Verem és verem között az állatoké még többet ér, mint az embereké. A barlangok különbek, mint az odúk.

A mit Marius megpillantott, odú volt.

Marius szegény és szobája nyomorúságos volt; de a miként szegénysége nemes volt, padlásszobájában is tisztaság uralkodott. A lomtár, hova e pillanatban be-

nézett, visszataszító, piszkos, bűzös, sötét, szurtos lyuk volt. Az egész bútorzat egy szalmafonatú székből, egy rozoga asztalból, néhány ócska cserépfazékból és a két sarokban két leírhatatlan rongyhalomból állott; világításra egy négytáblájú padlásablak szolgált, mely el volt lepve pókhálóval. E lyukon épp elegendő világosság szűrődött be, hogy egy emberarcz kísértetarcznak látszassék. A falaknak bélpoklos színük volt és tele voltak repedésekkel meg karmolásokkal; úgy festettek, mint valami irtózatos betegségtől eléktelenített arcz. Ragadós nedvesség szivárgott belőlük. Durva rajzú trágár képeket lehetett megkülönböztetni rajtuk.

A szobában, melyben Marius lakott, a padló töredezett téglákkal volt kirakva; Jondretteék szobája nem volt se kövezve, se deszkázva, a lakók az épület eredeti vakolatján jártak, mely megfeketedett a lábnyomoktól. Ez egyenetlen talajon, melyen a por mintegy odakövesedett és a mely csak egy tekintetben volt szűz, abban, hogy seprő nem érintette, szeszélyes összevisszaságban ócska czipők, piszkos rongyok hevertek; egyébiránt volt a szobában kályha is, — éppen ezért negyven franc volt az évi bére. A kandallóban volt egy rostély, egy bögre, néhány törött deszkadarab, pár felaggatott rongy, egy kalitka, hamu, sőt egy kis tűz is. Két parázs füstölgött nagy szomoruan.

A helyiség borzalmasságát még fokozta, hogy nagyon nagy volt. Falkiugrások, szögletek, fekete lyukak, gerenda alatti bemélyedések, fülkeszerű behuzódások és kiszögelések voltak benne. Mindez kifürkészhetetlen rémes üregeket alkotott, melyekben az ember ökölnagyságú pókokat, lábnyi hosszúságú bogarakat, sőt talán valamiféle emberi szörnyeket is sejthetett.

A fekhelyek egyike az ajtó mellett, a másik az ablak közelében volt. Egyik végükkel mindketten a kandallót érték és éppen szembenéztek Mariusszal.

A lyuk mellett, melyen át Marius nézett, az egyik sarokban fekete fakeretbe foglalt színes metszet lógott, melynek alján nagy betükkel volt olvasható: *Az Álom*. Alvó asszonyt ábrázolt, ölében szintén alvó gyermekkel, sasmadár szállt a fellegekben, koronát tartva kar-

mai között, míg a nő, a nélkül hogy felébredne, kezével elhárítja a koronát a gyermek fejéről; a háttérben dícsfénytől övezve Napoleon állott, sárga fejű kék oszlopnak támaszkodva, melyen a következő felirás díszlett:

MARENGO
AUSTERLITZ
JENA
WAGRAM
ELOT

A keret alatt egy hosszúkás tábla állott a földön, ferdén a falnak támasztva. Olyasforma volt, mint valami hátrafordított festmény, valami képtábla, mely a túlsó oldalon volt festve és a melyet levettek a falról és ott felejtettek.

Az asztal mellett, melyen Marius tollat, téntát és papirost pillantott meg, egy körülbelül hatvanéves, alacsony, sovány, fakószínű, ravasz, kegyetlen és nyugtalan arczkifejezésű ember ült: — visszataszító torzalak.

Lavater, ha megvizsgálta volna ez arczot, a keselyünek és a fiskálisnak a vegyületét találta volna rajta, a ragadozó madár és a furfang-ember egymást rútító és kiegészítő keverékét, melyben a furfang a ragadozó madarat nemtelenné, a ragadozó madár pedig a furfangot borzalmassá tette.

Ez embernek hosszú szürkülő szakálla volt. Női ing volt rajta, mely látni engedte gyapjas mellét és őszes szőrökkel borított karjait. Az ing alól sáros nadrág látszott ki; csizmájából kiálltak a lábujjak.

Pipát tartott a szájában és pipázott. Kenyér nem volt az odúban; de dohány még volt.

Írt. Alkalmasint egy újabb levelet, olyan félét, a minőket Marius már olvasott tőle.

Az asztal egyik sarkán vöröses szélű, rongyolódott könyv hevert, melynek formája, a kölcsönkönyvtárak régi 12-rét formája, regényt sejtetett. A borítékjára nagy betükkel ez a czím volt nyomtatva: ISTEN, A KIRÁLY, A BECSÜLET ÉS A HÖLGYEK. Írta: DUCRAY-DUMINIL. 1814.

Miközben írt, az ember hangosan beszélt és Marius hallotta szavait:

— Ha elgondolom, hogy még a halál után sincs egyenlőség! Itt van például a Pére-Lachaise! Az előkelők, a gazdagok fenn nyugosznak az akáczos-fasor mentén, mely ki van kövezve. Kocsin jöhetnek odáig. A kisembereknek, a szegényeknek, a szerencsétleneknek lent adnak helyet, hol térdig ér a sár és a hol nedves lyukakba dugják őket. Azért temetik őket oda, hogy hamarabb elrothadjanak. Ha az ember meglátogatja őket, majdnem nyakig süpped a földbe.

Megállt, öklével az asztalra csapott, aztán fogát vicsorgatva, hozzátette:

— Oh! fel tudnám falni a világot!

Egy kövér asszony, a ki épp úgy lehetett negyvenéves, mint százesztendős, mezítlábosan guggolt a kandalló mellett.

Ő rajta is csak ing volt meg egy pamutszoknya, mely ócska posztódarabokkal volt kifoltozva. Durva vászonból való kötény fedezte el a szoknya felét. Noha ez az asszony összekuporodva guggolt, látni lehetett, hogy nagyon magastermetű. Férje mellett óriásnak festett. Csúf, szürkébevegyülő, vörösesszőke haja volt, melyet időnként megturkált laposkörmű, fénylő óriási kezeivel.

Mellette széttárva egy ugyanolyan könyv hevert a földön, mint a milyen az asztalon volt, — alkalmasint ugyanannak a regénynek egy másik kötete.

Az egyik fekhelyen Marius nyurga, sáppadt kisleányfélét pillantott meg, a ki majdnem meztelenül és lábait lelógatva ült és a ki olybá látszott, mintha se látna, se hallana, sőt nem is élne.

Bizonyára a huga annak a leánynak, ki az imént nála járt.

Tizenegy-tizenkét évesnek látszott. Figyelmesebben megnézve az ember reájött, hogy tizennégy éves is elmulhatott. Ő volt az, a ki az este lélegzetfogyva mondta a boulevardon: *Szaladtam! Szaladtam!*

Ahhoz a gyönge fajtához tartozott, mely sokáig hátramarad a növésben és aztán egyszerre, rohamosan fejlődik ki. Az inség termeli az ily szomorú emberi növényeket. E teremtéseknek nincs se gyermek-, se serdülőkoruk. Tizenötéves korukban tizenkétévesnek, ti-

zenhatéves korukban húszévesnek látszanak. Ma még kisleányok, holnap már asszonyok. Szinte azt lehetne mondani: áthágnak az éveken, hogy gyorsabban végezzenek.

E pillanatban még gyermekformája volt.

A lakásban egyébként semmi se mutatott munkára; műszernek, rokkának, szerszámnak semmi nyoma. Az egyik sarokban néhány gyanúsformájú vasdarab. Az egész helyiségen az a zord henyeség áradt el, mely a kétségbeesést követi és a haldoklást megelőzi.

Marius egy ideig szemlélgette ezt a gyászos otthont, mely rémítőbb volt, mint a sír belseje, mert az emberi lélek mozgását és az élet lüktetését lehetett benne érezni.

A padlásszoba, a pincze, az árok, hol bizonyos, a társadalmi épület legalján levő inségesek tengődnek, még nem egészen a sír, — csak az előszobája; de hasonlatosan a gazdagokhoz, a kik palotáik bejáratánál legragyogóbb fényüzésüket bocsátják közszemlére, a halál is, mely a szomszédban tanyáz, úgy tetszik, mintha legrikítóbb nyomorúságait halmozná fel ez előcsarnokban.

Az ember elhallgatott, az asszony nem beszélt, a leány még lélegzeni se látszott. Hallani lehetett a toll serczegését a papiron.

Az ember, a nélkül, hogy az írást félbehagyná, dörmögte:

— Gazság! Gazság! Minden gazság!

A predikátor kijelentésének e változata sóhajtást fakasztott az asszonyból.

— Csillapodj, barátom, — mondá. — Ne izgasd magadat, drágám. Túlságos jóság tőled, hogy leveleket írsz ezeknek az embereknek.

A nyomorúságban a testek egymáshoz szoronkodnak, mint ha hideg van; de a szívek eltávolodnak egymástól. E nő, minden látszat szerint, mindazzal a szeretettel szerette ezt az embert, a mire képes volt; de valószínű, hogy a reájuk nehezedő szörnyű inség mindennapos és kölcsönös szemrehányásai között e szeretet kialudt. Már csak a vonzalom hamuja volt meg benne férje iránt. Mindazonáltal a beczéző kifejezések, mint a

hogy ez gyakran megtörténik, túlélték a változást. *Barátom*-nak, *drágám*-nak nevezte férjét; de csak a szájával, — szíve hallgatott.

Az ember tovább írt.

VII.

Strategia és taktika.

Marius elszorúlt kebellel éppen le akart szállni rögtönzött megfigyelőhelyéről, mikor hirtelen zaj vonta magára a figyelmét és ott marasztalta a szekrényen.

A padlásszoba ajtaja sebesen kitárult.

Az idősebb leány jelent meg a küszöbön.

Lábain otromba férficzipők voltak, melyekről a sár felverődött vöröses bokájáig, válla körül ócska rongyos köpenyke lógott, melyet Marius egy órával ezelőtt nem látott rajta és a melyet alkalmasint ajtaja előtt hagyott, hogy nagyobb részvétet gerjeszszen. Távoztakor aztán újra válla köré kanyarította. Belépett a szobába, maga mögött becsapta az ajtót, megállt, hogy lélegzetet vegyen, mert egészen el volt fulladva, aztán diadalmas és örvendező hangon kiáltotta:

— Jön!

Az apa feléje fordította tekintetét, a nő feléje fordította az arczát, a kisebbik leány meg se mocczant.

— Kicsoda? — kérdé az apa.

— Az az úr!

— Az emberbarát?

— Igen.

— A Saint-Jacques-templomi?

— Igen.

— Az az öreg?

— Igen.

— Idejön?

— Nyomon követett.

— Biztos vagy benne?

— Teljesen biztos.

— Hát csakugyan, idejön?

— Még pedig kocsiban. Maga Rothschild!

Az apa felállt.

— Honnan tudod, hogy jön? Ha kocsin jön, miként érhettél te hamarabb ide, mint ő? Megmondtad legalább a czímet? Megmondtad, hogy az utolsó ajtó a folyosón? Csak el ne téveszsze! Hát ott találtad a templomban? Elolvasta a levelet? Mit mondott?

— Ta, la, la! — szólt a leány, — hogy jár a szád! A dolog így volt: Beléptem a templomba, ő ott volt a rendes helyén, meghajtottam magamat előtte és odaadtam neki a levelet. Elolvasta és megkérdezte: — Hol laknak, gyermekem? — Azt feleltem: — Majd én elvezetem a nagyságos urat! — Nem, — felelte, — leányomnak egy és más vásárolni valója van, kocsiba ülünk és mire hazaér, én is ott leszek. — Erre megmondtam neki a czímet. Mikor mondtam, hogy hol lakunk, meglepettnek látszott és egy pillanatig habozott is, de aztán azt mondta: — Jól van. Elmegyek. — Mikor a misének vége volt, láttam, a mint a leányával kijött a templomból és kocsiba ült. Megmondtam neki, hogy az utolsó ajtó a folyosón, jobbra.

— És azt mondta, hogy eljön?

— Láttam a kocsit, mikor befordult a Petit-Banquier-utczába. Ezért szaladtam annyira.

— Honnan tudod, hogy az a kocsi volt?

— Mert megnéztem a számát.

— Milyen száma van?

— 440.

— Jól van. Okos leány vagy.

A leány merészen apja szeme közé nézett és a czipőkre mutatva, melyek a lábain voltak, szólt:

— Okos leány, az lehet; de annyit mondok, hogy többet föl nem huzom ezeket a czipőket, tudni se akarok róluk, először is az egészség, másodszor meg a tisztaság miatt. Semmi se dühösít annyira, mint ha nyikorog a sarok és egész úton hallanom kell, krcs, krcs, krcs. Inkább mezítláb járok.

— Igazad van, — mondá az apa oly szelíd hangon, mely sajátságos ellentétben volt a fiatal leány nyerseségével, — de úgy nem engednek be a templomokba. A szegényeknek czipőt kell viselniök. Az ember nem me-

het mezítláb a jó Istenhez, — tette hozzá keserűen. Aztán visszatérve ahhoz, a mi elméjét betöltötte, kérdezte:
— Biztosan tudod, hogy jön?
— Rögtön itt lesz, — felelt a leány.
Az ember fölegyenesedett. Arczán valami megvilágosodás sugárzott fel.
— Asszony! — kiáltotta, — hallod? Jön az emberbarát. Oltsd el a tüzet.
Az álmélkodó anya meg se mocczant.
Az apa, fürgén, akár egy kötéltánczos, felragadott egy csorba fazekat, mely a kandallón állott és a vizet ráöntötte a két szénparázsra.
Aztán idősebb leánya felé fordult:
— Te pedig lyukaszd ki a széket!
A leány nem értette, hogy mit akar.
Az apa két kezébe kapta a széket és egy rugással átlyukasztotta a szalmafonást. Lába keresztülment a szék ülőjén.
Miközben lábát kihuzta, megkérdezte leányától:
— Hideg van?
— Nagyon hideg. Havazik.
Az apa a kisebbik leány felé fordult, ki az ablak melleti fekvőhelyen kuksolt és dörgő hangon rákiáltott:
— Hamar! Fel az ágyból, naplopó! Hát neked már sohasem lehet hasznodat venni? Törj be egy ablakot!
A kis leány dideregve ugrott fel az ágyról.
— Törj be egy ablakot! — ismételte az apa.
A gyermek értetlenül állott.
— Nem hallod? — szólt az apa. — Azt mondom, hogy törj be egy ablakot!
A gyermek rémült engedelmességgel lábujjhegyre ágaskodott és öklével rávágott az egyik ablaktáblára. Az üveg elrepedt és darabjai nagy csörömpöléssel hullottak alá.
— Jól van, — mondá az apa.
Komoly és sietős volt. Tekintete gyorsan végigfutott a padlásszoba zugain.
Szinte azt lehetett volna mondani, hogy az ember egy hadvezért lát, ki az ütközet megkezdésének pillanatában utolsó készülődését végzi . . .

Az anya, a ki eddig egy szót se szólt, felállt és lassú, tompa hangon, melyen a szavak mintegy megalvadtan hangzottak, kérdezte:

— Mit akarsz csinálni, drágám?

— Feküdj az ágyba, — felelt az ember.

A hangsúlyozás nem engedett ellenvetést. Az anya engedelmeskedett és egész súlyával leroskadt az egyik fekvőhelyre.

Az egyik sarokból zokogás hallatszott.

— Mi az? — kiáltotta az apa.

A kisebbik leány, a nélkül, hogy kilépett volna az árnyékból, melyben meglapult, vérző öklét mutatta. Mikor az ablakot beütötte, megsebesítette magát. Anyja fekvőhelye mellé sompolygott és csöndesen sirdogált.

Most az anyán volt a sor, hogy fölegyenesedjék és kiáltson:

— No hát látod, micsoda ostobaságokat csinálsz? A hogy bezúzta az ablakot, elvágta a kezét!

— Annál jobb, — felelt az apa, — ezt akartam!

— Mit? Annál jobb? — felelt a felesége.

— Csönd! — kiáltott az apa. — Beszüntetem a sajtószabadságot.

Aztán, lehasítva egy darabot a női ingről, mely rajta volt, gyorsan bepólyálta a kis leány vérző kezét.

Ezzel végezve, elégülten szemlélgette a rongyossá tett inget.

— Az ing is jól fest, — mondá.

A törött ablakon át jeges szél tódult be a szobába. A köd is beszivárgott és láthatatlan ujjaktól tépdesett fehérlő gyapotdarabok gyanánt terjengett. Künt látni lehetett, mint esik a hó. A hideg, melyet a gyertyaszentelői napsütés jósolt, csakugyan bekövetkezett.

Az apa körüljártatta tekintetét, mintegy hogy meggyőződjék: semmit se felejtett el. Felfogott egy ócska lapátot és hamut vont a nedves üszkökre, hogy teljesen el legyenek rejtve.

Aztán felállt és a kandallóhoz támaszkodva szólt:

— Most már jöhet az emberbarát!

VIII.

Sugár az odúban.

A nagyobbik leány apjához lépett és kezét az övébe téve, mondá:

— Nézd csak, hogy fázom.

— Eh mit! — felelt az apa, — én sokkal jobban fázom.

Az anya hevesen közbekiáltott:

— Te mindent jobban tudsz, mint más! Még a didergést is.

— Csönd! — felelt az ember.

Az anya, a különös nézés hatása alatt, elhallgatott.

Egy pillanatra csönd támadt az odúban. Az idősebb leány gondatlan arczkifejezéssel szedegette le a sarat köpenye aljáról, a kisebbik leány tovább sirdogált; az anya két keze közé fogta a fejét és csókokkal borította el, miközben halkan sugdosta neki:

— Ne sírj, drágaságom, nem lesz semmi baj, ne sírj, megharagítod apádat.

— Ellenkezőleg! — kiáltott az apa. — Csak sírj, sírj, az jó.

Aztán az idősebb leány felé lépett.

— Hanem mi ez? Hiszen nem jön! Ha nem jönne el! Hiába oltottam el a tüzet, lyukasztottam ki a széket, téptem össze az ingemet, zúztam be az ablakot!

— És hiába sebesítetted meg a kis leányt, — mormogta az anya.

— Tudjátok, — folytatá az apa, — hogy kutya hideg van ebben a pokoli lyukban? Ha az az ember csakugyan nem jön el! Hanem talán csak várakoztat magára. Azt mondja magában: — Nos hát, csak várjanak. Úgy sincs egyéb rendeltetésük! — Oh! hogy gyűlölöm ezeket a gazdagokat, mily örömmel, lelkesedéssel, mily tombolással és megelégedéssel fojtanám meg őket! Az összes gazdagokat! Ezeket az állítólagos könyörületes lelkű embereket, a kik adják a szentet, misére járnak, a papokkal tartanak, a csuhát szeretik és különbnek tartják magukat, mint a milyenek mi vagyunk, a kik megaláznak bennünket

és ócska ruhákkal ajándékoznak meg! Rongy lim-lom, a mi két garast se ér, — mondják magukban, — és ráadásul egy darab kenyeret adnak! De hát nem az kell nekem, gazemberek! Én pénzt akarok! Csakhogy pénzt, azt soha! Mert azt mondják, hogy eliszszuk, hogy részegesek meg naplopók vagyunk! És ők? Hát ők micsodák? Mik voltak? Tolvajok! Különben nem gazdagodtak volna meg. Oh! a levegőbe kellene hajítani az egész társadalmat! Lehet, hogy minden összetörne, de legalább azt nyernők, hogy senkinek se lenne semmije! — Hanem hát hol marad az a barom? Jön-e már valamikor? Még úgy lesz, hogy elfeledte a czímet, az állat! Fogadjunk, hogy az a vén ökör . . .

E pillanatban halk kopogtatás hallatszott az ajtón. Az ember odarohant és kitárta, miközben mélyen meghajolva és hódoló mosolylyal kiáltozta:

— Tessék belépni, uram, méltóztassék belépni, nemes jótevő, és önnek is, bájos kisasszony.

Egy idős férfi és egy fiatal leány jelentek meg a padlásszoba küszöbén.

Marius nem mozdult helyéről. Emberi nyelv el nem mondhatja, hogy mit érzett e pillanatban.

A leány, a ki a küszöbön állt, Ő volt.

Mindenki, a ki valaha is szeretett, tudja, micsoda ragyogás árad ez egy betűből: Ő.

Csakugyan ő volt. Marius alig birta felismerni a fényes ködön át, mely hirtelen szemére borult. Az az édes távollevő lény volt, a csillag, mely hónapokon át fényeskedett neki, az a szem, az a homlok, az a száj, az a szép arcz, mely eltávozván tőle, éjszakába merítette. Látóképessége elhomályosult; ő újra megjelent!

Megjelent ez árnyékban, e padlásszobában, ez éktelen odúban, e borzalomban!

Marius önkívületben reszketett. Mit! Ő volt! Szívdobogása bizonytalanná tette látását. Úgy érezte, hogy mindjárt sírva fakad. Tehát újra látja, miután oly hosszú ideig hiába kereste! Úgy tűnt fel neki, mintha elvesztette és most újra megtalálta volna a lelkét.

A leány még mindig ugyanaz volt, csak kissé halványabb; gyöngéd arczát ibolyaszín bársonykalap kere-

tezte, termetét fekete selyemköpeny ránczai rejtették. Hosszú ruhája alól kikandikált selyemczipőbe bujtatott kis lába.

Most is Leblanc úr kísérte.

Néhány lépést tett a szobában és egy meglehetősen nagy csomagot tett az asztalra.

Az idősebb Jondrette-leány az ajtó mögé húzódott és komor tekintettel nézte ezt a bársonykalapot, e selyemköpenyt és e bájos boldog arczot.

IX.

Jondrette majdnem sir.

A padlásszoba oly sötét volt, hogy a belépők szinte úgy érezték, mintha pinczébe lépnének. A két látogató tehát bizonyos habozással lépett előrébb, alig tudva megkülönböztetni a határozatlan alakokat maguk körül, míg őket az odú lakói, hozzá lévén szokva e szürkülethez, teljesen jól látták és tekintetükkel kényükre-kedvükre vizsgálhatták.

Leblanc úr jóságos és szomorú nézéssel közeledett Jondrettehez és így szólt hozzá:

— E csomagban némi ruhanemű van, harisnyák és gyapjú-takarók.

— A mi angyali jótevőnk elhalmoz bennünket, — mondá Jondrette a földig hajolva. Aztán idősebbik leánya füléhez hajolva, mialatt a látogatók a nyomorúságos odún jártatták körül tekintetüket, halkan és gyorsan hozzátette:

— Na? Nem megmondtam? Lim-lom, nem pedig pénz. Valamennyien egyformák! Igaz, micsoda aláírás volt a levélen, a mit ennek a vén szamárnak vittél?

— Fabantou, — felelt a leány.

— A színész. Jó.

Jondrette éppen idejében kérdezte leányát, mert Leblanc úr feléje fordult és oly arczkifejezéssel, melyen látszott, hogy nem jut eszébe a név, mondá:

— Nagyon sajnálom önt . . .

— Fabantou.

— Fabantou úr. Igen, már emlékszem.

— Színművész, uram, a kinek voltak sikerei.

Jondrette elérkezettnek hitte a pillanatot, hogy körmei közé kerítse az „emberbarát"-ot. Oly hangon, melyben a vásári komédiás kérkedése egyesül az útszéli koldus alázatosságával, elkezdte: — Talma tanítványa, uram! Talma tanítványa vagyok! Valaha reám is mosolygott a szerencse. De most, sajnos, a balsors alatt görnyedek. Láthatja, kegyes jótevő uram, se kenyér, se tűz. Szegény gyermekeim nem melegedhetnek! Egyetlen székem lyukas. Az ablak be van törve! Ilyen hidegben! Hitvesem betegen fekszik!

— Szegény asszony! — mondá Leblanc úr.

— Gyermekem meg van sebesítve! — tette hozzá Jondrette.

A gyermek, elszórakoztatva az idegenek bejövetelétől, bámészkodva nézte a „kisasszony"-t és abbahagyta a sírást.

— Sírj! bőgj! — mondá neki halkan Jondrette.

És csípett egyet vérző kezén, oly gyorsan és ügyesen, mint valami szemfényvesztő.

A kicsi hangos kiáltásokba tört ki.

Az imádandó fiatal leány, kit Marius szivében Ursulának nevezett, élénken odalépett hozzá:

— Szegény gyermek! — mondá.

— Nézze csak, kisasszony, — folytatá Jondrette, — hogy vérzik a keze. Baleset történt vele, a gép csinálta, mely mellett napi hat sous bérért kellett dolgoznia. Lehet, hogy majd le is kell vágni a karját!

— Igazán? — kérdezte az öreg úr megrémülve.

A kis leány, komolynak véve apja kijelentését, még hangosabb sírásra fakadt.

— Sajnos, kegyes uram, igazán! — felelt az apa.

Néhány pillanat óta azonban Jondrette különös arczkifejezéssel szemlélgette az „emberbarát"-ot. A mellett, hogy folyton járt a szája, figyelemmel fürkészte, mint a ki az emlékei között keresgél. Egyszerre, felhasználva azt a pillanatot, mialatt a látogatók a kis leányt a megsebesülés felől kérdezgették, odalépett a feleségéhez,

a ki szomorú és bamba arczkifejezéssel feküdt az ágyban és élénken, de nagyon halkan így szólt hozzá:

— Nézd meg csak ezt az embert!

Aztán újra Leblanc úr felé fordulva, folytatta a siránkozást:

— Nézze csak, uram, összes ruházatom feleségem egy inge! És ez is rongyos! Tél közepén! Mert nincs ruhám, ki se mozdulhatok hazulról. Ha volna mit magamra öltenem, elmennék Mars kisasszonyhoz, a ki ismer és nagyon szeret. Még mindig a Tour-des-Dames-utczában lakik? Tudja, uram, a vidéken együtt játszottunk. Osztozkodtam babérjaiban. Célimène nem tagadná meg tőlem a segítségét. Elmira alamizsnát adna Belizarnak! De hát nem lehet! Nincs egy garasom se! Feleségem beteg és egy garasom sincs! Gyermekem veszedelmesen meg van sebesülve és egy garasom sincs! Feleségemnek fulladásai vannak. Benne van az időben, de meg az idegrendszer is hozzájárul. Segítség kellene neki is meg a leányomnak is. De hát az orvos! A gyógyszerész! Honnan fizessem? Egy fityingem sincs. Térdre tudnék hullani egy árva garas előtt! Láthatja, uram, mit ér a művészet! És tudja ön, bájos kisasszony, meg ön, nagylelkű pártfogóm, tudják önök, kik az erkölcsben és a jóságban élnek és a kik beillatosítják a templomot, melyben szegény leányom, mikor imádkozni megy, minden nap látja önöket . . . Mert én is vallásosan nevelem leányaimat, uram! . . . Nem akartam, hogy elveszszenek a színház fertőjében . . . Ah! Ha valaha észrevenném rajtok! Ebben a tekintetben nem értem a tréfát! Tisztességre, erkölcsre, erényre oktatom őket! Kérdezzék meg csak tőlük! Nem szabad letérniök az egyenes útról. Nekik van apjuk. Nem tartoznak ama szerencsétlenek közé, a kik azzal kezdik, hogy nincs családjuk és azzal végzik, hogy mindenkié lesznek. Ohó! a Fabantou-család nem ilyen! Azt akarom, hogy erényesek legyenek, tisztességesek, a kik hisznek Istenben, kinek áldassék szentséges neve . . . Nos hát, uram, kegyes jó uram, tudja mi lesz holnap? Holnap lesz február 4-ike, a végzetes nap, az utolsó haladék, a mit a háziúr adott; ha ma estig ki nem fizetem a házbért, idősebb leányom meg én, feleségem, a ki beteg, gyerme-

kem, a ki meg van sebesítve, mehetünk az utczára. Kidobnak, kikergetnek bennünket, a hajléktalanságba, esőbe, hóba. Ime, uram, ez lesz holnap. Négy negyeddel, egy egész esztendei házbérrel tartozom! Hatvan franc-kal!

Jondrette hazudott. Négy negyed is csak negyven francot tett volna ki, de nem is tartozhatott négy negyeddel, mert még hat hónapja se volt, hogy Marius két negyedet kifizetett helyette.

Leblanc úr öt francot vett ki a zsebéből és letette az asztalra.

Jondrettenek volt annyi ideje, hogy idősebb leányának fülébe dörmögje:

— A barom! Mit gondol, mit kezdhetek az öt francjával? Ebből még a széket meg az ablakot se csináltathatom meg! Igy verje magát az ember költségbe!

E közben Leblanc úr levetette vastag barna felsőkabátját, melyet kék kabátja felett viselt és a szék támlájára dobta.

— Fabantou úr, — mondá, — nincs több nálam, mint ez az öt franc. De hazakísérem leányomat és estére visszajövök. Mert hiszen estig még reáér fizetni, ugy-e?...

Jondrette arczán különös kifejezés ragyogott fel. Élénken válaszolt:

— Igen is, mélyen tisztelt uram. Nyolcz órakor kell a háziúrnál lennem.

— Már hat órakor itt leszek és elhozom a hatvan francot.

— Kegyes jóltevőm! — kiáltott fel Jondrette túláradóan.

És halkan hozzátette:

— Nézd meg jól, asszony!

Leblanc úr karonfogta a fiatal leányt és az ajtó felé indult.

— Tehát estére, barátaim, — mondá.

— Hat órakor? — kérdé Jondrette.

— Pontban hat órakor.

E pillanatban az idősebbik Jondrette-leány pillantása reátévedt a szék támláján levő felöltőre.

— Uraságod elfelejti a felöltőjét, — mondá.

Jondrette villámló tekintetet lövelt leányára és fenyegetően rántott egyet a vállán.

Leblanc úr visszafordult és mosolyogva mondá:

— Nem felejtettem el, csak itt hagyom.

— Oh! nagylelkű pártfogóm, — mondá Jondrette, — magasztos jóltevőm, nem fojthatom el könnyeimet! Engedje meg, hogy lekísérjem kocsijáig.

— Ha jön, — felelt Leblanc úr, — vegye magára ezt a felöltőt. Igazán nagyon hideg van.

Jondrette-et nem kellett biztatni. Gyorsan magára öltötte a felsőkabátot.

És Jondrette-tel az élükön mindhárman kimentek a szobából.

X.

A bérkocsik árszabálya: két franc egy óra.

Marius semmit se mulasztott el a jelenetből és mégis, valójában semmit se látott. Szemei a fiatal leányra voltak szegezve; szíve, az első lépéstől fogva, melyet a leány a padlásszobában tett, úgyszólván megragadta és körülfogta. A míg csak ott volt, Marius abban az elragadtatott állapotban élt, mely az anyagi észrevevéseket felfüggeszti és az egész lelket egyetlen pontra irányítja. Nézte, nem a leányt, hanem e fénytüneményt, mely selyemköpenyt és bársonykalapot viselt. Ha a Sirius-csillag jött volna be a szobába, akkor se lett volna jobban elkápráztatva.

Mialatt a fiatal leány kibontotta a csomagot, szétbajtotta a ruhadarabokat és a terítőket, jóságosan kérdezgette a beteg anyát és meghatottan beszélgetett a kis sebesülttel: Marius leste minden mozdulatát, igyekezett meghallani szavait. Ismerte szemeit, homlokát, szépségét, termetét, menését; de még nem ismerte hangja csengését. Egyszer, úgy vélte, a Luxembourg-kertben elfogta néhány szavát; de nem volt benne egészen bizonyos. Tíz évet adott volna életéből, hogy hallhassa, hogy elvihessen lelkében egy keveset ebből a zenéből. De minden el-

veszett Jondrette jajveszéklése és trombitaszerű kitörései között. Ez valóságos haragot vegyített Marius elragadtatásába. Tekintetével majd elnyelte a leányt. Szinte alig tudta elhinni, hogy csakugyan ezt az isteni teremtést látja e szennyes lények között ebben a borzalmas odúban. Mintha kolibrit látott volna varangyos békák között.

Mikor a leány kiment, Mariusnak csak egy gondolata volt, az, hogy kövesse, a nyomdokához tapadjon, el ne hagyja, a míg meg nem tudja, hol lakik, ne veszítse el újra, miután ily csodaszerűen megtalálta! Leugrott a szekrényről és fejébe nyomta a kalapját. A hogy azonban kezét reátette a kilincsre és ki akart menni: egy gondolat megállította. A folyosó hosszú, a lépcső meredek, Jondrette fecsegő, Leblanc úr még bizonyára nem ért le kocsijához; ha a folyosón, a lépcsőn vagy a küszöbön hátranéz és megpillantja őt, Mariust, ebben a házban, bizonyosan gyanút fogna és találna módot, hogy elillanjon előle és ezzel megint vége volna mindennek. Mit csináljon tehát? Várjon egy kicsit? De hiszen a várakozás alatt a kocsi elhajthat. Marius nem tudta, mitevő legyen. Végre megkoczkáztatta és kilépett szobájából.

Már senki se volt a folyosón. Szaladt a lépcsőhöz. Senki se volt a lépcsőn. Lesietett és éppen jókor ért a boulevardra, hogy lássa, a mint egy kocsi, a város felé tartva, befordul a Petit-Banquier-utcza sarkán.

Marius ebbe az irányba rohant. A boulevard sarkára érve újra megpillantotta a kocsit, mely sebes vágtatással haladt lefelé a Mouffetard-utczán. A kocsi már nagyon messze járt, nincs reá eset, hogy utólérje. Mit csináljon? Utána fusson? Lehetetlenség! De meg különben is a kocsiból bizonyára észrevennék, hogy valaki lóhalálban szalad a kerekek után és az apa reáismerne. E pillanatban — hallatlan és csodaszerű véletlen! — Marius meglátott egy bérkocsit, mely üresen baktatott a boulevardon. Nem lehetett más választása, mint hogy beszálljon a kocsiba és így kövesse a másikat.

Marius intett a kocsisnak, hogy álljon meg és odakiáltott neki:

— Óraszámra!

Marius nyakkendő nélkül volt, ócska munkaruhájá-

ban, melyről hiányzott egy csomó gomb, inge elől egy helyen ki volt szakadva.

A kocsis megállt, hunyorított a szemével és hüvelykujját mutatóujjához dörzsölve, Marius felé nyújtotta balkezét.

— Mi az? — kérdé Marius.

— Tessék előre fizetni, — felelt a kocsis.

Mariusnak eszébe jutott, hogy csak tizenhat sous van a zsebében.

— Mennyi jár? — kérdé.

— Negyven sous egy órára.

— Majd visszajövet fizetek.

A kocsis felelet helyett füttyentett és az ostorral reácsapott a lóra.

Marius riadt arczkifejezéssel nézett a távolodó bérkocsi után. Mert huszonnégy sousja hiányzik, elveszti örömét, boldogságát, szerelmét! Visszahull az éjszakába! Látott és újra vakká kell lennie. Keserűen és — meg kell mondanunk — mély sajnálkozással gondolt az öt francra, melyet pár óra előtt annak a nyomorult leánynak adott. Ha ez az öt francja megvolna, meg lenne mentve, újjászülethetne, kimenekülhetne az árnyból és sötétségből, kimenekülhetne az elhagyatottságból, az életunalomból, az özvegységből; sorsának fekete fonalát hozzászőhetné a szép aranyszálhoz, mely ott lebegett szemei előtt és a mely újra elszakadt. Kétségbeesve tért vissza a házba.

Mondhatta volna ugyan magának, hogy Leblanc úr megígérte: estére visszajön és ő neki csak jobban fel kell készülnie, hogy követhesse; de elmerült nézésében alig hallotta az ígéretet.

A hogy fel akart haladni a lépcsőn, a boulevard tulsó oldalán, a Barrière des Gobelins-utcza puszta fala mellett megpillantotta Jondretteet, ki az „emberbarát" felöltőjébe burkolódzva ama nyugtalanító arczkifejezésű emberek egyikével beszélgetett, kiket általában *a vámsorompók csavargói*-nak neveznek, — kétes megjelenésű, gyanús dörmögésü emberek, kik olybá látszanak, mintha rosszra gondolnának és a kik a nappalt általában alvással töltik, a mi azt sejteti, hogy éjszaka dolgoznak.

E két ember, a hogy mozdulatlanul tanakodott a

szakadó hóban, oly csoportot alkotott, melyet egy rendőr bizonyára megfigyelt volna, de a melyet Marius csak alig vett észre.

Mindazonáltal, bármennyire el volt is mélyedve fájdalmas töprengésébe, nem állhatta meg, hogy azt a megjegyzést tegye magában, e csavargó, a kivel Jondrette beszélgetett, hasonlít egy bizonyos Panchaudhoz, a kit még Printaniernek meg Bigrenaillenek is neveztek, a kit egyízben Courfeyrac mutatott neki és a kit a városrészben meglehetős veszedelmes éjjeli alaknak tartottak. Az előző könyvben találkoztunk ez ember nevével. E Panchaud, más néven Printanier, más néven Bigrenaille később több bűnpörben szerepelt és híres gazember lett. Akkor még csak hirhedt volt. Ma hagyományos emlékezetű a banditák és a tolvajok között. A mult korszak vége felé iskolát alapított és esténkint, a sötétség beálltakor, mikor halkan beszélgető csoportok alakulnak, sok szó esett róla a búvóhelyeken. Sőt a börtönben, épp azon a helyen, hol az őrjárat útja alatt a pöczegödörnek az a csatornája húzódott, melyen át harmincz fogoly 1843-ban fényes nappal meg tudott szökni, az egyik gerendán ott lehetett olvasni a nevet: PANCHAUD, melyet egyik szökési kísérlete alkalmával vakmerően ő maga vésett be. 1832-ben a rendőrség már figyelemmel kísérte, de ekkor még nem volt komolyabb dolog a rovásán.

XI.

A nyomor szolgálatra ajánlkozik a fájdalomnak.

Marius lassú léptekkel haladt fel a lépcsőn. A hogy éppen be akart lépni szobájába, maga mögött a folyosón észrevette az idősebbik Jondrette-leányt, a ki követte. E leány látása gyűlöletes volt neki, ő nála volt az öt francja, de most már késő is lett volna, hogy visszakérje, mert a bérkocsi már nem volt itt, Leblanc úr kocsija pedig messze járt. De különben, a leány nem is adta volna vissza a pénzt. A mi pedig azt illeti, hogy kikérdezze, hol laknak azok, a kik az imént itt voltak, — ez merőben haszontalan lett volna, nyilvánvaló, hogy nem

tudja lakásukat, mert hiszen a Fabantou aláírású levél a *Saint-Jacques-du-Haut-Pas-templombeli jótékony úrnak* volt címezve.

Marius belépett szobájába és maga mögött becsapta az ajtót.

Az ajtó nem csukódott be; Marius élénken visszafordult és egy kart látott, mely nyitva tartja az ajtót:

— Mi az? — kérdé. — Ki van itt?

A Jondrette-leány volt.

— Ön az? — mondá Marius majdnem durván. — Megint ön? Mit akar?

A leány mélázónak látszott és nem felelt. Most már nem volt oly biztos fellépésű, mint reggel. Nem lépett be, hanem a folyosó homályában maradt, hol Marius a félig nyitott ajtón át látta.

— No hát, nem felel? — mondá Marius. — Mit akar?

A leány Mariusra emelte fénytelen szemét, melyben e pillanatban valami világosságféle látszott felcsillani és felelt:

— Marius úr, ön szomorúnak látszik. Mi baja?

— Nekem? — mondá Marius.

— Igen, önnek.

— Nekem semmi bajom sincs.

— De igen!

— Semmi.

— De ha mondom.

— Hagyjon békében!

Marius újra lökött egyet az ajtón; a leány újra nem engedte betenni.

— Nézze csak, — mondá, — önnek nincs igaza. Bár nem gazdag, ma reggel mégis jó volt. Legyen most is jó. Adott, a miből ennivalót vásároljak; most mondja meg, hogy mi baja? Látom, hogy bánata van. Nem akarom, hogy bánkódjék. Mit lehetne tenni ellene? Segíthetek valamiben? Rendelkezzék velem. Nem kívánom, hogy mondja el titkait, erre nincs szükség, de talán használhat valamire. Miután tudok segíteni az apámnak, önnek is segítségére lehetek. Levelet vinni, elmenni valahova, ajtóról-ajtóra járni, kitudni valami címet, követni

valakit, — én értek ehhez. Nos hát, mondja meg, mi baja és én majd megmondom azoknak, a kiknek kell. Néha elég, hogy valaki szóljon és minden rendbe jön. Én szolgálatára állok.

Marius elméjén egy gondolat villant át. Micsoda ágba nem kapaszkodik az ember, ha esni érzi magát?

Marius odalépett a Jondrette-leányhoz.

— Hallgass ide . . . mondá.

A leány, szemében az öröm felczikázásával vágott közbe:

— Igen, igen, csak tegezzen! Ezt jobb szeretem.

— Nos hát, — folytatta Marius, — te hívtad ide azt az öreg urat meg a leányát . . .

— Igen.

— Tudod a czímöket?

— Nem.

— Tudd meg nekem.

A Jondrette-leány szeme örömtől fénylővé változott, aztán elkomorult.

— Ezt akarja? — kérdé.

— Igen.

— Ismeri őket?

— Nem.

— Vagyis — válaszolt élénken a leány — ön nem ismeri őt, de szeretné ismerni.

Ez az *őket* helyettesítő *őt* valami sajátos módon jelentősen és keserűen hangzott.

— Nos, megteheted? — kérdé Marius.

— Meg fogja kapni a szép kisasszony czímét.

A „szép kisasszony" szavakban ismét volt valami, a mi feszélyezte Mariust.

— Mindkettőjük czímét! Az apjáét is meg a leányét is. Az ő czímöket.

A leány mereven a szemébe nézett.

— És én mit kapok?

— A mit csak akarsz!

— A mit akarok?

— Igen.

— Meglesz a czím.

A leány lehajtotta a fejét, aztán hirtelen mozdulattal behúzta az ajtót, úgy, hogy az bezáródott.

Marius egyedül maradt.

Leroskadt egy székre, fejét az ágyra támasztott két könyökére hajtotta és elmerült gondolataiba, melyek zavarosan tolongtak agyában és mintegy szédületben tartották. Mindaz, a mi reggel óta történt, az angyal megjelenése, eltűnése, az, a mit ezzel a leánynyal beszélt, halovány reménység a végtelen kétségbeesésben — összevissza kóválygott agyában.

Egyszerre erőszakosan kiszakították álmadozásából.

Jondrette durva és erős hangját hallotta, a mint e neki érdekességgel teljes szavakat mondta:

— Mondom, biztos vagyok benne, hogy reáismertem.

Kiről beszélt Jondrette? Kire ismert reá? Leblanc úrra? „Ursula“ apjára? Hát Jondrette ismeri? Vajjon Marius most hirtelen és váratlanul nyomára jön mindannak, a mi nélkül élete sötétnek tetszett előtte? Megtudja végre, hogy kit szeret, hogy ki az az ifjú leány? Ki az apja? A sűrű homály, mely befedezi őket, fel fog tisztulni? A fátyol szétszakad? Ah! egek!

Inkább felugrott, semmint felhágott a szekrényre és elfoglalta helyét a fal hasadékánál.

Újra látta Jondrette odúját.

XII.

Mire szolgált Leblanc úr öt francja.

A kép semmi változást sem tüntetett fel, legfeljebb csak annyit, hogy az asszony és a leányok szétszedték a csomagot és felhúzták a gyapotharisnyákat meg alsóruhákat. A két fekhelyre két új terítő volt reávetve.

Jondrette épp most érkezhetett haza. Még az utczai szuszogást hallatta. Leányai a kandalló mellett ültek a földön; az idősebbik kötözgette a kis leány kezét. Felesége álmélkodó arczczal feküdt a kandalló melletti fek-

helyen. Jondrette nagy léptekkel járt fel és alá. Szemei rendkívüli fényben csillogtak.

Felesége, a ki férjével szemben félénknek és bambának tűnt fel, megkoczkáztatta, hogy szóljon:

— Igazán? Biztos vagy benne?

— Biztos! Nyolcz éve a dolognak, de azért reáismertem! Reá én! Rögtön! És neked nem szúrta ki a szemedet?

— Nem.

— Pedig mondtam: nézd meg jól! Ugyanaz az alak, ugyanaz az arcz, jóformán még csak nem is vénebb. Vannak emberek, a kik mintha nem öregednének meg. A hang teszi. Csak jobb ruhában van, ez az egész! Ah! vén rejtélyes gazember, most a markomban vagy!

Megállt és leányaihoz fordult:

— Menjetek ki! — Mégis csak különös, hogy neked nem tűnt fel.

A leányok felálltak, hogy engedelmeskedjenek.

Anyjuk félénken motyogta:

— Sebes kezével?

— A friss levegő jót fog neki tenni, — felelte Jondrette. — Eredjetek.

Látni lehetett, hogy ez az ember azok közül való, a kiknek nem szoktak ellentmondani. A két leány kiment.

Abban a pillanatban, hogy át akartak lépni a küszöbön, az apa megfogta a nagyobbik leány karját és sajátos hangsúlylyal mondta neki:

— Pont öt órakor itt legyetek. Mind a ketten. Szükségem lesz reátok.

Marius fokozott figyelemmel nézett.

Miután egyedül maradt feleségével, Jondrette újra elkezdett fel-alá járni és kétszer-háromszor némán végigmérte a szobát. Azután néhány pillanatot azzal töltött, hogy visszagyűrje nadrágjába a rajta levő női ing kibuggyant alját.

Egyszerre a felesége felé fordult, két karját keresztbefonta a mellén és felkiáltott:

— És tudod még mit? Az a kisasszony . . .

— Nos? — kérdé az asszony. — Az a kisasszony?

Marius nem kételkedhetett, hogy arról a fiatal leány-

ról van szó. Égető szorongással hallgatódzott. Egész lelke a fülében volt.

Jondrette azonban lehajolt és halkan súgott valamit feleségének. Aztán felegyenesedett és hangosan fejezte be:

— Ő az!

— Ő? — mondá az asszony.

— Ő! — felelt a férj.

Semmiféle szó ki nem fejezheti, hogy mi volt ebben az *ő*-ben, a mit az asszony mondott. Meglepetés, düh, gyűlölet, harag vegyítve és elkeverve valami szörnyűséges hangban. Elég volt néhány szó, bizonyára a név, a mit férje a fülébe súgott, hogy ez az elvánnyadt asszony felébredjen és visszataszítóból ijesztővé véljék.

— Lehetetlen! — kiáltott fel. — Ha meggondolom, hogy az én leányaim mezitláb járnak és nincs egy szoknyájuk, a mit fölvehessenek! Micsoda? Selyemköpenyeg, bársonykalap, kivarrott czipő és minden egyéb! Több, mint kétszáz franc ára holmi! Hogy az ember szinte úri dámának nézheti! Nem, tévedsz! Először is, ő utálatos volt, ez pedig nem csúnya, igazán nem csúnya! Nem lehet, hogy ő legyen!

— Mondom, hogy ő az. Majd meglátod.

E feltétlen biztosságú állításra az asszony felvetette széles, vöröses arczát és valami éktelen kifejezéssel nézett fel a szoba tetőzetére. Mariusnak e pillanatban még félelmetesebbnek tűnt fel, mint a férje. Nőstény-disznó volt tigrisnézéssel.

— Micsoda! — kezdte újra az asszony, — ez a gyalázatos szép kisasszony, ki oly szánakozó lenézéssel tekintett leányaimra, ez a koldusivadék! Oh! a beleit szeretném kitiporni!

Felpattant az ágyról és egy pillanatig úgy állt, felbomlott hajjal, kitágult orrlyukakkal, nyitott szájjal, ökölbeszorított és hátrafeszített kezekkel. Aztán visszahanyatlott a fekvőhelyre. A férfi fel-alá járkált és reá se hederített feleségére.

Néhány pillanatnyi hallgatás után odalépett hozzá és, mint az előbb, keresztbefont karokkal megállt előtte.

— És tudod még mit?

— Mit? — kérdé az asszony.

— Szerencsém meg van alapítva.

Jondrettené oly tekintettel nézett reá, mely mintegy azt mondta: Megbolondult?

A férj folytatta:

— A mennydörgős mennykő csapjon bele! már elég régóta tartozom a halj-meg-éhen-ha-van-tüzed, dögölj-meg-a-hidegtől-ha-van-kenyered plébániához! Elég volt a nyomorúságból! A teherből! Többé nem tréfálok, vége a nevetésnek! Elég volt a szép szavakból, jó Isten! Többé nem mókázunk, örökkévaló atya! Enni, inni akarok, jól élni, aludni, henyélni! Most rajtam a sor! Mielőtt felfordulok, én is akarok egy kicsit milliomos lenni!

Körüljárta az odút és hozzátette:

— Úgy, mint a többiek.

— Mit akarsz ezzel mondani? — kérdé az asszony.

A férj megrázta a fejét, hunyorított egyet és megreszelve a torkát, mint valami vásári csodaorvos, a ki nagyot akar mondani, felelt:

— Hogy mit? Hallgass ide!

— Pszt! — dörmögte az asszony. — Ne oly hangosan! Talán nem szükséges, hogy más is hallja.

— Ugyan ki hallaná? A szomszéd? Az imént láttam távozni hazulról. De meg mit ért ez a szamár? És különben is láttam elmenni.

Mindazonáltal Jondrette ösztönszerűleg meghalkította a hangját, de mégse annyira, hogy Marius ne hallotta volna szavait. Kedvező körülmény volt erre nézve, hogy a hó elfogta a boulevardon járó kocsik lármáját.

Ime, mit hallott Marius:

— Tehát hallgass ide. A Croesus meg van csípve! Benne van a csapdában. Úgy veheted, mintha már meglenne. Mindent elrendeztem. Beszéltem az emberekkel. Hat órakor idejön. Elhozza a hatvan franciát a mocskos! Láttad, hogy szedtem ki belőle ezt a hatvan francot! Miket kellett mondanom! A háztulajdonos! Február 4-ike! Nemcsak egy negyedről van szó! Rémítően ostoba! Hat órakor tehát el fog jönni! A szomszéd olyankor van ebédelni. Bougon anyó edényt mosogat a városban.

Senki se lesz itthon. A szomszéd sohase jön haza tizenegy óra előtt. A leányok majd őrt állanak. Te meg segíteni fogsz. Minden egész símán fog menni.

— És ha nem megy? — kérdé az asszony.

— Majd segítünk, hogy menjen.

És hangosan felnevetett.

Marius most látta először nevetni. Hideg és csendes nevetés volt, mely megborzasztotta az embert.

Jondrette kinyitott egy szekrényt, mely a kandalló mellett volt a falba építve és kivett belőle egy ócska sapkát, melyet, miután a karjával végigtörölt, fejébe húzott.

— Most pedig, — mondá, — megyek. Még beszélnem kell egy pár emberrel. Jó, derék ficzkókkal. Majd meglátod, hogy megy minden. Mihelyt végzek, haza jövök. Szép fogásról van szó. Vigyázz a házra.

És két öklét nadrágja zsebébe mélyesztve egy pillanatig elgondolkozva állt, aztán felkiáltott:

— Tudod, mégis csak jó, hogy nem ismert reám! Ha ő is reámismer, nem jönne vissza. Megint megmenekült volna! A szakállam mentett meg! Az én szép kis romantikus szakállocskám!

És újra nevetni kezdett.

Odament az ablakhoz. A hó még mindig esett és fehéren csikozta az ég szürkeségét.

— Micsoda kutya idő! — mondá.

Aztán mellén összehúzva a felsőkabátot, tovább dörmögte:

— A kihajtás nagyon is széles. No de mindegy, azért a vén gazember mégis nagyon jól tette, hogy itthagyta. E nélkül ki se mozdulhatnék és semmit se csinálhatnék! Lám, hogy milyen csekélységeken fordulnak meg a dolgok!

És szemére húzva sapkáját, kiment.

Alig tehetett néhány lépést a folyosón, mikor az ajtó újra kinyílt és a nyíláson át ismét előtűnt vadállati és értelmes arczéle.

— Elfelejtettem, — mondá. — Végy szenet.

És felesége kötényébe dobta az ötfrancost, melyet az „emberbarát"-tól kapott.

— Szenet? — kérdé az asszony.

— Igen.
— Hány lapáttal?
— Két jó lapáttal.
— Az harmincznégy sous. A többiért ebédre valót veszek.
— A fenét! Ne vegyél.
— Miért?
— Ne költsd el a pénzt.
— Miért?
— Mert majd én fogok vásárolni valamit.
— Mit?
— Valamit.
— Mennyi kell reá?
— Hol van errefelé ócskavasárús?
— A Mouffetard-utczában.
— Ah! igen, mindjárt a sarkon. Már tudom.
— De hát mondd meg, mennyi kell neked?
— Két és fél — három franc.
— Úgy nem sok marad az ebédre.
— Ma nem az evésről, hanem nagyobb dologról van szó.
— Jól van, drágaságom.

Felesége e kijelentésére Jondrette betette az ajtót és Marius ezúttal hallotta, a mint gyors léptekkel végigmegy a folyosón és le a lépcsőn.

A Saint-Medard templomban egyet ütött az óra.

XIII.

Solus cum solo, in loco remoto, non cogitabuntur orare pater noster.

Marius minden álmodozása mellett is, mint már mondtuk, szilárd és erélyes természet volt. A magányos elvonultság megszokása, mely kifejlesztette benne a rokonszenvet és részvétet, talán csökkentette haragvó képességét, de érintetlenül hagyta megbotránkozását. Jóakaratú volt, mint egy brahmin és szigorú, mint egy bíró; meg tudta sajnálni a varangyos békát, de eltiporta a vi-

perát. Már pedig most vipera-lyukba látott bele; szörnyek fészke tárult a szeme elé.

— El kell tiporni a nyomorultakat, — mondá.

A rejtélyek közül, melyek szétfoszlását remélte, egy se tisztázódott; ellenkezőleg: valamennyi talán még sűrűbbé vált; semmivel se tudott többet a Luxembourg-kerti szép gyermekről és arról az emberről, a kit Leblanc úrnak nevezett, legfeljebb csak annyival, hogy Jondrette ismeri őket. A homályos szavakon által, melyek elhangzottak, csak egy dolgot látott tisztán, azt, hogy csapda készül, sötét és rettenetes csapda; hogy mindketten, alkalmasint a leány is, de az apa minden bizonnyal, nagy veszedelemben forognak; hogy meg kell őket menteni, ki kell játszani Jondrette gyalázatos számításait és szét kell szakítani e pókok hálóját.

Egy pillanatig figyelmesen nézte Jondrettenét. Az asszony az egyik sarokból ócska pléhserpenyőt vett elő és régi vasdarabok között turkált.

Marius oly csendesen, a hogy csak birt, leszállt a szekrényről, ügyelve hogy ne üssön valami neszt.

A készülő dolgoktól való rémületében és az iszonyatban, melylyel Jondretteék eltöltötték, valami örömet is érzett, ha elgondolta, hogy talán alkalma lesz ekkora szolgálatot teljesítenie annak, a kit szeret.

Azonban miként fogjon hozzá? Értesítse azokat, a kik veszedelemben forognak? Hol találja meg őket? Nem tudta a czímöket. Egy pillanatra megjelentek pillantása előtt, aztán újra elmerültek Páris rengeteg mélységeibe. Hat órakor az ajtóban várja Leblanc urat és a mikor jön, figyelmeztesse, hogy támadás készül ellene? De hiszen Jondrette és társai lesben lesznek, a hely néptelen, erősebbek lesznek, mint ő, módját fogják ejteni, hogy őt lefogják vagy eltávolítsák és az, a kit Marius meg akar menteni, el lesz veszve. Egy óra már elmult, a támadás hat órakor lesz. Mariusnak öt órája volt.

Csak egy dolgot cselekedhetett.

Magára öltötte jobbik ruháját, kendőt csavart a nyaka köré, fogta a kalapját és távozott, oly halkan, annyira minden nesz nélkül lépve, mintha mohán, mezítláb járna.

Egyébiránt Jondrettené még mindig a régi vasdarabokkal zörgött.

Kiérve a házból, Marius a Petit-Banquier-utcza felé tartott.

A közepe felé járhatott ez utczának, egy törpe fal mellett, mely néhol annyira alacsony volt, hogy át lehetett volna lépni rajta és a mely egy puszta területet kerített be, — lassan, elgondolkozva ment, a hó elnyomta léptei neszét, mikor egyszerre hangokat hallott, melyek egész a közelében beszélgettek. Hátranézett, az utcza néptelen volt, nem látott senkit, holott világos nappal volt és mégis egész tisztán hallotta a hangokat.

Eszébe jutott, hogy átnézzen a falon, mely mellett haladt.

Csakugyan, a túlsó oldalon két ember ült a falnak támaszkodva, a hóban és hangosan beszélgetve.

Mindkét ember ismeretlen volt előtte. Az egyik zubbonyba öltözött szakállas alak volt, a másik torzonborz hajú, rongyokba burkolt ember. A szakállas görög sapkát viselt, a másik fedetlen fővel volt és a hó beszitálta a haját.

Marius, előrenyujtva a fejét, hallhatta, mit beszélnek.

A fedetlenfejü könyökével meglökte a másikat és igy szólt:

— Ha Patron-Minette benne van a dologban, akkor muszáj sikerülnie.

— Azt hiszed? — felelt a szakállas. A fedetlenfejü folytatta:

— Mindenkire ötszáz darab jut és a legrosszabb, a mi érhet, öt esztendő, hat esztendő, legfeljebb tíz esztendő.

A másik némi habozással és vaczogva a hidegtől, dörmögte:

— Ez komoly dolog. Az ilyesmibe nem tanácsos belemenni.

— De ha mondom, hogy sikerülnie kell, — biztatta a fedetlenfejü. — Jó kocsis hajtja a lovakat.

Aztán egy melodrámáról kezdtek beszélni, melyet előző este láttak a Gaîté-színházban.

Marius folytatta útját.

Úgy tetszett neki, hogy e különös módon a fal mögött, a hóban kuksoló emberek homályos szavai valamelyes kapcsolatban vannak Jondrette gyalázatos tervével. Az lesz *a dolog*.

A Saint-Marceau külváros felé irányította lépteit és az első boltban, mely útjába akadt, megkérdezte, hol van a legközelebbi rendőrbiztosság.

A Pontoise-utcza 14-ik számú házába utasították. Marius odament.

A hogy egy pék előtt haladt el, vett egy kétgarasos czipót és megette, előre látva, hogy ezen a napon nem fog ebédelni.

Útközben hálát adott a gondviselésnek. Elgondolta, hogy ha reggel nem adja oda az öt francot Jondrette leányának, utána eredt volna Leblanc úr kocsijának, nem tudott volna meg semmit, Jondrette tervének semmi se állt volna útjában és Leblanc úr el lenne veszve és vele együtt kétségtelenül a leánya is.

XIV.

Egy rendőrügynök két pisztolyt ad egy ügyvédnek.

A Pontoise-utcza 14-ik számhoz érve, Marius felment az első emeletre és a rendőrbiztos után tudakozódott.

— A rendőrbiztos úr nincs itt, — felelt valami hivatalszolga; — de itt van egy felügyelő, a ki helyettesíti. Akar vele beszélni? Sürgős a dolog?

— Igen, — mondá Marius.

A szolga bevezette a rendőrbiztos szobájába. A rács mögött, a kályhához támaszkodva és két kezével hármas gallérú vastag kabátjának a két szárnyát szétfogva, egy magas termetű férfi állt. Négyszögletes arcza, keskeny és zárt szája, szürkülő sűrű barkója volt és olyan nézése, hogy szinte kifordította vele az ember zsebeit. E nézést nem áthatónak, hanem megmotozónak lehetett volna mondani.

Ez embernek nem sokkal volt kevésbbé vad és félelmetes az arczkifejezése, mint Jondrettenek; a vérebbel

való találkozás nem kevésbbé veszedelmes, mint a farkassal.

— Mit akar? — kérdé Mariustól, a nélkül, hogy megurazta volna.

— A rendőrbiztos úr?

— Nincs itt. Én helyettesítem.

— Titkos dologban jöttem.

— Beszéljen.

— És az ügy nagyon sürgős.

— Úgy beszéljen gyorsan.

E nyugodt és zord férfi egyszerre elijesztő és megnyugtató is volt. Félelmet és bizalmat keltett. Marius elmondta neki a dolgot: — Hogy egy embert, a kit csak látásból ismer, még az este törbe akarnak ejteni; — ő, Pontmercy Marius, ügyvéd, a ki a szomszéd szobában lakik, a falon át hallotta az egész cselszövényt; — a gonosztevőt, a ki a tervet kieszelte, Jondrettenek hívják; — bűntársai is lesznek, alkalmasint vámkörüli csavargók, köztük egy bizonyos Panchaud, másnéven Printanier, másnéven Bigrenaille; — Jondrette leányai fognak őrt állani; — semmi mód, hogy a veszedelemben forgó embert figyelmeztessék, mert még a nevét se tudja, — végül a bűntényt még az este, hat órakor akarják végrehajtani a l'Hôpital-boulevard legelhagyatottabb helyén, az 50—52. számú házban.

E számra a felügyelő felemelte fejét és hidegen szólott:

— Tehát a folyosó végén lévő szobában?

— Igen, éppen ott, — felelt Marius és hozzátette: — Ön ismeri e házat?

A rendőrfelügyelő egy pillanatig néma maradt, aztán, csizmája sarkát a kályha szája elé tartva, felelt:

— Úgy látszik.

Aztán fogai között, inkább nyakkendőjébe, semmint Mariushoz beszélve, dörmögte:

— Bizonyos, hogy egy kissé Patron-Minette is benne van a dologban.

E szó megütötte Marius fülét.

— Patron-Minette, — mondá. — Csakugyan hallottam ezt a nevet.

És elmondta a felügyelőnek a fedetlenfejű és a szakállas ember beszélgetését, a mit a Petit-Banquier-utczabeli fal mögött, a hóban folytattak.

A felügyelő dörmögő hangon jegyezte meg:

— A fedetlenfejű bizonyosan Brujon, a szakállas pedig a Félgaras.

Újra leeresztette szempilláit és tovább töprengett:

— A mi a jó kocsist illeti, szinte látom. Itt van ni! Kiégettem a kabátomat. Mindig túlságosan megrakják ezeket az átkozott kályhákat. 50—52. szám. A régi Gorbeau-ház.

Aztán reánézett Mariusra.

— Csak a szakállast meg a fedetlenfejűt látta?

— És Panchaud-t.

— Nem látott valami kis kinyalt ficzkót is?

— Nem.

— Se egy nagy pohosat, olyat, mint az elefánt a Jardin-des-Plantesban?

— Nem.

— Se egy kis ravaszképűt?

— Nem.

— A mi a negyediket illeti, azt senki se látja, még a segédjei, a tulajdon emberei sem. Nem csodálom, hogy ön se látta.

— Nem láttam. De hát tulajdonképpen kikről beszél? — kérdé Marius.

— Egyébiránt, ez nem is az ő órájuk, — felelt a felügyelő.

Visszaesett némaságába, aztán újra elkezdte:

— 50—52. Ismerem ezt a házat. Lehetetlen elrejtőznünk benne a nélkül, hogy a művészek észre vegyenek. Akkor azután egyszerűen lefújják az előadást. Roppant szerény emberek! A közönség feszélyezi őket. Csakhogy nem így. Azt akarom, hogy énekeljenek és hogy megtánczoltathassam őket.

E magánbeszéd befejeztével Marius felé fordult és mereven a szeme közé nézve, szólt:

— Fél?

— Mitől? — kérdé Marius.

— Ezektől az emberektől.

— Épp oly kevéssé, mint ön! — felelt kurtán Marius, a ki kezdte észrevenni, hogy ez a rendőrkopó még egyszer se szólította úrnak.

A felügyelő még merevebben nézett Mariusra és bizonyos ünnepélyes hangsúlyozással mondá:

— Ön úgy beszél, a hogy derék és tisztességes emberhez illik. A bátorság nem fél a bűntől és a tisztesség nem fél a hatóságtól.

Marius közbevágott:

— Helyes; de mit fog ön tenni?

A felügyelő felelet helyett tovább beszélt:

— Abban a házban a lakóknak kapukulcsuk van, hogy éjszaka bemehessenek. Önnek is van?

— Igen, — felelt Marius.

— Önnél van?

— Igen.

— Adja ide, — mondá a felügyelő.

Marius mellényzsebéből kivette a kulcsot, odaadta a felügyelőnek és így szólt:

— Ha hallgat reám, jó lesz, ha többedmagával jön.

A felügyelő olyan tekintetet vetett Mariusra, mint a hogy Voltaire nézhetett a vidéki akadémikusra, a ki valami rímre nézve adott neki tanácsot. Két kezét kabátja két óriási zsebébe mélyesztette és két kis aczélpisztolyt vont elő. A pisztolyokat odamutatta Mariusnak, miközben élénken és kurtán mondta:

— Fogja e pisztolyokat. Menjen haza. Rejtőzzék a szobájába. Az embereknek azt kell hinniök, hogy ön nincs otthon. A pisztolyok meg vannak töltve. Mindegyikben két golyó van. Mondta, hogy a falon van egy lyuk. Vigyázzon át rajta. Az emberek oda fognak jönni. Hagyja őket egy kicsit tenni-venni. Ha majd elérkezettnek látja az időt a közbelépésre, elsüti az egyik pisztolyt. De ne nagyon korán. A többi az én dolgom. Lőjjön a levegőbe, a tetőzetre, akárhová, mindegy! De vigyázzon, ne nagyon korán. Várja be, míg a dolog folyamatba jön. Ön ügyvéd, tudja, hogy ez mit jelent.

Marius elvette a pisztolyokat és kabátja oldalsó zsebébe dugta azokat.

— Nagyon kiállanak, — mondá a felügyelő. — Tegye a nadrágzsebébe.

Marius nadrágzsebeibe dugta a pisztolyokat.

— Most pedig, — folytatá a felügyelő, — egy pillanatunk sincs vesztegetni való. Hány óra? Fél három. Hét órára tervezik a dolgot?

— Hat órára, — mondá Marius.

— Akkor van időm, — felelt a felügyelő, — de éppen csak annyi, a mennyi kell. Ne felejtse el, a mit mondtam. El kell sütnie a pisztolyt.

— Legyen nyugodt, — szólt Marius.

A mikor Marius már a kilincsre tette a kezét, hogy távozzék, a felügyelő utána kiáltott:

— Igaz, még valamit. Ha szüksége lenne reám, jöjjön ide, vagy üzenjen valakivel. Mondja, hogy Javert felügyelőt keresi.

XV.

Jondrette bevásárol.

Néhány perczczel utóbb, három óra tájban, Courfeyrac Bossuetvel együtt véletlenül a Mouffetard-utczán haladt át. A hó megkettőztette és betöltötte a távolságot. Bossuet éppen így szólt Courfeyrachoz:

— Ha az ember elnézi, hogy hull ez a sok hó, szinte azt mondaná, hogy pillangó-dögvész van az égben. — Egyszerre Bossuet észrevette Mariust, a ki sajátságos arczkifejezéssel a vám irányában tartott.

— Nézd csak! — kiáltott fel Bossuet, — Marius!

— Már az előbb láttam, — mondá Courfeyrac. — Ne szólítsuk meg.

— Miért?

— El van foglalva.

— Mivel?

— Hát nem látod, milyen az arczkifejezése?

— Milyen?

— Olyan, mint a ki követ valakit.

— Csakugyan, — mondá Bossuet.

— Nézd csak, hogy néz! — folytatá Courfeyrac.

— De hát ki az ördög után megy?

— Valami szalagos kis leány után! Szerelmes.

— De hiszen, — jegyezte meg Bossuet, — nem látok se szalagot, se kis leányt. Sőt egyáltalában egyetlen nőt se az utczán.

Courfeyrac szemlélődve nézett és felkiáltott:

— Egy embert követ!

Csakugyan, mintegy húsz lépésnyire Marius előtt egy sapkás férfi haladt, a kinek, noha háttal volt fordulva, látni lehetett a szürke szakállát.

Az ember egészen új, neki túlságosan bő felsőkabátot viselt, mely alól rémes, a sártól egész megfeketedett nadrág látszott ki.

Bossuet hangosan felnevetett.

— Ki lehet ez az ember?

— Ez? — felelt Courfeyrac. — Valami költő. A költők rendszerint házalókhoz méltó nadrágot és pairekhez illő felsőkabátot viselnek.

— Lássuk csak, hová megy Marius? — szólt Bossuet. — Nézzük meg, hová megy ez az ember. Kövessük őket.

— Bossuet! — kiáltott fel Courfeyrac, — te tüneményes barom vagy! Követni egy embert, a ki egy férfit követ!

És visszafordultak.

Marius csakugyan látta Jondrette-et, a mikor ez a Mouffetard-utczába befordult és elhatározta, hogy meglesi.

Jondrette nyugodtan lépdelt, nem is sejtve, hogy egy tekintet máris a nyomában van.

Végighaladt a Mouffetard-utczán és Marius látta, a mint belépett a Gracieuse-utcza egyik legrémesebb boltjába. Vagy egy negyedóráig maradt ott, aztán visszafordult a Mouffetard-utczába. Itt betért egy ócskavaskereskedőhöz, a kinek ez időtájban a Pierre-Lombard-utcza sarkán volt a boltja és néhány pillanattal utóbb ismét kilépett, nagy, fanyelű vésőt tartva a kezében, melyet aztán felsőkabátja alá rejtett. A Petit-Gentilly-utczához érve, balra fordult és sebesen bement a Petit-Banquier-utczába. Alkonyodott, a havazás, mely egy pillanatra megszűnt, újra kezdődött, Marius meglapult a

Petit-Banquier-utcza sarkán, mely, mint mindig, ekkor is néptelen volt és nem követte tovább Jondrette-et. Ezt ugyancsak jól tette, mert odaérve az alacsony falhoz, mely mögött Marius a szakállas és a fedetlenfejű ember beszélgetését kihallgatta volt, Jondrette hátrafordult és megbizonyosodván, hogy senki se követi és senki se látja, átlépett a falon és eltűnt.

A puszta terület, melyet e fal szegélyezett, összeért egy rosszhírű volt fuvaros hátsó udvarával, a ki csődbe került és a kinek a szín alatt még volt néhány ócska csézája.

Marius azt gondolta, hogy jó lesz Jondrette távollétét felhasználni a hazatérésre. Egyébként is: az idő haladt; Bougon anyó minden este, mikor edényt mosogatni a városba ment, be szokta zárni a ház ajtaját; Marius a maga kulcsát odaadta a rendőrfelügyelőnek, tehát érdekében állott, hogy hazasiessen.

Beállt az est, sőt már majdnem az éjszaka. Az egész láthatáron és a rengeteg űrben csak egy a naptól megvilágított pont látszott: a hold.

Vöröslőn kelt fel a Salpêtrière kupolája mögül.

Marius nagy léptekkel sietett az 50—52. számú ház felé. Mikor odaért, a kapu még nyitva volt. Lábújjhegyen felhaladt a lépcsőn és a fal mellett végigsompolygott a folyosón. E folyosóról, emlékezhetünk reá, mindkét oldalról padlásszobák nyíltak, a melyek ekkoriban mind bérbeadandók és üresek voltak. Bougon anyó rendszerint nyitva hagyta az ajtóikat. Az egyik ajtó előtt elhaladva, Mariusnak úgy tetszett, hogy a lakatlan szobában, az ablakon át beeső halovány világosságnál négy mozdulatlan emberfejet lát. Nem igyekezett látni, mert nem akarta, hogy őt is meglássák. Sikerült észrevétlenül és minden nesz nélkül bejutni szobájába. Ideje volt. Egy pillanattal utóbb hallotta, a mint Bougon anyó távozik és a ház kapuja becsukódik.

XVI.

Dal 1832-ből.

Marius leült az ágy szélére. Fél hat óra lehetett. Már csak egy félóra választotta el attól, a mi történni fog. Hallotta üterei lüktetését, mint a hogy az óra ketyegését hallja az ember a sötétben. Arra a kettős felvonulásra gondolt, mely e pillanatban folyamatban volt a homályban: egyfelől a bűn közeledik, másfelől jön az igazságszolgáltatás. Nem félt, de nem tudott bizonyos reszketés nélkül gondolni a történendőkre. Mint mindenkinek, a ki hirtelen valami meglepő kalandba bonyolódik, neki is úgy tetszett, hogy ez az egész nap csak álom és hogy ne tartsa lidércznyomásnak a dolgot, meg kellett tapogatnia nadrágzsebében a két pisztoly hideg aczélját.

Már nem havazott; a hold, mely mindjobban tisztult, kibontakozott a ködből és a hó fehér visszfényével keveredő sugarai szürkületies színt adtak a szobának.

Jondretteék odújában világosság égett. Marius a falon levő hasadékot vörös fényben látta csillogni és úgy tetszett neki, mintha véres folt volna ott.

Bizonyos volt, hogy e fény nem származhatott gyertyától. De egyébként is, Jondretteéknél nem hallatszott a legkisebb mozgás sem, senki se mozdult, senki se beszélt, nem hallatszott egy sóhajtás se, mély és jeges némaság uralkodott és ha a világosság nincs, az ember sírbolt mellett képzelhette volna magát.

Marius csöndesen lehúzta czipőit és az ágy alá csúsztatta azokat.

Néhány pillanat telt el. Marius hallotta, a mint lent a kapu kinyílik, nehézkes és gyors léptek haladtak fel a lépcsőn, végig a folyosón, az odú ajtaján megzördült a kilincs: Jondrette hazajött.

Egyszerre több hang hallatszott. Az egész család ott volt a padlásszobában, csak, a míg a gazda távol volt, hallgattak, mint a farkaskölykök, ha nincs otthon a farkas.

— Én vagyok, — mondá Jondrette.

— Jó estét, apuska, — csacsogták a leányok.

— Nos? — kérdé az anya.

— Minden jól megy, — felelt Jondrette, — csak kutyamód fázik a lábam. Jó, hogy felöltöztél. Bizalmat kell ébresztened.

— Úgy fel vagyok öltözve, hogy akármelyik perczben mehetek hazulról.

— Nem felejtettél el semmit, a mit mondtam? Mindent elvégeztél?

— Légy nyugodt.

— Mert hát . . — mondá Jondrette. És nem fejezte be a mondatot.

Marius hallotta, a mint valami súlyos tárgyat tett az asztalra. Alkalmasint a vésőt, a mit vásárolt.

— Ah! ni, — szólalt meg újból Jondrette, — lakomáztatok?

— Igen, — felelt az asszony, — három nagy burgonyát ettünk sóval. Felhasználtam a tüzet, hogy főzzek.

— Helyes, — felelt Jondrette. — Holnap vendéglőbe jöttök velem. Kacsapecsenyét eszünk, meg a mi hozzátartozik. Úgy fogtok élni, mint a király. Minden rendben van!

Aztán halkabb hangon hozzátette:

— Az egérfogó készen áll. A macskák már itt vannak.

Még jobban meghalkítva a hangját, folytatta:

— Tedd ezt a tűzbe.

Marius szénzörgést hallott, a hogy valami vasszerszámmal motoznak benne. Jondrette folytatta:

— Megszappanoztad az ajtósarkakat, hogy ne nyikorogjanak?

— Igen, — felelt az anya.

— Hány óra?

— Mindjárt hat. A Saint-Médard-templomban épp most ütötte el a felet.

— Teringettét! — kiáltott Jondrette. — Itt az ideje, hogy a leányok menjenek lesni. Jertek ide.

Susogás következett.

Utána újból Jondrette hangja hallatszott:

— Az anyó elment?

— Igen, — mondá az anya.

— Biztos, hogy a szomszéd nincs itthon?

— Egész nap nem jött haza és tudod, hogy ilyenkor ebédel.

— Biztos?

— Biztos.

— Mindegy, — felelt Jondrette, — azért nem árt megnézni, hogy nincs-e itthon. Fogd a gyertyát, leányom és menj át.

Marius négykézláb csöndesen az ágy alá mászott.

Alig húzódott be az ágy alá, világosságot látott az ajtó hasadékán át.

— Papa, — kiáltotta egy hang, — nincs itthon.

Marius megismerte az idősebbik leány hangját.

— Bent voltál a szobában? — kérdé az apa.

— Nem, — felelt a leány, — de minthogy a kulcs fel van akasztva, nincs itthon.

— Mégis csak nézz be, — kiáltotta az apa.

Az ajtó kinyílt és Marius belépni látta, gyertyával a kezében, az idősebb Jondrette-leányt. Úgy volt öltözve, mint reggel, de ennél a világításnál még rémesebbnek látszott.

Egyenesen az ágy felé tartott. Marius egy pillanatig kimondhatatlan ijedelmet érzett, de az ágy mellett tükör volt a falra függesztve és a leány ez elé állt. Lábújjhegyre ágaskodott és nézte magát. A szomszéd helyiségből vasszerszámok csörömpölése hallatszott.

A leány tenyerével végigsimította a haját és belemosolygott a tükörbe, miközben rekedt és sírbolti hangján dúdolgatta:

Egy hétig szerettük egymást,
Oh! be rövid boldogság!
Egy hétig nem is érdemes!
Igaz szerelem mindig tart!
Csak úgy igaz, ha mindig tart!

Marius remegett. Lehetetlennek tartotta, hogy a leány ne hallja meg lélegzetvételét.

A leány az ablakhoz lépett, kinézett és félőrült modorában hangosan mondá:

— Milyen csúf ez a Páris, ha fehér inget vesz magára.

Visszament a tükörhöz és újra képeket vágott, szemtől-szembe, meg háromnegyed arczélben nézegetve magát.

— Nos! — kiáltott az apa, — mit csinálsz?

— Nézem az ágy alatt, meg a bútorok alatt, — felelt a leány, tovább igazítgatva a haját, — nincs senki.

— Csend! — ordított az apa. — Ide gyere! És ne vesztegessük az időt.

— Megyek! már megyek! — felelt a leány. — Már ideje sincs az embernek tőlük!

És tovább dúdolgatta:

Mégysz a dicsőség után,
Szegény szivem veled jár.

Még egy pillantást vetett a tükörbe és kiment, becsapva maga után az ajtót.

Egy pillanattal utóbb Marius a két leány meztelen lábainak neszét hallotta a folyosóról és Jondrette hangját, a mint utánuk kiáltotta:

— Résen legyetek! Az egyik a sorompó felől, a másik a Petit-Banquier-utcza felöl. Egy pillanatig se téveszszétek szem elöl a kaput és mihelyt valamit észrevesztek, csak szaporán ide! Van kulcsotok, hogy bejöhessetek.

Az idősebb leány dörmögve jegyezte meg:

— Mezítláb állani a hóban!

— Holnap selyemczipőket kaptok, — felelt az apa.

A leányok lehaladtak a lépcsőn és néhány másodperczczel utóbb a kapu becsapódása jelezte, hogy kint vannak a házból.

Már csak Marius és a Jondrette-pár voltak a házban, meg alkalmasint azok a rejtélyes alakok, a kiket Marius a szürkületben az egyik lakatlan padlásszoba ajtaja mögött látott.

XVII.

Mire szolgált Marius öt francja?

Marius elérkezettnek látta a pillanatot, hogy elfoglalja őrhelyét. Egy szempillantás alatt és korának könnyedségével ott termett a fal hasadékánál.

Nézett.

Jondretteék szobája különös képet mutatott és Marius láthatta, mi okozta azt a sajátságos világosságot. Egy zöldrozsdás gyertyatartóban gyertya égett, de valójában nem ez világította be a szobát. A szoba mintegy fényárban úszott és ezt egy meglehetősen nagy pléhserpenyő sugározta ki, mely a kandallóban állott és tele volt izzó szénparázszsal. Ez volt az a szén, a miről Jondrette reggel beszélt. A szén izzott és a serpenyő egész vörösre hevült a tüztől, felette kékes láng tánczolt és segített felismerhetővé tenni a vésőt, melyet Jondrette a Pierre-Lombard-utczában vásárolt és a mely a parázsba dugva piroslott. Az egyik sarokban, az ajtó mellett, mintegy czélzatosan oda készítve, két rakás látszott, az egyik vasdarabokat, a másik köteleket sejtetett. Mindez az olyan ember szemében, a ki mitsem tudott róla, hogy mi készül, borzalmasnak is, de meg nagyon egyszerűnek is tűnhetett volna fel. Az ekképpen megvilágított odú inkább kovácsmühelyre, semmint a pokol szájára emlékeztetett, de Jondrette e világításban inkább démonnak, semmint kovácsnak látszott.

A serpenyőből kiáradó hőség oly nagy volt, hogy a gyertya arrafelé néző oldala olvadozott és csöpögött. A kandallón homályos rézlámpa állott, mely méltó volt a Cartouche-sá vedlett Diogeneshez.

A serpenyő, mely a kandallóban volt elhelyezve, füstjét a kéménybe eresztette és jóformán semmi szagot se terjesztett maga körül.

A hold, mely az ablaktáblákon át besütött a szobába, halovány fényét bevetette a bíborló és lángoló padláslyukba és Marius költői kedélyének, mely megmaradt ábrándozónak még a cselekvés pillanatában is, ez olyná tűnt fel, mintha valamely égi gondolat keverednék a föld formátlan álmaival.

A törött ablaktáblán át betóduló légáramlat hozzájárult a szén szagának eloszlatásához és a serpenyő elrejthetéséhez.

Jondretteék odúja, ha emlékezetünkbe idézzük, a mit a Gorbeau-házról mondtunk, nagyszerűen alkalmas volt, hogy valamely erőszakos és sötét cselekvés szín-

helyéül, valamely bűn burkolatául szolgáljon. A legfélreesőbb szoba volt Páris legelhagyottabb boulevardjának legelszigeteltebb házában. Ha a les még ismeretlen lett volna, itt fel kellett volna találni.

Egy ház egész mélysége és a lakatlan szobák egész serege választotta el ezt a fészket a boulevardtól és egyetlen ablaka falakkal és palánkkal körülkerített puszta térre nyílt.

Jondrette pipára gyujtott, leült a lyukas székre és eregette a füstöt. Felesége halk hangon beszélt hozzá.

Ha Marius Courfeyrac, vagyis olyan ember lett volna, a kik az élet minden körülménye között nevetnek, hangos kaczagásra kellett volna fakadnia, ha reátekintett Jondrettenére. Fekete tollas kalap volt rajta, mely meglehetősen hasonlított X. Károly koronázási heroldjainak kalapjához, pamutszövetű szoknyája felett óriási tarka kendő, lábai pedig azokba a férficzipőkbe voltak bújtatva, melyekről leánya reggel oly megvetően nyilatkozott. Ez volt az az öltözék, mely Jondretteet e felkiáltásra ragadta: *Helyes! Fel vagy öltözve! Jól tetted! Bizalmat kell ébresztened!*

A mi Jondretteet illeti, le nem vetette az új és bő felsőkabátot, melyet Leblanc úr adott neki és megjelenése még mindig a kabátnak és a nadrágnak azt az ellentétét mutatta, mely Courfeyrac szemében a költő eszményéhez tartozott.

Egyszerre Jondrette hangosan megszólalt:

— Igaz! Jó hogy eszembe jutott. Ebben az időben bizonyosan kocsin fog jönni. Gyujtsd meg a lámpát, fogd a kezedbe és menj le. Ott fogsz állani a kapu mögött. Mihelyt hallod, hogy a kocsi megáll, rögtön kinyitod a kaput. Ő feljön, te világítsz neki a lépcsőn meg a folyosón és mikor belép, gyorsan megint leszaladsz, kifizeted a kocsit és elküldöd.

— És a pénz? — kérdé az asszony.

Jondrette belenyúlt a nadrágzsebébe és öt francot adott feleségének.

— Mi ez? — kérdé csodálkozva az asszony.

— A császár, a mit a szomszéd adott, — felelte nagy méltósággal Jondrette.

És hozzátette:

— Hanem, tudod? Két szék kellene.

— Minek?

— Leülni.

Mariuson jeges borzongás futott végig, a hogy hallotta Jondrettené nyugodt válaszát:

— Jó. Áthozom a szomszéd székeit.

És gyors mozdulattal már ki is nyitotta az odú ajtaját és künn volt a folyosón.

Mariusnak nem maradt annyi ideje, hogy leszálljon a szekrényről és az ágy alá bújjon.

— Vidd a gyertyát, — kiáltotta Jondrette.

— Nem kell, — felelt az asszony, — nem tudnám tartani, két széket kell hoznom. De meg a hold is süt.

Marius hallotta, a mint Jondrettené súlyos kezei a sötétben tapogatódzva keresik a kulcsot. Az ajtó kitárult. Marius az ijedtségtől és megrőkönyödéstől mintegy leszegezve maradt állva a helyén.

Jondrettené belépett.

A padlásszoba ablaka két nagy fekete sík között engedte be a hold egy sugarát. Az egyik sötét sík egészen befedezte a falat, melyhez Marius támaszkodott, úgy, hogy árnyékban volt.

Jondrettené feltekintett, nem látta meg Mariust, fogta a két széket, Marius összes székeit, és kiment, hangosan engedve becsapódni maga mögött az ajtót.

Az asszony visszament az odúba.

— Itt a két szék.

— És itt a lámpa, — mondá a férj. — Siess le a kapuhoz.

Az asszony sietve engedelmeskedett és Jondrette egyedül maradt.

A két széket odaállította az asztal két oldalára, megforgatta a vésőt a parázsban, a kandalló elé ócska ellenzőt állított, a mi elfedezte a serpenyőt, aztán abba a sarokba ment, a hol a halom kötél hevert és lehajolt, mintegy hogy megvizsgáljon valamit. Marius ekkor vette észre, hogy a mit össze-vissza dobált lim-lomnak nézett, fafogakkal ellátott erős kötélhágcsó, mely a végén két akasztó-horoggal van ellátva.

E hágcsó meg néhány nagy vasszerszám, valóságos buzogány, mely az ajtó mögött felhalmozott ócska vasdarabok között hevert, reggel még nem volt Jondretteék odújában és nyilván délután került oda, mialatt Marius nem volt otthon.

— Kovácsszerszámok, — gondolá Marius.

Ha Marius kissé müveltebb lett volna ebben a szakmában, felismerte volna, hogy e kovácsszerszámnak vélt tárgyak részint olyan eszközök, melyek zárak fölfeszítésére és ajtók betörésére szolgálnak, részint pedig olyanok, melyekkel ütni vagy vágni lehet.

A kandalló és az asztal a két székkel éppen szembe volt Mariusszal. Miután a serpenyő el volt fedezve, a szobát csak a gyertya világította meg; a legkisebb edény is, mely az asztalon vagy a kandallón állott, nagy árnyékot vetett. Egy fületlen vizeskancsó az egyik falnak egész felét sötétségbe merítette. Valami borzalmas és fenyegető nyugalom honolt a szobában. Érezni lehetett, hogy valami rettenetes készül.

Jondrette ki hagyta aludni a pipáját — nagy elmerültségnek a jele — és leült. A gyertya világossága kiélezte arczának vad és ravasz szegletességét. Néha-néha összevonta szemöldökeit és hirtelen kinyujtotta jobb kezét, mintha valami komor belső monológ végső tanácsaira felelgetne. Egy ily, önmagának adott felelet után élénken kihúzta az asztalfiókot, kivett belőle egy hosszú konyhakést és a körmén megpróbálta az élét. Aztán visszatette a kést és belökte a fiókot.

Marius a maga részéről megragadta a pisztolyt, mely jobb nadrágzsebében volt, kivonta és felhúzta a kakast.

A kakas éles és csattanó neszt hallatott.

Jondrette összerezzent és félig felemelkedve ültéből, felkiáltott:

— Ki van itt?

Marius visszafojtotta lélegzetét. Jondrette egy pillanatig hallgatódzott, aztán nevetni kezdett:

— Micsoda szamár vagyok! — mondá. — A fal recsesent meg.

Marius felhúzva kezében tartotta a pisztolyt.

XVIII.

Marius két széke egymással szemben.

Egyszerre egy harang távoli és mélabús kondulása remegtette meg az ablaktáblákat. A Saint-Médard templom toronyórája hatot ütött.

Jondrette minden ütés után bólintott a fejével. A hatodik ütés után ujjaival megkoppantotta a gyertyát.

Azután fel s alá kezdett járkálni a szobában, kihallgatódzott a folyosóra, újra járkált, majd megint hallgatódzott. — Csak eljöjjön! — morogta, aztán visszaült a székre.

Alig telepedett le, kinyílt az ajtó.

Jondrette anyó nyitotta ki és künn maradt a folyosón, rémesen szeretetreméltó arczfintorral az arczán, melyet a lámpa lyukain áthatoló sugarak alulról világítottak meg.

— Méltóztassék belépni, — mondá.

— Tessék bejönni, kegyes jóltevőm, — ismételte Jondrette, hirtelen talpra ugorva.

Leblanc úr belépett.

Arczán nyugodt derű látszott, mely még tiszteletreméltóbbnak tüntette fel.

Négy Lajos-aranyat tett az asztalra.

— Fabantou ur, — mondá, — itt van a házbér és még valami a legsürgősebb szükségletekre. A többit majd meglátjuk.

— Isten fizesse meg, nemes jóltevőm! — mondá Jondrette és gyorsan feleségéhez lépve, odasúgta neki:

— Küldd el a kocsit!

Mialatt férje hajlongott és székkel kínálta Leblanc urat, az asszony elosont. Egy pillanat mulva visszatért és halkan a fülébe súgta Jondrettenek:

— Elküldtem.

A hó, mely reggel óta még mindig esett, oly vastag rétegben fedte az utczát, hogy a kocsinak nem lehetett hallani se a jövetelét, se a távozását.

Ezenközben Leblanc úr leült.

Jondrette a másik széken, Leblanc úrral szemben foglalt helyet.

Immár, hogy fogalma legyen a jelenetről, mely következik, az olvasó képzelje el a jeges éjszakát, a Salpêtrière hóval fedett üres térségeit, melyek a hold halovány világosságánál óriási fehér lepleknek látszottak, az utczai lámpák virrasztó világítását, a hogy itt-ott vereslő fénynyel pislogtak e komor boulevardokon, a hosszú szilfasorokat, a pusztaságot, hogy sehol egy élő lélek, a Gorbeau-házat a csend, a borzalom és az éjszaka teljében és képzelje el ebben a házban, e pusztaság, e sötétség közepette Jondretteék rengeteg padlásszobáját, melyet egy szál gyertya világít meg és ebben az odúban a két embert, a ki az asztal mellett ül, Leblanc úr nyugodt arczczal, Jondrette mosolyogva és ijesztően, az egyik sarokban Jondrettené, a nőstény farkas, a fal tulsó oldalán pedig mozdulatlanul állva Marius, figyelve minden mozdulatot, minden szót, szemével a falnyíláson és pisztolylyal a kezében.

Egyébiránt Marius csak borzalmat érzett, de nem félt. Erősen szorongatta a pisztolyt és biztosnak érezte magát. — Akkor állítom meg e nyomorultat, a mikor akarom, — gondolá.

Tudta, hogy a rendőrség valahol a közelben lappang, várva a megállapított jelre és készen, hogy kinyujtsa karjait.

E mellett azt is remélte, hogy Jondrette és Leblanc úr összeütközéséből világosság fog derülni mindarra, a minek a megtudása érdekelte.

XIX.

A sötét háttérre figyelni kell.

Leblanc úr alig hogy leült, tekintetét az üres fekvőhelyek felé fordította.

— Hogy van a kis sebesült? — kérdé.

— Rosszul, — felelt Jondrette fájdalmas és hálás mosolylyal, — nagyon rosszul, kegyes jó uram. Nénje el-

vitte a Bourbeba, hogy bekötöztesse. Majd meglátja őket, mindjárt itthon lesznek.

— Úgy látszik, Fabantouné asszony jobban érzi magát, — szólalt meg újra Leblanc úr, egy pillantást vetve Jondrettené különös öltözékére, melyben ott állva közte és az ajtó között, mintha máris a kijáratot őrizné, fenyegető és szinte harczias magatartással nézte a vendéget.

— Halálosan beteg, — felelt Jondrette. — De hát mit csináljak vele! Roppant bátor asszony! Nem is asszony, hanem valóságos marha.

Jondrettené, meghatva e bóktól, a megczirógatott szörnyeteg szenvelgésével felelt:

— Te nagyon is jó vagy hozzám, Jondrette úr!

— Jondrette, — mondá Leblanc úr, — azt hittem, önnek Fabantou a neve.

— Fabantou, más néven Jondrette! — szólt élénken a férj. — Művészi álnév!

És vállának egy mozdulatával, melyet Leblanc úr nem látott, intve feleségének, szónokias és hízelgő hanghordozással folytatta:

— Ah! mi mindig jól éltünk egymással, én és szegény drága feleségem! Mink maradt volna, ha még ez se lett volna? Oly szerencsétlenek vagyunk, drága uram! Az embernek vannak karjai, de nincs mire használni! Van szíve, de nincs munkája! Nem tudom, miként csinálja ezt a kormány, de, becsületszavamra, uram, én nem vagyok jacobinus, nem vagyok forradalmár, nem akarok semmi rosszat, de ha én volnék miniszter, legszentebb szavamra mondom, máskép folynának a dolgok. Nézze csak például, meg akartam taníttatni leányaimat a dobozcsinálás mesterségére. Ön azt mondja: Mit? Mesterségre? Igen! Mesterségre! Egy egyszerű mesterségre, hogy kenyeret kereshessenek. Micsoda bukás, kegyes jóltevő uram! Micsoda lesülyedés, ha az ember az volt, a mik mi voltunk! De hát sajnos! mi sem maradt a régi jó időkből! Semmi, csak egy dolog, egy festmény, melyhez ragaszkodom, de a melytől most már mégis hajlandó lennék megválni, mert élni kell, a hogy mondom, élni kell!

Mialatt Jondrette bizonyos látható össze-visszasággal beszélt, a mi azonban csöppet se csökkentette arczá-

nak megfontolt és éber kifejezését, Marius arrább nézett és a háttérben megpillantott valakit, a kit eddig még nem látott. Egy ember lépett be, oly csöndesen, hogy az ajtónyitás nem is hallatszott. Ez emberen ócska, kopott, foltos, megszabdalt és lyukakkal tele ibolyaszín kötött mellény volt, bő gyapotbársony nadrág, papucs, inget nem viselt, nyaka csupasz, karjai meztelenek és tetováltak voltak, arcza feketére volt kenve. Némán és keresztbefont karokkal leült a legközelebbi ágy szélére és minthogy Jondrettené előtte állott, csak határozatlanul lehetett látni.

A delejes ösztön, mely a szemeket figyelmeztetni szokta, okozta, hogy Leblanc úr majdnem ugyanabban a perczben nézett arrafelé, mint Marius. Nem állhatta meg, hogy meglepett mozdulatot ne tegyen, a mit Jondrette nyomban észrevett.

— Ah! látom, ön a kabátját nézi, — kiáltott fel Jonrette tetszelgően gombolkozva. — Szavamra, mintha csak reám szabták volna!

— Ki az az ember? — kérdé Leblanc úr.

— Az? — felelt Jondrette. — Egyik szomszédunk. Ne törődjék vele.

A szomszédnak nagyon különös ábrázata volt. De hát a Saint-Marceau külvárosban sok vegyészeti gyár van és a gyári munkások között sok akadhat, a kinek feketére mázolódik az arcza. Különben is, Leblanc úr egész lénye tiszta és rendíthetetlen bizalmat mutatott. Tovább beszélt.

— Bocsánat, mit is mondott, Fabantou úr?

— Azt mondtam, uram és kegyes pártfogóm — felelt Jondrette az asztalra könyökölve és az óriás kígyó nézéséhez hasonló merev és gyengéd tekintettel nézve Leblanc urat, — azt mondtam, hogy van egy eladó festményem.

Az ajtóban gyönge nesz hallatszott. Egy második ember lépett be és Jondrettené mögé leült az ágyra. Mint az elsőnek, neki is meztelenek voltak a karjai és arczát tinta- vagy korom-álarcz tette felismerhetetlenné.

Noha ez az ember valósággal beosont a szobába, mégse kerülhette el, hogy Leblanc úr észrevegye.

— Ne törődjék velök, — mondá Jondrette. — Házbeliek. Tehát mondom, van egy becses képem . . . Nézze csak, uram, itt van.

Felállt, odalépett a falhoz, melynek aljához a már említett tábla oda volt támasztva, megfogta a táblát, megfordította és úgy támasztotta vissza a falhoz. Csakugyan olyasvalami volt, a mi festményhez hasonlított és a mit a gyertya homályosan megvilágított. Minthogy Jondrette közte és a kép között állott, Marius semmit se tudott belőle megkülönböztetni, csak valami durva mázolást és egy főalakfélét látott, a ki a vásári vásznak és az ellenzők rikító szineivel volt tündöklővé téve.

— Mi ez? — kérdé Leblanc úr.

— Egy mester remekműve! — kiáltott fel Jondrette. — Ritka nagybecsű kép, kegyes jóltevőm! Úgy ragaszkodom hozzá, mint a két leányomhoz, annyi emléket juttat az eszembe! De mondtam és a mit egyszer kimondtam, nem vonom vissza, oly szerencsétlen vagyok, hogy meg tudnék válni tőle.

Véletlenül-e vagy valami kezdődő nyugtalankodásból történt, de Leblanc úr tekintete a képről visszatért a szoba háttere felé. Most már négy ember volt a szobában; három az ágyon ült, egy pedig az ajtófélfához támaszkodott; mind a négy mozdulatlan, meztelenkarú és bemázoltképű. Az egyik azok között, a kik az ágyon ültek, behunyt szemmel a falnak támaszkodott és úgy látszott, mintha aludnék. Öreg volt és ősz haja borzalmasan festett fekete arczához. A másik kettő fiatalnak látszott. Az egyik szakállas, a másik torzonborzhajú volt. Egyiköknek se volt czipője; a kiknek nem volt papucsok, mezitláb voltak.

Jondrette észrevette, hogy Leblanc úr tekintete az emberekre van függesztve.

— Jó barátaink, — mondá, — szomszédolnak. Fekete a képük, mert szénnel dolgoznak. Fütők. Ne törődjék velök, kegyes jóltevőm, hanem vegye meg a képet. Könyörüljön meg nyomorúságomon. Nem adom drágán. Mennyire becsüli?

— De hiszen, — szólt Leblanc úr, úgy nézve Jon-

drette szemébe, mint a ki kezd óvakodni, — ez valami korcsmaczégér, legfeljebb ha megér három francot.

Jondrette szeliden válaszolt:

— Itt van a tárczája? Ezer tallérért odaadom.

Leblanc úr felállt, a falhoz támaszkodva és gyorsan körüljártatta tekintetét a szobában. Balról, az ablak felé eső oldalon ott volt Jondrette, jobbról, az ajtó felé Jondrettené és a négy ember. A négy ember meg nem moczczant és mintha nem is láttak volna semmit, Jondrette pedig újra elkezdett beszélni, siránkozó hangon, oly révedező tekintettel és oly jajgató hanghordozással, hogy Leblanc úr azt hihette, egyszerüen egy a nyomortól megőrült bolondot lát maga előtt.

— Ha nem veszi meg a képemet, drága jóltevőm, — folytatta Jondrette, — végem van és nincs más hátra, mint hogy a vízbe vessem magamat. Ha elgondolom, hogy meg akartam taníttatni leányaimat a skatulyakészítésre, az ajándékokhoz való skatulyák készítésére. Nos hát, ehhez kell egy asztal, mely léczczel van körülkeretezve, hogy az üvegek le ne essenek, külön kályha, háromrekeszű fazék a különböző enyv részére, a szerint, hogy fát, papirost vagy szövetet akar az ember ragasztani, vágókés, simítóhenger, kalapács, harapofogó meg mit tudom én, mi ördög és mindez, hogy naponta négy sous kereshessen az ember! Tizennégy órai munkával! Minden skatulya tizenháromszor fordul meg az ember kezében! Megnedvesíteni a papirost! Vigyázni, hogy el ne piszkolódjék! És folyton melegen tartani az enyvet! Az ördögbe is! Négy sousért! Hát hogy lehessen ebből megélni!

Miközben így beszélt, Jondrette nem nézett Leblanc úrra, a ki figyelte őt. Leblanc úr szeme Jondrettere volt szegezve, Jondretteé az ajtóra. Marius lihegő várakozása egyiktől a másikig járt. Leblanc úr úgy tünt fel, mintha azt kérdezné magában: Bolond ez az ember? Jondrette kétszer vagy háromszor ismételte a vontatott és könyörgő hang mindenféle változatában: Nincs más hátra, mint hogy a vízbe vessem magamat! A minap már le is mentem a lépcsőn az austerlitzi híd mellett!

Egyszerre fénytelen szeme ijesztő ragyogással csillogott fel, a kis ember felállt és borzalmas lett, egy lépést tett Leblanc úr felé és dörgő hangon reákiáltott:

— Nem erről van szó! Nem ismer reám?

XX.

A csapda.

A padlásszoba ajtaja hirtelen kitárult és három kékzubbonyos, fekete papirálarczos ember vált láthatóvá. Az első sovány volt és hosszú, vasasvégű bot volt nála; a második, a ki valóságos óriás volt, kezében nagy bunkót tartott, melylyel ökröt lehetett volna leütni. A harmadik — szélesvállú, az elsőnél megtermettebb, a másodiknál véznább alak — óriási kulcsot szorongatott a markában, melyet bizonyára valami börtönajtóból lopott.

Úgy látszott, Jondrette ezekre az emberekre várt. Gyors párbeszéd következett közte és a botos sovány ember között.

— Készen van minden? — kérdezte Jondrette.

— Igen, — felelt a sovány.

— Hol van Montparnasse?

— A ficzkó megállt, hogy a leányoddal beszélgessen.

— Melyikkel?

— A nagyobbikkal.

— Van lent kocsi?

— Igen.

— Be van fogva?

— Be.

— Jó két ló?

— Remek.

— Ott vár, a hol mondtam?

— Igen.

— Helyes, — mondá Jondrette.

Leblanc úr nagyon halovány volt. Körüljártatta tekintetét az odúban, mint a ki immár megérti, mibe esett és feje, a hogy egymásután a körülötte levő fejek felé fordult, figyelő és csodálkozó lassúsággal mozgott a nya-

kán, de arczán semmi se látszott, a mi félelemre mutatott volna. Az asztallal hirtelen elsánczolta magát és ez az ember, a ki a megelőző pillanatban még csak valami jó öregnek látszott, egyszerre athlétává lett, a ki félelmes és parancsoló mozdulattal nyugtatta öklét a szék támláján.

Ez az aggastyán, a ki bátran és határozottan viselte magát a veszedelemmel szemben, azok közé tartozott, a kik ugyanolymód bátrak, mint a hogy jók, természetüknél fogva, könnyen és egyszerüen. Annak a nőnek az apja, a kit szeretünk, sohasem idegen előttünk. Marius büszke volt erre az ismeretlenre.

A meztelenkarú férfiak közül, a kiket Jondrette fütőknek mondott, hárman vasdarabokat ragadtak fel, az egyik egy nagy sarlófélét, a másik harapófogót, a harmadik kalapácsot és némán elállták az ajtót. Az öreg az ágyon maradt és csak a szemét nyitotta ki. Jondrettené odaült melléje.

Marius úgy vélte, néhány pillanat mulva itt lesz az idő, hogy közbelépjen és jobb kezét felemelte a tetőzet felé, a folyosó irányába, készen, hogy elsüsse a pisztolyt.

Jondrette, miután végzett a botos emberrel, újra Leblanc úr felé fordult és halk, elfojtott, rettenetes nevetéssel megismételte a kérdést:

— Csakugyan nem ismer reám?

Leblanc úr szemébe nézett és felelt:

— Nem.

Erre Jondrette az asztalhoz lépett. Karjait keresztbefonva áthajolt a gyertya felett, szegletes és vad állát odatolta Leblanc úr nyugodt arcza mellé, oly közel, a menynyire csak tudta, a nélkül, hogy Leblanc urat hátrálásra birhatta volna és a harapásra kész vadállat ez állásában kiáltotta:

— Az én nevem se nem Fabantou, se nem Jondrette, az én nevem Thénardier! A montfermeili korcsmáros vagyok! Érti! Thénardier! Most már reám ismer?

Leblanc úr homlokán alig észrevehető pirosság ömlött el és szokott nyugodtságával, a nélkül, hogy hangja reszketett vagy hangosabbá vált volna, felelt:

— Ép oly kevéssé, mint az előbb.

Marius nem hallotta ezt a választ. Ha valaki e pillanatban látja őt a sötétben, rémültnek, megbutultnak és mintegy villámtól sujtottnak látta volna. A mikor Jondrette kimondta: *Az én nevem Thénardier,* — Marius minden tagjában reszketni kezdett és a falhoz támaszkodott, mintha valami kard hideg vasa járta volna által a szivét. Aztán lövésre emelt jobb karja lassan lehanyatlott és abban a pillanatban, mikor Jondrette ismételte: *Érti? Thénardier!* — Marius erőtlenné vált ujjai majdnem elejtették a pisztolyt. Jondrette, azzal, hogy leleplezte magát, nem hatott Leblanc úrra, de Mariust egész lényében megdöbbentette. Ez a Thénardier név, melyet Leblanc úr nem látszott ismerni, Mariusnak ugyancsak ismerős volt. Emlékezzünk vissza, mi volt neki e név? A szivében hordta e nevet, mely apja végrendeletébe volt irva! Gondolata, emlékezete mélyében hordta e nevet, a szent ajánlás keretében: „Egy bizonyos Thénardier megmentette az életemet. Ha fiam találkozik vele, tegyen meg neki minden jót, a mit csak tehet". E név, emlékezhetünk reá, lelke kegyeletének tárgyai közé tartozott; tiszteletében összekapcsolta apjának nevével. És hát ez volt az a Thénardier, ez volt az a montfermeili korcsmáros, a kit oly sokáig és oly hiába keresett! Most végre megtalálta, de hogyan! Apja megmentője bandita! Az az ember, a kiért Marius égett a vágytól, hogy feláldozza magát, szörnyeteg! Pontmercy ezredes megszabadítója abban volt, hogy merényletet kövessen el, melynek Marius még nem látta határozottan a formáját, de a mely gyilkosságot sejtetett! És, nagy Isten! kit akart meggyilkolni? Mily végzetszerűség! Mily keserű csúfolódása a sorsnak! Apja sírja mélyéből azt parancsolja neki, hogy minden lehető jót megtegyen Thénardiernek; négy év óta Mariusnak nem volt egyéb gondolata, mint hogy letörleszsze apjának ezt az adósságát és abban a pillanatban, mikor az igazságszolgáltatás kezére akar adni egy gonosztevőt, a ki most is bűnt készül elvégezni, a végzet odakiáltja neki: Ez Thénardier! Végre megfizet ennek az embernek apja életéért, melyet Waterloo hősi mezején golyózápor között mentett meg és azzal fizet, hogy vérpadra juttatja!

Megfogadta, hogy ha valaha reátalál Thénardierre, a lábaihoz fog borulni; most megtalálta, de azért, hogy kiszolgáltassa a hóhérnak! Apja azt mondja neki: Légy segítségére Thénardiernek! És ő azzal felel ez imádott és szent szózatra, hogy eltiporja Thénardiert! Azzal szolgáljon sírban nyugvó apjának, hogy azt az embert, a ki őt a saját élete veszélyeztetésével ragadta ki a halálból, kivégzik éppen Marius akaratából, a kinek gondjaiba ajánlotta! Mily nevetség, hogy oly sokáig hordta keblében apja sajátkezüleg írt végső akaratát, csak azért, hogy most épp az ellenkezőjét tegye! Másrészt azonban nézze a bűntényt és ne akadályozza meg? Elítélje az áldozatot és kímélje a gyilkost? Lehet-e hálára kötelezve az ember egy ily nyomorult iránt? Mindazok a gondolatok, a melyek Mariusban négy év óta éltek, össze-vissza zavarodtak e váratlan ütéstől. Reszketett. Minden tőle függött. Tudtukon kívül a kezében tartotta ez embereket. Ha elsüti a pisztolyt, Leblanc úr meg van mentve és Thénardier elveszett; ha nem süti el, feláldozta Leblanc urat és — ki tudja? — Thénardier esetleg megmenekül. A mélységbe lökni az egyiket vagy esni hagyni a másikat: mindkét esetben lelkifurdalást kell éreznie. Mit csináljon? Mire határozza magát? Vétsen a legparancsolóbb emlékek, annyi mély fogadalom, a legszentebb kötelesség, a legtiszteletreméltóbb írás ellen? Ne engedelmeskedjék apja végrendeletének vagy engedje végrehajtani a bűntényt? Úgy tetszett neki, mintha egyfelől „Ursulá"-ja könyörögne apjáért, másfelől pedig az ezredes pártfogásába ajánlaná Thénardiert. Közel érezte magát a megőrüléshez. Térdei ingadoztak. És még mérlegelésre se maradt ideje, oly dühös rohamossággal fejlődtek szeme előtt a dolgok. Mintha forgószél lett volna, mely felett úrnak hitte magát és a mely elragadta. Egy pillanatig közel volt, hogy elájuljon.

Ezalatt Thénardier, — immár csak ezen a néven fogjuk nevezni, — mintegy mámorosan és a diadal féktelen örömével fel és alá járt az asztal előtt.

Megmarkolta a gyertyatartót és oly erős odacsapással állította a kandallóra, hogy a gyertya majdnem kialudt és a faggyú reáfrecscsent a falra.

Aztán eltorzult arczczal Leblanc úr felé fordult és kiköpte:

— Megpörkölünk! Megfüstölünk! Összevagdalunk! Szétszaggatunk!

És ujra elkezdett indulatosan fel-alá járni.

— Ah! — kiáltott fel, — végre mégis megtaláltam, emberbarát úr! Kopott ruhájú milliomos úr! Vén bábuajándékozó! Nem ismer reám! Nem ön szállt meg nyolcz évvel ezelőtt, 1823 karácsonyestéjén nálam, montfermeili korcsmámban? Nem ön vitte el tőlem Fantine leányát, a Pacsirtát? Nem ön viselt sárga kabátot? Mi? És a kezében mindenféle czók-mókkal telt csomagot tartott, épp úgy, mint ma reggel! Hallod csak, asszony! Úgylátszik, rögeszméje, hogy mindig harisnyákkal telt csomagokkal jön az emberhez! A vén jószívű! Talán harisnyakereskedő uraságod? És a szegényeknek adja, a mit nem tud eladni, a szent ember! Micsoda lator! Tehát nem ismer reám? Nos, én ráismertem önre, ráismertem rögtön, mihelyt idedugta az orrát. Ah! végre meg fogja tudni, hogy nem jó csak úgy beállítani a házba, azzal az ürügygyel, hogy korcsmába jött, rongyos ruhában, koldusképpel, hogy az ember szinte alamizsnát akar neki adni, megcsalni az embereket, nagylelkűsködni, elrabolni kenyérkeresetüket és fenyegetődzni az erdőben! Ehhez nem elég kárpótlás, hogy aztán, mikor az ember már tönkrement, egy bő felsőkabátot meg két hitvány kórházi ágyterítőt adjunk neki, vén gazember, gyermek-tolvaj!

Megállt és egy pillanatig önmagával látszott beszélni. Azt lehetett volna mondani, hogy dühe, hasonlatosan a Rhône árjához, valami földalatti üregbe zuhogott alá, aztán — hangosan fejezve be, a mit halkan mondott magában — öklével az asztalra ütött és felkiáltott:

— A jámbor pofájával!

Ujra Leblanc úrhoz fordult:

— Azt a mindenségét! Valamikor csúfot üzött belőlem! Ön az oka minden bajomnak! Ezerötszáz francért vitt el tőlem egy leányt, a ki bizonyosan gazdag emberek gyermeke volt, a ki már sok pénzt hajtott és a kiből megélhettem volna egész életemben! Elvitte azt a leányt, a ki kárpótolt volna mindazért, a mit el-

vesztettem abban a gyalázatos csapszékben, a hova utas be nem vetődött és a hol hülyén föléltem megtakarított pénzemet! Oh! bár csak mindaz a bor, a mit nálam megittak, méreg lett volna! De hát mindegy! Ugy-e, nevetett rajtam, mikor elvitte a Pacsirtát! Jó nagy fütykös volt a kezében. Ön volt az erősebb. De most rajtam a sor! Most én játszom! Benne van a csávában, kis öreg! Oh! de tudnék nevetni! És nevetek is! Hogy elhitt mindent! Azt mondtam, hogy színész vagyok, hogy Fabantou a nevem, hogy együtt játszottam Mars kisasszonynyal, Muche kisasszonynyal, hogy a házigazdának holnap, február 4-én kell fizetnem és még azt se vette észre, hogy január 8-án kell házbért fizetni, nem pedig február 4-én! Hihetetlen állat! És ez a négy hitvány húszfrancos, a mivel ki akarja törölni a szememet! Egy söpredék! Még arra se volt szíve, hogy száz francot adjon! És hogy elhitt mindent! Pokolian mulattam rajta. Azt mondtam magamban: Csak várj egy kicsit! A markomban vagy. Most még ugrálhatsz! De estére kitiprom a szívedet!

Thénardier elhallgatott. Már nem győzte szuszszal. Lapos kis melle zihált, mint a kovácsműhely fujtatója. Szemében a gyönge, kegyetlen és gyáva teremtés öröme lobogott, hogy végre leteperheti, a mitől félt és bántalmazhatja, a minek hizelgett, — a törpe érezhet ily örömet, ha Goliath nyakára teheti a lábát, a sakál, ha egy beteg bikába vághatja a fogait, mely eléggé halott, hogy ne tudjon védekezni és eléggé élő még, hogy érezze a szenvedést.

Leblanc úr nem vágott Thénardier szavába, de mikor ez magától elhallgatott, így szólt hozzá:

— Nem tudom, hogy mit akar mindezzel mondani. Én nagyon szegény ember vagyok és a legkevésbbé sincsenek millióim. Nem ismerem önt. Ön összetéveszt valakivel.

— Ah! — hörögte Thénardier, — nagyon jó! Ragaszkodik ehhez a tréfához! Próbál, próbál, öregem! Tehát nem emlékszik? Nem tudja, hogy ki vagyok?

— Bocsánat, uram, — felelt Leblanc úr oly udva-

rias hangon, mely az adott helyzetben vajmi sajátszerű és hatalmas benyomást tett, — tudom, hogy ön bandita.

A ki még nem tudná, tudomásul veheti, hogy az undok lények ingerlékenyek, a szörnyetegek csiklandósak. A bandita szóra Thénardierné felugrott az ágyról, Thénardier pedig felkapta a széket, mintha szét akarná törni. — Ne mocczanj! — kiáltott feleségének és Leblanc úr felé fordulva, folytatta:

— Bandita? Igen. Tudom, hogy a gazdag urak így neveznek bennünket! Hát persze! Megbuktam, rejtőzködöm, nincs kenyerem, nincs egy garasom, bandita vagyok! Három napja nem ettem, — bandita vagyok! Ah! önök melengetik a lábukat, kendőkkel védik a nyakukat, olyan kivattázott kabátokban járnak, mint az érsekek, az első emeleten laknak és portás áll a kapujuk előtt, szarvasgombával tömik magukat, spárgát esznek januárban, mikor negyven francba kerül egy doboz, meg zöldborsót, lustálkodnak és ha meg akarják tudni, hideg van-e, megnézik az ujságban, mit mond a hőmérő. Nekünk azonban mi magunk vagyunk a hőmérők, nekünk nem szükséges kimenni a sarokra, hogy megnézzük, hány fok a hideg, mi érezzük, hogy a vér megalvad ereinkben és a fagy reáterjed szívünkre és azt mondjuk: Nincs Isten! És önök idejönnek barlangjainkba, igen, barlangjainkba, hogy banditáknak nevezzenek bennünket! Csakhogy meg fogunk benneteket enni, föl fogunk benneteket falni! Tudja meg, milliomos úr: Nekem üzletem volt, választó voltam, polgár vagyok, ön pedig talán még ez sem!

Thénardier egy lépést tett az ajtónál álló emberek felé és a dühtől remegve folytatta:

— Ha meggondolom, hogy még úgy mer velem beszélni, mintha valami foltozó varga volnék!

Azután ismét Leblanc úrhoz fordult és szinte őrjöngve kiabálta:

— És tudja meg azt is, tisztelt emberbarát úr, hogy én nem vagyok valami gyáva ólálkodó! Nem vagyok olyan ember, a kinek senki se tudja a nevét és a ki gyermekeket lopni besompolyog a házakba! Franczia katona voltam és kitüntetést kellett volna kapnom! Én ott vol-

tam Waterloonál és a csatában megmentettem egy nem tudom kicsoda gróf tábornokot! Megmondta a nevét; de oly gyönge volt a hangja, hogy nem értettem. Csak valami *Merci*-t hallottam. Bár érthettem volna a nevét, — legalább felkereshettem volna. Ez a kép, a mit itt lát és a mit David festett, tudja, kit ábrázol? Engem. David meg akarta örökíteni hőstettemet. A vállamon viszem ki a tábornokot a kartácstüzből. Ez az. És ez a tábornok se tett értem soha semmit; ő se volt különb, mint a többi. Én azonban mindazonáltal megmentettem az életét, a saját életem koczkáztatásával és erről bizonyítékaim vannak! Ezermillió mennykő, én ott harczoltam Waterloonál! Most pedig, miután mindezt szíves voltam elmondani, végezzünk! Nekem pénz kell, sok pénz, roppant sok pénz, vagy pedig kitiprom a beleit!

Marius valamelyest úrrá lett szorongásán és hallgatódzott. A kétség végső lehetősége is elenyészett. Csakugyan azt a Thénardiert látta, a kit a végrendelet említett. Mikor Thénardier hálátlansággal vádolta apját, Marius megremegett e szemrehányásra, melyet oly végzetszerűen éppen igazolni akart. Most már még kevésbbé tudta, hogy mitevő legyen. Egyébiránt Thénardier mind e szavaiban, hanghordozásában, gestusában, tekintetében, mely minden szónál felszikrázott, a mindent kimutató gonosz természet e kitörésében, a dicsekvés és káromkodás, a gőg és az alacsonyság, a düh és az ostobaság e keverékében, a valódi bánat és a hazug érzések e chaosában, az erőszakosság kéjét élvező rossz ember e szemérmetlenségében, a csúf lélek ez arczátlan meztelenségében, minden szenvedés és minden gyülölet ez összelobogásában volt valami, a mi visszataszító volt, mint a gonoszság és szívetszorító, mint az igazság.

Az a remekmű, David festménye, melyet Leblanc úrnak megvételre ajánlott, — az olvasó már bizonyára kitalálta, — nem volt más, mint korcsmájának egykori czégére, melyet ő maga festett, az egyetlen roncs, a mi a montfermeili hajótörésből megmaradt.

Minthogy most már nem állt Marius látóvonalában, Marius szemügyre vehette a festményt és a mázolásban csakugyan valami csatafélére ismert, a háttérben ágyú-

füst és elöl egy ember, a ki egy másikat vitt a vállán. Thénardier és Pontmercy volt, — az életmentő altiszt és a megmentett ezredes. Marius szinte ittassan nézte; e kép mintegy elevenné tette az apját; nem a montfermeili csapszék czégtáblája állt előtte, — feltámadást látott, sír nyilt meg és egy árnyalak egyenesedett fel belőle. Marius lüktetni érezte halántékán az ereket, a waterlooi ágyúk dörgése hangzott a fülébe, a czégtáblára irombán odafestett vérző apja rémítette és úgy tetszett neki, mintha mereven rászegezné a tekintetét.

Miután Thénardier kissé kifujta magát, vérben forgó szemeit Leblanc úrra függesztette és halk, kurta hangon így szólt hozzá:

— Mit mondhatsz, mielőtt nyársra húzunk?

Leblanc úr hallgatott. A némaságban egy rekedt hang bekiáltott a folyosóról:

— Ha fát kell vágni, itt vagyok!

A bunkós ember volt, a ki így tréfálkozott.

Ugyane pillanatban egy óriási ránczos és földszínü arcz jelent meg az ajtóban, borzalmas nevetéssel, mely nem annyira fogakat, mint inkább agyarakat engedett látni.

A bunkós ember arcza volt.

— Miért vetted le az álarczot? — kiáltott reá dühösen Thénardier.

— Hogy nevethessek, — felelt az ember.

Leblanc úr néhány percz óta követni és lesni látszott Thénardier minden mozdulatát, a hogy elvakítva saját dühétől fel s alá járt az odúban, azzal a biztonsággal, mely érzi, hogy az ajtó el van állva, hogy felfegyverkezve a markában tart egy fegyvertelen embert és hogy — Thénardiernét is csak egynek számítva — kilenczedmagával van egy ellen. A hogy a bunkós emberre támadt, hátat fordított Leblanc úrnak.

Leblanc úr megragadta e pillanatot. Lábával hátra rugta a széket, öklével ellökte az asztalt és csodálatos fürgén egy ugrással, még mielőtt Thénardier visszafordulhatott volna, az ablaknál termett. Kinyítni, felugorni a deszkájára, az egyik lábát átvetni rajta: mindez csak egy másodperczbe tartott. Félig már künn volt, mikor

hat izmos marok megragadta és erélyesen visszahúzta az odúba. A három „fütő“ volt, a ki reárohant. Ugyanekkor Thénardierné a hajába kapaszkodott.

A lábdobogásra a többi bandita is besietett a folyosóról. Az öreg, a ki az ágyon heverészett és részegnek látszott, feltápászkodott és kőzuzó kalapácsot tartva a kezében, tántorogva közelebb lépett.

A „fütők“ egyike, a kinek a gyertya megvilágította bekormozott arczát és a kiben Marius e bekormozás ellenére is felismerte Panchaudt, másnéven Printaniert, másnéven Bigrenaillet, két végén ólomgombbal ellátott vasrudat lóbált Leblanc úr feje felett.

Marius nem bírhatta tovább e látványt. — Apám, bocsáss meg, — gondolta magában és ujja kereste a pisztoly ravaszát. Éppen meg akarta adni a jelt, mikor Thénardier hangját hallotta:

— Ne bántsátok!

Az áldozat e kétségbeesett erőfeszítése nem hogy felbőszítette volna, hanem inkább lecsillapította Thénardiert. Két ember lakozott benne: a vérszomjas és az ügyes ember. E pillanatig, diadalának túláradásában, a legyőzött és meg sem mocczanó zsákmánynyal szemben a vérszomjas ember volt benne túlsúlyban; most, hogy az áldozat védekezett és úgy látszott, küzdeni akar, előlépett és felülkerekedett az ügyes ember.

— Ne bántsátok! — ismételte Thénardier és ezzel, nem is sejtve, elérte az első sikert: megakadályozta a pisztoly elsütését és megbénította Mariust, a kinek immár nem volt oly égetően sürgős a közbelépés és a ki ez új fordulattal szemben tovább várhatott. Ki tudja, hátha akad még valami lehetőség, mely felmenti a rettenetes választás alól, hogy vagy veszni engedje Ursula apját vagy pedig elveszejtse az ezredes megmentőjét.

Herculesi viaskodás kezdődött. Leblanc úr egy ökölcsapással a szoba közepéig lódította az öreget, azután két suhintással földhöz vágott két más támadót, kettőre pedig reátérdelt; a nyomorultak hörögtek e nyomás alatt, mintha malomkő nehezedett volna reájuk; de karjainál és nyakánál fogva négyen megragadták a nagyerejű aggastyánt és lenyomva tartották a két „fütő“-n.

Ekképpen, emezeket legyűrve és másoktól legyüretve, a földön heverőket tiporva és a felette levőktől fojtogattatva, hiába kűzködve a reátornyosodó erőfeszítés ellen, Leblanc úr eltűnt a banditák szörnyű csoportjában, mint a hogy a vadkan eltünik az üvöltő ebek serege alatt.

Sikerült az ablak közelében levő fekhelyre gördíteniök és ott tartották lenyomva. Thénardierné még egyre a haját czibálta.

— Te ne avatkozz bele, — mondá neki Thénardier. — Összetéped a kendődet.

Thénardierné engedelmeskedett, mint a hogy a nőstény farkas engedelmeskedik a himnek, — morogva.

— Ti pedig, — folytatta Thénardier, — motozzátok meg.

Leblanc úr, úgy látszott, letett az ellenállásról. Megmotozták. Nem volt más nála, mint egy bőrerszény, melyben hat franc volt, meg egy zsebkendő.

Thénardier zsebre dugta a kendőt.

— Mit? Pénztárcza nincs? — kérdé.

— Óra sincs, — felelt az egyik „fütő".

— Mindegy, — morogta hasbeszélő hangon a nagy kulcsos álarczos férfi, — vén gazember ez!

Thénardier az ajtó melletti sarokba ment, felkapott egy csomó kötelet és odadobta nekik.

— Kötözzétek az ágyhoz, — mondá. És észrevéve az öreget, a ki Leblanc úr ökölcsapásától leterítve, mozdulatlanul feküdt a padlón, kérdezte:

— Boulatruelle meghalt?

— Nem, — felelt Bigrenaille. — Csak részeg.

— Lökjétek valamelyik sarokba, — mondá Thénardier.

Két „fütő" lábával a vasszerszámok mellé taszigálta a részeget.

— Babet, — fordult Thénardier a botos emberhez, — miért hoztál magaddal ennyi sokat? Felesleges volt.

— Mit csináljak? — felelt a botos ember. — Mind el akart jönni. Nagyon rossz idők járnak. Nincs munka.

A fekhely, melyre Leblanc urat legyűrték, valami kórházi ágy-féle volt, mely négy vastag és alig legyalult

falában állott. Leblanc úr hagyta, hogy tegyenek vele, a mit akarnak. A zsiványok erősen odakötözték az ágy fejéhez és lábához.

Miután az utolsó csomót is meghúzták, Thénardier fogott egy széket és odaült majdnem szembe Leblanc úrral. Thénardier már nem hasonlított önmagához. Arczán a féktelen düh kifejezését nyugodt és ravasz szelidség váltotta fel. E hivatalnoki udvarias mosolygásban Marius alig tudta felismerni a szinte vadállatias szájat, mely egy pillanat előtt még tajtékzott, ámulva nézte e különös és nyugtalanító átváltozást és azt érezte, a mit az ember érezne, a kinek szemeláttára egy tigris hirtelen ügyvéddé változik.

— Uram . . . — szólt Thénardier.

És egy mozdulattal elhárította a zsiványokat. a kik még mindig fogták Leblanc urat.

— Menjetek kissé hátrább, hadd beszélgessek ezzel az úrral.

Mindnyájan az ajtó felé hátráltak. Thénardier újra kezdte:

— Lássa, uram, nagyon rosszul tette, hogy ki akart ugrani az ablakon. Kitörhette volna a lábát. Most azonban, ha megengedi, nyugodtan fogunk beszélgetni. Mindenekelőtt az a megjegyzésem, hogy ön eddig még egyet se kiáltott.

Thénardiernek igaza volt; habár zavarában Marius nem is vette észre, csakugyan így történt. Leblanc úr alig ejtett ki egy pár szót és ezeket is hangjának minden nekierőltetése nélkül, sőt mikor az ablaknál a hat banditával küzdött, akkor is mély és sajátságos némaságban maradt. Thénardier folytatta:

— Édes Istenem! csöppet se ütköztem volna meg, ha ön egy kissé segítségért kiabált volna. Gyilkos! — szokás ilyenkor mondani és a mi engem illet, nem vettem volna rossz néven. Nagyon természetes, hogy az ember kissé lármát csap, ha oly emberek társaságában leli magát, a kik nem keltenek benne elegendő bizalmat. Bátran kiabálhatott volna, nem tömtük volna be a száját. És tudja, miért? Mert nagyon süket helyen vagyunk. Ennek a szobának nincs más előnye, de ez megvan. Akár va-

lami pinczében lennénk. Bombát süthetnénk el, — a legközelebbi rendőr csak olybá hallaná, mint egy részeg ember hortyogását. Az ágyúlövés itt csak egy kis dobütésnek, a menykőcsapás gyönge csattanásnak hallatszanék. Igen kényelmes lakás. De hát ön nem kiáltott, ez még jobb, fogadja érte elismerésemet, de azt is megmondom, hogy mit következtetek belőle. Lássa, kedves uram, ha az ember kiabál, ki jön? A rendőrség. És a rendőrség után? A törvényszék. Nos hát, ön nem kiáltott, a mi annyit jelent, hogy ön épp oly kevéssé tartja kívánatosnak a rendőrség meg a törvényszék közbelépését, mint mi. Vagyis — már régóta sejtem — önnek érdeke, hogy elrejtsen valamit. Bennünket ugyanilyen érdek vezet. Tehát megérthetjük egymást.

Miközben ekként beszélt, úgy látszott, mintha Thénardier, tekintetét Leblanc úrra függesztve, azon igyekezett volna, hogy a szeméből kiinduló szúró sugarakkal foglya lelkének mélyéig hatoljon. Egyébiránt bizonyos mérsékelt és ravasz szemtelenséggel árnyalt beszéde tartózkodó és majdnem választékos volt és e nyomorulton, a ki az imént még csak zsiványnak látszott, most megérzett „az az ember, a ki papnak készült".

A némaság, melyet a fogoly tanusított, az az elővigyázat, mely szinte az életről való megfeledkezésig ment, a természet kiabálásra nógató eredendő ösztönének az elfojtása, mindez — meg kell mondanunk — a mióta Thénardier megjegyzése felhívta reá a figyelmét, kellemetlenül érintette Mariust és kínos csodálkozást keltett benne.

Thénardier indokolt észrevétele még homályosabbá tette Marius előtt a sűrű rejtelmet, mely befedezte ezt a komoly, sajátságos embert, a kit Courfeyrac Leblanc úrnak nevezett el. Azonban bárha megkötözve, hóhéroktól környezve és félig elsülyedve feküdt, hogy úgy mondjuk, egy gödörben, mely minden perczczel mélyebbre és mélyebbre vált, ez az ember egyaránt nyugodt maradt Thénardiernek úgy a dühével, mint a szelidségével szemben és Marius nem állhatta meg, hogy ne nézze csodálkozással azt a fenségesen búskomoly arczot.

Nyilván oly lélek volt, melyhez a rémület nem tu-

dott hozzáférni és a mely nem ismerte az elkábulás érzését. Azok közé az emberek közé tartozott, a kik uralkodnak a kétségbeesett helyzetek felett is. Bármily súlyos volt is a válság, bármily elkerülhetetlen is a katasztrófa, semmi se emlékeztette a halálküzdelemre, melylyel a fuldokló iszonyodó szemeket mereszt a víz alatt.

Thénardier természetes könnyedséggel felkelt a székről, odament a kandallóhoz, elhúzta az ellenzőt, odatámasztotta a szomszédos fekhelyhez és láthatóvá tette az izzó parázszsal telt serpenyőt, melyben a fogoly tisztán megpillanthatta a fehérré hevített és itt-ott kis skarlátpiros csillagokkal behintett vésőt.

Ezután Thénardier ismét visszaült Leblanc úr mellé.

— Folytatom, — mondá. — Megérthetjük egymást. Egyezzünk meg barátságosan. Az imént rosszul tettem, hogy elragadtattam magamat, nem tudom, hol volt az eszem, túlságosan messze mentem, bolondságokat mondtam. Igy például, mert ön milliomos, azt mondtam, hogy pénzt, sok pénzt, borzasztóan sok pénzt kívánok öntől. Ez nem helyes. Édes Istenem! ha még oly gazdag is ön, önnek is megvannak a terhei. Kinek nincsenek? Én nem akarom önt tönkretenni, végre is, én se vagyok vérszopó. Nem tartozom azok közé, a kik, mert előnyös helyzetben vannak, nevetséges követelésekkel állanak elő. Nézze, én is engedek és mérsékelem magamat. Egyszerűen csak kétszázezer francot kívánok.

Leblanc úr egy hanggal se felelt. Thénardier folytatta:

— Láthatja, eléggé vizezem a bort. Nem ismerem az ön vagyoni helyzetét, de tudom, hogy nem néz a pénzre és egy oly jótékony ember, mint ön, könnyen adhat kétszázezer francot egy szerencsétlen családapának. Ön okos ember és bizonyára nem hiszi, hogy azért vesződtem és azért rendeztem a mai dolgot, a mi az urak bizonysága szerint, igen ügyesen van rendezve, mert egy kis borra meg egy adag borjúpecsenyére valót akartam öntől kérni. Ennek kétszázezer franc az ára. Mihelyt ezt a csekélységet ideadta, minden be van fejezve és biztosítom, hogy semmitől se kell többé tartania. Ön azt mondja: De hiszen nincs nálam kétszázezer franc. Oh! én ebben a te-

kintetben se vagyok túlkövetelő. Nem is így gondolom. Csak egyet kérek. Legyen szíves, írja, a mit diktálok.

Thénardier egy pillanatra elhallgatott, azután megnyomva a szavakat és egy oldalmosolyt vetve a serpenyő felé, folytatta:

— Előre figyelmeztetem, hogy abba nem megyek bele, hogy ön nem tud írni.

Egy főinkvizitor megirigyelhette volna ezt a mosolyt.

Thénardier egészen Leblanc úr mellé tolta az asztalt és tintatartót, tollat meg egy lap papirost vett ki a fiókból, melyet nyitva hagyott és a melyből kicsillámlott a kés hosszú pengéje.

A papirlapot odatette Leblanc úr elé.

— Irja, — mondá.

A fogoly végre megszólalt:

— Hogy írjak? Meg vagyok kötözve.

— Igaz, bocsánat, — felelt Thénardier, — igaza van.

És Bigrenaillehez fordulva szólt:

— Oldozd fel az úr jobb kezét.

Panchaud, más néven Printanier, más néven Bigrenaille, teljesítette Thénardier parancsát.

— Szíveskedjék figyelembe venni, hogy ön hatalmunkban van, ki van szolgáltatva, semmiféle emberi hatalom innen ki nem mentheti és igazán nagyon sajnálnánk, ha kénytelenítve lennénk erőszakos eszközökhöz folyamodni. Nem tudom önnek se a nevét, se a címét; de előre figyelmeztetem, hogy mindaddig megkötözve marad, a míg az illető, a ki a levelet, melyet ön írni fog, elviszi, vissza nem jön. Most pedig tessék írni.

— Mit? — kérdé a fogoly.

— Majd diktálom.

Leblanc úr kezébe vette a tollat.

Thénardier kezdte tollba mondani:

— „Leányom!“

A fogoly összerezzent és Thénardierre emelte tekintetét.

— Irja úgy: „Kedves leányom!“ — mondá Thénardier. Leblanc úr engedelmeskedett. Thénardier folytatta:

— „Jőjj rögtön . . .“

Thénardier félbeszakította a mondatot.

— Ugyebár, tegezi?

— Kit? — kérdé Leblanc úr.

— Hát a kicsikét, a Pacsirtát, — mondá Thénardier.

Leblanc úr a felindulás minden látható jele nélkül felelt:

— Nem értem, mit akar mondani.

— Csak írja, — szólt Thénardier és újra kezdte a diktálást:

— „Jőjj rögtön. Okvetlen szükségem van reád. E levél átadója hozzám fog vezetni. Várlak. Ne félj semmit."

Leblanc úr mindezt leírta. Thénardier meggondolta magát:

— Törölje ki, — mondá, — hogy *ne félj semmit.* Ez még gyanút kelthetne benne, hogy az ügy nem egészen tiszta és van oka gyanakodni.

Leblanc úr kitörölte a három szót.

— Most pedig, — folytatta Thénardier, — írja alá. Mi az ön neve?

A fogoly letette a tollat és megkérdezte:

— Kinek szól ez a levél?

— Tudja jól, — felelt Thénardier. — A kicsikének. Már mondtam.

Nyilvánvaló volt, hogy Thénardier nem akarta megnevezni a fiatal leányt, a kiről szó volt. Azt mondta a „Pacsirta", a „kicsike", de nem mondta ki a nevet. A ravasz ember elővigyázatossága volt ez, melylyel meg akarta őrizni titkát bűntársai előtt. Ha megmondja a nevet, ezzel kiszolgáltatja nekik az egész „ügyet" és jobban beavatja őket, semmint szükséges.

Thénardier ismételte:

— Irja alá. Mi az ön neve?

— Fabre Urban, — mondá a fogoly.

Thénardier macskaszerű mozdulattal a zsebébe kapott és kihúzta a zsebkendőt, melyet Leblanc úrtól vettek el. Megkereste a névbetűket és odatartotta a gyertyához.

— F. U. Helyes. Fabre Urban. Nos hát, írja alá F. U.

A fogoly megtette.

— Minthogy a levél összehajtásához két kéz kell, adja ide, majd én összehajtom.

Ennek megtörténte után Thénardier újra megszólalt:

— Címezze meg. *Fabre kisasszonynak,* az ön lakásában. Tudom, hogy ön nem lakik valami nagyon messze innen, bizonyosan valahol a Saint-Jacques-du-Haut-Pas környékén, mert hiszen mindennap odajár a misére, de nem tudom, hogy melyik utczában. Látom, hogy ön felfogja a helyzetét. Miután nem hazudta el a nevét, nem fog hazudni a czímmel se. Irja rá a levélre.

A fogoly egy pillanatig elgondolkozva maradt, azután fogta a tollat és irta:

— Fabre kisasszonynak, Fabre Urban úrnál, Saint-Dominique-d'Enfer-utcza 17. szám.

Thénardier lázas hévvel kapott a levél után.

— Asszony! — kiáltotta.

Thénardierné elősietett.

— Itt a levél. Tudod, mit kell tenned. Lent van a kocsi. Siess és jöjj vissza rögtön.

Aztán a bunkós emberhez fordulva folytatta:

— Te meg, miután már úgyis levetted az orrtakaródat, menj az asszonynyal. Ülj fel a bakra. Tudod, hol a szekér.

— Igen, — felelt a bunkós.

És bunkóját az egyik sarokba hajítva, követte Thénardiernét.

A hogy kiléptek, Thénardier kidugta fejét az ajtónyiláson és utánok kiáltotta a folyosóra:

— El ne veszítsd a levelet! Ne felejtsd el, hogy kétszázezer franc van nálad.

Thénardierné rekedt hangon válaszolt:

— Légy nyugodt. A bögyömbe tettem.

Egy percz se telt el és hallani lehetett az ostorpattogást, mely gyorsan távolodott.

— Helyes! — dörmögte Thénardier. — Jól koczognak. Ha így mennek, háromnegyed óra mulva itt lesz az asszony.

Széket tolt a kandallóhoz és karjait keresztbefonva, sáros csizmáit a tűzhöz nyujtva leült.

— Fázik a lábam, — mondá.

Thénardiervel és a fogolylyal már csak öt bandita maradt az odúban. Ez álarczos vagy feketére kormozott arczú emberek, a kiket a félelem fokozata szerint szénégetőknek, négereknek vagy démonoknak lehetett nézni, merev és mogorva arczkifejezéssel bámultak maguk elé és látszott rajtuk, úgy hajtanák végre a bűntényt, akár csak valami mesterségbeli munkát, nyugodtan, harag és könyörület nélkül, bizonyos unatkozással. Vadállatokként az egyik sarokba csoportosultak és hallgattak. Thénardier a lábait melengette. A fogoly visszaesett hallgatagságába. Komor csönd váltotta fel a vad zsivajt, mely még néhány pillanattal előbb betöltötte a padlásszobát.

A gyertya, melyen nagy hamu képződött, csak homályosan világította meg a rengeteg szobát, a parázs kihamvadt és mind e szörnyű fejek formátlan árnyékot vetettek a falakra és a padmalyra.

Nem hallatszott más nesz, mint csak a részeg öreg nyugodt lélegzése, a hogy álmában szuszogott.

Marius egyre növekedő szorongással várakozott. A rejtély most még kiismerhetetlenebb volt, mint valaha. Ki volt az a „kicsike", a kit Thénardier „Pacsirtá"-nak is nevezett? Talán az ő Ursulája? A fogoly legkevésbbé se látszott izgatottnak a „Pacsirta" szóra és a legtermészetesebb hangon felelte volt: Nem értem, mit akar mondani. Másrészt az F. és U. betű meg volt magyarázva, a két betű alatt Fabre Urban rejtőzött és Ursulának már nem volt Ursula a neve. Ez volt az, a mit Marius a legtisztábban látott. Valami szörnyű bűvölet mintegy odaszegezve tartotta a helyhez, a honnan az egész jelenetet nézte és áttekintette. Szinte gondolkodásra és mozdulásra képtelenül állt ott, mintegy megsemmisítve a gyalázatos dolgoktól, melyeket látott. Várt és nem tudván gondolatait összeszedni, sem pedig magát elhatározni, valami, akármicsoda véletlenben reménykedett.

— Mindenesetre, — mondá magában, — ha ő a Pacsirta, úgy meg fogom látni, mert Thénardierné idehozza. Akkor aztán vége, életemet és véremet odaadom, ha kell, de megmentem! Ebben semmi sem fog megakadályozni.

Közel egy félóra telt el így. Thénardier sötét gon-

dolatokba látszott elmélyedni. A fogoly meg se moczczant. Mindazonáltal Mariusnak úgy tűnt fel, mintha néha-néha valami kis tompa neszt hallana a fogoly fekhelye felől.

Egyszerre Thénardier megszólította a foglyot:

— Nézze csak, Fabre úr, hiszen már most is megmondhatom.

E szavak úgy hangzottak, mintha valami felvilágosítás fogna következni utánok. Marius fülelni kezdett. Thénardier folytatta:

— Feleségem mindjárt itt lesz, ne türelmetlenkedjék. Azt hiszem, a Pacsirta csakugyan az ön leánya és egész természetesnek tartom, hogy az öné maradjon. Csakhogy hallgasson ide. Feleségem az ön levelével elment hozzája. Én mondtam a feleségemnek, hogy úgy öltözzék fel, a hogy ön látta és hogy a kisasszony minden akadékoskodás nélkül követhesse. Kocsiba fognak ülni és velök lesz a barátom is. Az egyik vámsorompón kívül szekér várja őket, melybe két ló van fogva. A kisasszonyt odaviszik. Kiszáll a bérkocsiból és barátommal együtt felül a szekérre, a feleségem pedig hazajön és azt mondja: Rendben van. A kisasszonynak nem lesz semmi bántódása, a szekér olyan helyre viszi, a hol nyugodtan ellehet és mihelyt ön ideadta a csekély kétszázezer francot, visszakapja a leányát. Ha azonban ön engem feljelent a rendőrségnél, a barátom kitekeri a Pacsirta nyakát. Ennyi az egész.

A fogoly egy hanggal se válaszolt. Kis szünet után Thénardier folytatta:

— Amint látja, nagyon egyszerű a dolog. Ha ön nem akarja, hogy baj legyen, nem lesz baj. Ezért mondtam el a dolgot. Előre figyelmeztetem, hogy tudja, mit várhat.

Elhallgatott. A fogoly most sem törte meg a csendet, mire Thénardier tovább beszélt:

— Mihelyt a feleségem visszajön és azt mondja: a Pacsirta útban van, elbocsátjuk önt és mehet haza aludni. Láthatja, hogy nincsenek rossz szándékaink.

Marius elméjén iszonyú képek vonultak át. Mit? A fiatal leányt, a kit elrabolnak, nem hozzák ide? E ször-

nyetegek egyike tovaragadja a homályba? Hova? . . . És ha csakugyan ő volna! Pedig bizonyos, hogy ő az. Marius megbénulni érezte a szívét. Mit csináljon? Elsüsse a pisztolyt? Az igazságszolgáltatás kezére adja mindezeket a nyomorultakat? De hiszen a rettenetes bunkós ember a fiatal leánynyal együtt túl van, semhogy elvehetnék és Mariusnak eszébe jutottak Thénardier szavai egész véres értelmükkel: *Ha ön feljelent a rendőrségnél, a barátom kitekeri a Pacsirta nyakát.*

Most már nemcsak az ezredes végrendelete, hanem szerelme, az imádott leány veszedelme is visszatartotta.

E rémes helyzet, mely már egy óra óta tartott, minden pillanatban más képet öltött. Mariusnak volt annyi ereje, hogy egymásután sorba vette az összes legkínosabb lehetőségeket, valami reményt keresve, de hiába. Gondolatainak torlódása élénk ellentétben volt a leshely gyászos csendjével.

E némaságban egyszerre hallani lehetett, hogy a kapu kinyilik és megint becsukódik.

A fogoly megmozdult kötelékeiben.

— Itt az asszony, — mondá Thénardier.

Alig mondta ki e szavakat, Thénardierné már berontott a szobába, kivörösödött arczczal, elfulladt lélegzettel, lihegve, lángoló szemekkel és nagy kezeit a csípőjére csapva kiáltotta:

— Hamis czím!

A bandita, a ki vele ment, megjelent mögötte és újra felvette bunkóját.

— Hamis czím? — ismételte Thénardier.

Az asszony folytatta:

— Hamis. Saint-Dominique-utcza 17-ik szám, semmiféle Fabre Urban úr se lakik ott! Nem is hallottak róla!

Fulladozva elhallgatott, aztán folytatta:

— Thénardier barátom, e vén gazember becsapott! Látod, te nagyon is jó vagy! Ha neked vagyok, azzal kezdtem volna, hogy négyfelé aprítom! És ha még tovább is szemtelenkedett volna, elevenen megpörkölöm! Akkor aztán beszélt volna! Mégis csak igaz, hogy a férfiak butábbak, mint a nők! A tizenhetedik szám alatt hiába kerestem! Csak egy nagy kapuszínt találtam. Az

egész Saint-Dominique-utczában nem lakik Fabre nevű ember! És ezért loholtam, hogy majd a tüdőm kiszakadt, ezért fizettem a kocsisnak! Beszéltem a házmesterrel meg a feleségével is, egy szép, kövér asszonynyal, — nem ismerik!

Marius fellélegzett. A leány, Ursula vagy a Pacsirta, már maga sem tudta, mint nevezze meg volt mentve.

Mialatt felesége magából kikelve átkozódott, Thénardier leült az asztalra; néhány pillanatig hangtalanul ült ott, lelógó jobb lábát ide-oda himbálva és vad elmerüléssel bámult a serpenyőre.

Végre lassú és különösen vérszomjas hangon odafordult a fogolyhoz:

— Hamis czímet adtál? Mit reméltél vele?

— Időt akartam nyerni! — kiáltott a fogoly dörgő hangon.

És e pillanatban megrázta kötelékeit; át voltak vágva. A fogoly már csak egy lábánál fogva volt az ágyhoz kötve.

Még mielőtt a hét ember föleszmélhetett volna, és reárohanhatott volna, Leblanc úr a kandalló alá hajolt, a serpenyő felé nyujtotta karját, aztán fölegyenesedett és Thénardier, Thénardierné, meg a banditák, a kiket az ijedelem az odú hátterébe szorított, ámulva látták, hogy majdnem szabadon és félelmes testtartással a feje fölé emelei az izzó vésőt, mely komor fényességben csillogott.

A bűnügyi vizsgálat, melyet a Gorbeau-házban tervezett merénylet később maga után vont, megállapította, hogy a rendőrség, midőn a padlásszobába behatolt, egy ketté fürészelt és sajátságos módon kicsiszolt nagy rézpénzdarabot talált ott; e rézpénz egyike volt az ipar ama remekműveinek, melyekre a bagnobeli türelem oktat a sötétben és a sötétség számára, — csodamű, mely nem más, mint eszköz a menekülésre. A művészet e rémes és finom termékei olyan helyet foglalnak el az ötvös mesterségben, mint a tolvajnyelv metaphorái a költészetben. A bagnoban épp úgy vannak Benvenuto Cellinik, mint a hogy a nyelvművelésnek vannak Vil-

lonjai. A szerencsétlen, a ki menekülésre áhítozik, megtalálja a módját, hogy akár minden eszköz nélkül is vagy valami ócska késsel egy sout szétfűrészeljen két vékony lemezre, a lemezeket, a nélkül, hogy vésetükön meglátszanék, kivájja és egy rovát segítségével újra összetapaszsza. A pénzdarabból dobozt készít magának, melyet tetszése szerint nyithat és zárhat. E dobozba órarugót rejt és a rugóval, ha ügyesen használják, béklyókat és vasrudakat lehet átreszelni. Azt hiszik, hogy a szerencsétlen fegyencznek csak egy souja van; dehogy! A szabadság van a kezében. A rendőrök egy ilyen sout találtak nyitva és két darabban az ablak melletti fekvőhelyen. Hasonlóképp egy kis kék acélból való fűrészt is találtak, mely a pénzdarabba lehetett rejtve. Valószínű, hogy mikor a banditák megmotozták a foglyot, e sout sikerült neki elrejteni a kezébe és aztán, mikor jobb kezét föloldozták, fölnyitotta és a fürészszel átvágta a köteleket, a mi megmagyarázza a gyönge neszt és az alig észrevehető mozdulatokat, melyeket Marius észlelt.

Mert a nélkül, hogy magát elárulja, nem hajolhatott le, a bal lábán levő köteleket nem vágta át.

A banditák magukhoz tértek első meglepetésükből.

— Légy nyugodt, — mondá Bigrenaille Thénardiernek. — Az egyik lába még le van kötve; nem szökik el. Erről felelek. Én kötöttem oda.

A fogoly emelt hangon szólt:

— Nyomorultak vagytok; de az én életem nem éri meg, hogy oly nagyon védelmezzem. Ha azonban azt képzelitek, hogy szólásra kényszeríthettek, hogy olyat írattok velem, a mit nem akarok írni, hogy megmondatjátok velem, a mit nem akarok megmondani . . .

Bal karján felgyűrte az ingujját és hozzátette:

— Ide nézzetek.

És karját kinyujtva, a meztelen bőrhöz értette az izzó vésőt, melyet fanyelénél fogva jobb karjában tartott.

Hallani lehetett a megperzselt hús sistergését; a kínzó-kamrák sajátos szaga terjedt el a padlásszobában; Marius megtántorodott az isszonyattól; magukon a zsiványokon is borzadály futott végig; a különös aggastyán arcza alig hogy megrándult és mialatt az izzó vas

belemélyedt a füstölgő sebbe, szenvtelen és szinte fenségesen függesztette Thénardierre tekintetét, melyben nem látszott gyűlölet és a melyben a szenvedés valami derűs magasztosságba olvadt át.

A nagy és emelkedett természeteknél a hús és a physikai fájdalomnak kiszolgáltatott érzékek lázongása előszólítja és a homlokra idézi a lelket, épp úgy, mint a hogy a katonák zendülése megjelenésre kényteleníti a kapitányt.

— Nyomorultak, — mondá Leblanc úr, — ti se féljetek tőlem jobban, mint én ti tőletek.

És kiragadva a vésőt a sebből, kihajította az ablakon, melyet nyitva hagytak. A rettenetes izzó szerszám keringve tűnt el az éjszakában és valahol messze leesett a hóba, hogy ott aludjon ki.

A fogoly újra megszólalt:

— Tegyetek velem, a mit akartok.

Fegyvertelen volt.

— Ragadjátok meg! — mondá Thénardier.

Két zsivány a vállára tette a kezét, a hasbeszélő hangú álarczos ember pedig elébe állt, készen, hogy a kezében tartott kulcscsal a legkisebb mozdulatra szét-hasítsa a koponyáját.

Ugyanekkor Marius maga alatt, a két szobát elválasztó fal tövében, de oly közelről, hogy nem láthatta, kik beszélnek, a következő halk párbeszédet hallotta:

— Most már csak egyet lehet tenni.

— Agyonkólintani!

— Úgy van.

A férj és a feleség volt, a kik így tanácskoztak.

Thénardier lassú léptekkel odament az asztalhoz, kihúzta a fiókot és kivette a kést.

Marius a pisztoly agyát szorongatta. Szörnyű zavarban volt. Egy óra óta két hang vitázott lelkiismeretében. Az egyik azt mondta, tisztelje apja végrendeletét, a másik azt kiáltotta, siessen segélyére a fogolynak. E két hang szünet nélkül viaskodott benne és halálra fárasztotta. Mindeddig homályosan abban reménykedett, hogy fog módot találni a két kötelesség összeegyeztetésére; de semmit se tudott kieszelni. Ezen közben a ve-

szély mindjobban sürgetett, a várakozás legvégső határa is meg volt haladva, Thénardier néhány lépésnyire állt a fogolytól, késsel a kezében.

Marius kábultan jártatta körül tekintetét, — végső és gépies mozdulata a kétségbeesésnek.

Egyszerre megremegett.

Lábainál, az asztalon a tele hold egy éles sugara reávilágított és mintegy odamutatott egy darab papirra. A papiron a következő szavakat olvasta, melyeket reggel az idősebbik Thénardier-leány írt reá:

„Itt vannak a rendőrök!“

Egy eszme, hirtelen világosság czikázott át Marius elméjén. Ez volt a mód, a mit keresett, megoldása a szörnyű problémának, mely gyötörte: kímélni a gyilkost és megmenteni az áldozatot. Letérdelt a szekrényen, kinyujtotta karját, megragadta a papirdarabot, óvatosan leválasztott egy darabka vakolatot, a papirba göngyölgette és az egészet a lyukon át odahajította az odú közepére.

Ideje volt. Thénardier már lebirta végső aggodalmait vagy végső aggályait és közeledett a fogoly felé.

— Valami beesett! — kiáltotta Thénardierné.

— Micsoda? — kérdé a férj.

Az asszony odaszaladt és fölvette a papirba burkolt kis vakolatdarabot. Odaadta férjének.

— Honnan jött ez? — kérdé Thénardier.

— Hát honnan jöhetett volna? — felelt a felesége. — Az ablakon át esett be.

— Láttam, a mikor beröpült, — mondá Bigrenaille.

Thénardier gyorsan széthajtotta a papirost és a gyertyához tartotta.

— Az áldóját is! Eponine írása.

Intett feleségének, a ki gyorsan odalépett hozzá és megmutatta neki, mi van a papirosra írva, aztán tompa hangon hozzátette:

— Gyorsan a hágcsót! Hagyjuk a hájat az egérfogóban és szökjünk.

— A nélkül, hogy előbb elvágnád a nyakát? — kérdé Thénardierné.

— Nem érünk reá.

— Merre szökünk? — szólalt meg Bigrenaille.

— Az ablakon át, — felelt Thénardier. — Ponine az ablakon dobta be az írást, tehát erre még szabad az út.

A hasbeszélőhangú álarczos letette a földre a nagy kulcsot, két karját fölemelte és egy szót se szólva, gyors egymásutánban háromszor becsukta a tenyerét. Ez mintegy jeladás volt a társaságnak, hogy kereket oldjanak. A zsiványok elereszteték a foglyot; a kötélhágcsót egy szempillantás alatt átvetették az ablakon és a két vaskampóval szilárdan odaerősítették a keresztvashoz.

A fogoly ügyet se vetett a körülötte történőkre. Úgy látszott, mintha merengene vagy imádkoznék.

A hogy a hágcsó meg volt erősítve, Thénardier elkiáltotta magát:

— Jer, asszony!

És felvetette magát az ablakdeszkára.

A hogy azonban az egyik lábát át akarta vetni rajta, Bigrenaille durván megragadta a gallérját.

— Ohó! vén szamár! Majd csak utánunk!

— Csak utánunk! — üvöltötték a zsiványok.

— Gyerekek vagytok, — mondá Thénardier, — pocsékoljátok az időt. Az ebek már a sarkunkban vannak.

— Nos hát, — szólt az egyik zsivány, — húzzunk sorsot, hogy ki legyen az első.

Thénardier kiabálva fakadt ki:

— Megbolondultatok? Elment az eszetek! Ilyen szamarak! Még ezzel is az időt vesztegessük? Sorsot húzzunk, mi? Gyufaszállal, vagy felírjuk a neveket és sapkából huzogassunk! . . .

— Jó lesz az én kalapom? — kiáltotta egy hang a küszöbről.

Mindnyájan arra fordultak. Javert állt a küszöbön. Kalapját kezében tartotta és mosolyogva nyujtotta a zsiványok felé.

XXI.

Mindig az áldozatok elfogatásával kellene kezdeni.

Javert, mikor esteledni kezdett, felállította embereit és velök együtt maga is ott rejtőzött a fák mögött, a Barrière des Gobelins-utczában, mely a boulevard másik ol-

dalán szembe néz a Gorbeau-házzal. Először is arra nyitotta „a zsebét", hogy belegyömöszölje az őrködéssel megbízott két leányt. Azonban csak Azelmát csípte el. A mi Eponinet illeti, ő nem volt őrhelyén, eltűnt és nem lehetett elfogni. Aztán Javert lesbe állt és várta a megállapított jeladást. A kocsi jövése-menése nagyon izgatta. Végre kifogyott a türelemből és biztos lévén, hogy *rablófészek van előtte,* valamint mert érezte, hogy *jó napja van* és a banditák közül is felismert néhányat, reászánta magát, hogy a pisztolylövés bevárása nélkül hatol be a házba.

Emlékezhetünk, hogy Marius kapukulcsa a zsebében volt.

Éppen jókor érkezett.

A megriadt banditák a fegyverekre vetették magukat, melyeket a szökés pillanatában a szoba sarkaiba hajítottak. Egy másodpercz se telt bele és a rémesképű hét ember védelmi állásba csoportosult. Az egyik a bunkóját, a másik a nagy kulcsot, a harmadik a buzogányt, a többi lapátot, fogót, kalapácsot, Thénardier pedig nagy kést tartott a kezében. Thénardierné egy nagy darab követ ragadott fel, mely az ablak mellett állott és a melyet leányai zsámolynak szoktak használni.

Javert újra fejére tette kalapját és összefont karokkal, botját a hóna alatt — kardját a hüvelyben — tartva, két lépést tett előre a szobában.

— Megálljatok! — mondá. — Nem az ablakon, az ajtón át fogtok távozni. Ez kevésbbé egészségtelen. Ti heten vagytok, mi tizenöten. Ne verekedjünk, mint az auvergnei parasztok. Legyünk finomak.

Bigrenaille elővett egy kis pisztolyt, melyet zubbonya alatt rejtegetett és odaadta Thénardiernek, miközben halkan súgta neki:

— Ez Javert. Én nem merek rálőni erre az emberre. Te mersz?

— Miért ne? — felelt Thénardier.

— Úgy hát lődd le.

Thénardier fogta a pisztolyt és czélba vette Javert-t.

Javert, a ki három lépésnyire állt tőle, mereven reánézett és csak ennyit mondott:

— Ne lőjj! — Nem sül el.

Thénardier megrántotta a ravaszt. A pisztoly csütörtököt mondott.

— Ugy-e, megmondtam! — szólt Javert.

Bigrenaille Javert lábaihoz dobta fejzúzó szerszámát.

— Te vagy az ördögök császára! Megadom magamat.

— És ti? — kérdé Javert a többi banditától.

— Mi is megadjuk magunkat.

Javert nyugodtan felelt:

— Igy már jól van. Ez finom magaviselet.

— Csak egyet kérek, — szólalt meg újra Bigrenaille. — Hadd kapjak dohányt a börtönben.

— Meglesz, — mondá Javert.

És megfordulva kiszólt a folyosóra:

— Lépjetek be!

Egy csoport, karddal és furkóval felfegyverzett rendőr rohant be a szobába. Megkötözték a banditákat. E csoport ember, a kikre csak egyetlen gyertyaszál hintett világot, árnyékkal töltötte meg az odút.

— Bilincset valamennyire! — kiáltotta Javert.

— Ide jöjjetek! — kiáltotta egy hang, mely nem volt férfihang, de a melyről senki se mondta volna, hogy női hang.

Thénardierné az ablak melletti egyik sarokba vonta meg magát és ő volt, a ki így elbődült.

A rendőrök hátratántorodtak.

Thénardierné ledobta kendőjét, de kalapját a fején tartotta; férje, a ki mögötte kuporgott, majdnem eltűnt a kendő alatt és az asszony testével is elfedezte, míg két karjával magasra tartotta a követ, úgy lóbázgatva, mint valami női óriás, a ki szikladarabot készül lehajítani.

— Vigyázz! — ordította.

Mindnyájan a folyosó felé hátráltak. A padlásszoba közepén nagy üres tér támadt.

Thénardierné egy pillantást vetett a banditákra, a kik meg hagyták magukat kötözni és rekedt torokhangon morogta:

— Gyávák!

Javert mosolygott és előrelépett az üres térségben, melyet Thénardierné a tekintetével fedezett.

— Ide ne jöjj, takarodj, — kiáltotta az asszony, — vagy agyonlapítlak!

— Micsoda granátos! — szólt Javert. — Tudod, anyó, ha neked olyan szakállad van, mint egy férfinak, nekem viszont olyan körmeim vannak, mint egy asszonynak.

És egyre közeledett.

Thénardierné felbőszülten és rettenetes mozdulattal szétvetette lábait, hátrahajolt és vaktában nekihajította a követ Javert fejének. Javert hirtelen lehajolt. A kő feje fölött repült el, nekivágódott a hátsó falnak, melyről nagy darab vakolatot tört le és szöglettől szöglethez ütődve visszapattant keresztül a szerencsére majdnem egészen üres szobán és Javert sarkához esett.

Ugyane pillanatban Javert már a Thénardier-párhoz ért. Nagy kezei egyike lecsapódott az asszony vállára, a másikkal a férj fejét ragadta meg.

— A bilincseket! — kiáltotta.

A rendőrök visszasereglettek és néhány pillanat mulva Javert parancsa végre volt hajtva.

Thénardierné megtörve nézte összekötözött kezeit, azután férje kezeit, leroskadt a földre és sírva kiáltotta:

— Leányaim!

— Biztos helyen vannak, — mondá Javert.

Ezenközben a rendőrök az ajtó mögött reáakadtak az alvó részegre és megrázták. Felébredt és dadogva kérdezte:

— Megvan, Jondrette?

— Meg, — felelt Javert.

A hat megkötözött bandita egyenesen állott. Egyébiránt még megőrizték kísérteties képüket. Háromnak be volt mázolva az arcza, hárman pedig álarczot viseltek.

— Ne vegyétek le az álarczot, — mondá Javert.

És oly tekintettel, mint a mikor II. Frigyes szemlét tartott Potsdamban, végignézte őket és sorban megszólította a három „fűtő"-t.

— Jónapot, Bigrenaille. Jónapot, Brujon. Jónapot Kétmillió.

Aztán a három álarczos felé fordulva, először a bunkóst szólította meg:

— Jónapot, Geulemer.

Aztán a botost:

— Jónapot, Babet.

Végül a hasbeszélőt:

— Üdv, Claquesous.

E pillanatban észrevette a banditák foglyát, a ki a rendőrök belépte óta nem szólt egy hangot se és lehajtott fejjel ült az ágyon.

— Oldjátok fel ezt az urat, — mondá Javert, — és senki ne merjen távozni.

Ezután fölényesen odaült az asztalhoz, melyen még ott állt a gyertya és az íróeszköz, zsebéből bélyeges papirost húzott ki és elkezdte megszerkeszteni a jegyzőkönyvet.

Miután az első sorokat, a mindig azonos bekezdést megírta, felnézett:

— Lépjen elő az az úr, a kit ezek az urak megkötöztek.

A rendőrök körülnéztek.

A banditák foglya, Leblanc úr, Fabre Urban, Ursula vagy a Pacsirta apja eltűnt.

Az ajtó el volt állva, de az ablakot nem őrizték. A fogoly, mihelyt kötelékei fel voltak oldva és mialatt Javert írt, felhasználta a zavart, a zsivajt, a tolongást, a sötétséget és egy pillanat alatt, mikor nem ügyeltek reá, kint termett az ablakon.

Az egyik rendőr odaszaladt az ablakhoz és kitekintett. Senkit se látott.

A kötélhágcsó még ide-oda himbálódzott.

— Az ördögbe is, — dörmögte Javert a fogai között, — úgy látszik, ez lett volna a legjobb fogás!

XXII.

A kis fiú, a ki a II-ik kötélben sírt.

A L'Hôpital boulevardbeli házban történt események után másnap egy gyermek, a ki úgy látszott, az austerlitzi híd felől jön, haladt a jobboldali mellékfasorban

a fontainebleaui vámsorompó irányába. Az éjszaka már beállott. A gyermek sáppadt és sovány volt, rongyokba volt öltözve, vászonnadrágot viselt februárban és torkaszakadtából énekelt.

A Petit-Banquier-utcza sarkán az utczalámpa világánál egy meggörnyedt öregasszony turkált a szemétben. A gyermek beleütközött és visszahőkölve felkiáltott:

— No nézd! Azt hittem, hogy egy óriási, óriási kutya!

Az óriási szót oly hangemeléssel ismételte, hogy csak csupa nagybetűvel lehet kifejezni: óriási, ÓRIÁSI kutya!

A vén asszony dühösen felegyenesedett:

— Gézenguz fattya! — dörmögte. — Ha nem lettem volna lehajolva, tudom Istenem, hasba rúgtalak volna!

A gyermek már biztos távolban volt.

— Kuss! Kuss! — szólt! — Úgy látszik, mégis jól gondoltam.

A vén asszony elfulladva a megbotránkozástól, egészen felegyenesedett és a lámpa vörhenyes fénye megvilágította kékbe játszó, csupa szöglet és ráncz arczát. A test eltűnt a homályban és csak a fejet lehetett látni. Azt lehetett volna mondani, hogy a Rokkantság álczája, melyet egy fénysugár vágott oda az éjszakába. A gyermek egy pillanatig nézte:

— Nagyságod nem az én gusztusom, — mondá.

Folytatta útját és újra elkezdett énekelni:

Déligalvó ő felsége
Elmene vadászni,
Varjumadárt lőni . . .

A harmadik sor után elhallgatott. Az 50—52. számú ház elé ért és mert a kapu zárva volt, elkezdte döngetni, messzehangzó és hősi rúgásokat mért rá, melyek inkább a férficzizmákról tanúskodtak, a miket viselt, semmint a gyermeklábakról, melyek e csizmákba voltak bujtatva.

Ezenközben ugyanaz a vén asszony, a kit a Petit-Banquier-utcza sarkán látott, nagyokat kiabálva és a kezeivel hadonászva szaladt feléje.

— Mi az? Mi az? Istenem uram! betörik az ajtót! Összedöntik a házat!

A rúgások egyre tartottak.

A vén asszonynak elfuladt a lélegzete.

— Hát így kell ma bánni a házakkal!

Egyszerre megállt. Felismerte a fiút.

— Ni! Az az ördögfajzat!

— No nézd, a vén asszony, — mondá a gyermek. — Jónapot anyó. Meg akartam látogatni az őseimet.

A vén asszony sajátságos arczfintorítással, mely csodálatos keveréke volt a gyűlöletnek és a gyöngeségnek meg a rútságnak, de a mely szerencsétlenségre elveszett a homályban, válaszolt:

— Nincs ott senki, te ló.

— Eh! — felelt a gyermek. — Hát hol az apám?

— A börtönben.

— Ugyan! És az anyám?

— A Saint-Lazare fogházban.

— Ejnye! És nővéreim?

— A Madelonnettes börtönben.

A gyermek megvakarta fületövét, reánézett Burgon anyóra és csak ennyit mondott:

— Ah!

Aztán sarkon fordult és egy pillanattal utóbb az öreg asszony, a ki az ajtónál maradt, hallotta, a mint tiszta és fiatal hangján a téli széltől zizegő szilfák alatt egyre távolodóbban énekli:

Déligalvó ő felsége
Elmene vadászni,
Varjumadárt lőni.
Nagy gebe alatta,
Hórihorgas fajta
Kétgarasos zabla.

NEGYEDIK RÉSZ.

A Plumet-utczai idyll és a Saint-Denis-utczai hőskölteméný.

ELSŐ KÖNYV.

Néhány lap történelem.

I.

Helyes szabás.

1831 és 1832, az a két esztendő, mely közvetlenül kapcsolódik a júliusi forradalomhoz, a történelem legkülönösebb és legszembetünőbb mozzanatai közé tartozik. E két év úgy áll a megelőzők és az utána következők között, mint két hegycsúcs. A forradalmi nagyszerűség jellemzi őket. Meredélyek láthatók bennök. A társadalmi tömegek, a czivilizáczió tömbjei, az egymás fölé tornyosított és kapcsolatos érdekek, a régi franczia államformáczió százados arczvonalai lépten-nyomon hol előtűnnek, hol meg láthatatlanná válnak a rendszerek, szenvedélyek és elméletek viharosan torlódó felhői mögött. Ez előtűnéseket és az eltűnéseket ellenállásnak és mozdulásnak nevezték el. Közbe-közbe fölcsillámlik az igazság, az emberi lélek e napsugára.

E nevezetes korszak eléggé körülhatárolt és kezd már tőlünk eléggé távol esni, hogy megragadhassuk fő vonásait.

Meg fogjuk kisérelni.

A restauratio egyike volt azoknak a nehezen meghatározható közbeneső korszakoknak, melyekben kifáradtság, zsongás, morajlás, alvás és zsivajgás egyesül egymással és a melyek tulajdonképpen csak annyit jelentenek, hogy egy nagy nemzet valamely nyugvóponthoz érkezett. E korszakok nagyon sajátságosak és megcsalják a politikusokat, a kik kizsákmányolásukra törekszenek. Kezdetben a nemzet csak nyugalmat kíván, csak békére szomjazik, csak az a vágya, hogy kicsi legyen. Más szavakkal mondva: nyugton akar maradni. Nagy események, nagy esélyek, nagy kalandok, nagy emberek — köszöni szépen, már elég volt belőlük. Caesart odaadnák Prusiasért és Napoleont az yvetoti királyért. „Micsoda jó kis király volt ez!" Az emberek hajnalhasadta óta gyalogolnak, hosszú és fáradsággal teljes nap estéjére alkonyodtak. Először Mirabeaunál pihentek meg, másodszor Robespierrenél, harmadszor Bonapartenál és most már nem megy tovább. Mindenki ágyba kívánkozik.

A fáradt hódolat, a megöregedett hősiesség, a jóllakott becsvágy, a megszerzett vagyon mind keres, sürget, kér, követel — mit? Fekhelyet. Meg is kapják. Birtokba veszik a békét, a nyugalmat, a henyélést; meg vannak elégedve. Ugyanekkor azonban előlépnek bizonyos tények is, fölismertetik magukat és szintén kopogtatnak az ajtón. E tények forradalmakból és háborúkból merültek föl, megvannak, élnek, joguk van, hogy helyet foglaljanak a társadalomban és helyet is foglalnak; a legtöbb esetben a tények szállásesináló őrmesterek és előfutárok, a kik csak arra valók, hogy lakást szerezzenek az elveknek.

Ekkor aztán ime, mit látnak a bölcselő politikusok:

Míg a fáradt emberek pihenést kérnek, a beteljesedett tények biztosítékokat követelnek. A biztosíték a tényeknek annyi, mint az embereknek a nyugvás.

Anglia ezt kérte a Stuartoktól a protector után; ezt

kérte Francziaország is a Bourbonoktól a császárság után.

Az ily biztosíték az idők egyik szükséglete. Meg kell adni. A fejedelmek ugyan „felkényszerítik", de valójában a dolgok ereje adja meg. Mély és tudomásvételre érdemes igazság ez, mely felől a Stuartoknak 1660-ban nem volt kétségük és a melyről a Bourbonoknak még 1841-ben se volt sejtelmük.

A sorstól kijelölt család, mely Napoleon összeroppanása után visszajött Francziaországba, végzetes együgyűségében azt hitte, hogy ő volt az, a ki adott és hogy a mit adott, azt vissza is veheti; azt hitte, hogy a Bourbon-ház birtokában van az isteni jognak, Francziaországnak pedig nincs semmije, és hogy a XVIII. Lajos chartájában engedélyezett politikai jog csak egy ága az isteni jognak, melyet a Bourbon-ház letört és kegyesen odaadott a népnek, addigra, a míg a királynak kedve kerekedik, hogy ismét visszavegye. Holott hát a bosszúságról, melylyel az ajándékozás járt, a Bourbon-ház megérezhette volna, hogy nem ő volt az ajándékozó.

A XIX. században mogorva lett a Bourbon-ház. Rosszkedvű arczot vágott a nemzet minden örömére. Hogy a trivialis, vagyis népies és igaz kifejezéssel szóljunk: fölhúzta az orrát. A nép látta ezt.

A Bourbon-ház erővel teljesnek hitte magát, mert a császárságot eltakarították előle, mint valami színházi díszletet. Nem vette észre, hogy őt magát is ekképpen hozták be. Nem látta, hogy ő is abban a kézben van, mely félretolta Napoleont.

Azt hitte, hogy gyökereket eresztett, mert ő volt a mult. Tévedett. Része volt a multnak, de az egész mult: maga Francziaország. A franczia társadalom nem a Bourbonokban, hanem a nemzetben gyökeredzett. E homályos és eleven gyökerek nem egy családnak a jogába, hanem egy nemzetnek a történetébe fonódtak össze. Mindenütt ott voltak, csak a trón alatt nem.

A Bourbon-ház Francziaországra nézve a történelem neves és véres köteléke volt, de már nem volt sem sorsának lényeges eleme, sem politikájának szükséges alapja. El lehetett lenni a Bourbonok nélkül; Franczia-

ország huszonkét évig el volt nélkülök; a folyamatosságban hézag támadt; nekik sejtelmük se volt erről. De hogy is sejthették volna ezt azok, a kik úgy tartották, hogy Thermidor 9-én XVII. Lajos uralkodott és a marengoi napon XVIII. Lajos volt a király? A történelem kezdete óta soha sem voltak fejedelmek, a kik ennyire vakok lettek volna a tények és a tényekben tartalmazott és általok kinyilatkoztatott isteni jog iránt. Soha a földi igény, a mit a királyok jogának neveznek, ennyire meg nem tagadta az égi jogot.

Főbenjáró tévedés, mely arra vezette e családot, hogy újra reátette a kezét az 1814-ben „fölkényszerített" biztosítékokra, — az engedményekre, a hogy ő nevezte ezeket. Szomorú dolog! A mit engedményeknek nevezett, a mi hódításaink voltak; a mit túlkapásainknak mondott, jogaink voltak.

Mikor úgy látta, hogy ütött az óra, a restauratio, győztesnek hivén magát Bonaparte fölött és meggyökerezettnek tartva magát a népben, vagyis azt vélve, hogy erős és mélyen gyökeredzik, hirtelen elhatározta magát és megkoczkáztatta a támadást. Egy reggel föltámadt Francziaország ellen és harsány hangon tagadásba vette az egyetemes és az egyéni jogczímet, a nemzet souverainitását és a polgár szabadságát. Más szóval: a nemzettel szemben tagadásba vonta, a mi azt nemzetté, a polgárral szemben pedig, a mi azt polgárrá tette.

Ez a veleje azoknak a híres aktáknak, melyek a júliusi kibocsátások nevén szerepelnek.

A restauratio elbukott.

Méltán bukott el. Mindazonáltal, mondjuk ki, a restauratio nem viseltetett föltétlen ellenségeskedéssel a haladás minden formája iránt. Nagy dolgok történtek, úgy, hogy ő oldalt állt mellettök.

A restauratio alatt a nemzet hozzászokott a nyugodt megvitatáshoz, a mit a köztársaság nélkülözött és a békében való nagysághoz, a mi nem volt meg a császárság alatt. A szabad és erős Francziaország buzdító látvány volt Európa többi népei számára. Robespierre alatt a forradalomé volt a szó; Bonaparte alatt az ágyúé; csak XVIII. Lajos és X. Károly alatt került az érte-

lemre a szólás sora. A szél elállt, a fáklya újra kigyulladt. Az elmék tiszta fénye reszketett a magaslatokon. Nagyszerű, hasznos és elbájoló látvány. Tizenöt éven át teljes békében és teljes nyilvánosság előtt lehetett látni, miként működnek azok a nagy elvek, melyek a gondolkodó előtt oly régiek, az államférfiak számára oly újak: a törvény előtt való egyenlőség, a lelkiismeret szabadsága, szólás-szabadság, sajtó-szabadság, szabad hivatalképesség. Így tartott egész 1830-ig. A Bourbon-ház eszköze volt a czivilizáczionak, oly eszköz, mely összetört a gondviselés kezében.

A Bourbonok bukása teljes volt a nagyszerűséggel, de nem az ő részükről, hanem a nemzet részéről. Méltóságosan, de tekintély nélkül hagyták oda a trónt; az éjszakába való leszállásuk nem tartozott amaz ünnepélyes eltűnések közé, melyek komor megrendülést visznek a történelembe; nem volt ez se I. Károly kísérteties nyugalma, se Napoleon saskiáltása. Elmentek, ez az egész. Letették a koronát és nem őrizték meg a dicsfényt se. Méltóságteljesek voltak, de nem voltak fenségesek. Bizonyos mértékben mögötte maradtak balsorsuk nagyszerűségének. X. Károly, a ki Cherbourgba utaztában négyszögletesre fűrészeltetett egy kerek asztalt, úgy látszott, többet törődik a veszedelemben forgó illemmel, semmint az összeomló monarchiával. Ez a kicsinység elszomorította a ragaszkodókat, a kik személy szerint szerették a Bourbonokat, valamint a komoly embereket, a kik a fajt tisztelték bennök. A nép viszont csodálatraméltóan viselkedett. A nemzet, mikor egy reggel a királyi lázadás fegyveres kézzel támadt ellene, annyira erősnek érezte magát, hogy még csak nem is haragudott. Védte és fékezte magát, elrendezte a dolgokat, törvényessé tette a kormányt, a Bourbonokat száműzte és megállt. Fogta az öreg X. Károly királyt és a menyezet alól, mely valaha XIV. Lajos fölé borult, szépen letette a földre. Csak szomorúan és vigyázatosan nyúlt a királyi személyekhez. Nem egy ember, nem néhány ember, hanem Francziaország, az egész Francziaország, a győztes és győzelmétől mámoros Francziaország volt az, mely a torlaszok napja után mintegy emlékezetébe idézte

és a világ szemeláttára a gyakorlatban érvényesítette Guillaume du Vair komoly szavait: — „Könnyű azoknak, a kik megszokták, hogy élvezzék a nagyok kegyeit és ágról-ágra röpdeső madárként az elomló szerencsétől a virágzóhoz ugorjanak, vakmerően viselkedni szorult helyzetbe jutott fejedelmük iránt; de én előttem királyaim sorsa mindig tisztelet tárgya lesz, különösen ha bajban vannak."

A Bourbonokat tisztelet követte, de sajnálat nem. Mint a hogy mondtuk, szerencsétlenségük nagyobb volt náluk. Eltűntek a láthatár szélén.

A júliusi forradalomnak az egész világon rögtön támadtak barátai és ellenségei. Amazok lelkesülten és örömmel rohantak feléje, emezek elfordultak tőle, kiki a természete szerint. Európa fejedelmei, e hajnalhasadás bagolymadarai, az első pillanatban sértődötten és elámulva behunyták szemöket és csak azért nyitották föl ismét, hogy fenyegetőzzenek. Érthető rémület, megbocsátható harag. E különös forradalom jóformán még zökkenéssel se járt; még csak azzal se tisztelte meg a legyőzött királyságot, hogy ellenségnek vette és vérét ontotta volna. A zsarnoki kormányok előtt, melyeknek mindig érdekökben áll, hogy a szabadság megrágalmazza önmagát, a júliusi forradalom kétszeresen bűnösnek tűnt föl, először azért, mert félelmetes volt, másodszor azért, mert szeliden viselkedett. Egyébiránt mit sem próbáltak és semmit se mozgósítottak ellene. A legelégedetlenebbek, a legingerültebbek, a legremegőbbek is üdvözölték; bármilyen legyen is önzésünk és haragvásunk, azok az események, melyekben az embereknél magasabb hatalom közremunkálása érzik, valami rejtelmes tiszteletet árasztanak.

A júliusi forradalom a jog diadala a tény felett. Ragyogó jelenség!

A jog, mely diadalt arat a tény felett. Innen ered az 1830-iki forradalom fényessége és innen a szelidsége is. A jognak, mely diadalmaskodik, nincs szüksége, hogy erőszakos legyen.

A jog annyi, mint a méltányosság és az igazság.

A jognak az a természete, hogy örökké szép és

tiszta marad. A tény, még a látszat szerint legszükségesebb, a kortársaktól legjobban elfogadott tény is, ha csak tény és ha csak nagyon is kevés jogot tartalmaz vagy egyáltalában semmi jog sincs benne, megfelebbezhetetlenül arra van ítélve, hogy idővel éktelenné, borzalmassá, sőt talán szörnyűségessé váljék. Ha hirtelenében át akarjuk pillantani, hogy a tény századok távolságán át a rútságnak milyen fokára juthat, csak Macchiavellit kell szemügyre vennünk. Macchiavelli se nem gonosz szellem, se nem démon, sem pedig gyáva vagy nyomorult író; ő csak a tény. Még pedig nem csupán az olasz tény, hanem az európai tény, a tizenhatodik század ténye. A tizenkilenczedik század erkölcsi eszméihez viszonyítva visszataszítónak tűnik föl és valóban az is.

A jog és a tény e küzdelme a társadalomnak keletkezése óta tart. Véget vetni e párbajnak, összeötvösíteni a tiszta eszmét az emberi valósággal, békességes úton bevinni a jogot a ténybe és a tényt a jogba: — ime, ez a bölcsek teendője.

II.

Rossz varrás.

Azonban más a bölcsek munkája és más az ügyes embereké.

Az 1830-iki forradalom hamarosan megállt.

Mihelyt valamely forradalom partot ér, az ügyes emberek összeszedegetik a hulladékait.

Századunkban az ügyes emberek az államférfi elnevezést adományozták maguknak, annyira, hogy ez a szó: államférfi, — kissé a városi tolvajnyelv szava lett. A mint hogy valóban ne is feledjük el: a hol csak ügyesség van, ott szükségképpen kicsinyesség is van. A ki azt mondja: az ügyesek, akár csak azt mondaná: a középszerűek.

Hasonlóképpen, ez a kifejezés: államférfi, néha annyit jelent, hogy áruló.

Ha hitelt adunk az ügyes emberek beszédének, a forradalmak és köztük a júliusi forradalom is, átvágott

üterek; gyors lekötésre van szükség. A jog, ha nagyon is hangosan hirdetik, megrendülést idéz elő. Éppen ezért, ha a jog már megerősödött, meg kell erősíteni az államot is. A szabadság biztosítása után a hatalomra kell gondolni.

Eddig a pontig a bölcsek még nem válnak külön az ügyes emberektől, de már kezdenek gyanakodni. A hatalom? Ám legyen. De először is: mi a hatalom? Másodszor pedig: honnan ered?

Az ügyesek úgy tesznek, mintha nem hallanák a mormogó ellenvetést és folytatják műveleteiket.

E politikusok szerint, a kik oly leleményesen tudják a szükségesség mezébe öltöztetni a hasznos kieszeléseket, a népnek valamely forradalom után, ha e nép oly continenshez tartozik, melyen a monarchikus elv uralkodik, első szükséglete, hogy dynastiát szerezzen magának. Ily módon, — mondják, — békéje lehet a forradalom után, vagyis időt nyer, hogy bekötözze sebeit és kitatarozza a házát. A dynastia eltakarja az építő állványokat és fedezi a gyógyító állomásokat.

Azonban dynastiát szerezni nem mindig könnyű dolog.

Szorosan véve akármelyik lángelméjű, sőt esetleg csak szerencsés ember is alkalmas, hogy király legyen. Az elsőre példa Bonaparte, a másodikra Iturbide.

Csakhogy nem minden család alkalmas, hogy dynastia váljék belőle. Bizonyos mennyiségű régiségnek kell benne lennie, már pedig a százados redőket nem lehet csak úgy hevenyészni.

Ha — természetesen teljes fentartással — az „államférfiak" álláspontjáról nézzük: miféle tulajdonságok azok, melyek valmely forradalom után a belőle kikerült királyt jellemzik? Lehet maga is forradalmár, sőt hasznos, ha az, a mi annyit jelent, hogy személyesen résztvett e forradalomban, beleavatkozott volt, hirbe keverte vagy kitüntette magát benne, kezében tartotta a bárdot, vagy forgatta a kardot.

Mifélék valmely dynastia tulajdonságai? A dynastiának nemzetinek kell lennie vagyis forradalminak — de távolról, nem az elkövetett cselekedetek, hanem az elfogadott eszmék révén. Úgy kell lennie, hogy egyfelől a

multból, másfelől a jövőből legyen összetéve, vagyis hogy egyfelől történelmi, másfelől pedig rokonszenves legyen.

Ez a magyarázata, miért van, hogy az első forradalmak megelégszenek, ha egy férfit találnak, Cromwellt vagy Napoleont és miért van, hogy a másodízben következő forradalmak mindenáron valami családot akarnak, a Braunschweig-házat vagy az Orleans-házat.

A királyi házak hasonlítanak azokhoz az indiai fügefákhoz, melyeknek minden egyes ága, mely a földig hajol, gyökeret ereszt és maga is fügefa lesz. A királyi családok mindenik ága is lehet dynastia. Azzal a föltétellel, hogy lehajol a néphez.

Ez az ügyes emberek elmélete.

Ime tehát a fő művészet: valami sikerből kissé kicsikarni a szerencsétlenség hangját, hogy azok, a kik annak hasznát látják, megremegjenek, félelemmel fűszerezni a tények menetét, növelni az átmenet görbületét, hogy meglassudjék tőle a haladás, szinteleníteni a hajnal pirkadását, lenyesdesni a lelkesültség érdességét, kikerekíteni a szögleteket, kivattázni a diadalt, körülgöngyölgetni a jogot, bepólyázni és hamarosan lefektetni a népet, ezt az óriást, szigorú étrendre fogni e túláradó egészséget, lábbadozóként bánni Herculessel, kibuvóvá formálni az eseményt, czukrosvízzel felhigított nektárt nyujtani az eszménytől megszállt lelkeknek, óvrendszabályokat foganatosítani a túlságos siker ellen, lámpaernyővel körítení a forradalmat.

1830 ezt az Angliában már 1688-ban alkalmazott elméletet érvényesítette.

1830 oly forradalom, mely félúton megállt. Fél haladás; fél jog. Már pedig a logika nem ismeri a körülbelült, épp úgy, mint a nap fénye a gyertyavilágot.

Ki állítja meg a forradalmakat félúton? A polgári osztály.

Miért?

Mert a polgári osztály a kielégítéshez jutott érdeket jelenti. Tegnap még az étvágy volt, ma már a jóllakottság, holnap az elteltség lesz.

Az 1814-ben Napoleon után következett jelenség 1830-ban megismétlődött X. Károly után.

A polgári rendből, elég helytelenül, osztályt akartak csinálni. Holott a polgárság csak a nép megelégedett része. A polgár az az ember, a ki immár reáér, hogy leüljön. A szék pedig még nem jelent kasztot.

Azonban a nagyon is sietős leülés megakaszthatja az emberi nem előhaladását. A polgárság gyakran elkövette ezt a hibát.

Azzal, hogy hibát követünk el, még nem szervezkedünk osztályba. Az önzés nem tartozik a társadalmi rend osztályjelölései közé.

Egyébiránt igazságosnak kell lennünk még az önzés iránt is. Az az állapot, melyre az 1830-iki megrázkódás után a nemzet polgárságának nevezett része áhítozott, nem volt a közömbösséggel és lustasággal társult tétlenség, melyben van egy kevés szégyenkezés is, nem volt az alvás sem, mely az álmokkal járó pillanatnyi feledést kívánja; ez az állapot a pihenés volt.

A pihenés oly szó, melynek különös, majdnem ellentétes kettős értelme van: egyfelől menetelő csapatra vagyis mozgásra emlékeztet, másfelől megállást vagyis nyugalmat jelent.

A pihenés az erők helyrepótlása; fegyveres és őrködő nyugvás; a pihenés a befejezett tény, mely őrszemeket állít és résen van. A pihenés a tegnapi és a holnapi csatát tételezi fel.

Ez volt az 1830 és 1848 közti időköz.

A mit e helyen csatának nevezünk, azt haladásnak is mondhatnók.

A polgárságnak tehát épp úgy, mint az államférfiaknak, oly emberre volt szükségük, a ki a pihenés szó megtestesülése. Egy Nohn. Mégis kellett nekik. Valami összetett személyiség, a ki forradalmat is meg állandóságot is jelent, más szavakkal: olyan ember, a ki a mult és jövő szemmellátható összebékítésével megszilárdítja a jelent.

Ez az ember ott volt, „csak elő kellett szólítani". A neve volt: Orleans Lajos Fülöp.

A 221 szavazó királylyá tette Lajos Fülöpöt. Lafayette vállalta a felkenést. A *legjobb köztársaság*-ról be-

szélt. A párisi városház helyettesítette a reimsi székesegyházat.

A teljes trónnak fél-trónnal való e pótlása volt „1830 műve".

Miután az ügyes emberek végeztek munkájukkal, kitűnt a megoldás rengeteg hibája. Az egész dolog kívül esett a feltétlen jog területén. E jog tiltakozást kiáltott, azután — félelmes tünet — visszavonult a homályba.

III.

Lajos Fülöp.

A forradalmaknak rettenetes a karjuk és szerencsés a kezük; nagyokat ütnek és jól választanak. Még ha tökéletlenek, korcsok, megcsonkítottak és a másodszülötti forradalmak szerepére szorítottak is, mint a hogy az 1830-iki forradalommal történt, a gondviselés még ilyen esetben is elég éleslátást juttat nekik, hogy ne bukjanak a semmiségbe. Elhalványulásuk soha sem a jogokról való leköszönés.

Mindazonáltal ne dicsekedjünk nagyon is fenhangon. A forradalmak is tévednek és már volt eset, hogy súlyos félrelépések történtek.

Térjünk vissza 1830-hoz. 1830-nak szerencséje volt az elhajlásban. Abban a berendezésben, a mit a rövidesen beszüntetett forradalom után rendnek neveztek, a király többet ért, mint a királyság. Lajos Fülöp ritka ember volt.

Fia volt oly apának, a kinek a történelem bizonyára enyhítő körülményeket fog a javára betudni, ő azonban mindenesetre ugyanannyira megérdemli a dicséretet, mint ez az apa a gáncsot; fel volt ruházva az összes magánemberi erényekkel és e mellett a közéleti erények néhányával is; gondosan vigyázott egészségére, vagyonára, személyére, dolgaira; ismerte egy percznek, de nem mindig egy évnek az értékét; józan, derült, békés és türelmes volt; derék ember és derék fejedelem; hű volt a feleségéhez és külön a czélra is tartott lakájokat, hogy a polgároknak megmutassák a hitvesi ágyat — tűntetett a rendes hálószobával, a mi hasznos volt az idősebb

ág törvénytelen leplezetlenségei után; tudott Európa minden nyelvén és, a mi még ritkább, tudott beszélni minden érdeknek a nyelvén is; csodálatraméltó képviselője volt a „közép-osztály"-nak, de úgy, hogy fölébe emelkedett és minden tekintetben nagyobb volt nála; eléggé jó esze volt, hogy, ámbár méltányolta a vért, melyből eredt, főleg csak a maga benső értékét számította és családja tekintetében Orleansnak és nem Bourbonnak nevezte magát; nagyon első vérbeli herczeg, a míg csak királyi fenség volt, de egyszerű polgár attól a naptól fogva, a melyen felség lett; áradozó a nyilvánosság előtt, szabatos, ha bizalmas körben volt; olyan ember, a kit fösvénynek tartottak, de a kire nem lehetett a fösvénységet reábizonyítani; alapjában egyike azoknak a takarékosaknak, a kik, ha kedvök vagy a kötelesség úgy hozza, könnyűszerrel tudnak pazarlók lenni; tanult ember, a ki azonban nem sokat törődött a tudománynyal; úri ember, de nem lovag, egyszerű, nyugodt és szilárd ember, a kit családja és környezete imádott; elragadó társalgó, tisztán látó, belsőleg hideg államférfi, a kit a közvetlen érdek dominált, a ki mindig a lehető legnagyobb mértékben kormányzott, haragra épp úgy képtelen, mint hálaérzésre, irgalom nélkül használva ki a kiválókat a középszerűségek felett, kitünően értve a mesterséget, hogy a parlamenti többségekkel megczáfoltassa azokat a rejtelmes egyhangúságokat, melyek tompán zúgnak a trónok alatt, közlékeny és gyakran elővigyázatlan volt a közlékenységben, de csodálatosan ügyes az elővigyázatlanságban; termékeny az eszközök, arczok és álarczok kieszelésében; tudta a módját, hogy Francziaországot Európával, Európát pedig Francziaországgal ijesztgesse; kétségbevonhatatlanul szerette Francziaországot, de családját még jobban; többre tartotta az uralmat, mint a tekintélyt és a tekintélyt, mint a méltóságot, — oly hajlandóság, melyben, minthogy mindig a sikerre néz, az a szomorú, hogy megengedi a cselt és nem utasítja vissza feltétlenül az alacsonyságot, de a melynek megvan az az előnye, hogy megkíméli a politikát az erőszakos rázkódtatásoktól, az államot a zűrzódásoktól, a társadalmat a katasztrófáktól; aprólékosan gon-

dos, correct, örködő, figyelmes, okos, fáradhatatlan volt, a ki néha ellentmondásba keveredett önmagával, de reá is czáfolt önmagára; Anconában merész volt Ausztriával szemben, Spanyolországban makacs Angliával szemben, Antverpent bombáztatta és Pritchardt megfizette; meggyőződéssel énekelte a Marseillaiset; hozzáférhetetlen volt a csüggedésnek, a kifáradásnak, a szép és az eszmény szenvedélyének, a vakmerő nagylelkűségnek, az utópiáknak, a képzelgéseknek; a haragnak, a hiúságnak, a félelemnek; fel volt ruházva a személyes rettenthetetlenség minden formájával; Valmynál tábornok, Jemmapesnál közlegény volt; nyolczszor érintette a királygyilkos és mindig mosolyogva találta; vitéz volt, mint valami granátos és bátor, mint egy gondolkodó; képtelen lévén, hogy nagy politikai kalandokba bocsátkozzék, semmi más nem tudta nyugtalanítani, csak az esetleges európai megrázkódtatás; életét mindig kész volt kockáztatni, de művét soha; akaratát a rábeszélés formájába öltöztette, hogy inkább értelmének, semmint királyi rangjának engedelmeskedjenek; megfigyelő volt és nem jósló; nem sokat vesződött az elmék követelésével, de ismerte az embereket, vagyis, hogy ítéljen, látnia kellett; gyors és átható józan észszel, gyakorlati okossággal, folyékony beszélőképességgel, bámulatos emlékezőtehetséggel volt megáldva és szünet nélkül merített emlékezetéből, mely az egyedüli hasonlatosság volt közte és Caesar, Nagy Sándor meg Napoleon között; tudta a tényeket, a részleteket, az évszámokat, a neveket és nem ismerte a törekvéseket, a szenvedélyeket, a tömeg különböző éltető elveit, a belső áhítozásokat, a lelkek rejtett és homályos felbuzdulásait, szóval azokat a dolgokat, a miket az öntudat láthatatlan áramlatainak lehetne nevezni; kedvére volt a felszínnek, de csak kevéssé értett egyet a felszín alatti Franciaországgal és e miatt a ravaszkodás segédeszközeihez folyamodott; nagyon is kormányzott és nem eléggé uralkodott; sajátmaga volt önmagának a miniszterelnöke; kitünően értett hozzá, hogy a valóság kicsiségeiből akadályt állítson az eszmék nagysága elé; czivilizáló, rendező és szervező tehetségét valami huzavonás és fondorkodó természettel elegyítette; alapítója és

ügyésze volt a dynastiának; volt benne valami Nagy Károlyból és az ügyvédből, mindent összevéve: kimagasló és eredeti alak, olyan fejedelem, ki hatáskört tudott biztosítani magának Franciaország nyugtalankodása ellenére és hatalmat Európa féltékenysége ellenére is. Lajos Fülöpöt századának kiváló emberei közé fogják sorolni, sőt bejuthatott volna a történelem legnevezetesebb kormányzói közé, ha kissé szerette volna a dicsőséget és ha ugyanoly fokban lett volna érzéke a nagyság iránt, mint a mennyire volt a hasznos iránt.

Lajos Fülöp szép ember volt és öreg korában is kellemes maradt; ha a nemzet nem is, a tömeg mindig kedvelte; tetszett. Megvolt benne az elbájolás adománya. A felség hiányzott belőle; jóllehet király volt, nem viselt koronát és mint aggastyán, nem voltak ősz fürtjei. Modorával a régi korszakhoz, szokásaival az újhoz tartozott, vegyüléke volt a nemesnek és a polgárnak, oly vegyülék, mely megfelelt 1830-nak; Lajos Fülöp az uralkodó átmenet volt; hű maradt a régi kiejtéshez és a régi helyesíráshoz, de modern véleményeket fejezett ki vele; szerette Lengyelországot és Magyarországot, de a lengyelek és magyarok nevét úgy írta, hogy a XVIII. században szokták. A nemzetőrség egyenruhájában járt, mint X. Károly és a becsületrend szalagját viselte, mint Napoleon.

Keveset járt templomba, nem szokott vadászni és sohase ment az operába. Nem férhettek hozzá se a sekrestyések, se a falkamesterek, se a tánczosnők; ez emelte polgári népszerűségét. Nem volt udvara. Esernyővel a hóna alatt járt az utczán és ez az esernyő sokáig részét tette királyi dicsfényének. Kissé kőműves, kertész és orvos is volt; egy postakocsison, a ki lebukott a lóról, eret vágott; Lajos Fülöp épp úgy mindig magánál hordta az érvágót, mint III. Henrik a tört. A royalisták gúnyolták ezt a nevetséges királyt, az elsőt, a ki azért ontott vért, hogy gyógyítson.

A szemrehányásokból, melyekkel a történelem Lajos Fülöpöt illeti, némi levonást kell eszközölni. Vannak vádak, melyek a királyság, vannak, melyek az uralom és vannak, melyek a király ellen irányulnak; három szám-

oszlop, melyek mindegyikének más a végösszege. A demokrata jog elkobzása, a haladás másodrendű érdekké való lefokozása, az utcza tiltakozásának erőszakos elnyomása, a lázongások katonai megfékezése, a zendülők kivégzése, a Transnonain-utcza, a haditanács, a valóságos országnak a legalis országba való beolvasztása, a háromszázezer kiváltságosból alkotott kormányzó nemzet: — ezek vannak a királyság rovásán. Belgium visszautasítása, Algeriának nagyon is durva, az angolok indiai példájára inkább barbársággal, semmint cziviliczáczióval történt meghódítása, az Abd-El-Kaderrel szemben elkövetett hitszegés, Blaye, Deutz megvásárlása, Pritchard megfizetése: — ezek a tények tartoznak az uralomra. Az inkább családi, semmint nemzeti politika: — ez van a király rovásán.

A mint látjuk: a levonás után kevés marad, a mi a királyt terheli.

Nagy hibája a következő: szerény volt Franczia-ország nevében.

Honnan eredt e hiba?

Mondjuk el.

Lajos Fülöp, mint király, nagyon is apa volt. A botlás, mely valamely családból dynastiát akar kikölteni, mindentől fél és nem akarja, hogy megzavarják. Innen az a túlságos félénkség, mely alkalmatlan az oly népnek, mely polgári történetében julius 14-ére, katonai emlékei között Austerlitzre nézhet vissza.

Egyébiránt, ha nem tekintjük a közéleti kötelességeket, melyeket elsősorban kell teljesíteni, azt a mély gyöngédséget, melylyel Lajos Fülöp családja iránt viseltetett, e család teljesen megérdemelte. Csodálatra méltó család volt. Az erény párosult benne a tehetséggel. Lajos Fülöp egyik leánya: Orleans Mária fölírta nevét a művészek közé, mint a hogy Orleans Károly fölírta volt a magáét a költők közé. Lelkét márványszoborba mintázta, melynek Jeanne d'Arc nevet adott. Lajos Fülöp két fia a következő demagógikus dicséretre fakasztotta Metternichet: *Olyan fiatalemberek, a minőket csak vajmi kevéssé és olyan herczegek, a minőket egyáltalában nem lát az ember.*

Ime, bárminek a leplezése, de egyszersmind mindennek a túlzása nélkül is az igazság Lajos Fülöpről.

Hogy az „egyenlőség"-herczeg volt, hogy magában hordta a restauratio és a forradalom ellentétét, hogy megvolt benne a forradalmár nyugtalanító vonása, a mi megnyugtatást kelt, ha a kormányzóban mutatkozik: — ez volt Lajos Fülöp szerencséje 1830-ban; soha még ember teljesebben nem illett az alkalomhoz; egymásba olvadtak és előállt a megtestesülés. Lajos Fülöp annyi, mint 1830 emberalakban. Ráadásul még az a nagy ajánlólevele is megvolt a trónra, a mit a számüzetés ád. Volt üldözött szegény bolyongó, a ki munkájából élt. Franczia ország legdúsabb herczegi uradalmainak e haszonélvezője Svájczban kénytelen volt eladni egy vén lovat, hogy legyen mit ennie. Reichenauban, míg nővére, Adelaida herczegnő hímzett és varrt, mathematikai leczkéket adott. Hogy ily emlékek tapadtak a királyhoz, az lelkesedésre gyulasztotta a polgárságot. Saját kezével rombolta szét Mont Saint-Michel utolsó vaskalitkáját, melyet XI. Lajos építtetett és XV. Lajos felhasznált. Bajtársa volt Dumourieznek, barátja Lafayettenek; tagja volt a jacobinusok klubjának; Mirabeau megveregette volt a vállát; Danton fiatal embernek szólította. Huszonnégyéves korában, 1793-ban, mikor de Chartres úr volt a neve, a convent egy kis homályos páholyának mélyéből végighallgatta az oly méltán *szegény zsarnok*-nak nevezett XVI. Lajos pörét. A forradalom vak éleslátását, a hogy szétmorzsolta a királyságot a királyban és a királyt a királysággal együtt, az eszme vad eltiprása mellett szinte észre se véve az embert, az ítélkező nemzetgyülés roppant viharzását, a vallató közharagot, Capet tanácstalanságát, e királyi fejnek a gyászos szélroham alatt való rettenetes elárvult ingadozását, e katasztrófa összes szereplőinek, az elitélőknek épp úgy, mint az elítéltnek viszonylagos ártatlanságát — mindezt végignézte, beletekintett mindezekbe a mélységekbe; látta a felidézett századok megjelenését a convent sorompója előtt; XVI. Lajos, e szerencsétlen felelősségre vont vándor mögött látta föltünni a homályban a félelmetes vádlottat: a monarchiát és lelkében ott maradt a tiszteletteljes iszonyat a nép roppant igazságtéte-

leivel szemben, melyek majdnem épp oly személytelenek, mint az Isten igazságszolgáltatásai.

A nyom, melyet a forradalom lelkében hagyott, kitörülhetetlen volt. Emléke mintegy perczről-perczre való lenyomatát őrizte e nagy esztendőknek. Egy ízben egy oly tanú előtt, a kinek szavahihetőségében lehetetlen kételkednünk, emlékezetből elsorolta az alkotmányszerző nemzetgyűlés betűsoros lajstromának összes A betűvel kezdődő neveit.

Lajos Fülöp a nappali világosság királya volt. Uralma alatt a sajtó szabad volt, a szószék szabad, a lelkiismeret és a szólás szabad. Jóllehet tudta, hogy a világosság maró befolyással van a kiváltságosak hatalmára, trónját kitéve hagyta a világosság behatásának. A történelem nem fog megfeledkezni e loyalitásról.

Lajos Fülöp, mint minden történelmi férfi, a ki lelépett a színpadról, ma az emberi öntudat itélőszéke előtt áll. Pöre még csak most van az első bíróság előtt.

Az az óra, melyben a történelem tiszteletreméltó és szabad hangján fog beszélni, még nem érkezett el a számára; még nincs itt a pillanat, hogy végleges itéletet mondjunk e királyról; a szigorú és hires történetiró: Louis Blanc legújabban maga is enyhitette első itéletét; Lajos Fülöpöt az a két hozzávetőleges valami választotta meg, melyet a 221-eknek és 1830-nak neveznek, vagyis egy fél parlament és egy fél forradalom és mindenesetre abból a magasabb szempontból nézve a dolgot, melyre a philosophia kötelez, mi is csak, mint fentebb látható volt, bizonyos, a demokrata elv diktálta megszorításokkal mondhattunk róla itéletet. A megalkuvás nélküli felfogás szempontjából az emberi jogon és a nép jogán kívül minden csak bitorlás; de ezzel a fentartással már most is elmondhatjuk, hogy mindent összevéve és bárhogy tekintsük is, Lajos Fülöp magában és az emberi jóság szempontjából nézve egyike volt — a történetirás régi szólásmódjával élve — a legjobb fejedelmeknek, kik valaha trónon ültek.

Mi szól ellene? Ez a trón. Vegyük el Lajos Fülöptől királyi voltát; megmarad embernek. És mint ember jó ember. Annyira jó, hogy néha szinte csodálatraméltó.

Gyakran megtörtént, hogy legsúlyosabb gondjai közepette, a kontinens egész diplomácziájával harczban töltött nap után, mikor este visszavonult lakosztályába és ott kimerülten a fáradtságtól, majdnem eldőlve az álmosságtól, iratcsomót vett elő és az egész éjszakát valamely bünpör tanulmányozásával töltötte, mert úgy vélte, hogy nem csekélység ugyan Európával szembeszállani, de egy embert kiragadni a hóhér kezéből, az még sokkal nagyobb dolog. Makacsul megbicsakolta magát pecsétőrével szemben; a guillotine területén lépésről-lépésre küzdött ügyészeivel, a *törvény e fecsegői*-vel, a hogy őket nevezte. A felhalmozott iratcsomók néha egészen elborították íróasztalát; valamennyit átvizsgálta; valósággal szorongással töltötte el a gondolat, hogy e szerencsétlen elitélt fejeket átengedje sorsuknak. Egy ízben ugyanannak a tanúnak, a kit fentebb már idéztünk, a következőket mondta: *Ma éjjel hetet nyertem.* Uralkodásának első éveiben a halálbüntetés mintha el lett volna törölve és a vérpad fölállítása a királylyal szemben elkövetett erőszakos cselekedet volt. Miután az idősebb ággal együtt a Grève-tér is eltűnt, Barrière Saint-Jacques néven új, polgári Grève-teret szerveztek; a „gyakorlati emberek" szükségét érezték, hogy új, mintegy legitim guillotinet állítsanak fel és Casimir Périernek, a ki a polgárság szűkkeblűségét képviselte, ez volt egyik diadala Lajos Fülöp felett, a ki a szabadelvű felfogást képviselte. Lajos Fülöp sajátkezűleg írt jegyzeteket Beccaria művéhez. A Fieschi-merénylet után így kiáltott fel: *Mily kár, hogy nem sebesültem meg! Kegyelmet adhattam volna.* Egy más alkalommal, miniszterei ellenszegülésére czélozva, egy politikai elitélt alkalmából, a ki egyike korunk legnemesebb alakjainak, a következőket írta: *Megkegyelmezése el van döntve. Immár csak az van hátra, hogy keresztülvigyem a megkegyelmezést.* Lajos Fülöp szelid volt, mint IX. Lajos és jó, mint IV. Henrik.

Már pedig a mi felfogásunk szerint a történelemben, melyben a jóság a legritkább gyöngyszem, az, a ki jó volt, szinte előbbrevaló, mint a ki nagy volt.

Miután Lajos Fülöpöt egyesek szigoruan, mások

talán nagyon is keményen ítélték meg, nagyon egyszerű dolog, hogy egy ember, a ki már maga is csak árnyék és a ki ismerte ezt a királyt, tanúságot tegyen mellette a történelem színe előtt; e tanúvallomás, akármilyen legyen is, mindenek előtt és nyilvánvalóan érdek nélküli; a sírfelirat, mely halottól ered, mindenesetre őszinte, az egyik árnyék vigasztalhatja a másikat; az ugyanabban a homályban való osztozás feljogosít a dicséretre és nem igen kell félni, hogy két halottról, a kinek számüzetésben domborul a sírja, azt mondják: Ez hizelgett a másiknak.

IV.

Repedezések az alapozásban.

Az az időpont, melyben a dráma, melyet elbeszélünk, befuródik egyikébe ama tragikus felhőknek, melyek Lajos Fülöp uralkodásának kezdetei felett boronganak, nem tűri a bizonytalanságot és ezért szükséges volt, hogy e könyv nyilatkozzék e királyról.

Lajos Fülöp minden erőszak, minden közvetlen cselekvőleges szereplés nélkül jutott a királyi tekintélyhez; ez tisztára a forradalom ténye volt, mely nyilvánvalóan ugyancsak különbözött a forradalom czéljától és a melyben ő, az orleansi herczeg, semmi részben sem volt kezdeményező. Herczegnek született és megválasztott királynak vélte magát. Nem maga adta magának a meghatalmazást, nem is nyult érte; felajánlották neki és ő elfogadta, tévesen bár, de meg lévén győződve, hogy a felajánlás a törvény szerint történt és az elfogadást a kötelesség parancsolja. Jóhiszeműen birtokolta a hatalmat. Következésképpen, és ezt teljes lelkiismerettel mondjuk, miután Lajos Fülöp jóhiszemű volt a birtoklásban, a demokratia pedig jóhiszemű a támadásban: az a rémség, mely a társadalmi hadakozással jár, nem terheli se a királyt, se a demokratiát. Az elvek összeütközése hasonlít az elemek összeütközéséhez. Az oczeán védelmezi a vizet, a szélvihar védelmezi a levegőt; a király védelmezi a királyságot, a demokratia védelmezi a népet; a viszonylagos, mely alatt a monarchiát értjük,

ellenállást fejt ki a feltétlennel szemben, mely a köztársaságot jelenti; a társadalom vérzik e küzdelem alatt, de a mi ma szenvedés neki, a jövőben üdv lesz a számára. Mindenesetre nem való, hogy gáncsoljuk a küzdőket; bizonyos, hogy a két fél közül az egyik téved; a jog nem áll, mint a rhodosi kolosszus, egyszerre két parton: egyik lábával a köztársaság, a másikkal a királyság talaján; a jog oszthatatlan és csak az egyik oldalon lehet; de a kik tévednek, őszinte meggyőződéssel tévednek és a vak épp oly kevéssé vétkes, mint a hogy a vendéi nem utonálló zsivány. Ne tulajdonítsuk tehát másnak e szörnyű összeütközéseket, mint csak a dolgok végzetszerüségének. Bármilyenek legyenek is e viharok, az emberi felelőtlenség társul velök.

Folytassuk végéig e fejtegetést.

Az 1830-iki kormány rögtön kemény életsorra virradt. Noha csak tegnap született, ma már harczolnia kellett.

Alig iktatták be és máris mindenfelől határozatlan ránczigálásokat érzett, melyek az imént felállított és még oly kevéssé megszilárdult júliusi mű ellen irányultak.

Az ellenállás már másnapra, sőt talán még az első este megszületett.

Az ellenségeskedés hónapról-hónapra nőtt és tompa voltából hangosra változott.

A júliusi forradalmat, melyet Francziaország határain kívül a királyok nem igen akartak elfogadni, magában Francziaországban, mint már mondtuk, különbözőképp értelmezték.

Isten az eseményekben teszi láthatóvá akaratát az emberek előtt, — rejtelmes nyelven irt homályos szöveget ad nekik. Az emberek rögtön nekilátnak a lefordításhoz; elsietett, pontatlan, hibákkal, hiányokkal és értelmetlenségekkel telt fordításokat csinálnak. Csak vajmi kevesen értik meg az isteni nyelvet. A legokosabb, legnyugodtabb, legmélyebb elmék lassan betűzik az értelmét és a mikorra elkészülnek a szöveggel, a munka már rég el van végezve; húsz fordítás is forog közkézen. Minden fordításból egy-egy párt, minden értelmetlenségből egy-egy pártütés születik és minden párt azt hiszi,

hogy egyedül az ő szövege az igazi és minden pártütés, hogy egyedül az övé a világosság.

Gyakran a hatalom maga is csak pártütés.

Vannak a forradalmakban olyanok is, kik az ár ellen úsznak. Ezek a régi pártok.

A régi pártok, melyek az Isten kegyelméből való örökösödéshez ragaszkodnak, úgy tartják, hogy miután a forradalmak a lázadás jogából hajtottak ki, velök szemben nekik is joguk van a lázadásra. Tévedés. Mert a forradalmakban nem a nép a lázadó, hanem a király. A forradalom éppen ellentéte a lázadásnak. Minden forradalom, minthogy normális beteljesedés, magában hordja legitimitását, a mit az álforradalmárok néha meggyaláznak, de a mi bepiszkítva is megmarad és megvérezve is tovább él. A forradalmakat nem valami véletlen eset, hanem a szükségszerűség szüli. A forradalom visszatérés a mesterkélttől a valósághoz. Bekövetkezik, mert be kell következnie.

A régi legitimista pártok mindazonáltal nem kevésbbé ostromolták a hamis okoskodás teljes hevével az 1830-iki forradalmat. A tévedések kitünő lövegek. Odalőttek velök, a hol a forradalom, pánczélának lyukas volta, logikájának hiányossága miatt, sebezhető volt; királyságában támadták. Azt kiáltották neki: Forradalom, mire való ez a király? A pártütők olyan vakok, a kik jól czéloznak.

Ugyanazt kiáltották a republikánusok is. Tőlük azonban logikus volt, hogy így kiáltottak. A mi a legitimistáknál vakság, a demokratáknál éleslátás volt. 1830 megbukott a nép színe előtt. A demokratia fölháborodva illette ezért szemrehányással.

A júliusi berendezkedés így vívódott a múlt és a jövő támadása között. Egyfelől a monarchikus századokkal, másfelől az örökkévaló joggal birkózva a pillanatot képviselte.

E mellett, a mi a kifelé való viszonyt illeti, 1830, miután már nem volt többé forradalom, hanem monarchia lett, kénytelenítve volt, hogy lépést tartson Európával. A béke fentartásának kötelessége fokozta a bonyodalmat. A kényszerű harmonia gyakran terhesebb a há-

borunál. E folyton fékezett, de állandóan mozgó tompa összeütközésből született a fegyveres béke, az önmaga előtt is gyanús czivilizáczió e vészteljes kibuvója. A júliusi királyság ágaskodva makacskodott az európai kabinetek fogatában. Metternich szívesen fogta volna kurtára, de mert Francziaországban a haladás ösztökélte, ő viszont Európában ösztökélte a monarchiát, e késedelmező maradiakat. Vontatva lévén, maga is vontatott.

Ezenközben otthon pauperismus, proletariatus, munkabér, nevelés, büntetőügy, prostitutio, a nők sorsa, gazdagság, nyomor, termelés, fogyasztás, részesedés, cserehitel, a tőke joga, a munka joga és még egy csomó más kérdés nehezedett a társadalomra; rettentő súly.

A sajátképpeni politikai pártokon kívül még egy más mozgalom is jelentkezett. A demokratikus forrongás társult a bölcsészeti forrongással. A tömeggel együtt a nemzet színe-java is zavarban érezte magát; másként bár, de ugyanannyira.

Míg a forradalmi áramlatoktól átjárt talaj, vagyis a nép mintegy epileptikus görcsökben rángatódzott alattuk, a gondolkodók elmélkedtek. Ez elmélkedők, egyesek elkülönítetten, mások családokba sőt majdnem egyházközségekbe csoportosulva, lassan, de mélyen megforgatták a társadalmi kérdéseket; szenvtelen bányászok voltak, a kik nyugodtan ásták tárnáikat a vulkán mélyében, alig engedve magukat zavartatni a tompa rázkódtatásoktól és a tűzfészkek felvillanó lángjától.

E nyugodtság nem a legkevésbbé szép látványossága volt ez izgalmas korszaknak.

A férfiak a politikusoknak hagyták a jogok kérdését; ők a boldogság kérdésével foglalkoztak.

Az ember jólléte: ime, ezt akarták előállítani a társadalomból.

Az anyagi, a mezőgazdasági, az ipari, a kereskedelmi kérdéseket majdnem vallási méltóságra emelték. A polgárosodásban, a hogy egy kissé Isten jóvoltából, nagyrészt az ember munkája folytán kialakul, az érdekek úgy keverődnek, csoportosulnak, vegyűlnek, hogy megfelelően valami dynamikai törvénynek, melyet a nemzet-

gazdászok, a politika e geologusai, szorgalmasan tanulmányoznak, valóságos kemény sziklát alkotnak.

Ezek a férfiak, a kik különböző elnevezések alatt csoportosultak, de a kiket gyüjtőszóval szoczialistáknak nevezhetünk, azon igyekeztek, hogy áttörjék e sziklát és az emberi boldogság éltető vizét fakaszszák belőle.

Munkásságuk mindent felkarolt, a vérpad kérdésétől egész a háboru kérdéséig. Az emberi joghoz, melyet a franczia forradalom proklamált, hozzácsatolták a nő és a gyermek jogát.

Nem kelthet csodálkozást, hogy, különböző okoknál fogva, e helyen nem foglalkozunk a szoczializmustól felvetett kérdések alapig ható és elméleti szempontból való tárgyalásával. Csak jelzésükre szorítkozunk.

Az összes feladatok, melyeket a szoczialisták maguk elé tűztek, ha a cosmogonikus látományokat, az ábrándozásokat és a mysticismust leszámítjuk, két föladatba vonhatók össze.

Első feladat:

Gazdagságot teremteni.

Második feladat:

A gazdagságot felosztani.

Az első magában foglalja a munka kérdését.

A második a munkabér kérdését.

Az elsőben az erők felhasználásáról van szó.

A másodikban az élvezetek szétosztásáról.

Az erők helyes felhasználása eredményezi a közhatalmat.

Az élvezetek helyes szétosztása eredményezi az egyéni boldogságot.

A helyes szétosztáson nem egyenlő, hanem méltányos szétosztást kell érteni. Az egyenlőség legelsőbben is méltányosság.

E kettőnek: kívül a közhatalomnak és belül az egyéni boldogságnak a combinálásából áll elő a társadalmi jóllét.

Társadalmi jóllét, — ez a boldog embert, a szabad polgárt, a nagy nemzetet jelenti.

Anglia megoldotta e két feladat közül az elsőt. Nagyszerűen ért a gazdagság előállításához; de rosszul

osztja el. E megoldásnak, mely csak az egyik oldalon teljes, végzetszerüen két szélsőség a következménye: rengeteg bőség és szörnyűséges nyomor. Egyeseknek az összes élvezet, másoknak, vagyis a népnek, az összes nélkülözés; előjog, kivétel, kiváltság, hűbériség, még pedig úgy, hogy mindezt éppen a munka szüli. Ferde és veszedelmes állapot, mely a közhatalmat az egyéni nyomorhoz csatolja, mely a nemzet nagyságát az egyén szenvedéseiben gyökerezteti. Rosszul szervezett nagyság, melyben az összes anyagi elemek egyesülnek és a melyben nem jut hely semmiféle morális elemnek.

A communismus és a földfelosztási törvény azt vélik, hogy megoldják a második feladatot. Csalódnak. Ez az elosztás megöli a termelést. Az egyenlő részesedés megszünteti a versenyzést. Következésképpen a munkát is. Olyan elosztás ez, mintha a mészáros végezné, a ki megöli, a mit szétoszt.

A két feladatot, hogy a megoldás jó legyen, együtt kell megoldani. A két megoldást össze kell kötni és egygyé tenni.

Ha a két feladat közül csak az elsőt oldják meg, ott van Velencze, ott van Anglia példája. Mesterkélt hatalom áll elő, mint Velenczében, vagy anyagi hatalom, mint Angliában; előáll a rossz gazda esete. És következik az erőszak folytán való elpusztulás, mint a hogy Velencze halt meg, vagy csőd, a mely Angliát fogja elbuktatni. És a világ majd engedi e halált és e bukást, mert a világ bukni és veszni engedi mindazt, a mi csak önzés és a mi nem képvisel valamely, az emberi nemért való erényt vagy eszmét.

Magától értetődik, hogy e szavakkal: Velencze, Anglia, nem népekre, hanem társadalmi szervezetekre, nem magukra a nemzetekre, hanem a nemzetek fölé helyezett oligarchiákra czélzunk. A nemzetek iránt mindig tisztelettel és rokonszenvvel viseltetünk. Velencze, mint nép, újjászületik; Anglia, az arisztokráczia el fog bukni; de Anglia, a nemzet, halhatatlan. Ezek után pedig folytassuk.

Oldják meg a két feladatot, bátorítsák a gazdagot és pártfogolják a szegényt, szüntessék meg a nyomort,

vessenek véget az igazságtalanságnak, melylyel az erősebb kihasználja a gyöngét, fékezzék az előretörő irígy féltékenységet azzal szemben, a ki már czélhoz ért, csatolják pontosan és testvériesen a munkabért a munkához, egyesítsék a gyermek növekedését az ingyenes és kötelező oktatással, tegyék a tudományt a férfiúság alapjává, a karok foglalkoztatása mellett fejleszszék ki az értelmet is, hadd legyen a hatalmas nép egyszersmind boldog emberek családja, tegyék demokratikussá a birtokot, nem úgy, hogy megszűntetik, hanem, hogy általánossá változtatják, hogy kivétel nélkül minden polgár egyszersmind birtokos legyen, a mi sokkal egyszerűbb dolog, semmint gondolják, — szóval: tudjanak gazdagságot előállítani és tudják azt szétosztani és meglesz úgy az anyagi, mint az erkölcsi nagyság, meglesz, hogy méltón viselhetik Francziaország nevét.

Ime, néhány tévelygő sectát leszámítva, ezt hirkezett felépíteni az elmékben.

Bámulatraméltó erőfeszítések! Szent kísérletek!

E tantételek, ez elméletek, ez ellenállások, a váratlan szükségesség, hogy az államférfinak számolnia kell a bölcselőkkel, zavarosan felvillanó igazságok, új politika megteremtése, mely összhangban legyen a régi világgal, a nélkül, hogy nagyon is ellenkeznék a forradalmi eszménynyel, oly helyzet, melyben Lafayettetel kellett védeni Polignacot, a forrongás mögül áttetsző haladás, a kamarák és az utcza, a versengések egyensúlyozása, a forradalomban való hit, talán valami önmegadás is, mely egy felsőbbrendű végleges jog elfogadásából ered, a származáshoz való hűség, a családi hajlandóság, a nép őszinte tisztelete, saját becsületessége — mindez szinte fájón foglalkoztatta Lajos Fülöpöt és néha-néha, bármily erős és bátor volt is, meggörnyesztette király voltának súlya alatt.

Valami félelmes széthullást érzett lábai alatt, a mi pedig nem volt porladozás, hiszen Francziaország sokkal jobban Francziaország volt, mint bármikor.

Sötét felhők tornyosultak a láthatáron. Valami mindinkább közeledő sajátságos árnyék borult az embe-

rekre, a dolgokra, az eszmékre; oly árnyék, mely a haragból és a rendszerekből verődött össze. Mindaz, a mit sietősen elfojtottak volt, megmozdult és forrongani kezdett. A tisztességes ember öntudata néha visszafojtotta lélegzetét, annyira rossz volt a levegő, melyben a sophismák keverődtek az igazságokkal. Az elmék reszkettek a társadalmi szorongásban, mint a falevelek vihar előtt. A villamos feszültség oly nagy volt, hogy bizonyos pillanatokban az első jött-ment ismeretlenből villámlás czikázott. Aztán újra szürkületi homály támadt. Közbenközben mély és tompa moraj jelezte, hogy mennyi mennykő lappang a felhőben.

Alig telt el húsz hónap a júliusi forradalom óta: az 1832-ik év sürgető és fenyegető arczulattal köszöntött be. A nép insége, a kenyér nélkül levő munkások, az utolsó Condé herczeg homályba tűnése, a nassauiak elkergetése Brüsszelből, mint a hogy a Bourbonokat elkergették Párisból, Belgium ajánlkozása, hogy egy franczia herczeg legyen az uralkodója és egy angol herczegnek való odaadatása, Miklós czár gyülölete, a két délszaki démon: a spanyol Ferdinánd és a portugál Miguel feltűnése Franczia ország mögött, a föld megreszketése Olaszországban, Metternich mozdulata, melylyel reátette a kezét Bolognára, Franczia ország daczolása Ausztriával Anconában, északon valami gyászos kalapácsolás, mely Lengyelországot újra koporsójába szegezte, egész Europa ingerült pillantása, mely Franczia országot leste, Angliának, a gyanús szövetségesnek készenállása, hogy taszítsa a megingót és reávesse magát az elesettre, a pairek, a kik Beccaria mögé sánczolták magukat, hogy négy fejet megtagadjanak a törvénytől, Notre-Dame keresztjének letörése, Lafayette összezsugorodása, Laffitte bukása, Benjamin Constantnak a szűkölködésben, Casimir Périernek a hatalom kimerítésében bekövetkezett halála, a politikai és a társadalmi betegség, mely egyszerre nyilvánult a királyság két fővárosában, a gondolat és a munka városában, — Párisban a polgárháború, Lyonban a szolgaháború, — mindkét városban ugyanannak a kohónak az izzása, — bíborló tűzhányónyilás a nép homlokán, — a déli részek fanatizáltsága, a nyugati

részek nyugtalansága, Berry herczegnő megjelenése Vendéeben, a cselszövények, az összeesküvések, a lázongások, a kolera: mindez az eszmék komor zajához hozzácsatolta az események komor torlódását.

V.

Tények, melyekből a történelem alakul és melyeket a történelem nem vesz tudomásul.

Április vége felé a tünetek mind súlyosabbakká váltak. Az erjedés forrongássá változott. 1830 óta folyton jelentkeztek, hol itt, hol ott, kis részleges lázongások, melyeket gyorsan elnyomtak, de a melyek minduntalan megismétlődtek, — jele, hogy a hamu alatt nagy tűzvész lappang. Valami rettenetes készült. Egy újabb forradalom még kevéssé határozott és csak homályosan megvilágított körvonalai rajzolódtak a szemek elé. Franczia-ország Párisra nézett; Páris a Saint-Antoine külvárosra függesztette tekintetét.

A földalattról hevített Saint-Antoine külváros forrni kezdett.

A Charonne-utczai korcsmák, jóllehet korcsmákra alkalmazva furcsán hangzanak e jelzők: komolyak és viharosak voltak.

Egész egyszerűen a kormányról volt szó. Nyilvánosan vitatták meg a kérdést, hogy *verekedjenek-e vagy pedig nyugton maradjanak?* Voltak hátsó fülkék, melyekben megeskettették a munkásokat, hogy az első riadóra ott lesznek az utczán és „harczolni fognak, tekintet nélkül az ellenség számára". Ha aztán a fogadalom megtörtént, valaki, a ki a korcsma egyik sarkában üldögélt „érczes szózattal" hozzátette: *El ne felejtsd! Megesküdtél!* Néha fölmentek az első emeletre, valamely elzárt szobába és itt szinte szabadkőműves jelenetek játszódtak le. Az újonnan fölvett tagot megeskettették, hogy azután *szolgálatára lesznek, mint a családapáknak.* Ez volt a formula.

Az alacsony termekben „felforgató" röpiratokat ol-

vastak. *Öklözték a kormányt,* — mondja egy abból a korból való titkos jelentés.

Ilyenféle beszédeket lehetett hallani: — *Én nem tudom, hogy hogy hívják a vezéreket. Mi csak két órával előbb fogjuk megtudni, hogy elérkezett a nap.* — Egy munkás így szólt: — *Háromszázan vagyunk. Adjon mindegyikünk tíz soust, — ez összesen százötven franc és vegyünk érte golyót meg puskaport.* — Egy másik a következőket mondta: — *Nem adok neki hat hónapot, de kettőt se. Két hét se kell és utólértük a kormányt. Huszonötezer emberrel már el lehet kezdeni a harczot.* — Egy másik így szólt: — *Nem fekszem le, mert éjjelenként töltényeket csinálok.* — Néla-néha „polgárformájú, szépruhás emberek" jöttek, „zavarogtak", úgy viselték magukat, mint a kik „parancsolnak", a *főbbekkel* kezet szorítottak és távoztak. Sohasem maradtak tovább tíz perczné. Halkan jelentős szavakat váltottak: — *Az összeesküvés meg van érve, az ügy be van fejezve.* — „Ezt zümmögte mindenki, a ki jelen volt", — hogy az egyik résztvevő szavaival szóljunk. Az izgalom oly nagy volt, hogy egy ízben egy munkás nyiltan elkiáltotta magát a korcsmában: *Nincs fegyverünk! — Van a katonáknak!* — felelt egy pajtása, tudtán kívül parodizálva Bonaparte kiáltványát, melyet az olaszországi hadseregheż intézett. — „Ha valami titkosabb közlenivalójuk volt, — mondja a már említett jelentés, — azt nem itt mondták el egymásnak". Az ember nem érti, hogy e nyilatkozatok után még mit titkolhattak.

Az összejöveteleket néha szabályos időszakokban tartották. Bizonyos tanácskozásokon mindig csak nyolczan vagy tizen és mindig ugyanazok voltak jelen. Másokon viszont mindenki résztvehetett, a ki akart és a terem annyira zsúfolva volt, hogy le se lehetett ülni. Egyeseket a lelkesedés és a szenvedély vonzott oda; mások azért jöttek, mert *arra vitt az út a munkába.* Mint a forradalom idejében, most is voltak e korcsmákban hazafias nők, a kik megölelték az ujonnan jötteket.

Más jelentőséges tények is mutatkoztak.

Egy ember belépett a korcsmába, ivott és távozott,

miközben így szólt: — *Kocsmáros, a pénzt majd megfizeti a forradalom.*

A Charonne-utczával szemben egy kocsmárosnál forradalmi ügynököket neveztek ki. A szavazó-czédulákat sapkából húzták ki.

Egy vívómesternél, a ki a Cotte-utczában lakott, munkások szoktak összejönni. Volt ott egy diadalmi fegyvercsoportozat, mely fakardokból, botokból, pálczákból és vitőrökből volt összeállítva. Egy alkalommal leszedték a vitőrökről a gombokat és az egyik munkás így szólt: — *Huszonöten vagyunk, de én nem számítok, mert engem úgy tekintenek, mint valami gépet.* — Ez a gép lett később Quénisset.

A készülődések lassanként valami sajátságos közismertségre jutottak. Egy asszony, a hogy ajtaja előtt söpörgetett, így szólt egy másikhoz: — *Már régóta nyakra-főre csinálják a töltényeket.* — Nyílt utczán lehetett kiáltványokat olvasni, melyek a megyék nemzetőrségéhez voltak intézve. Az egyik kiáltványon ez az aláírás volt: *Burtot, borkereskedő.*

Egy alkalommal a Lenoir-piacz egyik pálinkamérőjének az ajtajában egy körszakállas ember, a ki olaszos hangsúlyozással beszélt, fölállt egy kis padkára és hangosan fölolvasott egy különös iratot, mely úgy látszott valami titkos hatalomtól eredt. Csoportosulás támadt körülötte és tapsoltak. Azok a helyek, melyek a legnagyobb hatást tették a tömegre, a következők voltak: „... Tanainkat támadják, kiáltványainkat összetépik, kiragasztóinkat meglesik és a börtönbe vetik". „A gyapotüzletben bekövetkezett katasztrófa többeket pártunkra térített, a kik eddig a középút hívei voltak". — „A nép jövője a mi homályos soraink között érik." — „. . . Ime, mi a kérdés: Actio vagy reactio, forradalom vagy ellenforradalom. Mert a mi korunkban már senki se hisz se a tétlenségben, se a mozdulatlanságban. A népért vagy a nép ellen: — erről van szó. És csak erről, semmi másról." — „. . . Azon a napon, a melyen már nem leszünk inyetekre, zúzzatok össze bennünket. De addig segítsetek, hogy előre juthassunk." És mindez fényes nappal történt.

Más, még merészebb dolgok, gyanút keltettek a

népben és éppen merészségük folytán. 1832 április 4-én egy ember felállott a Sainte-Marguerite-utcza sarokkövére és így kiáltott: *Én babouvista vagyok!* Babeuf neve alatt azonban a nép Gisquet-t szimatolta.

Többek között ez az ember a következőket mondta:

— „Le a tulajdonnal! A baloldali ellenzék gyáva és áruló. Ha azt akarja, hogy igaza legyen, a forradalmat kell hirdetnie. Holott csak demokratáskodik, hogy meg ne verjék és royalista, hogy ne kelljen harczolnia. A republicanusok tollas állatok. Munkás-polgártársak, ne bízzatok a republicanusokban."

— Csönd, rendőrszolga-polgártárs! — kiáltott közbe egy munkás.

E kiáltás végét szakította a szónoklatnak.

Rejtelmes események történtek.

Egy alkalommal alkonyattájban egy munkás a csatorna közelében találkozott egy „jó ruhás emberrel", a ki így szólt hozzá: — Hova mégy, polgártárs? — Nincs szerencsém ismerni az urat, — felelte a munkás. — Én jól ismerlek, — szólt az idegen és hozzátette: — Ne félj. Én a bizottság tagja vagyok. Te reád gyanakodnak, hogy nem lehet benned teljesen megbízni. Hát tudod, ha valamit elárulnál, megjárod, mert szemmel tartanak. — Aztán kezet fogott a munkással és azzal távozott: — Nemsokára látjuk egymást.

A fülelő rendőrség nemcsak a korcsmákban, de az utczákon is különös párbeszédeket hallhatott.

— Vetesd fel magadat minél hamarabb, — szólt egy takács egy asztaloshoz.

— Miért?

— Mert nemsokára lőni kell.

Két rongyos-ruháju járókelő a következő, nyilván parasztlázadással terhes szavakat váltotta egymással:

— Ki kormányoz bennünket?

— Fülöp úr.

— Dehogy. A nyárspolgárság.

A ki azt hiszi, hogy a parasztlázadást rossz értelemben használjuk, csalódik. E lázadás résztvevői a szegények voltak.

Egy más alkalommal hallották, a mint egy ember így szólt egy másikhoz, a kivel együtt ballagott: — Nagyon jó támadási tervünk van.

A trônei sorompó mellett húzódó árokban négy ember ült összebújva. Beszédjükből csak ennyit sikerült meghallani:

— Majd teszünk róla, hogy többé ne sétálgasson Párisban.

Kicsoda? Fenyegető homályosság.

A „fővezérek", a hogy a külvárosban nevezték őket, távol tartották magukat. Úgy sejtették, hogy a Saint-Eustache-kapu közelében levő korcsmában szoktak tanácskozni. Állítólag egy bizonyos Aug . . ., a ki a szabók segélyegyletének volt a feje, szolgált közvetítőkép a vezérek és a Saint-Antoine-külváros között. Mindazonáltal e vezérek mindvégig homályba voltak burkolva és semmi bebizonyított tényt se tudtak ellene szegezni annak a sajátosan büszke feleletnek, melyet később egy vádlottól a párisi törvényszék hallott:

— Kik voltak a vezérek?

— *Nem ismertem egyiköket se és nem is ismernék reá egyikökre se.*

Mindez azonban még csak szó, áttetsző, de határozatlan szó volt; néha csak afféle mende-monda, gazdátlan híresztelés. De következtek más tünetek is.

Egy ácsmester, a ki a Reuilly-utczában palánkot deszkázott egy telek körül, melyen épülőfélben levő ház állott, egy levélfoszlányt talált, melyen a következő sorok voltak olvashatók:

„. . . A bizottságnak gondoskodnia kell, hogy a szakosztályokban megakadályozza a különböző egyesületek számára való toborzást . . ."

Továbbá:

„Tudomásunkra jutott, hogy a Faubourg-Poissonnière-utcza 5/b. számú házában öt-hatezer puska van egy puskaműves raktárában, az udvarban. A szakosztálynak nincsenek fegyverei."

A mi miatt azonban az ácsmester nyugtalan lett és a levéltöredéket megmutatta szomszédainak, az volt,

hogy kissé arrább egy másik és még jelentőségesebb papirdarabot is talált, melynek, e különös okmányok történelmi érdekessége okából, közöljük a rajzát:

Z.	Sz.	T.	Ö.	Tanuld meg e lajstromot kivülről. Aztán tépd szét. A csatlakozók, miután közölted velök a rendeletet, ugyanigy cselekedjenek. Üdv és testvériség. u og a[1] fe. L.

Azok az emberek, a kik értesültek a leletről, csak később tudták meg, mit kell érteni a négy nagybetű alatt: *zászlósok, századosok, tizedesek, őrvezetők,* valamint hogy mi a jelentése ezeknek a betűknek: *u og a*[1] *fe.* Ez dátum volt és *1832 április 15-ikét* jelentette. Mindegyik nagybetű rovatában jellemző jegyzettel kísért nevek voltak. Igy: — Z. *Bannerel.* 8 puska. 83 töltény. Biztos. — Sz. *Boubière.* 1 pisztoly. 40 töltény. — T. *Rollet.* 1 vitőr, 1 pisztoly, 1 font lőpor. — Ö. *Teissier.* 1 kard, 1 tölténytáska. Pontos ember. — *Terreur.* 8 puska. Bátor ember. Stb. stb.

Végül ugyanez az ácsmester ugyanezen a helyen egy harmadik papirosdarabot is talált, mely czeruzával volt ugyan irva, de igen olvashatóan a következő rejtélyes lista volt feljegyezve:

Egység. Blanchard. Szárazfa. 6.
Barra. Soize. Salle-au-Comte.
Kosciusko. Aubry mészáros?
J. J. R.
Caius Gracchus.
Felülvizsgálati jog. Dufond. Az udvarban.
A girondisták bukása. Derbac. Maubuée.
Washington. Pinson. 1 pisztoly. 86 töltény.
Marsellaise.
Emlékezés a népre. Michel. Quincampoix, Sabre Hoche.
Marceau. Platon. Szárazfa.
Varsó. Tilly, a *Populaire* rikkancsa.

A derék polgár, kinek e lajstrom a kezei közé került, később megtudta a jelentését. Úgy látszik, e lista teljes jegyzéke volt az Emberi-jogok nevezetű egyesület negyedik kerületbeli szakosztályainak, a főnökök nevével és lakczímével egyetemben. Ma, mikor mindezek a homályban maradt dolgok már csak történelmi adatok, bátran szólhatunk róluk. Megjegyezzük azonban, hogy úgy látszik, az Emberi-jogok egyesülete később alakult meg, semmint a mikor az ácsmester a papirdarabot megtalálta. Talán csak tervezet volt.

Ezenközben a nyilatkozatok és beszélgetések, az írott jelek után a tárgyi tények is kezdtek előtérbe lépni.

A Popincourt-utczában egy zsibárusnál egy szekrény fiókjában hét, egyformán négyrét hajtott szürke papirlapot találtak; e lapok 26 négyszegletes, töltényformára összehajtott ugyanilyen szürke papirszeletet takartak és egy kis jegyzék is volt mellettök, melyen a következők álltak:

Salétrom	12 unczia.
Kén	2 unczia.
Szén	2½ unczia
Víz	2 unczia.

A lefoglalás alkalmával megszerkesztett jegyzőkönyv megemlíti, hogy a fiókból erős lőporszag áradt.

Egy kőműves, a ki napi munkája után hazatérőben volt, az austerlitzi híd közelében egy padon ott felejtett egy kis csomagot. A csomagot bevitték az őrállomásra. Felbontották és két nyomtatott dialógot találtak benne, melyek szerzője gyanánt Lahautière volt megnevezve, továbbá egy dalt, melynek *Munkások, egyesüljetek!* . . . volt a czíme és bádogdobozt, mely töltényekkel volt tele

Egy munkás, a ki egy pajtásával iddogált, azt mondta ennek, tapintsa meg, mily melege van. Az illető pisztolyt érzett a munkás zubbonya alatt.

A Père-Lachaise és a trônei vámsorompó között, a legelhagyottabb helyen, a boulevard egy gödrében játszadozó gyermekek egy csomó hulladék és forgács alatt egy tarisznyát találtak, melyben golyóöntő, töltő pálcza,

lőporszemcséket tartalmazó szaru és egy kis öntöttvas fazék volt, mely utóbbinak a belsején világosan látszottak az ólomöntés nyomai.

A rendőrök, a kik egyízben reggel öt órakor váratlanul betoppantak egy bizonyos Pardon nevezetűhöz, a ki később a Merry-torlaszosztály tagja lett és az 1834-iki áprilisi felkelésben halálát lelte, — azon csípték, hogy az ágya mellett áll és töltényeket készít.

Egy alkalommal abban az időtájban, mikor a munkások pihenni szoktak, a Picpus- és a Charenton-vámsorompó között két embert láttak találkozni egy kis szűk átjáróban, két fal között, egy korcsma mellett, a hol siami játékok láthatók az ajtó előtt. Az egyik zubbonya alól pisztolyt vont elő és ezt odaadta a másiknak. Abban a pillanatban, mikor kezébe nyomta, észrevette, hogy mellének izzadtsága kissé megnedvesítette a lőport. Felhúzta a kakast és friss lőport öntött a serpenyőben levőhöz. Azután a két ember megint elvált egymástól.

Egy bizonyos Gallais, a kit később az áprilisi zavargás alkalmával a Beaubourg-utczában megöltek, azzal dicsekedett, hogy hétszáz töltény és huszonnégy kovás puska van a lakásán.

A kormány egyízben azt az értesítést kapta, hogy a külvárosokban fegyvereket és hétszázezer töltényt osztottak szét. A reákövetkező héten harminczezer töltényt osztottak ki. A rendőrség, csodálatos módon, egyetlenegyet se tudott lefoglalni. Egy elcsípett levélben a következők álltak: — „Nincs messze a nap, a mikor négy óra alatt nyolczvanezer hazafi fog fegyverben állani.“

Minde forrongás nyilvánosan, szinte azt lehetne mondani: nyugodtan folyt. A fenyegető felkelés a kormány szemeláttára zavartalanul szervezte a vihart. Semmiféle sajátságosság se hiányzott ebből a még földalatti, de már érezhető válságból. A polgárok békésen beszélgettek a munkásokkal arról, hogy mi készül. Oly hangon kérdezték: Mi lesz a zendülésből? — mintha csak azt mondták volna: Hogy van a felesége?

Egy Moreau-utczai butorkereskedő kérdezte:

— Nos, mikor kezdődik a támadás?

Egy másik boltos így beszélt:

— Nemsokára támadunk. Én tudom. Egy hónappal ezelőtt még csak tizenötezren voltunk, ma huszonötezren vagyunk. — A puskáját kínálta, egy szomszéd pedig a pisztolyát, melyet hét francért akart eladni.

Egyébiránt a forradalmi láz mindjobban terjedt. Nem maradt ment tőle se Párisnak, se Franciaországnak egyetlen pontja se. Az ütér mindenütt lüktetett. Hasonlóan azokhoz a hártyákhoz, melyek bizonyos gyuladások következtében az emberi testben keletkeznek, a titkos társulatok hálózata kezdett elterjedni az egész országban. A Nép barátai nevű egyesületből, mely egyszerre nyilvános is volt, meg titkos is, megszületett az Emberi-jogok egyesülete, a mely egyik napiparancsát a következőképp keltezte: *A köztársasági korszak 40-ik évében, Pluviôse hónapban* és a mely fenmaradt még a feloszlását kimondó törvényszéki itéletek után is, valamint nem habozott, hogy szakosztályait oly jellemző nevekre keresztelje, mint a melyek itt következnek:

Lándzsák.
Vészharang.
Ágyúriadó.
Phrygiai sapka.
Január 21.
Koldusok.
Csavargók.
Előre.
Robespierre.
Szinvonal.
Úgy lesz.

Az Emberi-jogok társulata szülte a Cselekvés egyesületét. Ezek a türelmetlenek voltak, a kik elszakadtak és előre siettek. Más egyesületek azon igyekeztek, hogy a nagy anyatársulatokból szerezzenek maguknak újonczokat. A szakosztálytagok panaszkodtak, hogy ostrom alatt állanak. Így a *Gall-egylet* és a *Helyhatóságok szervező bizottsága.* Továbbá a *Szabadsajtó-*, az *Egyéni szabadság-*, a *Népoktató-*, a *Közvetett adók ellen alakult egylet.* Aztán az Egyenlősítő munkások társulata,

mely három szakadványra oszlott: az egyenlősítőkre, a communistákra és a reformistákra. Aztán a Bastille-hadtest, egy katonai módra szervezett csoport, melyben minden négy embernek egy káplár, tíznek őrmester, hűsznak alhadnagy, negyvennek pedig hadnagy parancsolt; a tagok között mindig csak öt ember ismerte egymást. Oly szervezet volt ez, melyben az elővigyázat vegyült a merészséggel és a mely a velenczei szellemre emlékeztetett. A központi bizottságnak, mely az egésznek az élén állott, két karja volt: a Cselekvés-egyesület és a Bastille-hadtest. E köztársasági szövetkezések között egy legitimista egyesület is mozgolódott: a Hűség lovagjai. Ezt fölfedezték és elnyomták.

A párisi egyesületek ágakat bocsátottak a vidék főbb városaiba. Lyonban, Nantesban, Lilleben és Marseilleben is volt szakosztálya az Emberi-jogok egyesületének, a Carbonariknak és a Szabad embereknek. Aixban Cougourde néven volt forradalmi társulat. Ezt az elnevezést már említettük.

Párisban a Saint-Marceau külváros nem forrongott kevésbbé, mint a Saint-Antoine külváros és az iskolákban nem volt kisebb az izgatottság, mint a külvárosokban. A Saint-Hyacinthe-utcza egyik kávéháza és a Hét tekeasztalhoz czímzett korcsma, mely a Mathurins-Saint-Jacques-utczában volt, szolgált a diákok gyülekezőhelyéül. Az Abc barátai, a kiknek egyesülete az angersi kölcsönösek egyesületével és az aixi Cougourde-dal volt szövetkezésben, mint már láttuk, a Musain-kávéházban gyülekeztek. Ugyanezek a fiatal emberek, ezt is említettük, a Corinthe nevű korcsmában is szoktak találkozni, mely a Mondétour-utcza közelében volt. Ez összejövetelek titkosak voltak. Mások viszont a lehető legnagyobb nyilvánossággal folytak le és hogy mily vakmerőek voltak, azt megitélhetjük egy későbbi kihallgatás folyamán felvett jegyzőkönyv következő töredékéből: — Hol tartották a gyülést? — A Paix-utczában. — Hol? — Az utczán. — Mely szakosztályok vettek részt benne? — Csak egy volt ott. — Melyik? — A Manuel-szakosztály. — Ki volt a főember? — Én! — Ön nagyon is fiatal, semhogy saját maga vállalkozhatott volna a kormány megtáma-

dására. Kitől kapta az utasításokat? — A központi bizottságtól.

A hadsereg ugyanúgy keresztül-kasul volt aknázva, mint a polgárság, a hogy ezt később a belforti, a lunevillei és az épinali mozgalmak bebizonyították. Az ötvenkettedik gyalogezredre, az ötödik, a nyolczadik, a harminczhetedik és a huszadik könnyű lovas ezredre számítottak. Burgundiában és a déli városokban *szabadság-fát* állítottak, vagyis árboczot, melynek vörös sapkát tettek a csúcsára.

Ilyen volt a helyzet.

A Saint-Antoine külváros, mint már előbb mondtuk, a helyzetet a népesség minden más részénél élénkebben és kifejezettebben tűntette fel. Itt volt a kiindulási pont.

A hangyabolyszerűen népes, munkás, bátor és darázsraj módjára haragos régi külváros reszketett a várakozástól és a megmozdulás kívánságától. A nélkül, hogy a munkát félbeszakították volna, minden forrt az izgatottságtól. Semmi kifejezés se adhat fogalmat ez élénk és komor arczulatról. Sok szívettépő inség rejtőzik e külvárosban a padlásszobák tetői alatt; de sok lángoló és ritka erejű értelem is. Már pedig különösen az értelem és az inség dolgában veszedelmes a szélsőségek találkozása.

A Saint-Antoine külvárosnak mindezeken kívül még más okai is voltak a megrázkódásra; ez a külváros szenvedi el a nagy politikai megrendülésekkel együtt járó kereskedelmi válságok, bukások és munkaszűntetések visszahatását. Forradalom idejében a nyomor egyszerre ok is meg következmény is. Az ütés, melylyel sújt, öt magát is éri. E büszkeséggel telt, lappangó tűztől áthevített, fegyverfogásra, kitörésre mindig kész, ingerült, aláaknázott nép olybá látszott, mintha csak a gyujtószikra felvillanására várna. Valahányszor, az események szeleitől hajszolva, a láthatár szélén bizonyos szikrák szállnak, az ember nem állhatja meg, hogy a Saint-Antoine külvárosra és a félelmes véletlenre gondoljon, mely a szenvedések és eszmék e lőportárát éppen Páris kapui elé helyezte.

Az *Antoine-külváros* korcsmái, melyek képét már nem egyszer rajzoltuk meg e vázlat folyamán, történelmi nevezetességüek. Zavargások alkalmával szavaktól még jobban megittasodnak bennök az emberek, semmint a bortól. Valami prófétai szellemnek és a jövő sejtelmének áramlása tölti meg a szíveket és növeli a lelkeket. Az Antoine-külváros korcsmái az Antoinus ama csapszékeihez hasonlítanak, melyek a sibylla barlangja felett épültek és a melyekbe a mélységből behatoltak a szent fuvalmak; csapszékek, melyek asztalai majdnem triposok voltak és a melyekben azt itták, a mit Ennius *sibylla-bor*nak nevezett.

A Saint-Antoine külváros gyüjtőmedenczéje a népnek. A forradalmi rázkódás hasadékokat repeszt benne, melyeken át a népfenség ömlik. E fenség rosszat is cselekedhet; épp úgy tévedhetnek, mint minden a világon; de eltévedésében is megőrzi nagyszerüségét. Mint a vak cyclopról, róla is azt lehet mondani: *Ingens.*

1793-ban, a szerint, hogy a levegőben keringő eszme jó volt vagy rossz, a szerint, hogy a fanatismusnak vagy a lelkesültségnek volt-e a napja: a Saint-Antoine külvárosból hol vad légiók, hol pedig hősi csapatok szálltak ki.

Vad légiók. Magyarázzuk meg a vad szót. E torzonborz emberek, a kik a forradalmi chaos genesisi napjaiban rongyosan, üvöltve, dühösen, furkósbotot rázva, kiszegzett lándzsákkal rohantak a felfordult régi Párisra, vajjon mit akartak? Az elnyomás végeszakítását akarták, a zsarnokságnak, a kard uralmának a végét, munkát akartak a férfiaknak, tanítást a gyermekeknek, társadalmi kíméletet a nőknek, szabadságot, egyenlőséget, testvériséget, kenyeret, eszmét mindenkinek, világboldogítást, haladást. És a végletekig üzetve, önmagukból kikelve, rettenetesen, félmeztelenül, fütykössel a markukban, üvöltő szájjal ezt a szent, jó és édes vivmányt követelték: a haladást. Vadak voltak, ez igaz; de a czivilizáczió vadjai.

Dühöngve hirdették a jogot; akár a megrengetés és az iszonyat árán is akarták kényszeríteni az emberi nemet, hogy bemenjen a paradicsomba. Barbároknak lát-

szottak és megváltók voltak. Arczukban az éjszaka álczájával a világosságot követelték.

Szemben e bősz és — elismerjük — ijesztő, de a jóért bősz és ijesztő emberekkel ott voltak más emberek, mosolygó, csipkés, aranyos, felszalagozott és felrendjelezett, selyemharisnyás, fehértollas, sárgakeztyűs, ragyogóczipős emberek, a kik márványkandalló mellett, bársonynyal letakart asztalokra könyökölve, szép csendesen a multnak, a középkornak, az Isten kegyelméből való jognak, a fanatismusnak, a tudatlanságnak, a rabszolgaságnak, a halálbüntetésnek, a háborunak a fentartását és továbbplántálását hangoztatták és félhalkan, udvariasan a kardot, a máglyát és a vérpadot dicsőítették. A mi bennünket illet, ha választanunk kellene a cziviliczáczió barbárjai és a barbárság czivilizáltjai között — a barbárokat választanók.

Azonban, hála az égnek, más választást is tehetünk. Semmiféle vakugrás se szükséges, se előre, se hátrafelé. Nem kell se zsarnokság, se rémuralom. A szelíd emelkedésű pályán való haladást akarjuk.

Isten gondoskodik erről. A meredélyek elsimítása: ez Isten politikája.

VI.

Enjolras és hadnagyai.

Körülbelül ebben az időtájban Enjolras, a bekövetkezhető eshetőségre gondolva, rejtelmes szemlefélét tartott.

Valamennyien a Musain-kávéházban tanakodtak.

Enjolras, néhány félig talányszerű, de sokat jelentő metaphorát keverve szavai közé, így szólt:

— Tudnunk kell, hányadán vagyunk és kikre számíthatunk. A ki katonákat akar, fel kell szerelnie őket. Legyen, a mivel vághassanak. Ez nem árthat. A járókelőknek több kilátásuk van a felöklelésre, ha ökrök vannak az úton, mint ha nincsenek. Számoljuk össze tehát egy kissé a sereget. Hányan vagyunk? Ez nem olyan dolog, a mit holnapra halaszthatunk. Ne tegyük ki magunkat a

váratlan eseteknek. Ne engedjük meglepetni magunkat. Vizsgáljuk végig, a mit összevarrtunk és lássuk, tartanak-e az öltések? Ezzel még ma kell végeznünk. Courfeyrac, te reád bízom a polytechnikusokat. Ma éppen kimenőjük van. Szerda. Te pedig, Feuilly, ugyebár, felkeresed a glacièreiket? Combeferre megigérte, hogy elmegy a Picpus környékére. Ott nagyszerűen folyik a nyüzsgés. Bahorelnek az Estrapade jut. Prouvaire, a kőművesek kezdenek lanyhulni; nézd meg, mi újság a Grenelle-Saint-Honoré-utczai páholyban. Joly Dupuytren klinikájára fog menni és megtapogatja az orvosi iskola pulzusát. Bossuet benéz egy fordulóra a törvényszéki palotába és kikérdezi a jogászokat. Én pedig a Cougourdeot vállalom magamra.

— Így hát minden rendben van, — mondá Courfeyrac.

— Oh nem!

— Hát mi van még hátra?

— Egy nagyon fontos dolog.

— Ugyan mi? — kérdé Courfeyrac.

— A mainei vám, — felelt Enjolras.

Egy pillanatra elmélyedt gondolataiba, aztán újra megszólalt:

— A mainei vám körül van egy sereg márványmunkás, festő, szobrászműves. Lelkes család, a mely azonban le szokott hülni. Egy idő óta nem tudom, hányadán vagyunk velök. Másutt jár az eszük. Kezdenek elhidegedni. Dominózással töltik az idejüket. Sürgős szükség, hogy valaki, még pedig jó erősen, beszéljen kissé a fejükkel. Richefeualnél szoktak összegyülekezni. Déli tizenkettő és egy óra között ott lehet őket találni. Egy kissé éleszteni kellene ezt a parazsat. Erre nézve arra a szórakozott Mariusra számítottam, a ki végeredményben mégis csak jó fiú, de nem jön. Kellene valaki a mainei vámhoz. De már nincs senkim.

— És én? — szólalt meg Grantaire, — Én itt vagyok.

— Te?

— Igen, én.

— Hogy te oktassál republicanusokat? Te tüzeld fel az elvek nevében e kihült szíveket?

— Miért ne?

— Hát lehet téged valamire használni?

— De mikor bennem is buzog az ambiczió, — felelt Grantaire.

— Te nem hiszel semmiben.

— Te benned hiszek.

— Grantaire, akarsz nekem szívességet tenni?

— A mit parancsolsz. Akár a csizmádat is kifényesítem.

— Nos hát, ne avatkozzál az ügyeinkbe. Maradj csak az absintheodnál.

— Hálátlan vagy, Enjolras.

— Éppen te vagy az az ember, a ki a mainei vámhoz való! Képes volnál odamenni?

— Igen. Képes volnék végigmenni a Grès-utczán, átvágni a Saint-Michel-téren, aztán a Monsieur-le-Prince-utczán, befordulni a Vaugirard-utczába, a Carmes mellett a d'Assas-utczába, lemenni a Cherche-Midi-utczába, el a katonai törvényszék mellett, végigkutyagolni a Vieilles-Tuileries-utczán, a boulevardon, a mainei töltésen, aztán ki a vámsorompón és be Richefeuhöz. Én képes vagyok erre. A czipőim is képesek.

— Ismered valamelyest a Richefeu korcsmájabeli pajtásokat?

— Nem nagyon. Éppen csak tegeződünk.

— És mit fogsz nekik mondani?

— Robespierről fogok beszélni, az áldóját. Meg Dantonról. Az elvekről.

— Te?

— Én. Engem rosszul ismertek. Ha én egyszer nekidurálom magamat, rettenetes vagyok. Olvastam Prudhommeot, ismerem a *Társadalmi szerződés*-t, könyv nélkül tudom a második évbeli alkotmányt. „A polgár szabadsága ott végződik, a hol egy másik polgár szabadsága kezdődik.“ Azt hiszed, hogy én vadállat vagyok? A fiókomban most is tartogatok egy régi assignata-czédulát. Az ember jogai, a népfenség, azt a tagadóját! Sőt egy kissé hébertista is vagyok. Hat óra hosszat, kezedben

tarthatod az órát, tudok beszélni és csupa nagyszerű dolgot mondok.

— Légy komoly, — mondá Enjolras.

— Dühös vagyok, — felelt Grantaire.

Enjolras néhány másodperczig gondolkodott, aztán oly mozdulatot tett, mint a ki elhatározta magát.

— Grantaire, — mondá komoly hangon, — nem bánom, kísérletet teszek veled. Ki fogsz menni a mainei vámhoz.

Grantaire a Musain-kávéház szomszédságában lakott. Kiment és öt percz mulva visszajött. Lakásán volt, hogy Robespierre-mellényt öltsön magára.

— Vörös, — szólt, a mikor belépett, mereven Enjolrasra szegezve tekintetét.

Aztán tenyerével kebléhez szorította a mellény két skarlátpiros csücskét és Enjolrashoz lépve, ennek a fülébe súgta:

— Légy nyugodt.

Erélyes mozdulattal fejébe nyomta kalapját és távozott.

Egy negyedórával utóbb a Musain-kávéház hátsó szobája üres volt. Az összes Abc-barátok elmentek, mindenik másfelé, a maga dolgára. Enjolras, ki a Cougourdeot választotta, utolsónak távozott.

Az aixi Cougourde ama tagjai, a kik Párisban voltak, az Issy-mezőn szoktak összegyülekezni, egy elhagyott kőbányában, a minő Páris e táján oly nagy számban található.

Mialatt e találkozóhely felé ballagott, Enjolras önmagában szemlét tartott a helyzet felett. Az események komolysága felől nem lehetett kétség. Ha a tények, bizonyos lappangó társadalmi betegség e bevezető jelenségei, nehézkesen mozognak, a legkisebb bonyodalom is elég, hogy megálljanak és összekúszálódjanak. Összeomlások és újjászületések ennek a következményei. Enjolras tekintete előtt sugárzó fény villant fel a jövő homályos leple alól. Ki tudja? Talán már közel a pillanat. A nép, mely újra magához ragadja jogait — mily szép látvány! A forradalom, mely fenségesen újra birtokába veszi Franczia-országot és azt kiáltja a világnak: Holnap folytatjuk! En-

jolras meg volt elégedve. A kohó be volt fűtve. E pillanatban lőporként szertehintett barátok serege dolgozott Párisban. Combeferre bölcsészi és átható ékesszólása, Feuilly cosmopolita lelkesedése, Courfeyrac lendülete, Bahorel nevetése, Prouvère búskomolysága, Joly tudománya, Bossuet maró beszéde Enjolras elméjében mintegy villamos szikrázásba fonódott össze, mely egyszerre sistereg mindenfelé. Mindenki munkában van. Az eredmény bizonynyal meg fog felelni az erőfeszítésnek. Így is kell. Ekkor eszébe jutott Grantaire. — Ejnye, — mondá magában, — hiszen a mainei vám majdnem utamba esik, Hátha kimennék Richefeuhöz? Nézzük meg kissé, mit csinál Grantaire és mennyire van.

A Vaugirard-utczai templomtoronyban egyet ütött az óra, mikor Enjolras odaért Richefeuhöz. Benyitott, belépett, összefonta karjait, hagyta, hogy mögötte becsapódjék az ajtó és körülnézett az asztalokkal, emberekkel és füsttel tele helyiségben.

Egy hang harsogott e ködben, meg-megszakítva egy másik hangtól. Grantaire volt, a ki egy ellenféllel váltogatta a szót.

Grantaire egy korpaszemekkel behintett és dominókoczkáktól elborított márványasztal mellett ült, szemközt egy másik alakkal. Öklével csapkodta az asztalt és ime, mit halott Enjolras:

— Dupla-hatos.
— Négyes.
— Disznó! Nincs.
— Meghaltál. Kettő.
— Hatos.
— Hármas.
— Egyes.
— Most én jövök.
— Négy.
— Elég kellemetlen.
— Rajtad a sor.
— Óriási hibát csináltam.
— Csak rajta.
— Tizenöt.
— Héttel több.

— Ez annyi, mint huszonkettő. (Merengve.) Huszonkettő!

— Nem voltál elkészülve a dupla hatosra. Ha azzal kezdem, az egész játék másként ment volna.

— Azért is kettő.

— Egyes.

— Egyes? Nos hát, ötös.

— Nincs.

— Gondolom, te tettél.

— Igen.

— Vak.

— Micsoda szerencséje van! Micsoda szerencséd van! (Hosszú merengés.) Kettő.

— Egyes.

— Se ötös, se egyes. Most törheted a fejedet.

— Dominó.

— Azt a kutyafáját!

MÁSODIK KÖNYV.

Éponine.

I.

A pacsirta-mező.

Marius szemtanúja volt a váratlan kifejlődésnek, a hogy a tőrvetés, melynek Javert-t a nyomára vezette, végződött és alig hogy Javert, foglyait három bérkocsin magával szállítva, távozott, Marius is kiosont a házból. Még csak esti kilencz óra volt. Marius Courfeyrachoz ment, Courfeyrac már nem volt a latin negyed kizavarhatatlan lakosa; a Verrerie-utczába költözött, — „politikai okokból", mert ez a tájék volt az, hol akkoriban a forradalom legszívesebben tanyázott. Marius azzal állított be Courfeyrachoz: Nálad akarok aludni. Courfeyrac kihúzott egy derékaljat az ágyából, melyben kettő volt, leteritette a földre és azt felelte: Nesze.

Másnap reggel Marius már hét órakor ott volt a Gorbeau-házban, kifizette a házbért és a mivel Bougon

anyónak tartozott, kézi targonczára rakatta könyvét, ágyát, asztalát, szekrényét, a két széket és czímének hátrahagyása nélkül távozott, úgy, hogy mikor Javert a délelőtt folyamán odajött és Mariust ki akarta kérdezni a tegnap esti dolgokról, csak Bougon anyót találta, a ki azzal felelt neki: Kiköltözött.

Bougon anyó meg volt győződve, hogy Marius valamelyest bűntársa volt a tolvajoknak, kiket az este elfogtak. — Ki hitte volna? — mondogatta a környékbeli házmesternéknek. — Egy ilyen leányképű fiatal ember!

Mariusnak kettős oka volt, hogy ily gyorsan kiköltözzék. Először is most már irtózott e háztól, melyben ily közelről is legvisszataszítóbb, legmeztelenebb kifejlődésében látta a társadalom egyik oly rútságát, mely talán még a gonosz gazdagnál is borzalmasabb: a gonosz szegényt. Másodszor pedig nem akart szerepelni a perben, mely bizonyára el fog következni és a melyben neki Thénardier ellen kellene vallania.

Javert azt gondolta, hogy a fiatal ember, kinek meg se jegyezte a nevét, megijedt és elmenekült vagy éppen haza se ment a les idejére. Mindazonáltal tett valamelyes kísérleteket, hogy megtalálja, de eredménytelenül.

Eltelt egy hónap, aztán egy másik. Marius még mindig Courfeyracnál lakott. Egy ügyvédtől, a ki állandóan a törvényszéki palotában lebzselt, megtudta, hogy Thénardier vizsgálati fogságban van. Marius minden hétfőn öt francot adott át a börtönfelügyelőnek Thénardier számára.

Marius, mikor már elfogyott a pénze, az öt francokat Courfeyractól kérte kölcsön. Életében ezúttal történt először, hogy pénzt kért kölcsön. E szabályosan ismétlődő ötfrancos összegek épp oly rejtélyesek voltak Courfeyrac előtt, a ki adta, mint Thénardier előtt, a ki kapta azokat. Mire kellhet ez a pénz? — törte a fejét Courfeyrac. — Honnan jöhet ez a pénz? — kérdezte magában Thénardier.

Marius egyébiránt roppant szomorú volt. Minden újra visszamerült a sötétségbe. Immár megint mit se látott; élete felett újra összecsapott az a rejtelem, melyben tapogatódzva bolyongott. Egy pillanatra megint közelről

látta az ifjú leányt, a kit szeretett, az aggastyánt, a ki apjának látszott, e két ismeretlent, a ki egyedül érdekelte és a ki egyedüli reménysége volt ezen a világon és abban a pillanatban, mikor azt hitte: megvannak, — egy szélroham elsodorta ez árnyakat. A bizonyosságnak és igazságnak egyetlen szikrája se pattant ki az oly szörnyű összeütközésből. Semmiféle hozzávetés se volt lehetséges. Most azt a nevet se tudta, melyet addig tudni vélt. Annyi kétségtelen, hogy a leányt nem hívják Ursulának. A Pacsirta szó pedig csak beczéző név. És mit véljen az öregről? Csakugyan a rendőrség elől rejtőzködik? Mariusnak eszébe jutott az őszhajú munkás, a kit az invalidusok palotája környékén látott. Immár valószínűvé vált, hogy e munkás és Leblanc úr egy és ugyanaz az ember. Tehát álruhát öltött? Magaviselete hősies volt, de egyszersmind kétértelmű is. Miért nem kiáltott segítségért? Miért menekült el? Apja volt-e a fiatal leánynak vagy nem? Végül pedig csakugyan az az ember volt-e, a kit Thénardier felismerni vélt? Vajjon nem tévedt-e Thénardier? Megannyi kérdés, melyre nincsen válasz. Igaz, hogy mindez mivel sem csökkentette a Luxembourg-kertben látott ifjú leány angyali varázsát. Rettenetes állapot! Mariusnak szenvedély égett a szívében és szeme előtt vak sötétség terjengett. Valami taszította, vonzotta és meg sem mozdulhatott. Minden elmosódott előtte, kivéve a szerelmet. És a szerelemben is elvesztette az ösztön tájékoztatásait és a hirtelen megvilágosodásokat. E láng, mely éget bennünket, rendszerint kissé világít is és némi hasznos fényt hint kifelé. Marius már nem hallotta a szenvedély e fojtott hangú tanácsait. Sohasem mondta magában: Hátha ide mennék? Hátha ezt próbálnám? Az, a kit már nem nevezhetett Ursulának, bizonyára volt valahol; de Mariust semmi se figyelmeztette, merre kell keresnie? Egész életét most már ez fejezte ki: feltétlen bizonytalanság — áthathatlan ködben. Az ifjú leányt viszontlátni — minden vágya erre irányult, de semmi reménye se volt már reá.

Betetőzésül újra beköszöntött a nyomorúság. Marius egész közelről érezte maga mögött e jeges fuvallatot. Kínlódó töprengései között — és már régóta — megszakította a munka folyamatosságát és semmi se oly vesze-

delmes, mint megszakítani a munkát; az ember leszokik róla. Oly könnyű e leszokás, mint a mily nehéz az újból való reászokás.

Bizonyos mennyiség jó az ábrándozásból, mint a hogy hasznos a mérsékelt mennyiségű csillapító szer. Elaltatja a munkában levő értelem — néha nehéz — lázát és az elmében valami lágy és friss párázatot kelt, a mi legömbölyíti a tiszta gondolat nagyon is éles körvonalait, kitölti az itt-ott mutatkozó hiányokat és közöket, összeköti az egyes részeket és letompítja az eszmék szögleteit. Azonban túlságos sok ábrándozás alámerít és fulladást idéz elő. Jaj az elmével dolgozónak, ha gondolatát egészen lehullani engedi az ábrándozásba! Azt hiszi, hogy könnyű lesz újra felszállania és azt mondja magában, hogy utóvégre mindegy. Tévedés!

A gondolkozás az értelem fáradalma; az ábrándozás a gyönyöre. A gondolkozást az ábrándozással helyettesíteni annyit jelent, mint valamely mérget összetéveszteni a táplálékkal.

Marius, emlékezhetünk reá, így kezdte. Azután jött a szenvedély és beteljesítette, hogy belesodródjék a tárgytalan és feneketlen álmokba. Olyan állapot ez, a mikor az ember csak merengeni távozik hazulról. Henyélő erőfeszítés. Zajló és álló örvény. És a mily mértékben kevesbedik a munka: nőnek a szükségletek. Ez törvény. Az álmadozásba merült ember természetszerűleg pazarló és puha; az elernyedt elme nem tudja szoros zabolán tartani az életet. Van ebben az életmódban jó is, a mi vegyül a roszszal, mert ha az elpuhulás gyászos is: a nagylelkűség jó és üdvös. Azonban a nagylelkű és nemes szegény, a ki nem dolgozik, el van veszve. A segélyforrások kiapadnak és a szükségletek feldagadnak.

Végzetes lejtő, melyen a legbecsületesebbek és legszilárdabbak épp úgy lesiklanak, mint a leggyöngébbek és a legvétkesebbek és a mely e két verem egyikénél végződik: vagy az öngyilkosságnál vagy a bűnnél.

A ki sokáig csak azért távozik hazulról, hogy merengeni menjen, egyszer aztán azért fog távozni, hogy a vízbe vesse magát.

A túlságba menő merengés szüli az Escousse-okat és a Lebras-kat.

Marius lassú léptekkel haladt lefelé e lejtőn, tekintetét arra szegezve, a kit már nem látott. A mit itt leírunk, különösnek tűnik fel, de mindazonáltal igaz. A távollevő lény emléke felgyulad a szív sötétjében; minél inkább eltűnt az illető, az emlék annál jobban ragyog; csillag a belső éjszakában. Ő, ő volt Marius minden gondolata. Másra se gondolt, csak ő reá! Homályosan érezte, hogy régi ruhája lehetetlen ruhává válik és új kabátja ócska kabát lett, ingei elszakadoznak, kalapja kopott, csizmája elvásik, életét elnyűvi és azt mondta magában: Csak egyszer láthatnám még, mielőtt meghalok!

Egy kedves gondolat azonban megmaradt neki. Az, hogy Ő szerette őt, tekintete megmondta neki, hogy nem tudja ugyan a nevét, de ismeri a lelkét és hogy talán a hol van, bárhol legyen is az a rejtelmes hely, még mindig szereti. Ki tudja, nem gondol-e ő is ugyanúgy Mariusra, mint Marius ő reá? Néha, azokban a megmagyarázhatatlan órákban, a minőkből minden szerelmes szívnek kijut, mikor csak fájdalomra van oka és egyszerre mégis az öröm rezgése fut át rajta, azt mondta magában: az ő gondolatai értek el hozzám! — Azután hozzátette: Talán az én gondolataim is eljutnak hozzá.

Ez a képzelgés, noha utána egy pillanat múlva már tagadólag rázta a fejét, oly sugarakat vetett a lelkébe, melyek hasonlítottak a reménységhez. Néha-néha, különösen abban az alkonyi órban, mely leginkább szomorúvá teszi a merengőket, papirra tette a legtisztább, a legszemélytelenebb, a legeszményibb álmadozásokat, a minőkkel a szerelem eltöltötte a szívét. Ezt úgy nevezte, hogy „neki ír".

Nem kell hinnünk, hogy elméje tévelygővé vált. Ellenkezőleg. Elvesztette a munkaképességet és azt az erőt, hogy szilárdan haladjon valamely meghatározott czél felé; de sohasem látott ily tisztán és szabatosan. Marius, bár sajátságos, nyugodt és valóságos világosságban látta, hogy mi történik körülötte, tekintetét nem kerülték el még a legközömbösebb emberek és tények se; mindenről találót mondott — valami becsületes szomorúsággal és

ártatlan önzetlenséggel. Itélőképessége, mely szinte elszakadt a reménységtől, a magasba szállt és ott lebegett.

Ebben a lelkiállapotban semmi se kerülte el a figyelmét, semmi se tévesztette meg és minden pillanatban az élet, az emberiség, a sors fenekére látott. Szerencsés még a kínok között is, a kinek Isten méltó lelket adott a szerelemhez és a balsorshoz! A ki nem látta a világ dolgait és az emberek szívét e kettős világításnál, az nem látott semmi igazat és nem tud semmit.

A lélek, mely szeret és szenved, felmagasztosul.

Egyébiránt nap napra következett és nem jelentkezett semmi ujság. Éppen csak hogy Mariusnak úgy tetszett: a sötét tér, melyet még be kell futnia, minden pillanattal jobban és jobban összehúzódik. Már tisztán vélte láthatni a feneketlen mélység szélét.

— Hogyan! — ismételgette magában, — hát nem fogom előbb még viszontlátni?

Ha az ember végighalad a Saint-Jacques-utczán, oldalvást hagyja a vámsorompót és egy darabig balra megy a régi belső boulevardon, át a Santé-utczán és a Glacièren, kevéssel a kis Gobelins-patak előtt valami mezőforma térségre jut, Páris hosszú és egyhangú boulevard-övezetében az egyetlen helyre, hol Ruisdaelnek kedve támadna leülni.

Valami kellemessége van e térségnek. Zöld mező, melyet száradó és a szélben ide-oda lebegő ruhákkal teleaggatott, kifeszített kötelek szelnek át, egy régi, XIII. Lajos korából való, padlásablakokkal bizarr mód átlyukasztott nagytetejű major, melyet zöldséges kert vesz körül, megrongált fakerítések, a nyárfák között kis patak, nők, kaczagás, hangos beszéd; a láthatáron a Pantheon, a Sourd-Muets fája, a sötétlő, nyomott, fantasztikus, mulatságos és nagyszerű Val-deGrâce, a háttérben pedig Notre-Dame tornyainak szigorú négyszöge.

Minthogy a hely megérdemli a fölkeresést, senki se jár oda. Alig hogy negyedóránkint egy-egy kocsi döczög át rajta.

Történt egy ízben, hogy Marius magányos sétája közben idevetődött e patak mellé. Ezen a napon ritka tünemény volt látható e boulevardon: egy járókelő.

Marius meglepetve a helynek szinte vad bájától, megkérdezte e járókelőt: — Hogy hívják ezt a helyet?

— Ez a pacsirta-mező, — felelt az.

És hozzátette: — Itt ölte meg Ulbach az ivry-i pásztorleányt.

A „pacsirta" szó után azonban Marius már mitsem hallott. Az ábrándozó kedélyállapotban levőknél előfordúl, hogy valamely szó hallatára hirtelen megdermedés vesz rajtuk erőt. Egész gondolatviláguk egy eszme körül sűrűsödik össze és képtelenek bármi másnak észrevevésére. Pacsirta, — ez volt a név, melylyel Marius búskomolyságának mélységében az Ursula nevet helyettesítette. — Lám, — szólt magában azzal az elborult ámulással, mely a lélek ily titkzatos elmerültségét jellemzi, — ez az ő mezeje. Itt fogom megtudni, hol lakik.

Badar gondolat volt, de nem tudott neki ellenállani.

És ettől fogva minden nap ott volt a pacsirta-mezőn.

II.

Bűn-csirázás a börtön tenyészetében.

Javert diadala, melyet a Gorbeau-házban aratott, teljesnek látszott, de nem volt az.

Először is, és ez bántotta legjobban, Javert nem ejtette foglyul a foglyot. A gyilkosság tárgya, a ki menekül, gyanúsabb, mint a gyilkos és valószínűnek tűnt fel, hogy ez az ember, a ki oly becses zsákmány volt a banditáknak, nem kevésbbé lett volna jó fogás a hatóságnak.

Aztán Montparnasse se került hurokra.

Más alkalomra kellett várni, hogy ezt „az ördög gavallérjá"-t elcsíphessék. Montparnasse ugyanis találkozott Eponinenel, a ki lesben állott a boulevard fái alatt és elvitte magával, mert inkább akarta Némorin szerepét játszani a leánynyal, mint Schinderhannesét az apával. Ugyancsak jól tette. Szabadon maradt. A mi Eponinet illeti, Javert hamarosan megcsípette; de az csak közepes vigasztalás volt. Eponine odakerült, a hol Azelma már várta: a Madelonnettes-börtönbe.

Végül, miközben a Gorbeau-házból a börtön felé

tartottak, az egyik fő gazember: Claquesous is elveszett. Senki se tudta, miként történhetett ez, a rendőrök „meg nem foghatták a dolgot", füstté változott, kisiklott a bilincsekből, kifolyt a kocsi hasadékai között, elpárolgott: csak annyit tudtak, hogy mikor odaértek a börtönhöz, Claquesous nem volt sehol. Vagy tündérek vagy rendőrök segítették. Mert hát Claquesous elolvadt a sötétben, mint hópehely a vízben. Vagy titkos összeköttetésben volt a rendőrökkel? Odatartozott a zavar és a rend kettős találmányához? Egyaránt kerületében volt a támadásnak és a megtorlásnak? Afféle sphinx volt, a kinek elülső karmai a bűnbe, a hátulsók a hatóságba kapaszkodtak? Javert nem fogadta el az ilyen lehetőségeket és tiltakozott volna e megalkuvás ellen; de az osztályban más felügyelők is voltak, a kik, noha alája tartoztak, talán jobban be voltak avatva a rendőrfőnökség titkaiba és Claquesous oly gonosztevő volt, hogy kitünő kémszolgálatokat teljesíthetett. Ha valaki ennyire benső összeköttetésben van az éjszaka üzelmeivel, az nagyon előnyös a zsiványkodás és még előnyösebb a rendőrség szempontjából. Vannak ilyen kétélű gazemberek. Bárhogy volt is azonban, Claquesous nem került meg. Javert inkább bosszankodott, semmint csodálkozott rajta.

A mi Mariust illeti, „ezt a nyám-nyám ügyvédet, a ki alkalmasint megijedt" és a kinek Javert elfeledte a nevét, — vele Javert nem sokat törődött. Különben is, ügyvédet mindig meg lehet találni. Azonban csakugyan ügyvéd volt-e?

A vizsgálat megkezdődött.

A vizsgálóbíró czélszerűnek vélte, hogy a Patron-Minette banda egyik tagját ne tétesse magánzárkába, mert arra számított, hogy majd fecsegni fog. Választása Brujont, a Petit-Banquier-utczai torzonborzhajút érte. A Charlemagne-udvarba lökték és az őrök folyton szemmel tartották.

E név: Brujon, — emlékezetes a börtön épületében. Az új-épületnek nevezett undorító udvarban, melyet hivatalosan Saint-Bernard udvarnak, a tolvajok nyelvén pedig oroszlánveremnek neveznek, azon a töredezett vakolatú és maszatos falon, mely baloldalt a tető magassá-

gáig nyúlva húzódik, egy régi, berozsdásodott vasajtó mellett, mely a palotának most hálóteremmé változtatott egykori kápolnájába vezet, még vagy tizenkét év előtt szöggel otrombán a kőbe karczolt toronyféle ábrázolást lehetett látni és felette ezt az írást:

BRUJON, 1811.

Az 1811-iki Brujon apja volt az 1832-iki Brujonnak. Ez utóbbi, kit a Gorbeau-házbeli tőrvetésnél csak homályosan lehetett látni, nagyon ravasz és nagyon ügyes ficzkó volt, de állandóan megriadtnak és szomorkodónak látszott. A vizsgálóbíró éppen e riadt arczkifejezés miatt választotta őt, hasznosabbnak vélve, ha az udvarban, semmint ha az egyes zárkában tartja.

A tolvajok nem szünetelnek csak azért, mert az igazságszolgáltatás kezei között vannak. Az ily csekélység még nem feszélyezi őket. Hogy valamely bűnért börtönben vannak, az nem akadályozza, hogy másikba kezdjenek. Úgy vannak, akár a művészek, a kik kiállítottak a tárlaton és új festményen dolgoznak a műteremben.

Brujon úgy látszott, mint a kit ámulásba ejt a börtön. Néha órák hosszat állt az udvarban, a kantinos ablaka mellett, mintegy reácsodálkozva a kantinos piszkos árjegyzékére, mely azzal kezdődött: hogy *fokhagyma hatvankét centimes,* és azzal végződött: *szivar öt centimes.* Máskor meg azzal töltötte az időt, hogy fogait vaczogtatva egész testében reszketett, azt mondogatta, hogy lázas és egyre tudakolta, nem üresedett-e meg a lázas betegek szobájában levő huszonnyolcz ágy közül az egyik?

Egyszerre csak, 1832 februárjának vége felé, kitudódott, hogy Brujon, ez az álomszuszék, a házbeli cseléd útján nem a maga, hanem három pajtása neve alatt három különböző üzenetet menesztett, a mi összesen ötven sousjába került, oly óriási összegbe, hogy felkeltette a börtönfelügyelő gyanúját.

Utána jártak a dolognak és a foglyok társalgó-termében kifüggesztett tartásdíj-árszabály segítségével megállapították, hogy az ötven sous a következőképp

oszlott meg: három üzenet, — egy a Pantheon környékére, tíz sous; egy Val-de-Graceba, tizenöt sous és egy a grenellei vámsorompóhoz, huszonöt sous. Ez utóbbi volt a legdrágább az egész árszabályban. Már pedig éppen a Pantheon mellett, továbbá Val-de-Graceban és a granellei sorompónál volt a búvóhelye három hírhedt kültelki csavargónak: Kruideniersnek, a kit másnéven Bizarronak is hívták, Glorieuxnek, a ki kiszabadult gályarab volt és Barre-Carrosse-nak, a kire ez a dolog újra reáirányította a rendőrség figyelmét. Úgy vélték, ez a három ember czinkostársa a Patron-Minette-nek, melynek két fő tagja: Babet és Gueulemer már zár alá került. Azt gyanították, hogy Brujon üzenetei, melyek nem házszám alá voltak czímezve, hanem olyan embereknek szóltak, kik az utczán várakoztak a küldönczre, valami gaztett előkészítésére vonatkoznak. Voltak még más gyanújelek is, úgy, hogy a három csavargót letartóztatták és azt hitték, ezzel meghiusították Brujon tervét.

Körülbelül egy héttel ezek után egy éjszaka az egyik őr, a ki körjárata közben bepillantott az Új-épület hálótermébe, épp a mikor őrjegyét bele akarta dobni az erre szolgáló szekrénybe, — ez volt az ellenőrzés módja, hogy az őrök pontosan teljesítik szolgálatukat; minden órában egy-egy ilyen jegynek kellett a hálótermek ajtajára szegezett szekrényekbe hullania, — az ajtórésen át meglátta, hogy Brujon fennül az ágyában és az éjjeli mécses világánál ír valamit. Az őr belépett, Brujont egy hónapra szigorított magánzárkába tették, de a mit írt, nem tudták megkeríteni. A rendőrség nem is tudott meg belőle semmit.

Bizonyos azonban, hogy másnap a Charlemagne-udvarból egy „postát" hajítottak az „oroszlánverem"-be, át az ötemeletes épületen, mely a két udvart elválasztja.

A foglyok „posta" alatt jól megkeményített kenyérgolyót értenek, a mit *Irlandba* menesztenek, vagyis valamely börtön tetőjén át egyik udvarból a másikba. Az elnevezés magyarázata: Anglián át; egyik földterületről a másikra; *Irlandba.* A golyó leesik az udvarba. A ki fölveszi, szétmorzsolja és czédulát talál benne, mely az udvar valamelyik foglyának szól. Ha fogoly találja meg

az üzenetet, eljuttatja rendeltetési helyére; ha pedig valamelyik őr vagy egyike azoknak a foglyoknak, a kik titokban a rendőrség zsoldjában állanak és a kiket a börtönökben birkáknak, a bagnoban rókáknak neveznek, a czédula a felvigyázóhoz kerül és átszolgáltatják a rendőrségnek.

Ezúttal a posta eljutott ahhoz, a kinek szólt, noha a czímzett magánzárkába volt csukva. Ez pedig nem volt más, mint Babet, egyike a Patron-Minette négy főnökének.

A posta kis összecsavart papirdarabot tartalmazott, melyre csak ez a két sor volt írva:

Babet. A Plumet-utczában lehetne valamit csinálni. Rácsos kert.

Ez volt az, a mit Brujon akkor éjjel írt.

A motozók minden őrködése mellett is Babet talált módot, hogy az írást a börtönből eljuttassa a Salpetrièrebe, egy „barátnő"-jéhez, a ki ott volt fogva. E leány ismét tovább juttatta a czédulát egy másik nőhöz, valami Magnon nevezetűhöz, a kit a rendőrség már nagyon szemmel tartott, de még nem csípett meg. Ez a Magnon, kinek az olvasó már találkozott a nevével, összeköttetésben volt Thénardierékkel, a minek részletezésére később fogunk sort keríteni, és az által, hogy meglátogatta Eponinet, összekötő hídul szolgálhatott a Salpetrière és a Madelonnettes-börtön között.

Éppen ekkor történt, hogy mert a Thénardier ellen indított vizsgálat semmi bizonyítékot se szolgáltatott leányai ellen, Eponinet és Azelmát szabadon bocsátották.

A hogy Eponine kijött, Magnon, a ki a börtön kapujánál várta, átadta neki az üzenetet, melyet Brujon Babetnek írt és megbízta, *puhatolja* ki a dolgot.

Eponine elment a Plumet-utczába, reáismert a rácsos kertre, megfigyelte a házat, leskelődött és néhány nap múlva egy darab kétszersültet vitt Magnonnak, ki a Clocheperce-utczában lakott és a ki a kétszersültet átadta Babet szeretőjének a Salpêtrièreben. A börtönök sötét symbolismusában a kétszersült annyit jelent, hogy: semmi.

Így aztán, mikor nem egészen egy hét múlva Babet,

kihallgatásra menet a börtön folyósóján találkozott Brujonnal, a ki kihallgatásról jött és megszólította Babet-t: — Nos, mi ujság a P.-utczában? — Babet csak ennyit felelt: — Kétszersült.

Ekképp vetélődött el az a bűnmagzat, melyet Brujon a börtönben akart életre segíteni.

Ez elvetélésnek mindazonáltal voltak következményei, csakhogy egész mások, mint a hogy Brujon tervezte. Meg fogjuk látni.

Gyakran, mikor azt hiszi az ember, hogy csomóra köt egy fonalat, tulajdonképpen megold egy másikat.

III.

Mabeuf apó látománya.

Marius már senkihez se járt, néha azonban megesett, hogy találkozott Mabeuf apóval.

Mialatt Marius lassan lefelé haladt azokon a gyászos fokokon, melyeket a földalatti barlangok lépcsőjének lehet nevezni és a melyek világosságtalan helyekre vezetnek, hol az ember maga felett hallja lépdelni a szerencséseket, — Mabeuf úr is szállt lefelé.

A *Cauteretz flórá*-ja immár egyáltalában nem kelt. Az indigóval való kisérletezés kudarczczal végződött az austerlitzi kis kertben, melynek nem volt elég napja. Mabeuf úr csak néhány olyan ritka növényt tudott tenyészteni benne, mely szereti a nedvességet és az árnyékot. Mindamellett nem csüggedt. A Jardin-des-Plantesban kapott egy kis jó napos zúgot, hogy ott „saját költségére“ kisérletezzék az indigó-termesztéssel. Hogy ezt megtehesse, elzálogosította *Cauteretz flórá*-jának rézmetszeteit. Reggelijét két tojásra apasztotta és ebből is az egyiket öreg szolgálójának hagyta, a kinek már ötnegyed év óta maradt adós a fizetéssel. És gyakran ez a reggeli volt egész napi étkezése. Már nem hangzott gyermeki nevetése, mogorva lett és nem fogadott látogatásokat. Marius jól cselekedett, hogy eszébe se jutott ellátogatni hozzá. Néha, abban az időtájban, mikor Mabeuf úr a Jardin-des-Plantesba ment, az aggastyán és a

fiatal ember összetalálkoztak a L'Hôpital-boulevardon. Nem szóltak egymáshoz, csak szomorúan bólintottak a fejükkel. Szivettépő, hogy van pillanat, a mikor a nyomorúság szétold. Barátok voltak; közömbös járókelők lettek.

Royol könyvkereskedő meghalt. Mabeuf úr már csak könyveit, kertjét és indigóját ismerte; ez volt a három forma, melyet számára a boldogság, a gyönyörűség és a reménység magára öltött. Ez elég volt, hogy éljen. Ezt mondogatta magában: — Ha majd elkészülök kék golyóimmal, gazdag leszek, rézmetszeteimet kiváltom a zálogházból, síppal, dobveréssel, az ujságokban való hirdetéssel újra kelendőséget szerzek könyvemnek és elmegyek, már tudom hova, hogy megvásároljam Pierre de Médine *L'Art de naviguer*-jének egy 1559-ből való fametszetes példányát. — Addig is egész nap az indigóval vesződött, este pedig hazatért, hogy megöntözze kertjét és olvasgassa könyveit. Mabeuf úr ekkoriban már nagyon közel járt a nyolczvanadik évhez.

Egy este különös látománya volt.

Még egészen világos volt, a mikor hazatért. Plutarque anyó, kinek egészsége egyre rosszabbá vált, beteg volt és már lefeküdt. Mabeuf úr ebédje egy darab csontból állott, melyen még volt egy kevés hús, megevett egy darabka kenyeret, melyet a konyhaasztalon talált, aztán kiült a sarokkőre, mely kertjében pad gyanánt szolgált.

E pad mellett, mint a hogy régi gyümölcsösökben szokott lenni, léczből és korhadt deszkákból összetákolt alkotmány állott, mely lent nyúlketrecz, fent pedig gyümölcsaszaló volt. A ketreczben nem volt már egyetlen nyúl se, de a gyümölcsaszalóban még akadt néhány alma. Maradványa a télire való készletnek.

Mabeuf úr felrakta szemüvegét és lapozgatni meg olvasgatni kezdett két könyvet, melyek szenvedélyesen érdekelték, sőt — a mi korát tekintve, sokkal komolyabb dolog, — roppant mód foglalkoztatták. Természetes félénksége bizonyos mértékben hajlamossá tette a babonás hiedelmek elfogadására. Az egyik könyv Delancre elnök híres értekezése volt *A démonok állhatatlanságáról*, a

másik pedig Mutor de la Rubaudière negyedrét műve: *A vauverti ördögök és a bièvrei gobelinek.* Ez utóbbi könyv annál inkább érdekelte, mert kertje szintén azokhoz a helyekhez tartozott, hol ezek a gobelinek valamikor kisértettek. Az alkony kezdte halványítani a fent, és sötétségbe meríteni a lent levő dolgokat. Miközben olvasott, Mabeuf úr tekintete le-lesiklott a kezében tartott könyv lapjairól és növényeit nézte, köztük egy remek rhododendront, mely egyik vigasza volt. Négy tikkasztó szeles nap után volt, a melyeken nem esett egy csepp se; a szárak meghajoltak, a bimbók lekonyulva lógtak, a levelek hulldogáltak, — öntözni kellett volna és a rhododendron halálosan szomorúnak látszott. Mabeuf apó is azok közé tartozott, a kik a növényekben lelket látnak. Az aggastyán egész nap az indigó-ágyon dolgozott, odáig volt a fáradtságtól, mindazonáltal felállt, könyvét letette a padra és meggörnyedten, ingadozó lépésekkel odament a kúthoz, de a mikor megfogta a lánczot, még annyi ereje se volt, hogy kiakaszthatta volna. Megfordult és szorongó pillantással nézett fel az égre, melyen sokasodtak a csillagok.

Derűs est volt, olyan, a mely valami mondhatatlan gyászos és örökkévaló örömmel nyomja le az ember fájdalmát. Az éj épp oly száraznak igérkezett, mint a milyen a nappal volt.

— Mindenütt csak csillagok, — gondolta az aggastyán. — Sehol egy csipet felhő se! Egy csepp eső se!

És feje, melyet egy pillanatra fölemelt, visszahanyatlott a mellére.

Újra fölemelte és megint az égre nézett, miközben azt mondta:

— Csak egy csepp harmatot! Kegyelem!

Ismét megkísérelte, hogy kiakaszsza a vízmérő lánczot, de nem tudta.

E pillanatban hangot hallott, mely így szólt:

— Mabeuf apó, akarja, hogy megöntözzem a kertjét?

És ugyanekkor a sövényből oly nesz hallatszott, mintha valami vad bujnék át rajta és a bokrok közül egy magastermetű, sovány leány-féle lépett ki, a ki megállt

Mabeuf úr előtt és merészen az arczába nézett. Nem annyira emberi teremtésnek, mint inkább az alkonyatból kibontakozó árnyalaknak látszott.

Még mielőtt Mabeuf apó, ki félős természetű volt és, mint már mondtuk, hamar meg szokott ijedni, csak egyetlen hangot is válaszolhatott volna, a jelenés, kinek mozdulatai valami bizarr hirtelenkedéssel következtek egymásra a homályban, kiakasztotta a lánczot, megmerítette és fölhúzta a vedret, megtöltötte az öntözőt és a jámbor öreg láthatta, a mint mezitláb és rongyos szoknyában ide-oda szaladgál a virágok között és életet oszt maga körül. A levelekre hulló cseppek suhogása elragadtatással töltötte be Mabeuf apó lelkét. Úgy tetszett neki, hogy a rhododendron most már boldog.

Mikor az első veder víz elfogyott, a leány még egyet, majd ismét még egyet merített. Megöntözte az egész kertet.

A hogy így jött-ment az ösvényeken, fekete alakjával, hosszú karjairól lefüggő kifoszlott kendőjével, olybá tűnt fel, mint valami nagy denevér.

Mikor végzett az öntözéssel, Mabeuf apó könyelt szemmel odalépett hozzá és kezét a homlokára tette.

— Isten meg fogja áldani, — mondá. — Maga igazi angyal, mert gondját viseli a virágnak.

— Dehogy, — felelt a leány. — Én igazi ördög vagyok, de hát nem törődöm vele.

Az aggastyán, a nélkül, hogy bevárta és meghallotta volna e feleletet, fölkiáltott:

— Mily kár, hogy szegény, szerencsétlen ember vagyok és nem jutalmazhatom meg.

— De igen, megjutalmazhat, — szólt a leány.

— Mivel?

— Ha megmondja, hol lakik Marius úr.

Az aggastyán nem értette meg.

— Micsoda Marius úr?

Felnézett üveges szemével és úgy látszott, mintha valami szertefoszlott képet keresne.

— Egy fiatal ember, a ki valamikor ide szokott jönni.

Mabeuf úr tovább kotorászott emlékezetében.

— Ah! igen, — kiáltott fel, — már tudom, kit gondol. Várjon csak! Marius úr . . . báró Pontmercy Marius úr, ugy-e? Lakik . . . azaz hogy már nem lakik . . . Igazán, nem tudom, hol lakik.

Lehajolt, hogy felegyenesítse a rhododendron egyik szárát, de azért folytatta:

— Igen, most már emlékszem. Gyakran látom a boulevardon, a mint a Glacière felé megy. Croulebarbeutcza. A pacsirta-mező. Arrafelé keresse. Bizonyára megtalálja.

Mikor újra fölegyenesedett, már senkit se látott, a leány eltűnt.

Mabeuf úr határozottan valamelyes félelmet érzett.

— Igazán, — gondolta magában, — ha a kert nem lenne megöntözve, azt hinném, hogy valami kisértet volt.

Egy órával utóbb, mikor már ágyban feküdt, újra eszébe jutott a dolog és elalvófélben, abban a zavaros perczben, mikor a gondolat, hasonlatosan a mesebeli madárhoz, mely hallá változik, hogy átúszszék a tengeren, lassanként az álom formáját ölti magára, hogy átjárja az alvást, így szólt magában:

— Ez a dolog nagyon hasonlít azokhoz, a miket Rubaudière a gobelinekről beszél. Nem volt ez is olyan manóféle?

IV.

Marius látománya.

Néhány nappal azután, hogy Mabeuf apónál kisértet járt, egy délelőtt — hétfő volt, az a nap, melyen Marius a Courfeyractól kölcsönzött öt francot el szokta vinni Thénardiernek, — Marius zsebébe tette ezt az öt francost és mielőtt a börtönhöz vitte volna, elment „kissé sétálni". abban a reményben, hogy így aztán, a mikor majd hazatér, fog tudni dolgozni. Egyébiránt ez folyton így volt. Mihelyt felkelt, odaült egy könyv meg egy lap papir elé, hogy nyélbeüssön valami fordítást; abban az időben egy nevezetes német veszekedést, Gans és Savigny vitáját kellett volna francziára fordítania; fogta Savignyt, fogta

Gansot, elolvasott négy sort, megpróbált írni, nem tudott, közte és a papirlap között csillagot látott, erre felkelt és azt mondta magában:

— Elmegyek. Egy kis járkálás majd helyrehoz.

És ment a pacsirta-mezőre.

Ott aztán még inkább látta a csillagot, mint azelőtt és még kevésbbé tudott Savignyre meg Gansra gondolni, mint bárhol.

Hazatért, megkísérelte, hogy folytassa munkáját, nem ment. Nem volt reá mód, hogy elméjében össze tudja kötni a szétszakadt fonalakat. Ekkor azt mondta magában:

— Holnap nem megyek el hazulról. Így nem tudok dolgozni.

És mindennap elment.

Sokkal inkább a pacsirta-mezőn, semmint Courfeyrac szállásán lakott. Igazi címe ez volt: Santé-boulevard, hetedik fa a Croulebarbe-utcza után.

E délelőtt elhagyta ezt a hetedik fát és leült a Gobelins-patak partjára. Vidám napsugár hatott át a szétárult és ragyogó zöld levelek között.

Marius *Reá* gondolt. És merengése, szemrehányássá változva, visszahullott önmagára. Fájó szívvel gondolt a henyeségre, a lélek megbénulására, mely elhatalmasodott rajta és arra az éjszakára, mely pillanatról-pillanatra sűrűbbé vált körülötte, úgy hogy már nem is látta a napot.

E határozatlan eszmék kínos vajúdásán át azonban, a mely még csak monolog sem volt, — annyira meggyöngült benne a cselekvő képesség, hogy már a kétségbeeséshez sem volt ereje — e mélabús elmerültségben is elértek hozzá a külvilág megérzései. Mögötte, alatta, a folyó két partján hallotta a mosónőket, a mint a ruhát sulykolták, fölötte, a lombok között madarak csicseregtek és énekeltek. Egyfelől a szabadság, a boldog gondatlanság, a szárnyas pihenés, másfelől a munka lármája. És sajátságos, a mi mély merengésbe ringatta, sőt majdnem elmélkedésre bírta: mind a két lárma jókedvű zaj volt.

Egyszerre nyomasztó elmerültségében ismerős hangot hallott, mely így szólt:

— No lám! Csakugyan itt van!

Felnézett és ráismert arra a szerencsétlen gyermekre, a ki egy reggel betoppant hozzá: az idősebbik Thénardier-leányra, Eponinere; most már tudta, hogy így hívják. Különös jelenség! A leány szegényebb formájú lett és megszépült, — két oly lépés, melyre képtelennek mondta volna az ember. Kettős haladás mutatkozott rajta: közelebb jutott a világossághoz is meg az inséghez is. Mezítláb volt és rongyokban, mint akkor, a mikor oly eltökélten belépett volt hozzá, csak csupán a rongyai azóta két hónappal öregebbek lettek; a lyukak nagyobbak, a czafatok piszkosabbak voltak. Ugyanaz a rekedt hang, ugyanaz a fénytelen, megbarnított homlok, ugyanaz a merész, ide-oda szaladgáló tekintet. Arczkifejezése csak annyiban változott a multhoz képest, hogy valami ijedtség és siránkozás látszott rajta, a mit a börtön átszenvedése ad hozzá a nyomorhoz.

Hajában szalma- és szénaszálak lógtak, nem úgy, mint Opheliának, a kit Hamlet őrülete őrültté tett, hanem azért, mert valami istálló padlásán hált.

És mindemellett is szép volt. Mily csillag vagy te, ifjúság!

Megállt Marius előtt. Fakó arczán valami kis öröm és valami olyas látszott, a mi mosolyhoz hasonlított.

— Tehát mégis csak megtaláltam! — szólalt meg végre. — Mabeuf apónak igaza volt, errefelé kellett jönnöm! Ha tudná, mennyit kerestem! Tudja, hogy hűvösön voltam? Tizenöt napig! De eleresztettek, mert semmit se tudtak reám bizonyítani, de meg különben is még nem vagyok beszámítható korban. Még két hónapom hiányzik. Oh! mennyit kerestem! Hat hét óta folyton. Hát kiköltözött?

— Igen, — felelt Marius.

— Értem. Persze, a miatt a dolog miatt. Kellemetlen eset. Kiköltözött. Hanem nézze, miért visel ilyen ócska kalapot? Az olyan fiatal embernek, mint ön, szép ruhákban kell járnia. Tudja, Marius úr, hogy Mabeuf apó önt, nem tudom miért, bárónak nevezi? Ugy-e, nem igaz, ön

nem báró? A bárók vén emberek, odajárnak a Luxembourg-kertbe, a palota elé, hol a legnaposabb és a *Quotidienne*-t olvassák, egy sousért. Egyszer vittem levelet egy ilyen báróhoz. Százévesnél is vénebb volt. Hanem mondja meg, hol lakik?

Marius nem felelt.

— Ah! — folytatta a leány, — lyuk van az ingén. Meg fogom foltozni.

Oly arczkifejezéssel, mely lassan mind borúsabbá vált, újra megszólalt:

— Úgy látom, nem igen van kedvére, hogy megint találkoztunk!

Marius hallgatott. Egy pillanatig a leány is csendben maradt, azután felkiáltott:

— Pedig, ha akarnám, kényszeríthetném önt, hogy örüljön e találkozásnak.

— Mivel? — kérdé Marius. — Mit akar ezzel mondani?

— Oh! azelőtt tegezett, — felelt a leány.

— Nos, hát mit akarsz ezzel mondani?

A leány ajkát harapdálta; habozni látszott, mintha belső kűzdelem folyna benne. Végre elhatározta magát.

— Nem bánom, annál rosszabb. Ön szomorúnak látszik, én pedig azt akarom, hogy jókedvű legyen. Azonban igérje meg, hogy jókedvű lesz. Azt akarom, hogy nevessen és azt mondja: Ah! helyes! Jól van! Szegény Marius úr! Tudja, azt igérte, hogy mindent megtesz, a mit kívánok...

— Igen! De beszélj már!

A leány mereven a szemébe nézett Mariusnak és szólt:

— Tudom a czímet.

Marius elsápadt. Minden vére a szívébe tódult.

— Micsoda czímet?

— Azt, a melyet ön tudni akart.

És mintha erőfeszítésébe kerülne, akadozva hozzátette:

— A czímet... hiszen tudja már, melyiket.

— Igen, — nyögte ki Marius.

— A kisasszony czímét!

E szavak után a leány mélyen felsóhajtott.

Marius felugrott helyéből és hevesen megragadta a leány kezét.

— Oh! igen! Vezess oda! Mondd meg! Kérj tőlem, a mit akarsz! Hol van?

— Jöjjön velem, — felelt a leány. — Nem tudom se az utczát, se a számot, a túlsó oldalon van, de a házra reátalálok. Odavezetem.

Visszahúzta a kezét és oly hangon, mely a megfigyelőt könnyekre indította volna, de a mámoros és elragadtatott Mariust nem is érintette, folytatta:

— Oh! most már örül!

Árnyék suhant át Marius homlokán. Megragadta Eponine karját:

— Esküdj meg valamire!

— Esküdni? — szólt a leány, — minek az? És, mit akar, mire esküdjem?

— Igérd meg. Éponine, esküdjél meg, hogy apádnak nem mondod meg a czímet.

A leány elámult arczczal fordult feléje.

— Eponine! Honnan tudja, hogy Eponinenak hívnak?

— Igérd meg, a mit mondtam.

A leány azonban úgy látszott, mintha nem hallaná.

— Ez kedves volt! Eponinenek nevezett!

Marius mindkét karjánál fogva megragadta.

— De hát felelj, az ég szerelmére! Figyelj reá, a mit mondok, esküdj meg, hogy nem mondod meg a czímet apádnak!

— Apámnak? — felelt Eponine. — Ah! persze, az apámnak! Legyen nyugodt. Lakat alatt ül. De meg különben is, törődöm is én az apámmal!

— Hát nem igéred meg? — kiáltott fel Marius.

— Ereszszen el már! — mondá a leány hangosan felnevetve, — hogy összeráz! Igen, igen, megigérem. Esküszöm! Bánom is én? Nem mondom meg a czímet apámnak. Nos, jól van? Igen?

— És másnak se? — folytatta Marius.

— Senkinek.

— Most pedig, — szólt Marius, — vezess oda.

— Most mindjárt?

— Most mindjárt.

— Jöjjön. — Oh! beh ragyog az arcza! — mondá a leány.

Néhány lépés után megállt.

— Nagyon is közelről követ, Marius úr. Hadd menjek én elől és ön úgy jöjjön utánam, hogy ne tűnjék fel. Nem való, hogy egy olyan derék fiatal embert, mint ön, olyan nővel lássanak, mint én vagyok.

Semmiféle nyelv se tudná kifejezni, mi minden volt ebben a *nő* szóban, a hogy ez a gyermek kiejtette.

Éponine vagy tíz lépés után újra megállt. Marius utólérte. A leány, a nélkül, hogy feléje fordulna, megszólította:

— Igaz, tudja, hogy ön igért nekem valamit?

Marius keresgélni kezdett a zsebében. Semmije se volt, csak az öt franc, a mit Thénardiernek szánt. Kivette és Éponine kezébe nyomta a pénzt.

A leány kinyitotta a kezét és földre ejtve a pénzdarabot, elborult arczczal szólt:

— Nem kell a pénze.

HARMADIK KÖNYV.

A Plumet-utczai ház.

I.

Az eldugott ház.

A múlt század közepe táján a párisi parlament egyik elnöke, a ki szeretőt tartott és el akarta dugni, — mert abban az időszakban a nagyurak mutogatták, a polgárok pedig eldugdosták szeretőiket, — a Faubourg Saint-Germainban, az elhagyott Blomet-utczában, melyet ma Plumet-utczának neveznek, egy „kis házikót“ építtetett, nem messze attól a helytől, melyet akkoriban *állat-viadal*-nak hívtak.

A ház egyemeletes pavillon volt. Két szoba a földszinten, két szoba az emeleten; lent konyha, fent női

szoba, a tető alatt padlás, a ház előtt kert, melyet magas rács kerített el az utczától. A kert körülbelül egy holdnyi lehetett. Az utczáról a járókelők csak ennyit láthattak; de a pavillon mögött szűk udvar nyúlt el és az udvar végén pincze fölé épített kétszobás kis ház állott, afféle búvóhely, mely alkalmas volt, hogy szükség esetén gyermek meg dajka rejtekhelyet találjon benne. E ház hátul egy titkos ajtón át hosszú, keskeny, kikövezett, fedetlen folyosóval közlekedett, mely két magas kőfal között, kitünően elrejtve, tekervényesen követte az ültetvényes ágyak hajlásait és egy másik rejtett ajtónál, a háztól majdnem félmérföldnyire, a Babylone-utcza szélénél végződött.

Az elnök úr ezen az ajtón szokott belépni, úgy, hogy még ha lesték és megfigyelték volna is, hogy az elnök naponta valami titkos helyre jár, még akkor se sejthették volna, hogy a Babylone-utczában való látogatás tulajdonképpen a Blomet-utczának szól. Hála egy csomó, ügyes földvásárlásnak, a leleményes elnök a saját területén, vagyis szinte minden ellenőrzés nélkül építtethette meg ezt a titkos utat. Később a folyosót szegélyező földet apró részekben eladogatta és a kik megvásárolták, azt hitték, hogy világító-falat látnak és sejtelmük se volt a hosszú kikövezett szalagról, mely virágágyaik és gyümölcsöseik között kígyózik. Csak a madarak tudtak a dologról. Valószínű, hogy a mult századbeli verebek ugyancsak sokat csiripeltek az elnök úrról.

A kőből épült és Watteau-stylusban bebutorozott, kivül szinte parókás, belül gyöngyházas pavillon, melyet háromszoros virágsövény vett körül, valami titkolódzó, kaczér és e mellett mégis ünnepélyes benyomást tett, mint a hogy ez a szerelmi szeszélyhez és a köztisztviselő méltóságához illik is.

E ház és a folyosó, mely ma már eltűnt, tizenöt évvel ezelőtt még megvolt. 1793-ban egy rézműves megvette a házat, hogy lebontassa, de mert nem tudta kifizetni az árát, csődbe jutott, úgy, hogy a ház legyőzte a rézművest. Ettől fogva a ház lakatlan maradt és lassan romladozni kezdett, mint minden olyan hajlék, melynek az ember jelenléte már nem ad életet. Még mindig a régi

butorokkal volt bebútorozva és 1810-től fogva az a tíztizenkét ember, a kit évenként a Plumet-utczán át vitt az útja, a rácsra kifüggesztve állandóan ott láthatta a megfakult és már alig olvasható írást, hogy a ház eladó, vagy kibérelhető.

A restauratio vége felé az arrajárók észrevették, hogy az írás eltünt, sőt az első emelet ablaktáblái nyitva vannak. Csakugyan, a háznak lakója akadt. Az ablakokon kis függönyök lógtak, — annak a jele, hogy nő van a házban.

1829 októberében jött egy meglett korú ember és kibérelte a házat, úgy, a hogy volt, beleértve természetesen a hátsó épületet és a Babylone-utczára szolgáló folyosót is. Kijavíttatta e sikátor mindkét titkos ajtaját. A házban, mint már említettük, körülbelül még megvolt az elnök régi butorzata; az új lakó kitataroztatott egyetmást, helyre pótoltatta, a mi hiányzott, rendbe hozatta az udvar kövezetét, a lépcsőt, a padozatot, az ablakokat és aztán egy fiatal leánynyal meg egy öreg szolgálóval minden zaj nélkül szinte inkább beosont, semmint beköltözött.

E lakó, ki oly csöndesen jött, Valjean János volt, a fiatal leány pedig Cosette. A szolgálót Toussaintnak hívták, vén leány volt, a kit Valjean János mentett ki a kórházból és a nyomorból, öreg, vidéki és dadogó teremtés, — három oly tulajdonság, mely Valjean Jánosnak éppen innyére volt. A házat Fauchelevent tőkepénzes néven vette bérbe. Mindabban, a mit a megelőzőkben elmondtunk, az olvasó bizonyára még hamarabb ráismert Valjean Jánosra, mint Thénardier.

Miért hagyta oda Valjean János a Kis-Picpus-zárdát? Mi történt?

Semmi se történt.

Emlékezhetünk reá, Valjean János boldog volt a kolostorban, oly boldog, hogy lelkiismerete végül is nyugtalankodni kezdett. Naponta látta Cosette-et, egyre jobban nőtt benne az apai érzés, egész lelkével rajta csüggött e gyermeken, azt mondta magában, hogy az övé, hogy senki se ragadhatja el tőle és ez mindig így fog tartani. Cosette bizonyosan apácza lesz, napról-napra

mindjobban közeledik ehhez, neki is a kolostor lesz a világegyetem, épp úgy, mint nevelőapjának, ő ott öregszik, a leány pedig ott fog felnőni, majd megöregedni, ő pedig meghalni, szóval — elragadó reménység! — nem fognak elválni. A hogy azonban ezt elgondolta, aggodalmai támadtak. Vallatóra fogta magát. Azt kérdezte magától, vajjon megilleti-e mind e boldogság? Vajjon nem egy másvalakinek a boldogsága adja-e meg az árát? Annak a gyermeknek a boldogsága, a kit elorzott és a kit ő, az aggastyán, ki akar fosztani. Elmondta magában, hogy e gyermeknek joga van megismerni az életet, mielőtt lemondana róla, és hogy előre és megkérdezés nélkül, azzal az ürügygyel, hogy megkíméljödik minden megpróbáltatástól, megvonni tőle minden örömet, felhasználni tudatlanságát és elszigeteltségét, hogy valamely mesterkélt hivatást fejleszszen benne: — ez annyi, mint elkorcsosítani egy emberi teremtést és hazudni Istennek. És ki tudja, ha majd egyszer tudatára jut ennek és sajnálni fogja, hogy apácza lett, nem fogja-e Cosette meggyűlölni öt érte? Ez utolsó, majdnem önző és a többinél kevésbbé hösies gondolatot nem tudta elviselni. Elhatározta, hogy odahagyja a kolostort.

Elhatározta; kétségbeesve ismerte be, hogy így kell cselekednie. Semmiféle ellenvetés se volt lehetséges. Az öt esztendő, a mit e falak között, a világból eltűnve töltött, szükségképpen eloszlatta és megsemmisítette a félelem minden elemét. Nyugodtan visszamehetett az emberek közé. Megöregedett és minden megváltozott. Ki ismerhetne reá? De meg, tekintve a legrosszabbat, a veszedelem csak őt fenyegette és nem volt joga kolostorra itélni Cosette-et csak azért, mert ő hagnora volt itélve. Különben is: mit nyom a veszedelem a kötelességgel szemben? És végül, semmi se tiltotta, hogy okosan viselkedjék és elővigyázatos legyen.

A mi Cosette nevelését illeti, ez körülbelül már be volt fejezve.

Valjean János, miután kész volt az elhatározással, már csak az alkalmat várta. Nem kellett sokáig várnia. Az öreg Fauchelevent meghalt.

Valjean János kihallgatásra jelentkezett a tiszte-

lendő főnöknőnél és elmondta neki, hogy fivére halálával egy kis örökség szállt reá, mely megengedi, hogy ezentúl ne kelljen dolgoznia, tehát kilép a kolostor szolgálatából és magával viszi leányát is. Minthogy azonban nem méltányos, hogy Cosette-et, a ki ilyesformán nem teszi le a fogadalmat, ingyen nevelték légyen, alázatosan kéri a tisztelendő főnöknőt, kegyeskedjék jóváhagyni, hogy az öt évért, a mit Cosette a kolostorban töltött, ötezer francot ajánlhasson fel a kolostornak.

Ekként távozott Valjean János az örök-imádás zárdájából.

Mikor a kolostorból kijött, maga vitte és senki másnak a kezére reá nem akarta bízni azt a kis ládikát, melynek kulcsát mindig magánál tartotta. E ládika, a belőle kiáradó balzsamillat miatt, felette izgatta Cosette kíváncsiságát.

Mondjuk el mindjárt itt, hogy e ládikától soha többé meg nem vált. Mindig szobájában tartotta. Ez volt az első és gyakran az egyetlen tárgy, a mit költözködéseiben magával vitt. Cosette kinevette érte és a ládikát csak úgy nevezte: *az elválaszthatatlan*. Azt is szokta mondani: — Féltékeny vagyok reá.

Valjean János egyébiránt csak mély szorongással jelent meg a szabad levegőn.

Felfedezte a Plumet-utczai házat és oda vette be magát. Most már a Fauchelevent Ultime nevet viselte.

Ugyanekkor két más lakást is bérelt Párisban, azért, hogy kevésbbé vonja magára a figyelmet, mint ha mindig ugyanabban a városrészben laknék, továbbá hogy a legkisebb nyugtalanító tünetre elbújhassék és ne legyen többé annyira segédeszközök híján, mint azon az éjszakán, mikor oly csodaszerüen menekült meg Javert kezei közül. E két lakás nagyon szegényes két hajlék volt, jó messze egymástól, az egyik a Ouest-, a másik a Homme-Armé-utczában.

Időről-időre hol a Homme-Armé-, hol a Ouest-utczában töltött egy hónapot vagy hat hetet, Cosettetel együtt, de a szolgáló nélkül. A takarítást a házmesterekkel végeztette és azt mondta, hogy Páris környékéről való tőkepénzes, a ki szállást tart a városban. E fenkölt

erényü férfiúnak három lakása volt Párisban, hogy megmenekülhessen a rendőrség elől.

II.

Valjean János nemzetőr.

Egyébiránt valójában a Plumet-utczában lakott, a hol az életmódját a következőképp rendezte be.

Cosette a szolgálóval együtt a pavillonban lakott. Övé volt a festett szekrényes nagy hálószoba, az arany gyürükkel diszített boudoir, az elnök szőnyeges és öblös karosszékkel butorozott szalonja; övé volt a kert is. Valjean János háromszínű, régi damaszk-mennyezetes ágyat állíttatott Cosette szobájába, a padlóra régi és szép perzsaszőnyeget terített, melyet a Figuier-Saint-Paul-utczában Gaucher anyónál vásárolt és hogy enyhítse a hatalmas ódon butorok szigorúságát, fiatal leányokhoz illő mindenféle derűs és kecses apróságokat, csecsebecse holmikat kevert hozzájuk: állványt, könyvtartót, aranyos kötésű könyveket, irókészletet, gyöngyházzal kirakott kis asztalkát, zománczos üvegeket, japáni porczellánból való mosdó-készletet. Hosszú, az ágy mennyezetéhez hasonló háromszínű damaszk-függönyök lógtak az emeleti ablakokban. A földszinti ablakok szőnyegfüggönyökkel voltak ellátva. Télen át Cosette kis háza lent és fent állandóan be volt fűtve. Maga Valjean János abban a házmester-lakás félében húzódott meg, mely az udvar végén állott és a melynek összes butorzata egy tábori ágy, egy puhafa asztal, két szalmaszék, egy vizes korsó meg egy deszkaállványon néhány könyv volt. Kedves ládikája az egyik sarokban állott; tüzet sohasem gyujtott. Cosette-tel együtt ebédelt, de neki fekete kenyér volt az asztalra készítve. Toussaintnek, mikor ez szolgálatát megkezdte, a következőket mondta:

— A ház ura a kisasszony.

— És ön, uram? — kérdé elámulva a szolgáló.

— Én több vagyok, semmint az úr a háznál, én az apa vagyok.

Cosette a zárdában megtanult gazdasszonykodni és most ő ügyelt a kiadásokra, melyek igen szerény összegeket tettek ki. Valjean János naponként karonfogta Cosette-et és elvitte sétálni. A Luxembourg-kertbe vezette, a legelhagyottabb fasorba, vasárnaponként pedig misére jártak, mindig a Saint-Jacques-du-Haut-Pas-templomba, mert ez nagyon messze volt. Minthogy a városrész, mely e templomhoz tartozik, nagyon szegény, Valjean János sok alamizsnát osztott ki és a szegények körülözönlötték a templomban, a mi indokolta Thénardier levelének címzését: *A Saint-Jacques-du-Haut-Pas-templomi jótevő úrnak.* Szívesen vitte magával Cosette-et szűkölködőket és betegeket látogatni. Senki idegen se lépett be a Plumet-utczai házba. Toussaint bevásárolta az élelmiszereket, vizet pedig maga Valjean János hozott egy közel a házhoz, a boulevardon levő kútról. A fát és a bort egy sziklákkal kibélelt, félig földalatti üregben tartották, mely a Babylone-utczai ajtó mellett volt vágva és a mely valamikor barlang gyanánt szolgált az elnök úrnak, mert a „hóbortok" és „kis házikók" korában nem volt szerelem barlang nélkül.

A Babylone-utczai kapura egy kis szekrényke volt erősítve levelek és újságok számára; de, miután a Plumet-utczai pavillon három lakója nem kapott se újságokat, se leveleket, a szekrény, mely valamikor szerelmi üzeneteket közvetített, már csak az adófizetési meghagyások és a nemzetőri jegyek befogadására szolgált. Mert Fauchelevent tőkepénzes úr tagja volt a nemzetőrségnek; ő sem maradhatott ki az 1831-iki szigorú összeírásból. A hatósági nyomozás, melyet ekkoriban felőle végeztek, a kis Picpus-zárdához vezetett, — áthatlan és szent felhőhöz, melyből Valjean János tiszteletet ébresztően bontakozott ki a kerületi hatóság szeme elé, tehát méltón, hogy őrszolgálatot teljesítsen.

Évente három-négyszer felöltötte egyenruháját és végezte a szolgálatot. Ezt egyébiránt nagyon szívesen tette, mert az egyenruha tökéletes álöltözék volt, mely elvegyítette a tömegbe és mégis magányosságban hagyta. Valjean János már hatvanéves volt, vagyis elérte a törvényes mentesség korát; de nem látszott több-

nek, mint ötvenévesnek és különben is nem volt kedve, hogy kivonja magát a szolgálat alól és megbosszantsa Lobau grófot. Születési bizonyítványa nem volt; nevét, valóságos kilétét, korát, mindent elrejtett és szívesen volt nemzetőr. Nagyravágyása abban tetőzött, hogy hasonló legyen a legközönségesebb adófizetőhöz. Ennek az embernek belül az angyal, kívül a nyárspolgár volt az eszményképe.

Mégis azonban jegyezzünk meg egy részletet. Valjean János, ha Cosette-tel sétálni ment, akként volt öltözve, mint már láttuk és meglehetősen olyannak látszott, mint valami öreg katonatiszt. Ha magányosan távozott hazulról, a mi rendszerint este történt, mindig munkászubbonyt és ehhez való nadrágot viselt, fején pedig sapka volt, mely elfedte az arczát. Elővigyázatosság volt-e ez vagy alázatosság? Mindkettő. Cosette már megszokta életmódjuk rejtélyeit és alig vette észre apjának különösségeit. A mi a szolgálót illeti, Toussaint hódolva tisztelte Valjean Jánost és mindent jónak talált, a mit tett. — Egy alkalommal a mészáros, megpillantva Valjean Jánost, megjegyezte Toussaint előtt: — Furcsa alak. — Szent ember, — felelt a szolgáló.

Úgy Valjean János, mint Cosette és Toussaint mindig csak a Babylone-utczai ajtón jöttek vagy mentek. Ha csak a rácson át nem látta meg őket az ember, sohasem gondolta volna, hogy a Plumet-utczában laknak. E rács ajtaja mindig zárva volt. Valjean János parlagon hagyta a kertet, hogy így még kevésbbé vonja oda a figyelmet.

Lehet azonban, hogy ezzel rosszul számított.

III.

Foliis ac frondibus.

A kert, mely már több mint félszázad óta magára volt hagyatva, valami rendkívüli és elbájoló lett. A negyven év előtti járókelők megálltak az utczán, hogy megbámúlják, a nélkül, hogy sejtenék, mily titkok lappanga-

nak az üde zöld tenyészet mögött. Nem egy ábrándozónak kalandozott át tekintete és gondolata a régi, rozsdásodó, csavarodásos vasrácson, melyet két oldalt két mohlepte oszlop szegett be és a mely fent kibetűzhetetlen arabeszkekkel volt ékesítve.

A kert egyik szegletében kőpad állott, arrább egy-két mohos szobor, a fal mellett korhadozó lugas-maradvány, egyébként pedig se fák, se pázsit; mindenütt gyom és burján. A kertészet búcsút vett ettől a kerttől és a természet visszatért beléje. Mindenfelé szabad burjánzás: — nagyszerű szerencse egy kis földzugolyra nézve. Semmi se akadályozta e kertben a dolgok életre törekvő szent erőfeszítését; a tisztelni való őstenyészet otthon volt benne. A fák lehajoltak a folyondárhoz és a folyondár felkúszott a fákra, az indák elnyúltak, az ágak meghajoltak; a mi a földön szokott terjengeni, összetalálkozott azzal, a mi a levegőben tárul ki; a mi a szélben lengedez, reáhajolt arra, a mi a szobában él: fatörzs, ágak, levelek, indák, rügyek, sarjak, tüskék mind összevissza keveredtek, összefonódtak, összeházasodtak; a tenyészet e háromszáz négyszöglábnyi területen a teremtőnek kedves látványképpen szoros és mély ölelkezéssel ünnepelte testvériségének — az emberi testvériség symbolumának — szent mysteriumát. E kert már nem volt kert, hanem rengeteg bozót, vagyis olyasvalami, a mi kifürkészhetetlen, mint az erdő, népes, mint a város, pihegő, mint a fészek, komor, mint a székesegyház, illatos, mint a virágcsokor, magányos, mint a sír és eleven, mint az embertömeg.

Zsendülés idején ez az óriási bokorzat, szabadjára hagyva a rács mögött és négy fala között, neki kezdett az egyetemes csírázás rejtett munkájához, megreszketett a felkelő nap előtt, szinte mint valami teremtett állat, mely beszívja a cosmikus szerelem kisugárzását, ereiben mozdulni és forrni érzi április nedűjét és megrázva gazdag zöld hajzatát a szélben, virágcsillagokat, gyöngyharmatot, termékenységet, szépséget, életet, örömet, illatot hint a nedves földre, a csonka szobrokra, a pavilon meglazult kövezetű előcsarnokába és a néptelen utcza gyalogjárójára. Délben ezer meg ezer fehér pil-

langó menekült oda és isteni volt elnézni, mint rajzanak az árnyékban a nyár ez eleven hópihéi. A lombok vidor homályában ezer ártatlan hang szólt a lélekhez és a mit a csicsergés elfelejtett elmondani: a zsongás hozzápótolta. Este álmadozó köd szállt fel és befedezte a kertet; pára-szemfedő, égi és nyugodt szomorúság borult reá; mint kiválasztott és finom méreg, mindenünnen mámorító illat áradt; a lombok közül a madarak végső füttye hallatszott; az ember érezte a fa és a madár szent barátságát; nappal a szárnyak vidámítják a leveleket, éjszaka a levelek védik a szárnyakat.

Télen a bokrok feketék, nyirkosak, borzasak, didergők voltak és valamelyest látni engedték a házat. A virágos ágak és a virágokon ragyogó harmatcsöppek helyett a csigák járását mutató hosszú ezüst-szalagokat lehetett megpillantani a lehullott levelek hideg és vastag szőnyegén; de bármiként volt is, minden változatában és minden évszakban, tavaszszal, télen, nyáron, őszszel, búskomolyság, magányosság, szabadság, az ember távolléte, Isten jelenléte érzett a kis kerten és a rozsdás vén rácsozat mintha azt mondta volna: Ez a kert az enyém.

Hiába húzódott körülötte Páris járdája, hiába voltak közelében a Varennes-utcza klasszikus és pompás palotái, az invalidusok dómja, a törvényhozás háza; a Bourgogne- és a Saint-Dominique-utcza hintói hiába robogtak nagy garral a szomszédságában, a sárga, barna, fehér és piros omnibuszok hiába keresztezték egymást a közeli utczatorkolatnál — a Plumet-utcza néptelen maradt és a régi háztulajdonosok elhalálozása, a forradalom átviharzása, a régi vagyonok összeomlása, a magány, a feledés, negyven esztendei elhagyatottság és özvegység elegendő volt, hogy e kiváltságos helyre visszahonosítsa a harasztot, a bürköt, a bodzát, a vad füvet, a csipkés halovány zöldszínű nagy leveleket hajtó növényfajokat, a gyíkokat, a pókokat, a nyugtalan és fürge rovarokat, — elegendő volt, hogy a föld mélyéből valami vad és szilaj nagyszerűséget varázsoljon elő e négy fal közé és hogy a természet, mely összekúszálja az ember kicsinyes elrendezéseit és a mely ott, a hol elterjed, min-

díg egészen szétterjed, épp oly nyersen és fenségesen táruljon ki ebben a rongyos kis párisi kertben, mint akár az újvilág valamely ember nem tapodta erdejében.

Valójában semmi se kicsi; mindenki, a ki be tud pillantani a természet mélységébe, — tudja ezt. Noha a bölcsészetnek nem adatott meg a tökéletes kielégülés és az okot épp oly kevéssé tudja szorosan meghatározni, mint a hogy nem tudja szabatosan kimérni az okozatot: a szemlélő feneketlen elragadtatásba szédül, ha nézi e szerteoszlott erőket, melyek egységbe tevődnek össze. Minden résztvesz mindenben.

Az algebra vonatkozik a felhőkre is; az égi testek kisugárzása hasznára válik a rózsának; nincs gondolkodó, a ki el merné mondani, hogy a galagonya illata fölösleges a csillagok állásának szempontjából. Ki tudja megállapítani egy molecula pályáját? Mit tudjuk mi, vajjon a homokszemek hullása nem teremt-e új világokat? Ki ismeri a végtelen nagy és a végtelen kicsi kölcsönös dagályát és apályát, az okok visszhangozását a lét mélységeiben és a teremtés görgetegeit? Egy atkának is van jelentősége; a kicsi nagy és a nagy kicsi; a szükségszerűség szempontjából — elrémítő látomány az elmének — minden egyensúlyban van mindennel. Lények és tárgyak csodás viszonylatban vannak egymással; a naptól a korpaféregig semmi se megvetendő ebben a kimeríthetetlen együttesben; mindennek szüksége van mindenre. A fény nem úgy viszi a földi illatot a végtelen azúrba, hogy nem tudná: mit cselekszik; az éjszaka csillag-esszenciát oszt az elszunnyadt virágoknak. A szálldogáló madarak a végtelenség fonalába fogódzva repülnek a levegőben. A csírázásban egy meteor kipattanása társul a fecske csőrének koppanásával, melylyel feltöri a tojást és egy giliszta előbujása egybeesik Socrates megszületésével. A hol a teleskop végződik: kezdődik a mikroskop. Melyik mutat többet? Válasszatok. A penész tejútja a virágoknak; a ködfolt hangyabolya a csillagoknak. Ugyanilyen, sőt még ámulatosabb az értelem és az anyag dolgainak a keveredése. Elemek és elvek keverednek, társulnak, összeházasodnak, megsokszorozzák egymást, úgy, hogy végül az anyagi világot ugyanabban

a világításban láttatják, mint az erkölcsit. A jelenségek örök körforgással térnek vissza önmagukhoz. A rengeteg kozmikus cserélkezésben az egyetemes élet ismeretlen mennyiségekben, a kiáradás láthatatlan rejtelmeivel hullámzik ide-oda, fölhasználva mindent, nem engedve kárbaveszni se egy álmot, se egy ábrándot, ide valami illatocskát hint, ott egy égi testet morzsol szét, örök rezgéssel és kígyózva erőt formál a fényből és elemet a gondolatból, oszthatatlanul ontva és mindent fölbontva, kivéve a mértani pontot: az ént; mindent visszavezet az atom-lélekre és mindent ki is fejleszt Istenbe; szédítő gépezetének homályában egybekapcsol minden munkásságot a legmagasabbtól a legalacsonyabbig, a rovar repülését hozzáfűzi a föld forgásához és talán — ha csak a törvény azonosságával is — alárendeli az égbolt üstökösének pályafutását a mozgásnak, melyet az ázalék egy csepp vízben végez. Gondolatból alkotott gépezet. Óriási alkotmány, melynek első lendítője a szunyog és végső kereke a zodiakus.

IV.

A rács változása.

Úgy tetszett, hogy e kert, melyet valaha kéjes titkok elrejtésére szántak, átváltozott és arra való lett, hogy szűzies titkok elfedezésére szolgáljon. Nem volt ott többé se lugas, se pázsitpad, se búvóhelyes barlang; valami nagyszerű félhomály honolt benne, mely fátyolként borult reá mindenre. Paphos újra Édenné vált. E virágos bokor most már a léleknek kínálta virágait. A kaczér és egykor oly kikapós kert visszatért a szűziességhez és a szeméremhez. Egy elnök meg egy kertész, két jámbor férfi, a kik közül az egyik azt hitte, hogy Lamoignont, a másik, hogy Le Nôtret követi, szerelmi enyelgés számára idomította, nyeste, rendezte, alakította a kertet; a természet azonban újra hatalmába kerítette, árnyékkal telítette és a szerelem számára formálta.

E magányban volt is már egy szív, mely teljesen készen várta ennek az elkövetkezését. A szerelemnek

csak meg kellett jelennie. Zöldelő lombokból, fűből, mohából, puha árnyékból, susogó faágakból összealkotott és madárpihegéssel hangos templom állott itt és benne egy szelíd, hívő, ártatlan, reménnyel, vágygyal és ábránddal tele lélek.

Cosette még csaknem gyermek volt, mikor a zárdából kijött. Alig múlt tizennégyéves és az úgynevezett „hálátlan kor"-ban volt. Szemeit leszámítva, mint már mondtuk, inkább rútnak, semmint csinosnak lehetett mondani, pedig hát nem volt rajta semmi kellemetlen vonás, de félszeg volt, sovány, egyszerre félénk is, meg merész is, szóval egy nagy kisleány.

Neveltetése be volt fejezve, vagyis megtanították a hittanra, főként pedig az ájtatoskodásra, továbbá tanult „történelmet", olyat, a minőt a kolostorokban szoktak, földrajzot, nyelvtant, valami kevés zenét, rajzolást, egyébként azonban nem tudott semmit, a mi elragadó, de egyszersmind veszedelmes is. Nem szabad hagyni, hogy a fiatal leány lelkében homály legyen; később nagyon is hirtelen és nagyon is élénk káprázatok keletkeznek benne. Gyöngéden és tapintatosan be kell világosítani, a dolgoknak inkább a visszfényével, semmint közvetlen és kemény világosságával. Hasznos és kecsesen szüzies derengés, mely eloszlatja a gyermekes félelmeket és megakadályozza az elbukást. Csak az anyai ösztön — e csodálatraméltó megsejtés, melyben a leánykori emlékek összefonódnak az asszony tapasztalataival — tudja, hogy miként és micsoda hozzájárulásokból tevődik össze ez a derengés. Ezt az ösztönt semmi sem pótolhatja. Ha egy fiatal leány lelkének a kiformálásáról van szó: a világ összes apáczái nem érnek fel egy anyával. Cosettenek nem volt anyja. Neki csak anyái voltak: a kolostori anyák.

A mi Valjean Jánost illeti, bizonyos, hogy csupa gyengédség és gondoskodás volt; de azért mégis csak öreg ember volt, a ki semmit se tudott.

Már pedig a nevelés e munkájában, egy nőnek az életre való előkészítésében ugyancsak sok tudásra van szükség, hogy sikerrel lehessen küzdeni ama nagy tudatlanság ellen, melyet ártatlanságnak neveznek.

Nincs semmi, a mi egy fiatal leányt annyira előkészítene a szenvedélyekre, mint a kolostor. A kolostor az ismeretlen felé irányítja a gondolkodást. Az önmagára maradt szív, nem tudván kiömleni, magában vájkál és mert nem tárulhat ki, elmélyed. Innen a látományok, feltevések, hozzávetések, megtervezett regények, kalandos vágyak, a fantasztikus elképzelések, a lélek belső homályában megalkotott építmények, komor és titkos hajlékok, melyekben a szenvedély, mihelyt a rács átlépése bemenetelt enged neki, rögtön otthont talál. A kolostor erőszakos lekötés, melynek, hogy diadalmaskodjék az emberi szíven, az egész életen át kell tartania.

A kolostor után Cosettere nézve semmi se lehetett kellemesebb és veszedelmesebb, mint a Plumet-utczai ház. A magány folytatódása volt ez, egyesülten a szabadság kezdetével; zárt kert, de szabadjára hagyott, buja, kéjes és illatozó természet; ugyanazok az ábrándok, mint a kolostorban, de fiatal emberekkel a láthatáron; vasrács, de olyan, mely az utczára szolgált.

Mindazonáltal, ismételjük, mikor e házba költöztek, Cosette még csak gyermek volt. Valjean János neki engedte a vadon kertet. — Tégy vele, a mit akarsz, — mondá neki. Ez mulattatta Cosette-et. Felkutatott minden bokrot, megforgatott minden követ, „állatokat" keresett és addig is, a míg a merengésnek jött el az ideje, játszott benne. Szerette a kertet, egyelőre a rovarokért, melyek lábai alatt a fűben mozogtak, addig is, mígnem majd a csillagokért szereti, melyeket az ágak között feje felett fog látni.

És aztán szerette apját, vagyis Valjean Jánost, teljes lelkéből, ártatlan gyermeki szenvedélylyel, melylyel a jámbor öregben legkedvesebb és legmulattatóbb pajtását látta. Emlékezhetünk reá, hogy Madeleine úr sokat olvasott, Valjean János folytatta ezt a szokást; azt nyerte vele, hogy jól tudott beszélgetni; megvolt benne az alázatos és önmagától művelődött igaz értelem titkos gazdagsága és ékesszólása. Épp elegendő élessége maradt, hogy fűszerezze vele jóságát; kemény elme és gyengéd szív volt. A Luxembourg-kertben, páros sétáikon hosszan magyarázott mindenfélét, egyaránt merítve abból, a mit

olvasott és abból, a mit szenvedett. Miközben hallgatta, Cosette tekintete határozatlanúl járt ide-oda.

Ez egyszerű ember kielégítette Cosette gondolkodását, mint a hogy a vadon állapotban levő kert elegendő volt szemeinek. Ha már sokáig űzte a pillangókat, lihegve Valjean Jánoshoz tért pihenni és elfuladva mondta: Jaj, de sokat szaladtam! Valjean János megcsókolta a homlokát.

Cosette imádta az öreget. Mindig a sarkában volt. A hol Valjean János volt, ott volt a jólérzés is. Minthogy Valjean János nem időzött se a pavillonban, se a kertben, Cosette is szívesebben volt a kikövezett hátsó udvarban, semmint a virágokkal tele kertben és jobb szerette a szalmaszékes kis odút, mint a szőnyeges nagy szalont, melyben kipárnázott nagy karosszékek álltak. Valjean János, mosolyogva a boldogságtól, hogy ekként háborgatják, mondta is neki néha: — Ugyan eredj már haza! Hagyj magamra kissé!

Cosette egyszer-másszor meg is korholta, azzal a bájos, gyöngéd korholással, melyben, ha leány az apja ellen fordul vele, oly sok a kellem.

— Apa, én nagyon fázom nálad; miért nem tetetsz szőnyeget és kályhát a szobádba?

— Kedves gyermekem, oly sok ember van, a ki különb nálam és a kinek még tető sincs a feje fölött.

— Akkor hát miért ég nálam és van meg minden, a mi kell?

— Mert nő vagy és még gyermek.

— Úgy? A férfiaknak tehát fázniok és kinlódniok kell?

— Bizonyos férfiaknak.

— Helyes. Most már oly sokszor fogok idejönni, hogy végre is kénytelen leszel tüzet rakni.

Máskor ismét így szólt hozzá:

— Mondd, apa, miért eszel te ilyen csunya kenyeret?

— Csak úgy, leányom.

— Nos, hát ha te ilyet eszel, én is ilyet fogok enni.

Ekkor azután, nehogy Cosette is barna kenyeret egyék, Valjean János is fehér kenyeret evett.

Cosette csak homályosan emlékezett gyermekéveire. Minden reggel és minden este imádkozott anyjáért, a kit nem ismert volt. Thénardierék képe úgy maradt meg emlékezetében, mintha valami rossz álom lett volna. Néha-néha eszébe jutott, hogy „egyszer éjjel" vizért ment valami erdőbe. Úgy tetszett neki, hogy ez nagyon messze volt Páristól. Élete mintha valami mélységben kezdődött volna és Valjean János volt az, a ki onnan kivonta. Gyermekkora olybá tűnt fel neki, mint a mikor csupa százlábú pók meg kígyó volt körülötte. Ha esténként, elalvás előtt elmerengett, a mint hogy nem tudta tisztán, csakugyan Valjean Jánosnak a leánya-e és az öreg az ő apja, úgy képzelte, mintha anyja lelke Valjean Jánosba költözött volna, hogy ekként mindig mellette maradjon.

Néha, a mikor Valjean Jánost ültében találta, arczát odanyomta ősz hajához és hallgatag egy könnycseppet hullatott reá, miközben azt mondta magában: — Ez az ember talán az anyám!

Cosette, noha furcsán hangzik, a zárdában nevelt leány föltétlen tudatlanságában, de meg mert az anyaság amúgy is érthetetlen a szűzesség előtt, végtére is azt kezdte képzelni, hogy jóformán nem is volt anyja. Anyjának még a nevét se tudta. Valahányszor erre nézve megkérdezte Valjean Jánost, ez csak hallgatott. Ha megismételte a kérdést: Valjean János mosolygással válaszolt. Egyszer még tovább firtatta: a mosolygás könnycseppel végződött.

Valjean János e hallgatása éjszakát borított Fantinera.

Elővigyázatosság volt ez? Vagy tisztelet? Avagy pedig félelem, mely nem engedte, hogy a nevet más emlékezetnek is szabadjára adja, semmint csak a saját magáénak?

A míg Cosette kicsi volt, Valjean János szívesen beszélt neki az anyjáról; a mióta fiatal leánynyá serdült, nem tehette többé. Úgy érezte, hogy már nem mer szólni róla. Cosette miatt volt ez így? Vagy Fantine miatt? Valjean János valami vallásos iszonyatot érzett, hogy ennek az árnyéknak bemenetelt engedjen Cosette elmé-

jébe és a halottat harmadiknak odacsatolja kettejökhöz. Minél szentebb volt ez az árnyék, annál borzalmasabbnak tűnt fel előtte. Reágondolt Fantinera és némaság nehezedett ajkára. Úgy rémlett neki, hogy a sötétben valami olyat lát, mintha valaki újját a szájára illesztve nézne reá. Mindaz a szemérem, a mi Fantineban volt és a minek életében távoznia kellett belőle, halála után talán visszatért hozzá, hogy féltékenyen őrködjék a halott békéje felett és makacsul ott őrizze a sírjában? És Valjean János talán tudtán kívül is, ennek a kényszere alatt cselekedett? Mi, a kik hiszünk a halálban, nem tartozunk azok közé, a kik kereken elutasítják ezt a titokzatos magyarázatot. Úgy lehet, Valjean János ezért nem bírta kimondani, még Cosette előtt se, e nevet: Fantine.

Egyszer Cosette így szólt hozzá:

— Apa, az éjjel álmomban láttam anyámat. Két nagy szárnya volt. Anyám bizonyára már életében is szent volt.

— Vértanúságával közel járt hozzá, hogy szent legyen, — felelt Valjean János.

Egyébiránt Valjean János boldog volt.

Ha Cosette sétálni ment vele, a leány büszkén, boldogan, szívének túláradásával támaszkodott karjára. E kizárólagos és megelégedett gyöngédség jeleitől Valjean Jánosnak gyönyörben olvadozott a lelke. A szegény ember megreszketett az angyali örömtől, mely végigáradt rajta; elragadtatással ígérgette magának, hogy ez mindig így fog tartani; azt mondogatta magában, hogy igazán, nem szenvedett eleget ily sugaras boldogság kiérdemelésére és lelkének mélyén köszönetet rebegett Istennek, a miért megengedte, hogy őt, a nyomorult bűnöst, ez az ártatlan teremtés annyira szeresse.

V.

A rózsa felfedezi, hogy hadiszerszám.

Egy napon Cosette belenézett a tükörbe és így szólt magához: No nézd! Úgy találta, hogy majdnem csinos. Ez a felfedezés sajátságos zavarba ejtette. Ezideig eszébe

se jutott, hogy az arczára gondoljon. Látta magát a tükörben, de nem nézte magát. És aztán oly sokszor mondták volt neki, hogy csunya; csak Valjean János szokta szeliden erősítgetni, hogy nem, nem csunya. Akárhogy volt is, Cosette mindig rútnak gondolta magát és a gyermekkor könnyű lemondásával ebben a gondolatban nőtt fel. És íme, most egyszerre a tükör is azt mondja, a mit Valjean János: Nem csunya! Ezen az éjszakán nem jött álom a szemére. — Be furcsa is volna, — gondolta magában, — ha csinos lennék! — És emlékezetében felidézte azokat a társnőit, a kiknek szépsége feltűnt a zárdában és azt mondogatta magában: — Hogyan! Hát én is olyan lennék, mint ez meg ez a kisasszony?

Másnap újra a tükörbe nézett, de már nem véletlenül és kétségei támadtak: — Hol volt az eszem? — mondá magában. — Bizony csunya vagyok! — Egyszerűen nem volt kialudva, szeme bágyadt és arcza sápadt volt. Az este nem töltötte el túlságos örömmel, hogy szépnek kezdte hinni magát, de most szomorú volt, hogy már nem hihetett szépségében. Nem nézte magát tovább és két héten át úgy próbált fésülködni, hogy háttal volt a tükörhöz.

Esténként, vacsora után, rendszerint hímzéssel vagy varrogatással töltötte az időt a szőnyeges szalónban, Valjean János pedig mellette ült és olvasott. Egyszer Cosette felnézett munkájáról és meglepetve látta, hogy apja mily nyugtalan tekintettel nézi.

Egy más alkalommal az utczán áthaladtában úgy tetszett neki, hogy valaki, a kit nem látott, azt mondja mögötte: Csinos leány, de rosszul van öltözve. — Eh! — gondolta magában, — ez nem nekem szól. Nekem szép a ruhám és én csunya vagyok. — Még mindig bársonykalapját és fekete gyapjúszövetből való szoknyáját viselte.

Egyszer aztán végre, éppen a kertben volt, hallotta, a mint az öreg Toussaint így szól gazdájához: — Veszi észre, uram, hogy megszépül a kisasszony? — Cosette nem hallotta a választ, Toussaint szavai roppant izgalomba ejtették. Kiosont a kertből, felment szobájába, oda-

szaladt a tükörhöz, — már három hónap óta nem nézett bele — és felkiáltott. Magamagát is elkápráztatta.

Szép volt. Nem tilthatta meg magának, hogy egy véleményen legyen a szolgálóval és a tükörrel. Termete megtelt, bőre fehér lett, haja fényt kapott, szemében valami ismeretlen ragyogás csillogott. Egyszerre, egy pillanat alatt, mintha kisütött volna a nap, tudatára ébredt szépségének. Mások már előbb is észrevették. Toussaint is ezt mondja és nincs kétség, az a megjegyzés, melyet a multkor az utczán hallott, az is ő reá vonatkozott. Újra lement a kertbe, szinte királynőnek vélte magát és noha tél volt, madarak énekeltek a fülébe, az ég aranyosan boltosult felette, az ágak között napsugár ragyogott, a bokrok virágokkal voltak rakva, — szinte magánkívül, kimondhatatlan elragadtatással a szívében, járkált.

Valjean János viszont mély és meghatározhatatlan szorongást érzett.

Mert csakugyan, egy idő óta rettegve nézte azt a szépséget, mely napról-napra mind ragyogóbban tűnt fel Cosette szelid arczán. Mosolygó hajnalhasadás mindenek számára; gyászos jövő ő neki.

Cosette meglehetős hosszú ideig volt szép, még mielőtt maga is észrevette. De ez a lassan felderengő váratlan fény, mely fokonként körülfogta a fiatal leány egész személyét, már az első naptól fogva bántotta Valjean János komor pillantását. Érezte, hogy ez változást fog okozni abban a boldog életben, melyben mocczanni se mert, nehogy felforgasson valamit. Ez az ember, a ki átszenvedett minden nyomorúságot, a ki még most is vérzett a sors harapásaitól, a ki majdnem gonosz volt és majdnem szent lett, a ki, miután vonszolta a bagnó lánczait, most a gyalázat láthatatlan, de súlyos lánczait viselte, ez az ember, a kit a törvény nem bocsátott ki karmaiból és a kit minden pillanatban megragadhatott, hogy erényének rejtekéből a nyilvános becstelenség pellengérjére hurczoljon, ez az ember mindent elfogadott, mindent kimentett, mindent megbocsátott, mindent áldott, mindenbe belenyugodott, csak egyet kért a gondviseléstől, az emberektől, a törvénytől, a társadalomtól, a természettől, a világtól, azt, hogy Cosette szeresse.

Hogy Cosette tovább is szeresse! Hogy Isten ne tiltsa meg e gyermek szívének, hogy feléje siessen és nála maradjon! Cosette szeretetében gyógyulást, nyugalmat, megbékülést, kárpótlást, jutalmat, megdicsőülést talált. Ha Cosette szereti: minden jól van! Csak ezt kérte. Ha valaki azt kérdezte volna tőle: Akarsz még többet? — azt felelte volna: Nem. Ha Isten azt mondta volna neki: Kell a menyország? — azt felelte volna: Vesztenék a cserén.

Minden, a mi, ha csak felszinesen is, megbolygathatta volna ezt a helyzetet, rémülettel töltötte el, mert változást sejtett benne. Valami nagyon soha se tudta, hogy mi a női szépség; de ösztönszerűleg érezte, hogy az valami rettenetes.

Rútságának, öregségének, nyomorának, becstelenségének, aggódásának mélyéből riadtan nézte e szépséget, mely mind diadalmasabban és büszkébben tárult ki mellette a gyermek tekintetében, szende és félelmes homlokán.

— Mily szép! — mondta magában. És hozzátette: — Mi lesz belőlem?

Mellékesen megjegyezve, itt nyilvánult a különbség az ő és egy anya gyöngédsége között. Az, a mi benne szorongást támasztott, az anyát örömmel töltötte volna el.

Csakhamar mutatkoztak is az első tünetek.

Mindjárt attól a naptól fogva, a melyen azt mondta magának: — Határozottan, szép vagyok! — Cosette kezdett figyelmet fordítani öltözékére. Eszébe jutott, a mit a háta mögött mondtak: — Csinos, de rosszul van öltözve. — Jós szellő, mely elsuhant mellette és a semmibe enyészett, de előbb a szívébe ültette egyikét a két magnak, melyek később betöltik a nő egész életét: a kaczérságot. A másik mag a szerelem.

Szépségének tudatával az egész női lélek kibontakozott Cosetteben. Irtózott a merinószövettől és szégyelte a bársonykalapot. Apja sohasem tagadott meg tőle semmit. Cosette egyszerre megtanulta a kalap, a szoknya, a köpeny, a félczipő, a kézelő, a megfelelő szövet, az arczhoz illő szín egész tudományát, azt a tudo-

mányt, mely a párisi nőt oly bájossá, titokzatossá és veszedelmessé teszi. Ezt a kifejezést: *mámorító teremtés*, a párisi nő számára találták ki.

Nem telt bele egy hónap se és a kis Cosette a Babylone-utcza e remetelakában Párisnak nemcsak egyik legcsinosabb nője lett, a mi bizonyára már valami, hanem egyszersmind a legjobban ruházkodók közé is tartozott, a mi még sokkal többet jelent. Szerette volna, ha most látja „az az illető", a ki a multkori megjegyzést tette reá, most „nézhetne". Annyi bizonyos, hogy minden tekintetben bájos volt és nagyszerűen értett hozzá, hogy egy Gérard-kalapot megkülönböztessen egy olyantól, mely Herbaut boltjából került ki.

Valjean János aggódva nézte e kifejlődést. Ő, ki jól érezte, hogy csak mászni, legfeljebb gyalogolni fog tudni, látta, hogy Cosettenek szárnyai nőnek.

Egyébiránt Cosette ruhájára csak reá kellett nézni és egy nő rögtön észrevette volna, hogy nincs anyja. Bizonyos apró illemszabályokról, bizonyos megállapodott szokásokról Cosettenek egyáltalában nem volt tudomása. Így például, egy anya megmondta volna neki, hogy fiatal leány nem visel damaszkszövetből való ruhát.

Az első nap, a melyen Cosette fekete damaszkruhában és fehér crêpe-kalapban ment sétálni, vidáman, sugárzóan, kicsattanó arczszínnel, büszkén, belekapaszkodott Valjean János karjába és így szólt hozzá: — Nos, apa, hogy tetszem? — Valjean János, oly hangon, mely az irigység keserű hangjára emlékeztetett, felelte: — Elbájoló vagy. — A séta alatt ugyanúgy viselkedett, mint egyébkor, mikor azonban hazatértek, megkérdezte Cosettetől:

— A régi ruhát nem fogod többé viselni?

Éppen Cosette szobájában voltak. Cosette a ruhafogas felé fordult, melyen zárdabeli viseltes ruhái lógtak.

— Ezeket a rongyokat? — mondá. — Ugyan, apa, csak nem kívánod! Oh! szó sincs róla, többé föl nem veszem ezt a maskarát. Hiszen ezzel a kalappal olyan vagyok, mintha a bolondok házából szöktem volna meg.

Valjean János nagyot sóhajtott.

Ettől fogva észrevette, hogy Cosette, a ki ezideig

mindig otthon akart maradni és azt mondta, hogy otthon érzi magát a legjobban, most mindig sétálni szeretne. A minthogy csakugyan, mit is ér a csinos arcz és a szép ruha, ha az ember nem mutogathatja?

Azt is észrevette Valjean János, hogy Cosette most már nem szereti annyira a hátsó udvart. Inkább a kertben töltötte az időt és a rács előtt sétálgatott. Valjean János komor kedvében be nem tette lábát a kertbe. A hátsó udvarban maradt, mint a házőrző eb.

Cosette azzal, hogy tudatában volt szépségének, elvesztette az öntudatlanság báját; vajmi édes báj ez, mert a szépség, mely nem tud magáról, kimondhatatlanul elragadó és semmi se oly imádatos, mint a ragyogó ártatlanság, mely nem is sejti, hogy a paradicsom kulcsát tartja a kezében. A mennyit azonban vesztett a gyermeteg kellemből, ugyanannyit nyert az elmélyedő és komoly báj tekintetében. Egész lényéből, melyet a fiatalság, az ártatlanság és a szépség öröme töltött el, valami fényes búskomorság áradt.

Ebben a tájban történt, hogy Marius, hat havi időköz után, újra meglátta a Luxembourg-kertben.

VI.

Kezdődik a csata.

Cosette is, Marius is, mindegyik a magányban volt és egyaránt készen, hogy lángra gyúljanak. A sors, rejtelmes és végzetes türelmével lassan közelítette egymáshoz e két teremtést, a kik telve voltak a szenvedély viharos villámosságával, e két lelket, melyek úgy hordták magukban a szerelmet, mint a felhő a mennykövet és a melyeknek találkozniok és egy pillantásban egyesülniök kellett, mint a felhőknek a villámlásban.

A szerelmi regények annyira elkoptatták a pillantást, hogy végül is elvesztette tekintélyét. Az ember jóformán már nem is meri mondani, hogy két lény megpillantotta és megszerette egymást. Pedig mégis így és csakis így támad a szerelem. A többi éppen csak a többi és csak ezután következik. Semmi sem oly valóság, mint

az a nagy megrázkódtatás, melyet két lélek e pillantásváltással kelt egymásban.

Abban az órában, mikor Cosette pillantása, a nélkül, hogy tudná, megzavarta Mariust, Marius nem is sejtette, hogy az ő pillantása is megzavarta Cosette-et.

Ugyanoly fájdalmat és ugyanoly boldogságot okozott neki.

Már rég nézte és vizsgálgatta Mariust, úgy, a hogy a fiatal leányok nézni és vizsgálgatni szoktak, mintha nem is látná. Marius még rútnak találta Cosette-et, mikor Cosette már szépnek találta Mariust. Minthogy azonban Marius nem törődött vele, ő se törődött a fiatal emberrel.

Mindazonáltal nem állhatta meg, hogy el ne mondja magában: szép haja, szép szeme van, szépek a fogai, hangja, a hogy barátaival beszélget, nagyon kedves csengésű, igaz, hogy tartása hanyag, de mégis, valami sajátos kellem van benne, egyáltalában nem látszik ostobának, egész lénye nemes, szelid, egyszerű és büszke és bárha szegénynek látszik is, megjelenése mégis jó képet mutat.

Azon a napon, a melyen tekintetük találkozott és végre hirtelen elmondta azokat az első homályos és feledhetetlen dolgokat, melyeket a szempillantás dadog, — Cosette nem értette meg mindjárt. Elmélázva ért haza az Ouest-utczai házba, hová Valjean János, mint a hogy már szokta, hat hétre átköltözött. Másnap, mikor felébredt, ismét erre az ismeretlen fiatal emberre gondolt, ki oly sokáig közönyös és fagyos volt, de most, úgy látszik, érdeklődni kezd iránta és úgy érezte, hogy ez az érdeklődés csöppet se esik jól neki. Sőt inkább kissé haragudott erre a gőgös, szép fiúra. Valami háborús szándék mozdult meg benne. Úgy tetszett neki — és e gondolat valósággal gyermekes örömmel töltötte el, — hogy most végre megbosszulja magát.

Tudván, hogy szép, érezte, — bárha határozatlanul is — hogy van fegyvere. A nők úgy játszanak szépségükkel, mint a gyermekek a késsel. Megvágják magukat.

Emlékezhetünk Marius habozásaira, szívdobogásaira, rettegéseire. Ott maradt a padján és nem közele-

dett. Ez ingerelte Cosette-et. Egyszer aztán a leány így szólt Valjean Jánoshoz:

— Apa, sétáljunk kissé arrafelé.

Látva, hogy Marius nem jön feléje, ő ment Mariushoz. Ilyen esetben minden nő hasonlít Mohamedhez. És aztán — sajátságos — az igazi szerelem első jele fiatal embernél a félénkség, leánynál a merészség. Ez meglepő, pedig roppant egyszerű a magyarázata. A két nem közeledni igyekszik egymáshoz és mindegyik a másik tulajdonságait ölti magára.

Ezen a napon Cosette pillantása tébolyodottá tette Mariust, Marius pillantása pedig megremegtette Cosette-et. Marius bizakodással eltelve távozott a kertből, Cosette pedig nyugtalansággal teljesen. E naptól fogva imádták egymást.

Az első, a mit Cosette érzett, valami zavaros és mély szomorúság volt. Úgy tűnt fel neki, hogy lelke egyszerre elsötétült. Nem ismert magára. A fiatal leányok lelkének fehérsége, melynek hidegség és jókedv az alkotó elemei, olyan, mint a hó. Napja a szerelem és ez megolvasztja.

Cosette nem tudta, mi a szerelem. Soha sem hallotta még e szót földi értelmében. Azokban a világi zeneművekben, melyek bejutottak a kolostorba, a *szerelem* szót *emberem* vagy *védelem* helyettesítette. Ebből sok furcsaság származott, melynek megfejtése izgatta a nagyok képzeletét, mint például az ilyen sorok: *Ah! mily borús a védelem!* vagy *A szánalom még nem emberem!* Cosette azonban még jóval fiatalabb volt, mikor a kolostort odahagyta, semhogy már valami sokat foglalkozott volna a *védelem*-mel. Nem is tudta tehát, hogy miként nevezze, a mit érez. De hát csökkenti-e a betegséget, ha az ember nem tudja a betegség nevét?

Cosette annál szenvedélyesebben szeretett, mert tudatlanul szeretett. Nem tudta, hogy jó-e vagy rossz, hasznos-e vagy káros, szükséges-e vagy ártalmas, örökkétartó-e vagy múlékony, szabad-e vagy tilos; csak szeretett. Ugyancsak elcsodálkozott volna, ha valaki azt mondja neki: Nem alszik? De hiszen, ez engedetlenkedés.

Nem eszik? Ezzel hibát követ el. Elakad a lélegzete és dobog a szíve? Ennek nem szabad megtörténnie. Ha egy bizonyos feketeruhás férfi láthatóvá válik egy bizonyos zöld fasor végén: pirul és sáppadozik? De hiszen ez szörnyűséges magaviselet! Cosette nem értette volna meg a szemrehányást és azt felelte volna: Hogy lehet nekem felróni oly dolgot, melyről nem tehetek, sőt a melyről nem is tudok?

Úgy esett, hogy a szerelem, mely ekképpen beköszöntött, éppen olyan fajtájú volt, a mely legjobban illett lelkiállapotához. Bizonyos távolból való imádás, néma szemlélet, egy ismeretlen istenítése volt ez. Az ifjúság megjelenése volt az ifjúság előtt, az éjszakák álma, mely regénynyé lett és álom maradt, a vágyva várt ábrándkép, mely végre megvalósult, testet öltött, de a melynek még nincs se neve, se vétke, se foltja, se követelése, se hibája, szóval, a távoli kedves, a ki megmaradt az eszmény világában, — alakot öltött álomkép. Ez első időszakban minden tapinthatóbb és közelebbi találkozás visszariasztotta volna Cosette-et, a ki még félig a zárda eltorzító ködében élt. Megvolt benne még a gyermek és az apácza minden félelme. A kolostori szellem, melyet öt éven át szívott magába, csak lassan párolgott el belőle és mindent reszketésben mutatott körülötte. Ebben a lelkiállapotban nem szeretőre, sőt nem is szerelmesre volt szüksége, hanem látományra. Imádni kezdte Mariust, mint valami elbájoló, ragyogó és lehetetlen lényt.

Minthogy a legszélsőbb naivság határos a legszélsőbb kaczérsággal, egész nyiltan reámosolygott Mariusra.

Minden nap türelmetlenül várta a séta idejét. Ekkor látta Mariust, kimondhatatlanul boldognak érezte magát és őszintén azt hitte, mindent megmond Valjean Jánosnak, ha így szól hozzá: — Mily gyönyörű ez a Luxembourg-kert!

Marius és Cosette különösen az éjszakában voltak egymás számára. Nem beszéltek egymással, nem köszöntötték, nem ismerték egymást; látták egymást és mint az ég csillagai, melyeket millió és millió mérföld választ el egymástól, abból éltek, hogy látták egymást.

Ekként történt, hogy Cosette lassanként nő lett,

szép és szerelmes nő, a ki tudatában van szépségének, de nem tud szerelemről. Reáadásul még kaczér is volt, — merő ártatlanságból.

VII.

Szomorúságra még nagyobb szomorúság.

Minden helyzetnek megvannak a maga ösztönei. A vén és örökkévaló anyatermészet homályosan figyelmeztette Valjean Jánost Mariusra. Valjean János lelke legmélyében megreszketett. Nem látott semmit, nem tudott semmit, de mégis makacs éberséggel bámult bele a sötétségbe, mely körülvette, mintha érezné, hogy egyfelől épül, másfelől pedig elomlik valami. Marius, a kit a jó Isten mélyértelmű törvényénél fogva ugyanez az anyatermészet értesített, mindenképpen igyekezett, hogy kikerülje „az apa“ figyelmét. Valjean János mindazonáltal észrevett valamit. Marius magaviselete csöppet sem volt természetes. Alattomos óvatosságot és félszeg merészséget árult el.

Már nem jött oly közel, mint azelőtt; messze ült le és csupa elragadtatás látszott rajta; kezében könyvet tartott és úgy tett, minha olvasni akarna; de miért nem olvasott? Azelőtt ócska ruhában jelent meg, most mindennap új ruháját viselte; talán még a haját is kisütteti; furcsa szemeket vágott, keztyűt hordott; szóval Valjean János szívéből útálta e fiatal embert.

Cosette nem árult el semmit. Noha jóformán nem is tudta, mi történik vele, érezte, hogy valami éri és hogy ezt el kell rejteni.

Cosettenek az öltözékekben való kedvtelése és ez ismeretlen fiatal ember hirtelen mutatkozó gondos ruházkodása között oly párhuzamosság volt, mely kellemetlenül érintette Valjean Jánost. Talán, sőt kétségkívül, bizonyára merő véletlen az egész; de oly véletlen, mely fenyegetéssel terhes.

Soha egy szót se szólt Cosettenek erről az ismeretlenről. Egyszer azonban már nem tudta megállani és

azzal a homályos kétségbeeséssel, mely hirtelen bevilágít az ember szerencsétlenségébe, így szólt Cosettehez:

— Micsoda nehézkes fiatal ember!

Egy évvel azelőtt, mikor még közömbös kis leány volt, Cosette azt felelte volna:

— Dehogy! Inkább nagyon csinos.

Tíz évvel később, Marius szerelmével a szívében, így válaszolt volna:

— Igaz. Nehézkes és kiállhatatlan!

Életének és szívének ebben a jelen korszakában azonban, fenséges nyugalommal, csak ennyit mondott:

— Ez a fiatal ember?

Mintha most látná először.

— Milyen ostoba is vagyok! — gondolta Valjean János. — Még észre se vette. Én teszem reá figyelmessé.

Oh! öregek együgyűsége! Gyermekek ravaszsága!

Ez is egyik törvénye ezeknek a szenvedéssel és gonddal tele ifjú éveknek, meg az első akadályok ellen küzdő első szerelemnek, hogy tudniillik a fiatal leányt semmiképp se lehet megfogni, a fiatal ember pedig minden csapdába beleesik. Valjean János alattomos harczot kezdett Marius ellen, melyet Marius, szenvedélyének és fiatalságának fenséges butaságában, a legkevésbbé se vett észre. Valjean János egész sereg tőrt vetett neki; megváltoztatta a séta idejét, más padot választott, ott feledte zsebkendőjét, egyedül jött a Luxembourg-kertbe; Marius behúnyt szemmel rohant a veszedelembe; az összes kérdésekre, melyeket Valjean János elébe vetett, egyszerűen igennel válaszolt. Cosette azonban megmaradt látszólagos közömbösségében, rendíthetetlen nyugodtságot mutatott, annyira, hogy Valjean János erre a következtetésre jutott: — Ez a ficzkó őrülten szerelmes Cosettebe, de Cosette még azt se tudja, hogy a világon van.

Mindazonáltal szívében fájdalmas reszketést érzett. Minden pillanatban bekövetkezhetik a percz, hogy Cosette szeretni fog. Vagy nem a közömbösséggel kezdődik-e minden?

Egyetlen egyszer azonban Cosette mégis hibát kö-

vetett el és megrémítette Valjean Jánost. Már három óra hosszat ültek a padon és mikor Valjean János felállt, hogy hazamenjenek, Cosette így szólt: — Máris?

Valjean János nem hagyta abba a Luxembourg-kerti sétákat, mert nem akart semmi feltűnőt cselekedni, főleg pedig, mert félt, hogy ezzel figyelmessé tenné Cosette-et; de a két szerelmesre nézve oly édes ez órák alatt, míg Cosette reámosolygott Mariusra, a ki már semmi mást se látott a világon, csak az imádott arczot: Valjean János szikrázó és rettenetes szemekkel vizsgálgatta Mariust. Neki, a ki végül is már azt hitte, hogy képtelen gonosz indulatú érzésre, most, Marius láttára, voltak perczei, a mikor újra vadsággal és vérszomjjal telt meg és úgy érezte, hogy e fiatal ember ellen ismét megnyílnak és felkavarodnak lelkének ama régi mélységei, melyekben valamikor annyi harag lakozott. Szinte úgy tetszett neki, mintha eddig ismeretlen tűzhányó tölcsérek keletkeznének benne.

Micsoda! Ki ez az alak? Mit akar? Itt csavarog, szimatol, leskelődik, próbálkozik! Azt mondja magában: Miért ne? És itt ólálkodik az ő boldogsága körül, hogy megkaparintsa és elvigye!

Valjean János tovább fűzte gondolatait: — Igen, ez az! Mit keres? Kalandot! Mit akar? Egy kis szerelmeskedést! Szerelmeskedés! És én? Micsoda? Hát azért voltam előbb a legnyomorultabb, aztán a legszerencsétlenebb ember a világon, azért csúsztam térden hatvan évig, szenvedtem el mindent, a mit el lehet szenvedni, azért vénültem meg, a nélkül, hogy fiatal lettem volna, éltem család, rokonok, barátok, feleség, gyermekek nélkül, azért hullattam véremet, voltam szelíd, noha velem keményen bántak, jó, noha hozzám rosszak voltak, azért lettem mindenek ellenére becsületes ember, bántam meg a rosszat, a mit elkövettem és bocsátottam meg a rosszat, a mit ellenem elkövettek, hogy abban a pillanatban, a mikor megkapom jutalmamat, mikor végre czélhoz érek, megkapom, a miért küzdöttem, szenvedtem, a mit megfizettem és megszolgáltam: egyszerre füstbe menjen minden és elveszítsem Cosette-et, életemet, örömömet, lelkemet és csak azért, mert egy semmirekellőnek

úgy tetszett, hogy idejöjjön csavarogni a Luxembourg-kertbe?

Szemeiben baljóslatú és rendkívüli fény lobogott. Nem ember volt, a ki egy másik embert néz, nem is ellenség, a ki ellenséggel néz farkasszemet, hanem véreb, mely tolvajt szimatol.

A többit már tudjuk. Marius tovább esztelenkedett. Egyszer a Ouest-utczáig kísérte Cosette-et. Azután megszólította a házmestert. A házmester viszont szólt Valjean Jánosnak:

— Ugyan ki lehet az a kiváncsi fiatal ember, a ki ön felől tudakozódott? — Másnap történt, hogy Valjean János oly pillantást vetett Mariusra, a mely felnyitotta ennek a szemét. Egy hét mulva Valjean János kiköltözött. Megesküdött, hogy se a Luxembourg-kertbe, se az Ouest-utczába többé be nem teszi a lábát. Visszatért a Plumet-utczába.

Cosette nem panaszkodott, nem szólt semmit, nem kérdezősködött, nem akart okokat tudni; már ott tartott, hogy félt, hátha belátnak szívébe és elárulja magát. Valjean János nem ismerte az effajta szenvedéseket, az egyedülieket, melyek elmámorítók és a melyekben nem volt része, éppen ezért nem értette meg Cosette hallgatásának komoly jelentőségét. Mindazonáltal észrevette, hogy Cosette szomorú lett, a mi viszont őt elkomorította. Mindketten tapasztalatlanok voltak.

Egyszer próbát tett. Megkérdezte Cosette-et:

— Ne menjünk a Luxembourg-kertbe?

Cosette sáppadt arczán fénysugár villant át:

— De igen, — felelte.

Elmentek. Három hónap telt volt már el. Marius már nem járt a Luxembourg-kertbe. Most sem volt ott.

Másnap Valjean János újra megkérdezte Cosette-et:

— Menjünk sétálni a Luxembourg-kertbe?

Cosette szomorúan és szeliden válaszolt:

— Ne menjünk.

Valjean Jánost bántotta e szomorúság és fájdalommal töltötte el e szelidség.

— Mi történik ebben az oly fiatal és máris oly kikutathatatlan elmében? Mi készül benne? Mi történt Co-

sette lelkével? Néha, a helyett, hogy lefeküdne, Valjean János fejét tenyerébe hajtva, egész éjjeleken át fentült fekvőhelye mellett, azt kérdezgetve magától: Mi történt Cosette-tel és mit gondolhat?

Oh! mily fájdalmas pillantással nézett vissza ilyenkor a kolostorra, e szűzi bérczre, az angyalok e lakóhelyére, az erény megközelíthetetlen havasára! Mily kétségbeesett elragadtatással gondolt a kolostor kertjére, mely ismeretlen virágokkal és bezárt szűzekkel van tele és a melyben minden illat és minden lélek egyenesen az ég felé száll! Mily imádattal emlékezett ez örökre bezárult paradicsomra, melyből önként és botorul távozott! Hogy sajnálta önmegtagadását és — szegény hőse az önfeláldozásnak, kit a maga odaadása sujt le — az őrültséget, hogy visszavezette Cosette-et a világba! Hányszor ismételgette: Mit tettem? Mit tettem!

Mindebből azonban Cosette semmit se vehetett észre. Nem tapasztalhatott se neheztelést, se rossz kedvet. Mindig ugyanazt a derült és jóságos arczot látta. Valjean János modora még gyöngédebb és még atyaibb volt, mint azelőtt. Ha valami sejtethette volna az örvendezés megfogyatkozását, úgy csak a szelidség megnövekedése.

Cosette viszont lankadozott. A nélkül, hogy maga is tisztában lett volna vele, Marius távolléte sajátságos gyötrődésben tartotta, mint a hogy jelenléte annak idején örvendezéssel töltötte volt el. Mikor Valjean János abbahagyta a szokásos sétákat, valami női ösztön homályosan azt súgta neki, hogy nem szabad mutatnia, mintha ragaszkodnék a Luxembourg-kerthez és ha közömbösnek tünteti fel magát, apja újra oda fog vele járni. Azonban napok, hetek, hónapok multak el. Valjean János hallgatólagosan elfogadta Cosette néma beleegyezését. Cosette bánta a dolgot, de már késő volt. Mikor újra megjelent a Luxembourg-kertben, Marius már nem volt ott. Marius tehát eltűnt. Vége. Mit csináljon? Hol találhatja meg újra? Cosette oly szívszorongást érzett, melyet semmi se enyhített és a mely napról-napra fokozódott. Már nem tudta, tél van-e vagy nyár, süt-e a nap vagy esik az eső, énekelnek-e a madarak, szebb-e a

Luxembourg-kert, mint a Tuileriák kertje, a ruha, a mit a mosónő hazahozott, túlságosan van-e kikeményítve, vagy kevéssé, Toussaint jól vásárolt-e be vagy rosszul; le volt sujtva, magába merült, folyton ugyanegy gondolat foglalkoztatta, határozatlan merevséggel nézett maga elé, mint a mikor az ember a fekete és mély foltot nézi az éjszakában, mely valamely jelenség eltűnése után ott maradt.

Egyébiránt ő se engedte, hogy Valjean János valamit észrevegyen. Csak halványságát láthatta. Arcza továbbra is nyájas maradt.

E halványság azonban maga is elegendő volt, hogy aggassza Valjean Jánost. Néha megkérdezte:

— Mi bajod?

Cosette azzal felelt, hogy:

— Semmi.

És kis szünet után, mintha észrevette volna, hogy Valjean János is szomorú, ő kérdezte:

— De neked, apám, van valami bajod?

— Nekem? Semmi, — felelt Valjean János.

E két lény, a ki oly kizárólagosan és oly bensőségesen szerette egymást és a ki oly sokáig egymásért élt, most szenvedett egymás mellett, mindegyik a másik miatt, szótlanul, neheztelés nélkül és mosolyogva egymásra.

VIII.

A rablánczr.

Kettőjük között Valjean János volt a szerencsétlenebb. Az ifjúságnak még a bánatban is van derűje.

Valjean János némely pillanatban olyannyira szenvedett, hogy szinte gyermekessé vált tőle. Sajátossága a fájdalomnak, hogy felidézi a férfiban a gyermeket. Leküzdhetetlenül érezte, hogy Cosette kisiklik a kezei közül. Szeretett volna harczolni, hogy visszatartsa, valami külső és ragyogó dologgal újra magához akarta lelkesíteni. Gondolkodása, mely, mint már említettük, gyermekes vonást öltött, de egyszersmind öreges is volt, éppen gyermeksége révén meglehetősen helyes felfogással volt

a behatás felől, melyet a zsinórzat a fiatal leányok képzelmére gyakorol. Egyízben az utczán megpillantotta Coutard grófot, Páris város parancsnokló tábornokát, a mint díszegyenruhában tovavágtatott. Irigyelte ezt az aranyos ruházatú embert; azt mondta magában, mily boldogság lenne, ha ily ruhát ölthetne magára. Ha Cosette ekképp láthatná, el lenne bűvölve és ha karonfogva sétálna vele, a Tuileriák bejáratánál az őrség tisztelegne előtte, ez kielégítené Cosette-et és eszébe se jutna, hogy fiatal emberekre nézzen.

Egyszer azután váratlan megrázkódtatás keverődött e szomorú gondolatok közé.

Magányos életükben és a mióta a Plumet-utczában laktak, volt egy szokásuk. Néha kirándultak, hogy megnézzék a napfelkeltét, — szelíd élvezet, mely egyaránt illik azokhoz, a kik az életbe belépnek és azokhoz, a kik távozóban vannak belőle.

A kora hajnalban való séta azokra nézve, a kik szeretik a magányosságot, felér az éjszakai sétával, csakhogy még reáadást is kapnak: a természet vidorságát. Az utczák néptelenek és a madarak énekelnek. Cosette, a ki maga is madár volt, szeretett korán kelni. E reggeli kirándulásokat már a megelőző estén szokták elhatározni. Valjean János indítványozta és Cosette helybenhagyta. Olyasformán csinálták, mintha összeesküvők lettek volna. Még sötét volt, mikor hazulról kiosontak és ez roppant tetszett Cosettenek. Az ifjúság örömét leli az ily ártatlan különczködésekben.

Valjean János, mint tudjuk, a kevéssé látogatott helyeket, a magányos és elfelejtett zugokat szerette. Abban az időben Páris körül, majdnem összeérve a várossal, itt-ott kopár mezőfélék terültek el, melyeken nyáron hitvány rozs nőtt és a melyek őszszel, aratás után olybá tűntek fel, mintha borzasak lennének. Valjean János különösen ezekhez a mezőkhöz vonzódott. Cosette itt se únta magát. Valjean Jánosnak a magányosságot, Cosettenek a szabadságot jelentették e helyek. Cosette újra kisleány lehetett, futkározhatott és szinte eljátszogatott; levette a kalapját, odatette Valjean János ölébe és virágot szedett. Elnézte a pillangókat a virágokon, de nem fogta

meg őket; a szelidség és a megindulás együtt születik a szerelemmel és az ifjú leány, a ki reszkető és törékeny eszményképet hord magában, könyörületet érez a pillangó szárnyai iránt. Koszorúba fonta a pipacsot, a mit aztán fejére tett és a mely, általjárva a nap sugaraitól, bíborlóan egész a lángolásig, olybá tűnt fel, mintha parázskoszorú ékítené ez üde arczot.

A reggeli sétákhoz hívek maradtak még azután is, mikor életükbe már szomorúság költözött.

Egy októberi reggelen tehát, az 1831-iki ősz tökéletes derűjétől vonzatva, szintén felkerekedtek és már korán ott voltak a mainei sorompónál. Még nem volt hajnal, csak pirkadás, — elragadó és zordon pillanat. A halovány és mély égbolton itt-ott egy-egy csillag ragyogott, a föld sötét feketeségben, az ég fehérlő színben látszott, a fűszálakat szellő rezegtette, — mindenütt a reggeli szürkület rejtelmes megilletődése. Fent, szinte a csillagok között, szédületes magasságban pacsirta énekelt és azt lehetett volna mondani, hogy a kicsiségnek ez a végtelenhez czímzett hymnusa csendesíti a mérhetetlenséget. Kelet felől a Val-de-Grâce homályos tömege élesen vált ki az aczélfényű háttérből; a ragyogó hajnalcsillag mögüle emelkedett a magasba és olybá látszott, mintha valamely lélek lenne, mely a sötét épületből szökött elő.

Minden békét és csendet lehelt. Az országúton nem volt senki. Kétoldalt, a lankásokon itt-ott egy-egy munkás ballagott munkájába.

Valjean János egyik oldalfasorban leült a hánczshalomra, mely egy ács-műhely kapuja előtt állott. Arczczal az országút felé volt fordulva és háttal ült a napkeltének. Feledte a napot, mely kezdett feljönni; az a mély elmerülés fogta el, a mikor az ember egész gondolkodása egyetlen tárgyra pontosul össze és a mikor a látása is mintha négy fal közé lenne rekesztve. Vannak oly elmerülések, melyek meredek mélységekhez hasonlítanak; ha az ember az aljára van, időbe kerül, a míg újra a föld színére emelkedhetik. Valjean János ily merengésben volt elmerülve. Cosettere gondolt és arra, hogy mily boldogság volna, ha semmi se lenne közte és Cosette között, mily fény töltené be ekkor életét, oly fényesség, mely lel-

kének éltető elemét alkotná. Csaknem boldognak érezte magát ebben az elképzelésben. Cosette, a ki mellette állt, nézte, mint változnak lassanként rózsaszínűre a felhők.

Egyszerre Cosette felkiáltott:

— Ni csak, apus, mintha jönnének.

Valjean János felnézett.

Cosettenek igaza volt.

Az országút, mely a régi mainei sorompóhoz vezet, mint ismeretes, folytatása a Sèvres-utczának és kereszteződik a belső boulevarddal. A kereszteződés helyéről, a hol a boulevard átszeli az országutat, az időt tekintve bajosan magyarázható zaj hallatszott és valami határozatlan tömeg tűnt elő. Valami idomtalan alkotmány, mely a boulevardról befordult az országútra.

Mind nagyobb lett és szabályos mozgást mutatott, de e mellett még mindig határozatlan formájú maradt. Kocsinak látszott, de nem lehetett megkülönböztetni a rakományt. Lovakat, kerekeket lehetett látni, kiabálás és ostorpattogás hallatszott. Lassankint a körvonalak, bár még mindig homályba burkolva, tisztábbá váltak. Csakugyan kocsi volt, mely a boulevardról az országútra tért és a felé a vám felé tartott, melynek közelében Valjean János ült; utána egy ugyanoly formájú másik, aztán egy harmadik, negyedik következett; egymásután hét kocsi fordult be az országútra, oly gyorsan egymás mögött, hogy a lovak feje majdnem érintette a megelőző kocsi saroglyáját. Árnyalakok mozogtak a kocsikon, a homályból villogás villant ki, mintha kivont kardok lettek volna, zörgést lehetett hallani, mely lánczok összeverődésére emlékeztetett, az egész mind jobban közeledett, a lárma egyre hangosabb lett, — valami rémes jelenség volt, a minő az álmok barlangjából szokott felmerülni.

A közeledéssel a jelenség mind határozottabb formát öltött és fakóra váltan tűnt fel a fák mögött; az égésznek fehérebb lett a színe; a lassanként emelkedő nap sáppadt világosságot hintett ez egyszerre síri és eleven nyüzsgésre, az árnyak feje holttetemek arczává változott. Ime, mi volt:

Hét kocsi haladt egymásután az országúton. Az első hatnak sajátságos formája volt. A kádároknál látható vázakhoz hasonlítottak. Hosszú lajtorjafélékből állottak, melyek két kerékre voltak erősítve és a melyek vége saroglyába futott össze. A létrák elé négy-négy ló volt fogva és rajtuk embercsoport nyüzsgött. A szürkületben inkább csak sejteni, semmint látni lehetett, hogy emberek. Huszonnégyen voltak mindegyik kocsin, mindegyik oldalon tizenketten, a kik háttal ültek egymásnak, arczukkal a járókelők felé fordulva, lábukat a levegőbe lógatva; hátuk mögött valami csörömpölő húzódott — láncz — és nyakukon valami fényes csillogott — nyak-vas. Mindegyiknek külön megvolt a maga nyakvasa, de láncza közös volt valamennyinek, úgy, hogy e huszonnégy ember, ha leszállt a kocsiról és gyalog akart menni, kérlelhetetlen egységbe volt fűzve és csak úgy léphetett, hogy a láncz mintegy gerinczoszlopként húzódott közöttük és az egész csoport valami nagy százlábúhoz hasonlított. Mindegyik kocsi elején és végén két-két puskás ember állott, talpa alatt a láncz végét tartva. A nyakvasak négyszögletesek voltak. A hetedik kocsi nagy, négykerekű, ernyőtlen társzekér volt, melybe hat ló volt fogva és a melyen mindenféle zörgő vasszerszám, olvasztótégely, serpenyő és láncz között néhány összekötözött ember feküdt, a ki betegnek látszott. E társzekér olyká tűnt fel, mintha kiszolgált kínzóeszközökkel lenne rakva.

A kocsik az út közepén haladtak. Két oldalt, kettős sorban szemtelenképű örök baktattak, fejükön háromszegletes pofoncsapott sapka, a minőt a directorium katonái viseltek, piszkos, rongyos legények, invalidus-kabátban és sírásó nadrágban, félig szürke, félig kék, szinte czafatokban lógó egyenruhában, piros vállrojttal, sárga paszománttal, oldalukon gyíklesővel, kezükben puskával vagy bottal, — egész megjelenésük olyan, mintha lerongyolódott és züllött katonák lettek volna. A koldus szennyessége és a hóhér gőgössége egyesült bennök. A ki a vezetőjüknek látszott, hosszú postás-ostort tartott a kezében. Mindezek a részletek, melyeket a szürkület eltompított, a növekedő világosságban mind éle-

sebben váltak ki. A menet élén és végén lovas-zsandárok haladtak, komoly arczczal, kezükben kivont karddal.

Az egész oly hosszú volt, hogy az első kocsi már a sorompónál volt, mikor az utolsó kocsi még csak éppen kifordult a boulevardról.

Az út két oldala egy szempillantás alatt, mint a hogy ez Párisban oly gyakran látható, megtelt emberekkel, a kik, nem tudni honnan, egyszerre ott termettek és bámészan nézegettek. A szomszédos kis utczákból kiabálás hallatszott, a hogy a kíváncsiak egymást hivogatták és fapapucsok kopogása, a hogy szaladtak, hogy lássák a menetet.

A kocsikra zsufolt emberek hallgatag zökkentgették magukat. Arczuk kékes volt a reggeli hűvös széltől. Mindnyájukon vászonnadrág volt és lábuk meztelen bújt a faczipőbe. Öltözékük többi része a nyomorúság szeszélyére volt bízva. Az egyes darabok borzalmas összhangtalanságban voltak egymással; semmi se oly gyászos, mint a rongyokból összerótt bohóczruha. Behorpadt kalapok, kátrányfoltos sapkák, rémes hálófőkötők, a könyöknél kilyukadt fekete kabátok; némelyeknek női kalap volt a fején, másoknak kosár; szőrös mellek látszottak és a ruha szakadékain keresztül előtűntek a tetoválások, melyek szerelmi templomokat, lángoló szíveket, Cupidókat ábrázoltak. Sömörfoltokat és vörös kiütéseket is lehetett látni. Kettő-három a létráról lelógó szalmakötelen nyugtatta a lábát, mint valami kengyelben. Egynek fekete kőhöz hasonló valami volt a kezében, a mit néha-néha a szájához emelt és úgy tett, mintha beleharapna; kenyér volt, a mit evegetett. Csupa kialudt fényű vagy pedig gonosz villogással csillogó szemet lehetett látni. A kísérő őrcsapat szitkozódott, a lánczrafűzöttek meg se mukkantak; néha-néha egy-egy botütés hallatszott, mely a vállakat vagy a fejtetőt érte; némelyek ásítoztak; a rongyok irtózatosak voltak; a lábak lógtak, a vállak ide-oda ingadoztak, a fejek egymáshoz ütődtek, a láncz csörömpölt, a szemekben vad fény lobbant fel, az öklök összeszorultak vagy elernyedten szétnyíltak, mintha halottak kezei lettek volna; végül nagy

csoport gyermek, a kik harsány nevetéssel kisérték a menetet.

E kocsisor vajmi gyászos látvány volt. Könnyen el lehetett képzelni, hogy holnap vagy egy óra mulva záporeső támad, utána egy másik, aztán még egy másik és bizonyos volt, hogy e rongyok átáznak és ez emberek, ha egyszer az eső összeveri őket, nem fognak megszárítkozhatni, ha megdermednek, nem fognak felmelegedhetni, vászonnadrágjuk odacsapzik csontjaikhoz, a víz befolyik faczipőikbe, az ostorcsapások nem fogják megakadályozni, hogy állkapcsuk vaczogva verődjék össze, a láncz továbbra is összefűzve tartja őket, lábaik csak úgy fognak lógni, mint eddig és lehetetlen volt, hogy borzongás ne fusson végig az emberen, látva ez összelánczolt alakokat, némán a hideg őszi égbolt alatt, kiszolgáltatva esőnek, szélnek, a levegő összes fúriáinak, akár csak a fák és a kövek.

A botütések még a betegeket se kímélték, a kik összekötözve, mozdulatlanul hevertek a hetedik kocsin és a kik úgy tűntek fel, mintha nyomorúsággal telt felhajigált zsákok lettek volna.

Egyszerre kibújt a nap; keletről rengeteg fénysugár tört elő és mintha lángba borította volna ezeket a zord fejeket. A nyelvek megoldódtak; vicsorgás, káromkodás és éneklés zsivajgása harsant fel. A széles vízszintes világosság kétfelé szelte a menetet; fénybe borította a fejeket és a törzseket, árnyékban hagyta a lábakat és a kocsik kerekeit. A gondolat előtűnt az arczokon; rettenetes pillanat volt. Démonok, a kikről lehullott az álarcz; vadállati lelkek, a melyek egész meztelenségükben váltak láthatókká. A megvilágítás csak még sötétebbé tette e tömeget. Néhányan, a kik jókedvűek voltak, tollszárat tartottak a szájukban és, főként az asszonyokat véve czélba, férgeket fújtak a tömegre; a hajnal, az árnyak feketeségével, még élesebbre változtatta e szörnyű arczvonalakat; egyetlen egy sem volt köztük, a kit a nyomorúság valahogy el ne éktelenített volna; az egész oly borzalmas volt, hogy az ember szinte azt mondta volna: a napfény czikázó villámlássá változott. Azok, a kik az első kocsin voltak, rémes kedélyességgel, torkuk szakad-

tából énekeltek Désaugiers akkoriban nagyhírű művéből: a *Vesta szűz*-ből; a fák gyászosan hajladoztak, az út szélén pedig kétoldalt nyárspolgár-arczok bámészan megelégedett kifejezéssel hallgatták a kísértetek e vidám nótázását.

Mindenféle inség keverődött egymással e menetben; az arczok között meg lehetett találni az összes vadállatok hasonmását; voltak ott aggastyánok, ifjak, kopasz fejek, őszbevegyült szakállak; lehetett látni czinikus szörnyalakokat, bosszús lemondást, vad vicsorgást, képtelen testtartásokat, sapkás disznófejeket, olyan arczokat, melyek mintha ifjú leányoké lettek volna és a melyek halántékán dugóhuzó módra csavart fürtök lógtak, gyermeki és éppen azért borzalmas arczokat, csontig lesoványodott arczokat, melyekről még csak a halál hiányzott. Az első kocsin egy négert is lehetett látni, a ki valamikor talán rabszolga volt és a ki most összehasonlíthatta a lánczokat. Az aljasság, a szégyen jegyezte meg minde homlokokat; a lealacsonyítás e végső fokán mindnyájan teljes mélységükben átszenvedték a végső átalakulásokat és a bárgyúságra vált tudatlanság felért a kétségbeesésbe hanyatlott értelemmel. Lehetetlen volt választani ez emberek között, a kik úgy tűntek fel, mintha a sár szine-java mutatkoznék bennök. Világos volt, hogy a ki ezt a rémes csoportot összerendezte, éppenséggel nem törődött az osztályozással. Alkalmasint a betűrend szeszélye és a véletlen szerint lánczolták össze és halmozták fel őket a kocsikra. Mindazonáltal a borzalmak csoportosulásából végül is valami összbenyomás szűrődik le; a sok szerencsétlen összeadása valami egészet eredményez; minden láncz valamely közös lelket fejezett ki és mindegyik kocsinak meg volt a maga arczulata. Az éneklő után következő kocsi üvöltött, a harmadik koldult; volt, a melyik fogait csikorgatta, a másik a bámészkodókat fenyegette, az utána következő az Istent szidalmazta; az utolsó hallgatott, mint a sír. Dante azt hihette volna, hogy a pokol hét köre indult meg.

Kárhozottak vonulása a gyötrelmek felé, nem az Apocalypsis rettenetes tüzes szekerén, hanem, a mi még gyászosabb, a gyehenna taligáján

Az egyik ör, a kinek vashorog volt a botja végén, időnkint olyan mozdulatot tett, mintha megkavarná vele az emberi piszok e tömegét. A tömegben egy vén asszony újjával mutatta egy ötesztendős kis fiúnak, miközben mondta: *Várj csak, te betyár, majd ez megtanít!*

Minthogy az ének és a szitkozódás mind hangosabbá vált, az, a ki a kíséret kapitányának látszott, csattantott az ostorával és erre a jeladásra rettenetes botozás kezdődött, mely a záporeső kopogásával zuhogott a hét kocsira; sokan ordítottak és a szájuk tajtékzott, a mi még csak növelte az odacsődült gyerkőczök — légyraj, mely ellepte a sebeket — örömét.

Valjean János szeme irtózatossá vált. Már nem szem volt, hanem tág üveges ablak, mely bizonyos szerencsétleneknél a tekintetet pótolja és nem tud a valóságról, hanem a rettenetek és a borzalmak visszatükröződése lángol benne. Valjean János nem látványt nézett, hanem látomást szenvedett át. Fel akart állni, szaladni, menekülni; nem tudta megmozdítani a lábát. Néha a dolgok, a miket az ember lát, megragadják és mintegy lekötözik. Mintegy odaszegezve, megkövülve, elkábulva ült és valami kimondhatatlan homályos szorongással eltelve kérdezte magától, mit jelent ez a kísérteties menet és honnan zúdult elő ez a pandemonium? Egyszerre homlokára csapott, mint a hogy azok szokták, a kiknek hirtelen megvilágosodik az emlékezetük; eszébe jutott, hogy csakugyan ez az útvonal, rendesen ezzel a kerülővel mennek, nehogy esetleg udvari kocsival találkozzanak, a minek a fontainebleaui úton mindig ki voltak téve és hogy harminczöt éve őt is erre vitték.

Cosette, bár más okból, ugyanígy meg volt rémülve. Nem tudta, mit lát; lélegzete elakadt; a mi szemei elé tárult, lehetetlennek látszott neki; végre felkiáltott:

— Apám, kik ezek ezeken a kocsikon?

— Fegyenczek, — felelt Valjean János.

— Hova mennek?

— A gályákra.

E pillanatban a száz kéztől megsokszorozott botozás még hevesebbé vált, lapos kardcsapások vegyültek közéje, bot és ostor csak úgy tombolt; a gályarabok ösz-

szegörnyedtek, megborzasztó engedelmesség eredt a kínzásból és oly tekintettel, mint a meglánczolt farkasok, valamennyien elhallgattak. Cosette egész testében remegett. Újra megszólalt:

— Apám, emberek még ezek?

— Néha, — felelt Valjean János.

Csakugyan, gályarab-szállítmány volt, mely még napkelte előtt indult el a Bicêtreből és a mainei úton haladt, hogy kikerülje Fontainebleaut, a hol a király tartózkodott. E kerülő három, esetleg négy nappal meghosszabbította a rémes utazást; de hát a czél, hogy a királyi szemeket megkíméljék valamely kínszenvedés látványától, megérte ezt a kerülőt.

Valjean János megtörve tért haza. Az efféle találkozások mintegy fejbe sujtják az embert és a hatás, a mit tesznek, olyasforma, mintha földrengés lett volna.

Valjean János, miközben Cosette-tel a Babyloneutcza felé tartott, nem vette észre, hogy a leány még tovább is kérdezgeti a látottakra nézve; talán nagyon is el volt merülve lesújtottságába, semhogy meghallhatta volna szavait és válaszolhatott volna reájuk. Este azonban, mikor Cosette elbúcsúzott tőle, hogy aludni térjen, hallotta, a mint halkan és mintegy önmagához szólva, mondta: — Azt hiszem, hogy ha valaha, jaj Istenem! egy ilyen emberrel találkoznám, már a puszta látásától meghalnék!

Szerencsére a véletlen úgy hozta magával, hogy e tragikus nap után másnap valami hivatalos alkalomból nagy ünnepély volt Párisban, katonai szemle a Marsmezőn, verseny a Szajnán, szinielőadások a Champs-Elysées-n, tüzijáték az Étoile-téren, általános kivilágítás. Valjean János, erőszakot téve szokásain, elvitte Cosette-et a mulatságokra, hogy feledtesse vele a tegnap látottakat és Páris vidám tolongásával törölje ki emlékéből a rettenetes képet, mely az előző nap elvonult előttük. A katonai szemle, mely az ünnepélyt díszítette, természetes alkalom volt az egyenruhák megsétáltatására; Valjean János is felöltötte nemzetőri egyenruháját, engedelmeskedve valami homályos belső ösztönnek, a minő a menedéket kereső embert irányítja. Egyébiránt úgy látszott, hogy a

látnivalók megfeleltek a várakozásnak, melyet hozzájuk fűzött. Cosette, a ki törvénynyé tette maga számára, hogy kedvében járjon apjának és a kinek különben is minden látványosság új volt, az ifjúság készséges és könnyed kellemével kedvét lelte a szórakoztatásban és nem nézte túlságos megvető ajkbiggyesztéssel azt a kis könyöradományos mulatságot, melyet népünnepélynek neveznek; elannyira, hogy Valjean János azt hihette, elérte célját és Cosetteben nyoma sem maradt a tegnapi borzalmas látványnak.

Néhány nappal ezután, egy reggel, gyönyörű napsütéses időben mindketten ott álltak a kertben a ház előtt, — újabb eltérés a szabálytól, melyet Valjean János magának megalkotott és a szobába való bezárkózástól, melyre Cosette-et a szomorúság reászoktatta. Cosette fésülködő köpenyben volt, abban a korai pongyolában, mely elragadóan burkolja körül a fiatal leányokat és a mely olyan, mint könnyű felleg a csillag körül; fejét körülfolyta a napfény, arcza rózsás volt a jó alvástól és mialatt Valjean János meghatott gyöngédséggel nézte, egy százszorszép leveleit tépdeste. Cosette nem tudott a bájos babonáról: *szeret, szívből, fájdalommal* stb.; kitől is tanulhatta volna meg? Ösztönszerüen és ártatlanul babrált a virággal, nem is sejtve, hogy a százszorszép leveleit tépdesni annyi, mint egy szívet vallatni. Ha lenne egy negyedik grácziа is: a melancholia és ezt mosolyogva lehetne ábrázolni, ehhez a grácziához hasonlított volna. Valjean Jánost megbűvölték a virágon ide-oda járó kis újjak és a Cosetteből kiáradó ragyogás mindent feledtetett vele. Mellettük egy bokorban vörösbegy fütyörészett. Fehér felhőfoszlányok úsztak az égen, oly vidáman, hogy szinte azt mondta volna az ember, fogságból szabadultak. Cosette elmerülve tovább tépdeste a leveleket; úgy látszott, mintha valamint gondolkodnék, de valami nagyon kellemesen; aztán egyszerre a hattyú gyöngéd lassúságával oldalt fordult a nyakával és így szólt Valjean Jánoshoz:

— Apám, tulajdonképpen mik azok a gályák?

NEGYEDIK KÖNYV.

A lentről jövő segítség égi segély is lehet.

I.

Külső sebesülés, belső gyógyulás.

Életük egyre komorabbá vált.

Már csak egy szórakozásuk maradt, az, a mi valamikor boldogság volt számukra: kenyeret vinni az éhezőknek és ruhát a didergőknek. A szegényeknél tett e látogatásokban, melyekben Cosette gyakran elkísérte Valjean Jánost, megtaláltak valamit régi örömükből és néha, ha a nap nagyon eredményes volt, ha sok inségen segítettek és sok kis gyermeket melengettek újra életre, Cosette este kissé jókedvű is volt. Ebbe az időszakba esik látogatásuk Jondrette-ék odújában.

E látogatás után másnap reggel Valjean János nyugodtan, mint rendesen, megjelent a pavillonban, de a bal karján széles, heves gyuladásban levő és nagyon elmérgesedett seb volt, mely égéshez hasonlított és a melynek keletkezéséről kitérő magyarázatot adott. E seb következtében több, mint egy hónapig volt kénytelen lázban fekve otthon maradni. Semmiképpen se akart orvost. Cosette unszolására azzal válaszolt, hogy: Hivasd el a kutya-orvost.

Cosette minden reggel és minden este friss kötést tett a sebre és arczán oly égi, oly angyali boldogság látszott, a miért hasznos lehet, hogy Valjean János visszatérni érezte egész egykori boldogságát, félelme és aggodalma egyre oszladozott és miközben Cosette-et nézte, azt mondogatta magában: Oh! be jó seb! Áldott betegség!

Cosette, minthogy apja beteg volt, ott hagyta a pavillont és újra megszerette a kis házikót és a hátsó udvart. Jóformán az egész napot Valjean János mellett töltötte és felolvasott neki azokból a könyvekből, melyeket Valjean János kijelölt. Rendszerint útleirási munkák voltak. Valjean János újjászületett; boldogsága kimondhatat-

lan fényü sugarakkal ragyogott fel ismét; a Luxembourg-kert, az ismeretlen fiatal ember, Cosette elhidegedése, — mindezek a felhők elvonultak lelkéről. Végül is már azt mondta magában: Mindezt csak képzeltem. Vén bolond vagyok.

Boldogsága oly nagy volt, hogy a Thénardiervel való szörnyü és oly váratlan találkozás, mely a Jondretteék padlásszobájában érte, mintegy lesiklott róla. Sikerült elmenekülnie és nem hagyott maga után nyomot. Mit törődött a többivel? Csak azért jutott az eszébe, hogy szánja e nyomorultakat. Börtönben vannak és többé nem árthatnak, — gondolta, — de mily borzalmas nyomoruság a családra nézve!

A mi a mainei vámnál látott rettenetes menetet illeti, Cosette nem beszélt többé róla.

A kolostorban Sainte-Mechtilde nővér zenére is tanította Cosette-et. Olyan hangja volt, mint valami kis barázdabillegetőnek, melynek lelke is van és esténkint néha a beteg szegényes hajlékában szomorú dalokat énekelt, melyek felvidították Valjean Jánost.

Eljött a tavasz, a kert oly csodásan szép volt ez évszakban, hogy Valjean János így szólt Cosettehez:

— Sohasem mégysz a kertbe. Akarom, hogy eredj sétálni.

— A hogy parancsolja, apám, — felelte Cosette.

És, hogy engedelmeskedjék apjának, újra megkezdte a kerti sétákat, legtöbbnyire egyedül, mert, mint már említettük, Valjean János, a ki alkalmasint attól tartott, hogy meglátják a rácson át, majdnem sohasem tette be oda a lábát.

Valjean János sebe szórakoztatásul szolgált.

Mikor Cosette látta, hogy apja már kevéssé szenved, hogy gyógyul és boldognak látszik, valami oly megelégedést érzett, hogy észre se vette, annyira lassan és természetesen fejlődött ez ki benne. Azután az év is már márcziusban járt, a napok kezdtek hosszabbodni, a tél távozóban volt és a tél mindig elviszi magával szomoruságunk egy részét; majd elkövetkezett április, a nyár hajnalhasadása, mely friss, mint minden pirkadás és vidám, mint minden ifjúság, — néha kissé pityergő is, mint az új-

szülött. A természetnek e hónapban elbájoló fénysugarai vannak, a melyek az égről, a felhőkből, a fákról, a mezőkről és a virágokból beletalálnak az ember szívébe.

Cosette még nagyon is fiatal volt, semhogy ez az áprilisi vigasság, mely hasonlított hozzá, át ne hatotta volna. Észrevétlenül és a nélkül, hogy tudata lett volna róla, a sötétség kiosont lelkéből. Tavaszszal világosság költözik a szomorú lelkekbe is, mint a hogy délben a pincze is megvilágosodik. Sőt Cosette már nem is volt szomorú. Egyébként, bárhogy volt is: így volt, de ő maga se tudott róla. Reggel, tíz óra felé, mikor reggeli után sikerült reábírni apját, hogy egy negyedórát a kertben töltsön és karjára támaszkodva ott sétálgatott vele a ház előtt, észre se vette, hogy minden pillanatban föl-nevet és boldog.

Valjean János megittasulva látta, mint nyeri vissza Cosette újra rózsás és üde arczszínét.

— Oh! áldott sebesülés! — ismételgette magában.

És hálát érzett Thénardierék iránt.

Mikor aztán meggyógyult, újra megkezdte magányos alkonyati sétáit.

Nagy tévedés azt hinni, hogy az ember bizton sétálhat magányosan Páris lakatlan részein, a nélkül, hogy valami kalandja akadjon.

II.

Plutarch anyó nem jön zavarba, hogy magyarázatot találjon.

Egy este a kis Gavroche még mindig étlen volt; eszébe jutott, hogy a megelőző napon se ebédelt; már kezdte unni a dolgot. Elhatározta, hogy megkisérli a vacsorázást. Elkóborolt túl a Salpêtrièreen, a puszta tájakra; itt kínálkozik a szerencse; a hol nincs senki, az ember találhat valamit. Elért egész egy kis lakott helyig, mely úgy rémlett neki, hogy ez Austerlitz falva.

Valamelyik régebbi csavargása alkalmával e helyen látott volt egy régi kertet, melyben egy öreg ember meg egy öreg asszony tipegett és a melyben egy tűrhető almafa állott. Az almafa mellett rozoga zárú gyümölcs-

aszaló volt, a melyből esetleg lehetne szerezni egy almát. Egy alma annyi, mint egy vacsora; egy alma annyi, mint az élet. A mi Ádámnak vesztét okozta, Gavrochenak megmentés lehetett. A kert mellett kövezetlen és házak hiányában bokrokkal szegélyezett elhagyott utczácska húzódott; csak egy sövény választotta el tőle.

Gavroche a kert felé irányította lépteit, reátalált a kis utczára, reáismert az almafára, látta a gyümölcsaszalót és szemügyre vette a sövényt; a sövény: egy ugrás. A nap leáldozóban volt, az utczácskán egy macska se járt, az időpont alkalmasnak látszott. Gavroche nekikészült az ugrásnak, de hirtelen megállt. A kertben beszélgettek. Gavroche a sövény egyik lyukán át bepillantott.

Két lépésnyire tőle, a sövény tövében, a túlsó oldalon, épp azon a helyen, a hova letoppant volna, egy kőlap hevert a földön, mintegy padképen és e padon ott ült az öreg ember, előtte pedig ott állt az öreg asszony. Az asszony dörmögött. Gavroche, a kit nem bántott túlságosan a tapintatosság, hallgatódzott.

— Mabeuf úr! — szólt az öreg asszony.

— Mabeuf! — gondolta Gavroche. — Mulatságos egy név.

Az aggastyán nem mozdult. Az öreg asszony ismételte:

— Mabeuf úr!

Az aggastyán, a nélkül, hogy tekintetét fölvetette volna a földről, reászánta magát a válaszolásra.

— No, Plutarch anyó?

— Plutarch anyó! — gondolta Gavroche. — Ez is jó név.

Plutarch anyó nem riadt vissza és az aggastyán kénytelen volt belemenni a társalgásba.

— A háziúr haragszik, — szólt az öreg asszony.

— Miért?

— Mert már három negyeddel tartozunk neki.

— Három hónap múlva négygyel fogunk tartozni.

— Azt mondja, hogy kiteszi a szűrünket.

— Hát elmegyünk.

— A szatócsné is pénzt akar. Mivel fűtünk majd a télen? Nem lesz fánk.

— Itt lesz a nap.

— A mészáros nem hitelez többé. Nem ád több húst.

— Éppen jókor. Úgy sem birom a húst. Nagyon nehéz a gyomromnak.

— Hát mit ebédelünk?

— Kenyeret.

— A péknek törlesztés kell. Azt mondja, ha nincs pénz, nincs kenyér.

— Igaza van.

— Hát mit fog majd enni?

— Almát, a mi az almafán terem.

— De hiszen pénz nélkül még se lehet élni.

— Nincs pénzem.

Az öreg asszony távozott, az aggastyán egyedül maradt. Gondolkozásba merült. Gavroche is gondolkodott. Már majdnem éjszaka volt.

Gavroche gondolkodásának első eredménye az volt, hogy a sövény áthágása helyett lekuporodott a tövébe. A bokrok alján az ágak kissé ritkásabban terjeszkedtek.

— No lám! — kiáltott föl belsejében Gavroche, — valóságos fülke! — És bebujt. Hátával majdnem érintette Mabeuf apó padját. Hallotta az aggastyán szuszogását.

Most aztán evés helyett aludni próbált.

Úgy szundított, mint a macska: félszemmel. Alvás közben is egyre fülelt.

Az égbolt alkonyati sáppadtsága fehérlő terítőt vetett a földre és a kis utacska kékes vonalnak látszott a két sor bokor feketesége között.

Egyszerre e világos szalagon két alak tünt fel. Az egyik elől jött, a másik kis távolságban követte.

— Ni csak, két ember, — mormogta Gavroche.

Az, a ki elől jött, valami idős polgárnak látszott, a ki meggörnyedve és elgondolkozva, szinte szegényes ruhában, hajlott kora miatt lassan lépdelve esti sétáját végzi.

A másik egyenes, izmos, alacsony termetű volt. Lépteit az előtte haladó ember járásához irányította: de

e szándékos lassúság mellett is észrevehető volt, hogy fürge és hajlékony legény. Volt benne valami vad és nyugtalanító, noha tökéletesen megfelelt annak, a mit abban az időben elegans embernek neveztek. Jó formájú kalap volt a fején, fekete, minden valószínűség szerint finom posztóból való kabátja jó szabást mutatott és szorosan reáillett a testére. Fejét bizonyos izmos kecsességgel emelte és a kalap alatt, az alkonyat világosságában sápadt, ifjúi arcz látszott. Ajkai között rózsát tartott. E második alakot Gavroche nagyon jól ismerte. — Montparnasse volt.

A mi az elsőt illeti, csak annyit tudott volna róla mondani, hogy bizonyára valami jámbor öreg.

Gavroche rögtön megfigyelő állásba helyezkedett.

A második alaknak nyilvánvalóan szándékai voltak az elsővel. Gavroche nagyon jó helyen volt, hogy lássa, mi fog következni. A fülke kitünő rejtekhelyül szolgált.

Montparnasse ilyen tájban és ilyen helyen valakinek a nyomában: — ez fenyegető dolog volt. Gavroche sajnálatot érzett az öreg iránt.

Mit tegyen? Közbelépjen? Gyönge segítsen egy másik gyöngét? Tisztára csak nevetség lett volna Montparnasse számára. Gavroche jól tudta, hogy ennek a tizennyolcz esztendős félelmetes banditának az öreg is meg a gyermek is csak egy-egy harapás lenne.

Miközben Gavroche így tanakodott, hirtelen és rémesen megtörtént a támadás. Mint a tigris a vadszamárra, a pók a légyre, Montparnasse — elhajítva a rózsát — egyszerre reáugrott az öregre, megragadta a nyakát, összemarkolta, beléje kapaszkodott és Gavroche csak alig tudta magát visszatartani, hogy felkiáltson. Egy pillanattal utóbb az egyik ember már ott feküdt a másik alatt, hörögve, vergődve, márványkeménységű térddel a mellén. Csakhogy éppenséggel nem úgy történt, mint a hogy Gavroche várta. A ki alúl feküdt, az Montparnasse volt és a ki rajta térdelt, az az aggastyán.

Mindez néhány lépésnyire történt Gavrochetól.

Az öreg felfogta a csapást és visszaadta, de oly rettenetes erővel, hogy támadó és megtámadott egy szempillantás alatt szerepet cserélt.

— Ez aztán a derék öreg! — gondolta Gavroche.

És nem állhatta meg, hogy ne tapsoljon. Ez azonban hiábavaló fáradság volt. A tapsolás zaja nem hangzott el az egymással dulakodó és lihegő két ember füléig.

Egyszerre csend állott be. Montparnasse abbahagyta a védekezést. Gavroche azt kérdezte magában: Talán meghalt?

Az öreg nem szólt egy szót, nem hallatott egy kiabálást se. Felegyenesedett és Gavroche hallotta, a mint így szól Montparnassehoz:

— Állj fel.

Montparnasse felemelkedett, de az aggastyán még egyre fogta. Montparnasse olyan volt, mint a megalázott és dühös farkas, melyet egy bárány letiport.

Gavroche nézett és hallgatódzott, igyekezve, hogy füleivel segítse szemeit. Roppant mulatott.

Szorgos figyeléséért jutalmat is nyert. Végighallgathatta a következő beszélgetést, melynek a homály valami tragikus jelleget adott. Az öreg kérdezett; Montparnasse felelt.

— Hány éves vagy?

— Tizenkilencz.

— Erős és egészséges legény vagy. Miért nem dolgozol?

— Mert nincs hozzá kedvem.

— Mi a foglalkozásod?

— Semmittevés.

— Beszélj komolyan. Lehet rajtad segíteni? Mi szeretnél lenni?

— Tolvaj.

Újra csend támadt. Az öreg mélyen elgondolkozni látszott. Mozdulatlanul állt és nem bocsátotta el Montparnasset.

Az izmos és ügyes fiatal bandita időnként nekirugaszkodott, hogy kitörjön, mint a csapdába került állat. Rántott egyet-egyet magán, megkísérelte, hogy gáncsot vessen, képtelenül csavargatta tagjait, szabadulni próbált. Az aggastyán olybá látszott, mintha észre se venné erőlködéseit és az absolut erő felsőbbséges közömbösségével egy kézzel tartotta lefogva mindkét karját.

Az aggastyán jó ideig mélázott, azután mereven Montparnasse szeme közé nézve szelíden megszólalt és a homályban valami ünnepélyes beszéd-félét intézett Montparnassehoz, melyből Gavrochenak egyetlen szótag se kerülte el a figyelmét.

— Fiam, te lustaságból a legfáradságosabb életpályát választod. Azt mondod, hogy semmittevés a foglalkozásod? Nos, készülj, hogy dolgozni fogsz. Láttad már azt a rettenetes gépet, melynek nyujtógép a neve? Vigyázni kell, ha az ember szemben áll vele, mert alattomos és vérszomjas szerszám; ha megkapja csak a kabátod csücskét is, egész tested a hengerei közé kerül. Ilyen gép a lustaság is. Állj meg, a míg még van idő és mentsd meg magadat! Mert ha nem, véged van és hamarosan ott vagy a karmaiban. Mert ha már megragadott, tégy le minden reményről. A fáradság után, szegény lusta te, nem következik pihenés. A kérlelhetetlen munka vaskarmai közé kerültél. Nem akarsz dolgozni, feladatot vállalni, kötelességet teljesíteni! Nincs kedved, hogy úgy tégy, mint a többiek! Nos hát! majd másként teszel. A munka törvény; a ki nem akar róla tudni, mert unja, el fogja szenvedni, mint büntetést. Te nem akarsz munkás lenni; leszel rabszolga. A munka csak azért enged szabadon, hogy másfelől még jobban megragadjon; nem akarsz barátságban lenni vele, alattvalója leszel. Nem akarod érezni az emberek becsületes fáradtságát; az elkárhozottak verejtéke fog csurogni rólad. Mig mások énekelnek, te hörögni fogsz. Messze mélységből látni fogod dolgozni az embereket, úgy fog feltünni, mintha pihennének. A szántóvető, az arató, a matróz, a kovács fénytől környezve fognak szemeidbe tünni, mintha a paradicsom üdvözültjei lennének. Mily ragyogás árad szét az üllővasról! Szántani, kévét kötni, — mily gyönyörűség! A szélben szabadon repülő bárka, mily pompás mulatság! Te azonban, a ki lusta vagy, csak áss, kapálj, vonszold a terhet, görnyedj! Húzd az igát, mert igavonó állat vagy, befogva a pokol szekere elé! Ah! semmittevés a célod? No hát, nem lesz egy heted, egy napod, egy órád görnyedés nélkül. Szorongással fogsz hozzányulni mindenhez. Izmaid minden pillanatban ropogni fognak. A mi másnak pehely-

könnyű, neked súlyos lesz, mint a kőszikla. A legegyszerűbb dolog is nehéz és rögös lesz. Az élet csupa szörnyűség lesz számodra. Jönni, menni, lélegzeni, — megannyi rettenetes munka lesz. Melledre mintha száz mázsás súly nehezkednék. Ide menj-e vagy oda, — irtózatos erőfeszítésbe fog kerülni, hogy elhatározd. Minden más ember, ha ki akar menni, kinyitja ajtaját és megtörtént, már kint van. Ha valaki az utczára akar menni, mit csinál? Lehalad a lépcsőn. De te, te szét fogod hasítani lepedőidet, a foszlányokból kötelet fonsz, az ablakon át ereszkedel le rajta és ott fogsz függni a mélység felett, éjszaka, viharban, esőben, süvítő szélben és ha a kötél nem elég hosszú, csak egy módon fogsz lejuthatni: — leesel. Lezuhansz, vaktában, a mélységbe, ki tudja mily magasságból és mire? Arra, a mi lent van, az ismeretlenre. Vagy pedig kéményen át fogsz mászni, megkoczkáztatva, hogy megfuladj. A lyukakról, melyeket el kell fedezni, a kövekről, melyeket napjában húszszor is el kell mozdítani és visszatenni, a törmelékről, melyet szalmazsákodba kell rejteni — nem is szólok. Zár van előtted. A mindennapi embernek zsebében van a kulcs, melyet a lakatos készített a zárhoz; de neked, ha ki akarod nyitni, rettenetes remeklést kell végezned. Veszel egy rézgarast és két lemezre fűrészeled. Hogy milyen szerszámmal? Ezt neked kell kitalálnod. Ez a te dolgod. Azután kivájod a két lemez belsejét, gondosan ügyelve, hogy a széle épségben maradjon és csavarmenetet vésel köréje, hogy a két lemezt szorosan egymáshoz erősíthesd, mintha valami doboz lenne. Ha jól megcsinálod, nem vesznek észre rajta semmit. Az őrök előtt — mert ügyelni fognak reád, — közönséges rézgaras lesz, neked azonban skatulya. Mit teszel beléje? Egy kis aczéldarabot. Egy órarúgót, melyet fogasra köszörültél és a mely fűrész gyanánt fog szolgálni. Ezzel a fűrészszel, mely nem hosszabb, mint egy gombostű és a melyet egy rézgarasban rejtegetsz, kell majd átfűrészelned a zár tolóvasát, a lakat nyelvét, a nyakvas fogóját és a vasrácsot, mely ablakodon, a béklyót, mely a bokádon lesz. Ha azután elvégezted ezt a remeklést, véghezvitted a művészet, furfang, ügyesség és türelem e csodaművét és megtudják, hogy megtetted.

mi lesz a jutalmad? A tömlöcz. Ez a jövő vár reád. Henyélni, mulatozni, — mily örvény! A ki a semmittevést választja, ugyancsak gyászos dologra határozza el magát. Tétlenül élni a társadalom testén! Haszontalanul, vagyis kártékonyan! Ez a nyomor mélységébe vezet. Jaj annak, a ki élősdi akar lenni! Piszok lesz belőle. Nincs kedved dolgozni? Csak arra gondolsz, hogy jól egyél, igyál, aludjál. Nos hát, víz lesz az italod, fekete kenyér az ételed, deszkapadhoz vasalva fogsz aludni és éjszaka dideregni fogsz a hidegtől! Széttöröd a lánczokat és megszöksz. Helyes. Hason fogsz csúszni a bokrok között és füvet eszel, mint az erdő állatjai. Aztán újra elcsípnek. És éveket fogsz tölteni mély gödörben, a falhoz lánczolva, tapogatódzva fogod keresni a korsódat, hogy ihass, a sötétség borzalmas kenyerébe fogsz harapni, mely a kutyának se kellene és olyan babot fogsz enni, a mit előtted már a férgek megettek. Magad is pinczeféreg leszel. Könyörülj magadon, szerencsétlen ifjú, ki még nem vagy húsz éves se és a kinek még bizonynyal él az anyád! Kérve-kérlek, hallgass reám. Finom fekete posztóból való ruhát, fényes czipőt akarsz hordani, süttetni akarod a hajadat, jó szagú olajjal kenni, tetszeni akarsz a nőknek, csinos akarsz lenni. Tövig fogják nyírni a hajadat, vörös zubbonyba kell majd bújnod és faczipőt hordanod. Gyűrűt akarsz az ujjadra; vasörvet kapsz a nyakadra. És ha reá mersz nézni egy nőre, bottal vágnak végig a hátadon. És ha húsz éves leszel, mikor elfognak, ötven leszel, mikorra kiszabadulsz. Fiatalon, üdén, rózsás arczczal, csillogó szemekkel és teljes fehér fogsorral lépsz be a börtönbe és megtörve, meggörnyedve, ránczos arczczal, fogatlanul, összeaszva, ősz hajjal fogsz kilépni belőle! Ah! szegény fiam, eltévesztetted az utat, a semmittevés félrevezetett; a tolvajság a legsúlyosabb életpálya. Hallgass reám, hagyd abba a lustaság fáradságos mesterségét. Gazembernek lenni cseppet se kényelmes foglalkozás. Becsületesnek lenni sokkal könnyebb. Most pedig eredj és gondolkozzál azon, a mit mondtam. És igaz, mit is akartál tőlem? Az erszényemet? Itt van.

És az öreg, elbocsátva Montparnasset, kezébe adta az erszényét, melyet Montparnasse egy pillanatig a te-

nyerében latolgatott, aztán, ugyanazzal a gépies vigyázatossággal, mintha lopta volna, kabátjának hátsó zsebébe csúsztatott.

Ezzel az öreg megfordult és nyugodtan folytatta sétáját.

— Disznó! — mormogta Montparnasse.

Az olvasó már kétségkívül kitalálta, hogy ki volt ez az öreg.

Montparnasse elámultan nézett utána, a hogy eltűnt a homályban. Ez elmerülésnek megadta az árát.

Mialatt ugyanis az aggastyán távolodott, Gavroche közelebb lopózott.

Gavroche egy oldalpillantással meggyőződött, hogy Mabeuf apó, a ki talán elszunnyadt, még mindig ott ül a padon. Erre kibújt a bokrok közül és a sötétben odacsúszott a mozdulatlanul álló Montparnasse mögé. Odaérve, a nélkül, hogy Montparnasse meglátta vagy meghallotta volna, óvatosan benyúlt a bandita kabátjának hátsó zsebébe, megragadta az erszényt, kihúzta és csúszva, mint a kígyó, visszamászott előbbi helyére. Montparnasse, kinek semmi oka se volt, hogy résen legyen és a ki életében most merült el először gondolataiba, semmit se vett észre. Gavroche, mikor újra ott volt Mabeuf apó háta mögött, az erszényt áthajította a sövényen és oly gyorsan szedve lábait, a hogy csak tudta, elszaladt.

Az erszény Mabeuf apó lábára hullott. Ez felébresztette. Lehajolt és felemelte az erszényt. Nem értette a dolgot és felnyitotta. Két rekeszű erszény volt; az egyik rekeszben némi aprópénz, a másikban hat arany volt.

Mabeuf úr, nagy megriadtan, odavitte az erszényt gazdaasszonyához.

— Az égből pottyant ide, — mondá Plutarch anyó.

ÖTÖDIK KÖNYV.

Más a vége, mint az eleje.

I.

Magányosság és kaszárnya.

Cosette fájdalma, mely négy-öt hónap előtt még oly kínzó és oly eleven volt, a nélkül, hogy maga is észrevette volna, gyógyuló állapotba jutott. A természet, a tavasz, az ifjúság, apja iránt való szeretete, a madarak vidám csicsergése és a virágok lassan-lassan, mintegy cseppenként valami olyat szivárogtattak e fiatal és szűzies lélekbe, a mi majdnem a feledéshez hasonlított. Egészen kialudt a tűz? Vagy csak hamuréteg alá került? Annyi tény, hogy nem érzett semmi égetőt vagy fájdalmast.

Egy ízben hirtelen eszébe jutott Marius. — No lám! — szólt magában, — már nem is gondolok reá.

Ugyanezen a héten egy nagyon csinos dzsidás-tisztet látott elmenni a kert rácsa előtt. Darázsdereka volt, pompás egyenruha feszült rajta, arcza olyan, mint egy fiatal leányé, kardját a hóna alatt vitte, bajusza kipederve, sapkája ragyogóan fényes. E mellett szőke haja volt, kék szeme, formás, hiú, hányaveti, csinos alak, — merőben ellentéte Mariusnak. Szivar az ajkai között. Cosette úgy vélte, hogy bizonyára a Babylone-utczai kaszárnyában levő ezred egyik tisztje.

Másnap újra látta arra menni és megjegyezte magának az időt.

Ettől kezdve — véletlenül történt-e? — majdnem mindennap látta, hogy elhaladt a kert előtt.

A tiszt társai észrevették, hogy „e rossz karban tartott" kertben, a rozoga rococo-rács mögött lakik egy meglehetősen csinos teremtés, a ki csaknem mindig künt van a ház előtt, a mikor a szép hadnagy arra megy. E hadnagy éppenséggel nem ismeretlen az olvasó előtt, Gillenormand Théodule a neve.

— No lám, — mondták neki. — A kis leány kacsintgat reád. Nézd csak meg.

— Van is annyi időm, — felelt a dzsidás, — hogy

mindazokat a leányokat megnézzem, a kik engem néznek!

Ez épp abban az időben történt, mikor Marius nagy komolyan szállt alá a haldoklás felé és azt mondta magában: — Csak egyetlenegyszer láthatnám, mielőtt meghalok! — Ha kívánsága meghallgatásra lel vala és láthatja Cosette-et, a mint egy dzsidás tiszten pihenteti tekintetét, nem tudott volna szólni egy szót se és meghalt volna a fájdalomtól.

Kit terhelt volna a hiba? Senkit.

Marius azok közé a természetek közé tartozott, a kik lesülyednek a bánatba és benne maradnak; Cosette azok közül való volt, a kik belemerülnek a szenvedésbe, de aztán újra kiemelkednek belőle.

, Cosette egyébiránt veszedelmes időket élt, a magára hagyatott női álmodozásnak abban a végzetes korszakában volt, mikor az elkülönített ifjú leány szíve hasonlít azokhoz a szőllőindákhoz, melyek a véletlen szeszélye szerint márványoszlopra vagy korcsmaajtóra kapaszkodnak. Gyorsan muló és döntő jelentőségű pillanat, válságos minden árvára nézve, akár szegény, akár gazdag, mert a gazdagság nem véd meg a rossz választástól. Felfelé is lehet lealacsonyító házasságot kötni; az igazi balházasság a lelkek balházassága és a miként nem egy ismeretlen, névtelen, alacsony származású, vagyontalan fiatal ember valójában márványoszlop, mely fenkölt érzelmek és magasztos eszmék templomát tartja, úgy akárhány bőségben és kielégültségben élő gavallér, a kinek kifényezett czipő van a lábán és sima beszéd az ajkán, ha nem a külsejét, hanem a belsejét, vagyis a nőnek fentartott részt nézi az ember, tulajdonképpen nem más, mint buta tuskó, a kit erőszakos, tisztátlan, alantas szenvedélyek mozgatnak, — korcsmaajtó.

Mi volt Cosette lelkében? Lecsendesült vagy alvó szenvedély; határozatlan szerelem; valami, a mi fent tiszta, ragyogó, bizonyos mélységben: zavaros, még lentebb: komor sötétségű volt. A felszín a szép tiszt képét tükrözte. Volt valami emlék a mélyben? — Egészen a fenéken? — Talán. Cosette maga sem tudta.

Ekkor különös esemény történt.

II.

Cosette aggodalmai.

Április első felében Valjean János pár napra elutazott. Ez, mint tudjuk, néha-néha, nagy időközökben elő szokott fordulni nála. Két, legfeljebb három napig szokott elmaradni. Hova ment? Senki se tudta. Még Cosette se. Csak egyetlenegyszer történt, hogy a kocsiban elkísérhette egy kis zsákutcza sarkáig, a hol az utczajelző táblán ez volt olvasható: *Planchette-utcza.* Itt Valjean János leszállt és a kocsi visszavitte Cosette-et a Babylone-utczába. Valjean János rendszerint olyankor ment útra, mikor a pénz kifogyóban volt a háznál.

Valjean János tehát távol volt. Azzal utazott el, hogy három nap mulva visszajön.

Este volt és Cosette egyedül ült a szalonban. Hogy unalmát elűzze, kinyitotta a zongoráját és magamagától kísérve kezdte *Euryanthe* kardalát: *Kóbor vadászok,* — a mi talán a legszebb zenei alkotás a világon. Mikor elvégezte, merengve maradt ülve.

Egyszerre úgy tetszett neki, hogy lépteket hall a kertben.

Apja nem lehetett, az elutazott; Toussaint se lehetett, az már lefeküdt. Esti tíz óra volt.

Odament a szalon ablakához, melyen a táblák be voltak téve és hallgatódzott.

Úgy rémlett neki, hogy valami férfi jár a kertben és nagyon óvatosan lépked.

Felsietett az első emeletre, a maga szobájába, az ablaktáblán félretolta egy kis lesnyilás fedőlapját és kitekintett a kertbe. Holdtölte volt és oly világosan lehetett látni, mintha a nap sütött volna.

Nem látott senkit.

Kinyitotta az ablakot. A kertben tökéletes csend honolt és a mi az utczából látszott, épp oly elhagyott volt, mint mindig.

Cosette azt gondolta, hogy tévedett. Csak vélte, hogy neszt hall. Érzékcsalódás volt, a mit Weber e komor és csodálatos kardala idézett elő, mely rémitő mély-

ségeket tár fel az elme előtt, reszkető vad rengeteget mutat, melyben hallatszik a lehullott ágak recsegése a szürkületben homályosan feltűnő vadászok léptei alatt.

Cosette nem is gondolt többet a dologgal.

Egyébként is Cosette nem volt ijedős természetű. Ereiben volt valami a czigányok és a mezítláb kóborló kalandorok véréből. Emlékezhetünk, hogy inkább pacsirta volt, semmint galamb. Lelke mélyén elszánt és bátor volt.

Másnap, valmivel kevésbbé későn, az éj beálltával ott sétálgatott a kertben. A zavaros gondolatok között, melyek elméjében rajzottak, néha-néha újra olyan neszt vélt hallani, mint tegnap este. Mintha nem messze tőle valaki a sötétben ott járna a fák alatt; de azt mondta magában, hogy semmi se hasonlít úgy a fűben járó ember lépéseinek neszéhez, mint a maguktól ide-oda rezgő ágak egymáshoz való dörzsölődése és ügyet se vetett a dologra. Különben is, nem látott senkit.

Kilépett a bokrok közül; hogy a házba jusson, egy kis pázsitfolton kellett áthaladnia. A hold, mely épp ekkor jött föl mögötte, a hogy kilépett a sűrűből, árnyékát odavetítette a pázsitra.

Cosette rémülten maradt állva.

Az ő árnyéka mellett a hold teljes élességgel még egy másik, ijesztő és rettenetes árnyékot vetített a pázsitra. Egy árnyékot, melynek kerek kalap volt a fején.

Egy férfinak az árnyéka volt, a ki néhány lépéssel Cosette háta mögött, a bokrok szélén állhatott.

Cosette egy pillanatig mintha megbénult volna. Nem tudott se szólni, se kiáltani, se mozdulni, se hátranézni.

Végre összeszedte minden bátorságát és elszántan hátrafordult.

Nem volt ott senki.

A földre nézett. Az árnyék eltűnt.

Visszament a bokrok közé, bátran keresztül-kasul kutatott mindent, elment egész a rácsig, — senki és semmi.

Jeges dermedést érzett végigfutni a testén. Ismét érzékcsalódás volt? Mit? Két nap egymásután? Egyszeri érzékcsalódás még megjárja; de kettő? És a mi leg-

inkább nyugtalanította: az árnyék nem lehetett valami kisérteties jelenségé. A kisértetek nem viselnek kerek kalapot.

Másnap megjött Valjean János. Cosette elmondta neki, hogy mit hallott és látott. Azt várta, hogy apja meg fogja nyugtatni és vállat vonva azt mondja neki: Kis csacsi vagy.

Valjean János azonban gondolkodóba esett.

— Talán semmi az egész, — mondta végre.

Valami ürügygyel otthagyta Cosette-et, lement a kertbe és Cosette látta, a mint nagy figyelmesen vizsgálgatja a rácsozatot.

Az éjszaka Cosette felébredt álmából. Ezúttal biztos volt, egész határozottan hallotta, hogy valaki ott járkál az ablaka alatt. A leskelődő lyukhoz szaladt és félretolta a lemezt. Csakugyan egy ember volt a kertben, nagy bottal a kezében. Cosette már éppen kiáltani akart, mikor a hold megvilágította az ember arczát. Apja volt.

Cosette visszafeküdt ágyába, miközben megjegyezte magában: — Úgy látszik, nagyon nyugtalanítja a dolog.

Valjean János ez éjszakát és a reá következő kettőt a kertben töltötte. Cosette mindannyiszor látta a leskelődő lyukon át.

A harmadik éjjel, — a hold már fogyóban volt és később kelt; éjfél után egy óra lehetett, mikor Cosette hangos nevetést hallott és nyomban utána kiáltást, melylyel apja szólította:

— Cosette!

Kiugrott az ágyból, magára kapta pongyoláját és kinyitotta az ablakot.

Apja lent állt a pázsiton.

— Azért ébresztettelek fel, hogy megnyugtassalak, — mondá. — Nézd csak. Itt van a te kerekkalapos árnyékod.

És a hold fényétől a pázsiton elnyúló árnyékra mutatott, mely csakugyan meglehetősen hasonlított egy kerekkalapos ember árnyékához. A szomszéd háztetőről felnyúló karimás pléhkürtő árnyéka volt.

Cosette is nevetésre fakadt, összes vészes sejtései

elenyésztek és másnap, mikor apjával reggelizett, tréfálkozva beszélt a' pléh-kisértetekről, melyek a kertben sétálgatnak.

Valjean János teljesen megnyugodott; a mi Cosette-et illeti, nem figyelte meg, hogy a kürtő csakugyan abban az irányban volt-e, a merről az árnyékot látta vagy látni vélte és hogy a hold is ennek megfelelően állott-e? Azon a furcsaságon se akadt fel, hogy egy kürtő fél a tettenéréstől és visszahúzódik, ha az árnyékát nézik, mert mire Cosette visszafordult, az árnyék eltűnt és ebben Cosette bizonyos volt, hogy nem csalódott. Cosette tökéletesen megnyugodott. A magyarázat teljesen kielégítette és a gondolat, hogy este vagy éjjel valaki ott járkál a kertben, immár csöppet se háborgatta.

Néhány nap mulva azonban újabb esemény történt.

III.

Toussaint magyarázatai.

A kertben, az utczára néző rács mellett volt egy kőpad, melyet gyertyánfa-lugas fedezett el a kiváncsiak tekintete elől, de a melyet szükség esetén a rácson és a bokrokon át benyúlva akármelyik járókelő elérhetett a karjával.

Ugyanennek az április hónapnak egy estéjén Valjean János elment hazulról. Cosette pedig, miután a nap lenyugodott, ott ült e padon. Hűsítő szellő lengedezett a fák között és Cosette merengett; lassanként valami tárgytalan szomorúság fogta el, az a leküzdhetetlen szomorúság, mely az estével jár és a mely — ki tudja? — talán az alkonyi órában félig feltáruló sír rejtelméből árad elő.

Az árnyékban talán Fantine lelke lebegett.

Cosette felállt, lassan megkerülte a kertet és míg a harmatos pázsiton lépkedett, elmerült álmadozásában mintegy gépiesen mondta magában: — Igazán, ilyenkor csak papucsban szabadna a kertben járni. Az ember náthát kap.

Visszatért a padhoz.

Abban a pillanatban, a hogy le akart ülni, a helyen, melyen az imént ült, meglehetős nagy kődarabot pillantott meg, mely az előbb még nem volt ott.

Cosette meglepetve nézegette a követ, azt kérdezve magában, vajjon mit jelentsen ez? Egyszerre felvillant elméjében, hogy e kő nem kerülhetett csak úgy magától a padra, hogy valaki odatette, valaki átnyúlt a rácson és e gondolat félelemmel töltötte el. Ezúttal alapos okból ijedt meg; a kő ott volt. Nem lehetett kételkednie. Nem nyúlt hozzá, hanem — hátra se merve tekinteni — elszaladt, bemenekült a házba és rögtön bezárta és elreteszelte a kertbe szolgáló üveges ajtót. Toussainttől megkérdezte:

— Hazajött már apám?

— Még nem, kisasszony.

(Egyszer és mindenkorra jeleztük már, hogy Toussaint dadogva beszélt. Engedtessék meg, hogy ne utánozzuk. Nem egyezik ízlésünkkel, hogy zenei átírását adjuk egy testi fogyatkozásnak.)

Valjean János, mint afféle elgondolkodó természetű esteli sétáló, gyakran csak késő éjjel tért haza.

— Toussaint, — folytatta Cosette, — reménylem, legalább jól elreteszeli a kertre nyíló ablakokat és nem felejti el beakasztani a kis vaskapcsokat?

— Legyen nyugodt, kisasszony.

Toussaint sohasem mulasztotta el ezeket az elővigyázati intézkedéseket és Cosette jól tudta, hogy megbízhatik benne, de azért mégse állhatta meg, hogy hozzá ne tegye:

— Mert hát olyan elhagyatott helyen lakunk.

— Az már igaz, — felelt Toussaint. — Az embert megölhetnék és még arra se volna ideje, hogy azt mondja: nyek! És ráadásul még az úr se hál a házban. Hanem ne féljen, kisasszony, úgy bezárom én az ablakokat, hogy egy várban se lehetne különben. Két nő magában! Persze, hogy fél az ember! Képzelje csak el, hogy éjszaka emberek lépnek be a szobájába, a kik azt mondják: — Hallgass! — és nekiállnak, hogy elvágják a nyakát. Nem is annyira a halál teszi, mert hiszen jó, az ember meghal, tudja, hogy meg kell halni, de az a borzasztó, hogy érzi, a mint ezek az emberek megfogják.

És aztán milyen késük van! Biztos, hogy csorba és még jobban fáj, a hogy vágnak vele! Jaj, Istenem!

— Hallgasson, — szólt Cosette. — Zárjon be mindent jól.

Cosette, megrémülve Toussaint rögtönzött melodrámájától, de meg a múlt heti jelenségek hirtelen felújult emlékétől, még azt se merte neki mondani: — Menjen, nézze meg, micsoda követ tettek a padra! Félt kinyitni a kertre szolgáló ajtót, nehogy „az emberek" betoppanjanak. Gondosan bezáratta az összes ajtókat és ablakokat, Toussaintnek a pinczétől a padlásig végig kellett vizsgálnia az egész házat, bezárkózott szobájába, előretolta a reteszeket, benézett az ágy alá, lefeküdt és nyugtalanul aludt. Álmában folyton látta a követ, mely akkora volt, mint valami hegy és tele barlangokkal.

Napkeltekor, — a felkelő nap kinevetteti velünk éjszakai félelmeinket és pedig annál inkább, minél nagyobb volt a félelem, — napkeltekor tehát Cosette, mikor felébredt, egész ijedelmét boszorkány-nyomásnak tartotta és így szólt magában: — Ugyan, mit is nem gondoltam? Ez is úgy lesz, mint a járkálás, a mit a mult héten a kertben hallottam! Párja a kürtő árnyékának. Még egész gyáva lesz belőlem! A napfény, mely az ablaktáblák hasadékain át beszűrődött és bíborszínre festette a damasztfüggönyöket, teljesen megnyugtatta, annyira, hogy minden semminek tűnt fel előtte, még a kő is.

— Az a kő épp oly kevéssé volt ott a padon, mint a hogy a kerekkalapos ember nem járkált a kertben. Ezt is csak úgy álmodtam, mint azt.

Felöltözött, lement a kertbe, odaszaladt a padhoz és hideg verítéket érzett magán. A kő ott volt.

De ez az állapot csak egy pillanatig tartott. Az éjszakai ijedelem nappal kiváncsisággá változik.

— Eh! — mondá magában Cosette, — lássuk csak.

Felemelte a követ, mely meglehetősen nagy volt és a mely alatt valami levélformájú dolog hevert.

Fehér boríték volt. Cosette felvette. Nem volt se megczímezve, se lepecsételve. Mindazonáltal, noha nyitott volt, a boríték nem volt üres. Papirlapok látszottak benne.

Cosette belenyúlt. A mit érzett, az már nem volt se ijedelem, se kiváncsiság, hanem kezdődő szorongás.

Cosette kivette a borítékból, a mi benne volt. Kis füzet volt, melynek mindegyik lapja meg volt számozva és néhány apróbetűs és — mint Cosette vélte — nagyon csinos kézirású sort tartalmazott.

Cosette kereste a nevet, nem volt; aláírás se volt. Kinek szólhatott ez az irás? Bizonyára neki, mert hiszen a kéz az ő padjára tette a levelet. De ki irhatta? Valami ellenállhatatlan bűvölet fogta el, megkísérelte, hogy elfordítsa tekintetét e lapokról, melyek kezében reszkettek, nézte az eget, az utczát, a fénytől elárasztott ákáczfákat, a galambokat, melyek a szomszéd tető körül röpködtek, aztán pillantása hirtelen újra a kéziratra esett és azt mondta magában, el kell olvasnia, mi van benne.

Íme, mit olvasott:

IV.

Egy szív a kő alatt.

A világegyetemnek egyetlen lényre való összevonása és egyetlen lénynek az Istenig való felmagasztalása — ez a szerelem.

*

A szerelem: üdvözlés, melylyel az angyalok köszöntik a csillagokat.

*

Mily szomorú a lélek, ha a szerelem miatt szomorú! Mily üres minden, ha távol az a lény, a ki egymaga tölti be az egész világot! Oh! mennyire igaz, hogy a szeretett lény Istenné válik! Isten féltékeny lehetne reája, ha a mindenek atyja a világot nem a lélek végett és a lelket nem a szerelem végett teremtette volna.

*

Elég egy mosolyt megpillantanunk, mely egy lilaszínszalagos, fehér fátyolkalap alól ragyog elő, és a lélek belép az álmadozás palotájába.

*

Minden dolog mögött Isten van, de egyszersmind minden rejti is Istent. A tárgyak feketék, a teremtmények homályosak. Ha valakit szeretünk, átlátszóvá válik.

*

Vannak gondolatok, melyek megannyi imádkozások. Vannak pillanatok, a mikor — bármilyen helyzetben legyen is a test — a lélek térdre borúl.

*

Az egymástól elválasztott szerelmesek ezer meg ezer képzelgéssel, a melynek azonban mégis van valósága, játszszák ki az elszakítást. Nem találkozhatnak, nem írhatnak egymásnak; egész sereg rejtelmes módot találnak az érintkezésre. Elküldik egymásnak a madarak énekét, a virágok illatát, a gyermekek kaczagását, a nap fényét, a szél sóhajait, a csillagok sugarait, az egész mindenséget. És miért ne? Isten minden művét a szerelem szolgálatára teremtette. A szerelem elég hatalmas, hogy az egész természetet postásának használja.

Oh! tavasz, gyönyörű levél vagy, melyet neki írok.

*

A jövő sokkal inkább a szíveké, semmint az elméké. Szeretni, — íme, az egyetlen dolog, a mi elfoglalhatja és kitöltheti az örökkévalóságot. A végtelenhez a kimeríthetetlen való.

*

A szerelem része a léleknek. Vele egy-természetű. Miként a lélek, a szerelem is isteni szikra, ugyanúgy megronthatatlan, oszthatatlan, elmúlhatatlan. Bennünk égő tűz, mely halhatatlan és véghetetlen, melynek semmi se vethet gátat és a melyet semmi se tud kioltani. Csontunk velejéig érezzük az égését és az ég magasságáig látjuk a lángolását.

*

Oh! szerelem! imádás! Gyönyöre két elménck, melyek megértik egymást, két szívnek, melyek cserélkeznek, két tekintetnek, mely egymásba mélyed! Ugyebár, még részem lesz boldogságodban? Magányos páros sétáik! Áldott és ragyogó napok! Néha elgondoltam, hogy

egy-egy óra leválik az angyalok életéből és a földre szállva beleszövődik az emberek sorsába.

*

Isten mit sem adhat azok boldogságához, a kik szeretik egymást, csak a végnélküli létet. A szerelemben való élethez örökkévaló szerelem: ez bizonyára gyarapodás; de erejében növelni a kimondhatatlan boldogságot, melyet a szerelem ad a léleknek, ez lehetetlen, erre még Isten is képtelen. Isten az ég teljessége; a szerelem az ember teljessége.

*

Az ember két okból nézi a csillagot, először mert fényes, másodszor mert áthatolhatatlan. Itt lent szelidebb fény és nagyobb rejtelem van a közelünkben: — a nő.

*

Mindnyájunknak, bárkik legyünk is, oly szükségünk van bizonyos lényekre, mint a levegőre. Ha nem találjuk meg őket, nincs levegőnk, megfulladunk és meghalunk. Szerelem hiányában halni meg: rettenetes sors. A lélek megfulladása.

*

Ha a szerelem összeolvasztott és angyali, szent egységbe egyesített két lényt: e kettő már megtalálta az élet titkát. Ők ketten már csak két oldalát jelentik ugyanannak a sorsnak, két szárnyát ugyanannak az elmének. Szeressetek, repüljetek!

*

Ha egy nőből, a ki elhalad előtted, fény árad: el vagy veszve, szereted. Ettől fogva már csak egyet tehetsz: oly szilárdan gondolj reá, hogy ő is kénytelen legyen reád gondolni.

*

A mit a szerelem kezd, csak Isten végezheti be.

*

Az igazi szerelem kétségbeesik vagy örömtől repes egy elvesztett keztyű vagy egy megtalált zsebkendő miatt és hódolata meg reménysége az egész örökké-

valóságot igényli. Egyaránt beletartozik a végtelen kicsi és a végtelen nagy.

*

Ha kő vagy: légy mágnes; ha virág: légy mimóza; ha ember: szeress.

*

Semmi se elég a szerelemnek. A boldogsághoz a paradicsomot, a paradicsomhoz az eget akarja.

Oh! ti, a kik szerettek, mindez megvan a szerelemben. Csak tudnotok kell megtalálni benne. A szerelemben megvan az égi szemlélet és megvan benne reáadásul az is, a mi nincs meg az égben: a gyönyör.

*

— Eljár még a Luxembourg-kertbe? — Nem, uram. — Ugyebár, ebben a templomban szokott misét hallgatni? — Már nem jön ide. — Itt lakik még ebben a házban? — Elköltözött. — Hová ment? — Nem mondta meg.

Mily szomorú sors, ha az ember nem tudja, hol lakik a lelke!

*

A szerelemben vannak gyermekességek, a többi szenvedélyben azonban kicsinyességek. El azokkal a szenvedélyekkel, melyek lealacsonyítják az embert és tisztelet annak a szenvedélynek, mely gyermekké teszi!

*

Sajátságos! Éjszakában élek. Van egy lény, a ki távoztában magával vitte az eget.

*

Oh! egymás mellett, ugyanabban a sírban feküdni, kéz a kézben és néha-néha a homályban gyöngéden megszorítani egymás újját, — ez nekem elég volna az örökkévalóságra.

*

Te, a ki szenvedsz, mert szeretsz, szeress még jobban. Meghalni a szerelemtől, — ez az igazi élet.

*

Szeress. Csillagsugaras, borús megdicsőülés vegyül

ezzel a gyötrelemmel. Mámoros elragadtatás a haldoklásban.

*

Oh! a madarak örvendezése! Azért énekelnek, mert van fészkük.

*

A szerelem égi belélegzése a paradicsom levegőjének.

*

Mélyenérző szívek, bölcs elmék: vegyétek az életet, a hogy Isten teremtette; hosszú megpróbáltatás, megérthetetlen előkészítés az ismeretlen jövendőre. E jövendő, az igazi sors az emberre nézve a koporsóban tett első lépéssel kezdődik. Ekkor kezd előtte derengeni valami és ekkor kezdi megkülönböztetni a véglegest. A véglegest, — vegyétek eszetekbe ezt a szót. Az élők a végtelent látják; a végleges csak a halottak előtt tárul fel. Addig pedig szeressetek és szenvedjetek, reméljetek és szemlélődjetek. Jaj annak, a ki majd csak a testeket, a formákat, a látszatokat szerette! A halál mindent elragad tőle. Igyekezzetek a lelkeket szeretni, azokat újra meg fogjátok találni.

*

Találkoztam az utczán egy nagyon szegény fiatalemberrel, a ki szeretett. Kalapja ócska, ruhája kopott volt; a könyöke lyukas volt; a víz befolyt a czipőjébe és a csillagok fénye beragyogott a lelkébe.

*

Mily nagy dolog, ha az embert szereti valaki! És mennyivel még nagyobb, ha az ember szeret valakit! A szenvedély hősivé magasztosítja a szívet. Semmi se talál benne helyet, csak a mi tiszta; semmire se támaszkodik, csak a mi nagy és fenkölt. Nemtelen gondolat épp úgy nem teremhet meg benne, mint a hogy a csalán nem verhet gyökeret a havasok csúcsán. A lélek emelkedett és derült, köznapi érzés és alacsony szenvedély hozzá nem férhet, felette áll e világ felhőinek és árnyainak, felette a badarságoknak, a gyülöletnek, a hiúságnak, a nyomorúságnak, az ég kékjében lakozik és mint a hegy-

csúcs a földrengést, már csak a sors mély és földalatti megrázkódtatásait érzi.

*

Ha nem volna senki, a ki szeret, a nap kialudnék.

V.

Cosette a levél után.

Olvasás közben Cosette lassankint merengővé vált. Abban a pillanatban, mikor a füzet utolsó soráról fölvetette pillantását, a szép tiszt — ez volt a szokott órája — diadalmas hetykeséggel haladt el a rács előtt. Cosette előtt merőben visszataszítónak tűnt fel.

Újra elmerült a füzet nézegetésébe. Gyönyörű írás, — gondolta Cosette; ugyanegy kéztől való az egész, de a tinta más-más, hol teljesen fekete, hol pedig fakó, mint a mikor vizet öntenek beléje, vagyis az írás különböző napokról ered. Tehát egy szív tárult ki itt, sóhaj sóhaj után, rendszertelenül, szabály, válogatás, czél nélkül, a hogy a véletlen diktálta. Cosette soha sem olvasott ehhez hasonlót. E kézirat, melyben egyébként többet talált világosnak, mint homályosnak, olybá tűnt fel előtte, mint egy félig megnyílt szentély. E rejtelmes sorok mindegyike felragyogott előtte és különös fényességet árasztott a szívébe. A nevelésben, melyben részesült, mindig csak a lélekről volt szó és sohasem a szerelemről, olyasformán, mintha valaki mindig csak a szikráról beszélne és sohasem a lángról. E tizenöt lapnyi kézirat hirtelen és gyöngéden fölfedte előtte az egész szerelmet, a fájdalmat, a végzetet, az életet, az örökkévalóságot, a kezdetet és a véget. Mintha valami kéz kitárult és egyszerre egy marék sugarat vetett volna feléje. Érezte, hogy e néhány sorban egy szenvedélyes, izzó, nemes és becsületes lélek, szent akarat, mérhetetlen fájdalom és mérhetetlen reménykedés, szorongó szív és túlcsapongó lelkesültség szól hozzája. Mi volt ez a kézirat? Levél. Címzés, név, kelet, aláírás nélkül való, sürgető és önzetlen levél, igazságokból összealkotott talány, szerelmi üzenet, melyet angyal visz és a mely arra van rendelve, hogy

szűznek a szemei olvassák, a földi határokon kívül eső találka, szerelmes levél, melyben valamely testetlen jelenés köszönt egy árnyat. Csendes és lesújtott távollevőtől ered, a ki késznek látszik, hogy a halálba meneküljön és a ki elküldi a kedvesnek a végzet megfejtését, az élet, a szerelem kulcsát. A ki ezt a levelet írta, lábával a sírban állott és újjával az eget érte. E sorok, a hogy egymásután a papirra hullottak, mintegy a lélek csöppenései voltak.

Azonban kitől eredhettek e lapok? Ki írhatta e sorokat?

Cosette pillanatig se volt kétségben. Egyetlen egy ember.

Ő!

Elmélyében újra felvirradt a világosság. Újból előtűnt minden. Cosette kimondhatatlan örömet és mély szorongást érzett. Ő volt! Ő írt neki! Ő járt itt! Az ő keze nyúlt át e rácson! Mialatt Cosette feledte, ő újra reátalált! De hát valóban feledte-e? Nem, soha! Őrült volt, hogy csak egy perczig is hihette ezt. Mindig szerette, mindig imádta. A tűz hamu alá került és egy ideig csak lappangó volt, de — Cosette tisztán látta — ezzel még mélyebbre terjedt és most, a mikor újra fellángol, egész valóját elborítja. E füzet mintegy kanócz volt, mely amannak lelkéből az övébe hullott. Érezte, hogy újra égni kezd. A kézirat minden egyes szava általjárta. — Oh! igen, — mondá magában, — reáismerek! Ez az, a mit már a szemében is olvastam.

Mikor már harmadszor olvasta végig a kéziratot, Théodule hadnagy újra elhaladt a rács előtt és a kövezeten megpengette sarkantyúit. Cosette kénytelen volt feltekinteni. Unalmasnak, ostobának, fajankónak, ellenszenvesnek, arczátlannak és nagyon rútnak látta a tisztet. Ez kötelességének tartotta, hogy reámosolyogjon. Cosette szégyenkezve és megbotránkozva fordult el. Legszívesebben hozzávágott volna valamit a tiszt fejéhez.

Elszaladt, bement a házba és bezárkózott szobájába, hogy újra elolvassa a kéziratot, megtanulja könyvnélkül és elmerengjen rajta. Miután újra gondosan elolvasta, megcsókolta és a keblébe rejtette.

Megtörtént. Cosette visszaesett a mély szeráfi szerelembe. Az éden örvénye újra feltárult.

Az egész napon át Cosette-et mintegy kábulat tartotta fogva. Alig gondolkodott, eszméi mint a zilált gombolyag kúszálódtak össze agyában, semmit se tudott kiokoskodni és reszketve remélt, de hogy mit, azt maga sem tudta volna megmondani. Semmit se mert magának ígérni és semmit se akart magától megtagadni. Arcza néha-néha vértelenné vált és remegés futott végig a testén. Néha úgy tetszett neki, hogy álomvilágban jár; megkérdezte magától: valóság ez? Ilyenkor megtapintotta a ruhája alá rejtett drága írást, szívéhez szorította, érezte széleit a húsában és Valjean János, ha e pillanatban ott van, megremegett volna a sugárzó és ismeretlen öröm láttára, mely szemeiből kiragyogott. — Oh! igen! — mondta magában Cosette, — ő az! Tőle való!

És azt mondta magában, hogy angyalok segítsége, égi véletlen adta vissza neki Mariust.

Oh! felmagasztaló szerelem! Fénybefürösztő álmadozás! E mennyei véletlen, ez angyali segítség az a kis kenyérgolyó volt, melyet a Charlemagne-udvarból egy tolvaj áthajított az oroszlánverembe, a börtön másik udvarába egy másik tolvajnak.

VI.

Az öregek arra valók, hogy a kellő pillanatban távozzanak.

Az est beálltával Valjean János elment hazulról, Cosette pedig felöltözött. Haját úgy rendezte el, a hogy legelőnyösebben illett az arczához és olyan ruhát öltött magára, melynek a vállrészét az olló kissé nagyon is megnyirbálta és a mely ennek következtében látni engedte nyakának hajlását és, a hogy a fiatal leányok mondani szokták, „kissé illetlen“ volt. Holott a legkevésbbé se volt illetlen, hanem csak csinosabb, mintha másként szabták volna. Cosette ekképpen kiöltözködött, a nélkül, hogy tudta volna, miért teszi.

El akart menni hazulról? Nem.

Látogatót várt? Nem.

Alkonyatkor lement a kertbe. Toussaint a konyhában volt elfoglalva, mely a hátsó udvarra szolgált.

Cosette sétálgatni kezdett a fák alatt, időnként félrehárítva kezével az ágakat, mert voltak, melyek egész leértek.

Így ért el a padhoz.

A kő még mindig ott volt.

Cosette leült és puha, fehér kezét a kőre tette, mintha czirógatni és köszöntgetni akarta volna.

Egyszerre az a meghatározatlan érzése támadt, mely akkor fogja el az embert, ha valaki, a kit nem is lát, a háta mögött áll.

Hátranézett és felegyenesedett.

Ő volt.

Fedetlen fővel állt. Sápadtnak és lesoványodottnak látszott. Fekete ruháját alig lehetett megkülönböztetni. Az estszürkület fakó világosságot hintett szép homlokára és árnyékkal fedezte szemeit. A kimondhatatlan szelidség fátyola alatt valami halotti és éjszakai látszott rajta. Arczát a lehanyatló nap fénye és az elszálló lélek gondolata világította meg.

Úgy tűnt fel, mint a ki még nem kisértet, de már nem ember.

Kalapja néhány lépésnyire a bokrok közé hajítva feküdt.

Cosette, a ki közel volt az ájuláshoz, egyetlen hangot se hallatott. Lassan hátrált, mert érezte, hogy valami előrefelé vonja. Valami kimondhatatlan és szomorú párázaton át, mely körülfogta, érezte a pillantást, melyet nem látott.

Hátrálás közben Cosette elért egy fához és ennek nekitámaszkodott. E fa nélkül összeroskadt volna.

És ekkor hallotta hangját, azt a hangot, melyet tulajdonképpen még sohasem hallott, mely alig volt hangosabb a lombok suttogásánál és a mely a következőket mormolta:

— Bocsásson meg, itt vagyok. Szívem csordultig van, már nem birtam tovább, eljöttem. Olvasta, a mit idetettem erre a padra? Reám ismer egy kissé? Ne féljen tőlem. Jó ideje már, — emlékszik? — a mikor reám te-

kintett. A Luxembourg-kertben, a gladiátor szobra mellett. És emlékszik a napra, mikor elhaladt előttem? Kétszer történt, junius 16-án és július 2-án. Nemsokára egy esztendeje lesz. Hosszú ideje már, hogy nem láttam. Kérdeztem az asszonytól, a ki a székekre vigyáz, azt mondta, hogy már nem jár a kertbe. A Ouest-utczában lakott, egy új házban, a harmadik emeleten, az utczára néző lakásban, — látja, hogy tudom. Nyomon követtem. De hát mit is csinálhattam volna? Aztán hirtelen eltűnt. Egyszer, mikor az Odeon árkádjai alatt a lapokat olvasgattam, úgy tetszett, mintha önt láttam volna arra menni. Utána szaladtam. De nem. Más volt, a kinek a kalapja hasonlított az önéhez. Éjszakánként idejárok. Ne féljen, senki se lát. Csak azért jövök, hogy közelről lássam az ablakait. Halkan és vigyázva lépek, hogy meg ne hallja, mert talán megijedne. A multkor este ott álltam a háta mögött; hátrafordult, én pedig elszaladtam. Egyszer énekelni is hallottam. Boldog voltam. Haragszik, hogy a zárt ablaktáblákon át hallgatom az éneklését? Hiszen ezzel még semmi rosszat se követek el. Ugy-e, nem? Lássa, ön az én angyalom; engedje meg, hogy egy kissé idejöjjek. Azt hiszem, meg fogok halni. Ha tudná, mennyire imádom! Bocsásson meg, csak beszélek, azt se tudom, mit mondok; talán meg is bántom vele. Neheztel reám?

— Oh! anyám! — szólt Cosette.

Összecsuklott, mintha meg akarna halni.

Marius megkapta, Cosette roskadozott, Marius a karjai közé fogta és erősen magához szorította, a nélkül, hogy tudná, mit cselekszik. Maga is ingadozott. Úgy érezte, mintha a feje füsttel volna tele; szemei előtt villámok czikáztak; gondolatai összezavarodtak; úgy tetszett neki, hogy vallási cselekményt végez és szentségtörést követ el. Egyébiránt, a legkisebb vágy se gerjedt benne ez elragadó nő iránt, kinek idomait a mellén érezte. Önkívületben volt a szerelemtől.

Cosette megfogta a kezét és a szívére illesztette. Marius érezte a papirtekercset és dadogva kérdezte:

— Hát szeret?

Cosette oly hangon, mely halk volt, mint a lehellet és a melyet alig lehetett hallani, felelt:

— Haligass! Jól tudod!

És pírban égő arczát a diadalmas és mámoros ifjú keblére rejtette.

Marius leroskadt a padra, Cosette melléje. Nem volt több szavuk. A csillagok kezdtek feltünedezni. Miként történt, hogy ajkaik találkoztak? Miként történik, hogy a madár dalol, a hó olvad, a rózsa kivirul, május felderül, a hajnal felvirrad a domb tetején reszkető fák mögött?

Egy csók és ez volt minden.

Mindketten megremegtek és csillogó szemekkel néztek egymásra a homályban.

Nem érezték se az est hűsét, se a kő hidegségét, se azt, hogy a föld nedves, a fű harmatos, csak nézték egymást és szívük tele volt gondolattal. Öntudatlanul megfogták egymás kezét.

Cosette nem kérdezte, nem is gondolt reá, hogy hol jött be, miként jutott a kertbe. Természetesnek tűnt fel előtte, hogy ott van mellette.

Néha-néha Marius térde hozzáért Cosette térdéhez és mindkettejükön reszketés futott végig.

Időnként Cosette egy-egy szót rebegett. Lelke ott reszketett az ajkán, mint harmatcsöpp a virágon.

Lassanként megoldódott a nyelvük. A hallgatásra, mely maga a teljesség, a túláradás következett. Az éj derülten és ragyogó csillagokkal teljesen borult föléjük. E két lény, a ki tiszta volt, mintha szellem lett volna, elmondott egymásnak mindent, álmot, mámort, elragadtatást, rémlátást, csüggedést; elmondták egymásnak, mennyire imádták egymást távolról, mennyire vágytak egymás után, mennyire kétségbe voltak esve, mikor nem találkozhattak többé. Eszményi bizalmassággal, melyet már mi sem növelhetett nagyobbá, elmondták egymásnak, a mi a legrejtettebb és a legtitkosabb volt bennök. E két szív egymásba áradt, úgy hogy egy óra mulva a fiatal emberben volt a leány lelke és a leányban a fiatal emberé! Áthatották, megbűvölték, elkápráztatták egymást.

Mikor végére jutottak a beszédnek, mikor már min-

dent elmondtak, a leány az ifjú vállára hajtotta a fejét és kérdezte:

— Mi a neve?

— Marius. És neked?

— Cosette.

HATODIK KÖNYV.

A kis Gavroche.

I.

A szél csintalansága.

1823 óta, mialatt a montfermeili csapszék mindjobban elborult és lassankint alásüllyedt, nem a bukás örvényébe, hanem az apró adósságok szennygödrébe, a Thénardier házaspárnak még két gyermeke született, két fiú. Ezzel már öt gyermekük lett: két leány és három fiú. Nagyon is sok.

Thénardierné a két utolsó szülött-től, különös szerencsével, még a mikor egész kicsinyek voltak, megszabadult.

Megszabadult, — ez a helyes kifejezés. Ebben a nőben csak töredéke volt meg a természetnek, a mi egyébiránt nem is olyan ritka jelenség. Miként Mothe-Houdancourt tábornagyné: Thénardierné is csak leányaival szemben volt anya. Anyasága csak eddig terjedt és itt végződött. Fiainál már kezdődött a gyűlölet, melylyel az emberi nem iránt viseltetett. Fiaival szemben előtört a rosszasága és szíve olyan volt, mint a kőszikla. Mint már láttuk, legidősebb fiát utálta; a másik kettőt gyűlölte. Miért? Mert. A legrettenetesebb érv és a legvitathatlanabb felelet: Mert. — Semmi szükségem a csürhére, — szokta mondani ez az anya.

Mondjuk el, miként sikerült Thénardieréknek elhárítaniok magukról két utolsó gyermekök terhét, elannyira, hogy még ebből hasznot is húztak.

Az a Magnon, kiről az utóbbi lapok egyikén emlí-

tést tettünk, ugyanaz a leány volt, a ki módját tudta ejteni, hogy Gillenormand úrral elvállaltatta két gyermekét. A Célestins-parton lakott, az ódon Petit-Musc-utcza sarkán. Az emberek még nem felejtették el azt a nagy torokgyíkjárványt, mely harminczöt évvel ezelőtt a Szajnaparti városrészekben pusztított és a mely a tudománynak alkalmat adott, hogy széles alapon próbálja ki a timsó-befúvás hatását, a mit ma oly előnyösen helyettesítenek a jódtinktura külsőleges alkalmazásával. A járvány folyamán Magnon elvesztette két fiát, mindkettőt ugyanazon a napon, az egyiket reggel, a másikat este, még teljesen zsenge korban. Ez nagy csapás volt. A gyermekek becsesek voltak anyjuknak; havonta nyolczvan francot jelentettek neki. Gillenormand úr pénzkezelője: Barge úr, a ki nyugalmazott törvényszéki írnok volt és a Roi-de-Sicile-utczában lakott, e nyolczvan francot minden hónapban pontosan kifizette neki; de a gyermekek halálával Magnon természetesen keresztet vethetett volna a járadékra is. Kibúvót keresett tehát. Ismeretes, hogy a gonoszságnak abban a szabadkőműves szövetségében, melynek Magnon is tagja volt, mindent tudnak egymásról, de nem árulják el egymás titkait és segítenek egymásnak. Magnonnak szüksége volt két gyermekre; Thénardiernénak volt két gyermeke. Ugyanaz a nem, ugyanaz a kor. Jó megoldás az egyik félnek, jó lerázás a másiknak. A kis Thénardier-k kis Magnonok lettek. Magnon otthagyta a Célestins-partot és a Clocheperce-utczába költözött. Hogy Párisban az azonosság, mely valakit saját magához lánczol, feloldódjék, elég, ha az ember az egyik utczából a másikba költözik.

A hatóság, miután nem kapott jelentést, nem szólt bele a dologba és a helyettesítés teljesen símán ment. Thénardier azonban a gyermekek odakölcsönzéséért havi tíz franc bért követelt, a mit Magnon megigért, sőt pontosan fizetett is. Hogy Gillenormand úr tovább is fizette a tartásdíjat: magától értetődik. Félévenkint egyszer ellátogatott megnézni a kicsinyeket és mit sem vett észre a cseréből. — Nézze csak, uram, hogy hasonlítanak önhöz, — mondogatta Magnon.

Thénardier, kinek az átalakulások csöppet se estek

nehezére, megragadta az alkalmat, hogy Jondrette legyen. Két leányának és Gavrochenak alig volt idejük észrevenni, hogy volt két öcscsük. A nyomorúság bizonyos fokán az embereket valami kísérteties közömbösség szállja meg és úgy látják a többieket, mintha csak lárvák lennének. A legközelebbi hozzátartozók is gyakran csak határozatlan árnyalakokként tűnnek fel, melyek alig válnak ki az élet ködös hátteréből és hamarosan visszaenyésznek a láthatatlanba.

Aznap este, mikor két gyermekét azzal a határozott kijelentéssel, hogy örökre lemond róluk, átszolgáltatta Magnonnak, Thénardiernénak aggálya támadt, vagy legalább is úgy tett, mintha bántaná a lelkiismeret. — Hiszen ez annyi, mintha az ember elhagyja a gyermekeit, — mondá férjének. Thénardier fölényes nyugodtsággal egyetlen mondattal kiégette feleségéből a lelkiismeretfurdalást. — Rousseau, — mondá, — még különben tett. A lelkiismeret után a félelem bántotta az anyát: — Hátha a rendőrség nyomára jön a dolognak! Mondd csak, Thénardier, szabad azt tenni, a mit mi tettünk?

— Minden szabad, — felelt Thénardier. — Senki se fogja megtudni. De meg különben is, koldúskölykekkel senki se törődik.

Magnon afféle úrifajta volt a bűn leányai között. Gondot fordított az öltözködésre. Lakását, mely bizonyos nyomorúságos czifrálkodással volt bebútorozva, megosztotta egy francziává honosodott kitanult angol tolvajnővel. Ez a párisivá vedlett angol nő, a ki nagyon gazdag emberekkel volt összeköttetésben és alaposan ismerte Mars kisasszony érmeit és gyémántjait, később nagy hírre tett szert a bűnpörökben való szereplésével. Úgy hívták, hogy: *Miss kisasszony.*

A Magnonhoz került két gyermeknek nem volt rossz dolga. A velök járó nyolczvan franc miatt kiméletesen bántak velök, mint ahogy szokás kímélni azt, a mi haszonnak a forrása; meglehetős jó ruhában jártak, kielégítően táplálkozhattak, majdnem úrfiak módjára éltek, az ál-anyánál sokkal jobb helyök volt, mint az igazinál. Magnon az úrinőt játszotta és sohasem beszélt előttük tolvajnyelven.

Így telt el néhány év. Thénardier kezdett nagyralátó reményeket táplálni. Egyízben, mikor Magnon átadta neki a havi tíz francot, megjegyezte: — Ideje volna, hogy „az apjuk" a neveltetésükre is áldozzon.

Egyszerre azonban a két kis fiú, a kit eddig éppen a balsorsuk védett, hirtelen kisodródott az életbe és kénytelen lett megkezdeni a harczot.

Az olyan tömeges letartóztatás, a minő a Jondrettebandáé volt, szükségképpen még más házkutatásokat és bebörtönözéseket von maga után és valóságos förgeteg arra a rejtett förtelmes ellen-társadalomra nézve, mely a látható társadalom alatt él; e gyászos világban egész sereg összeomlás követi az efféle esetet. Thénardierék katasztrófája katasztrófája lett Magnonnak is.

Egy nap, kevéssel azután, hogy Magnon átadta Époninenak a Plumet-utczára vonatkozó czédulát, a rendőrség váratlanul megjelent a Clocheperce-utczában; Magnont, továbbá Miss kisasszonyt, valamint az egész gyanús háznépet bekísérték. A két kis fiú ezalatt egy hátsó udvarban játszadozott és semmit se látott a razziából. Mikor azután be akartak menni a lakásba, az ajtót zárva találták és a ház üresen állott. Egy foltozóvarga, a ki szemközt lakott, magához hívta őket és átadott nekik egy papirlapot, melyet „anyjuk" hagyott hátra számukra. A papiron czím volt följegyezve: Barge úr, pénzkezelő, Roide-Sicile-utcza 8. A varga így szólt a gyermekekhez:

— Ti már nem laktok itt. Menjetek ehhez az úrhoz. Nincs messze. Az első utcza, balra. Ezzel a papirossal kérdezzétek meg, hogy merre kell mennetek.

A két kis fiú elindult. A nagyobbik vezette a kisebbiket és kezében fogta a papirlapot, melynek kalauzolásukra kellett szolgálnia. Hideg volt és elgémberedett kis újjai nem bírták elég szorosan tartani a papirlapot. A Clocheperce-utcza sarkán egy szélroham kitépte a kezéből és mert már sötét volt, a gyermek nem tudta többé meglelni.

A két kis gyermek nekiindult, hogy vaktában bolyongjon az utczákon.

II.

A kis Gavroche hasznot húz a nagy Napoleonból.

Párisban a tavaszt gyakran szakítják meg csípős, kemény szelek, melyek ha nem is fagyasztják, de megdermesztik az embert; ezek a szélrohamok, melyek elcsúfítják a legszebb napokat, merőben hasonlítanak azokhoz a hideg légáramlatokhoz, melyek az ablak vagy a rosszul záródó ajtó hasadékain át becsapnak a fűtött szobába. Úgy tetszik, mintha a tél gyászos ajtaja félig nyitva maradt volna és innen fújna a szél. 1832 tavaszán, a mikor a század első nagy járványa ütött ki Európában, a széljárások zordabbak és metszőbbek voltak, mint valaha. Ezúttal még fagyosabb kapu volt nyitva, mint a milyen a télé. A sír kapuja. A szélben a kolera lehellete érzett.

Meteorológiai tekintetben e hideg szeleknek az a különös sajátosságuk volt, hogy nem zárták ki a nagy villamos feszültséget. Gyakran dühöngtek villámlástól és mennydörgéstől kísért viharok.

Egy este, a mikor megint kegyetlenül fújt a szél, annyira, hogy úgy tetszett, mintha január visszatért volna és az emberek kénytelenek voltak újra előszedni a köpönyeget, a kis Gavroche, vidáman dideregve rongyaiban, elragadtatott arczkifejezéssel állt egy a L'Orme-Saint-Gervais táján levő fodrászbolt előtt. Gyapot női kendőben díszelgett, melyet tudja az Isten honnan vett és a melyet a nyaka köré csavart. A kis Gavroche úgy látszott, mintha mélységesen bámulná azt a kivágott ruhájú, narancskoszorús menyasszonyt, a ki az üvegtábla mögött trónolt és két szál gyertya között mosolygott a járókelőkre; valójában azonban azért vizsgálgatta a boltot, hogy nem csíphetne-e el a kirakatból egy darab szappant, melyet aztán egy souért eladhatna valami külvárosi „hajfodorító"-nak. Gyakran megesett, hogy ekképp szerezte meg az ebédre valót. Az efajta munkát, melyre nagy rátermettsége volt, úgy nevezte, hogy: „borbélyt borotválni."

Miközben a menyasszonyt csodálta és a szappandarabra sandított, fogai között ezt dörmögte: — Kedden. — Nem kedden. — Vagy mégis? — Talán csakugyan kedden. — Úgy van, kedden.

Soha ki nem tudódott, hogy mire vonatkozott ez a monológ.

Ha véletlenül azt jelentette volna, hogy mikor ebédelt utoljára, úgy — péntek lévén, — már a harmadik napja volt ennek.

A borbély a jól befűtött boltban éppen borotvált valakit és időnként egy-egy oldalpillantást vetett az ellenségre, erre a didergő és kihívó utczai gyerkőczre, a ki két kezét a zsebeiben tartotta, de a kinek esze nyilván megengedetlen területen járt.

Mialatt Gavroche a menyasszonyt, az ablaküveget és a Windsor-soap-ot nézegette, két nem egyforma nagyságú, meglehetősen tisztán öltözött, még nála is kisebb gyermek, a kik közül az egyik hét, a másik ötévesnek látszott, félénken megnyomta a kilincset és belépett a boltba, hogy kérjenek — nem lehetett tudni, mit, talán könyörületet, mert síró esdeklésök inkább nyögésnek, semmint kérésnek hallatszott. Mindketten egyszerre beszéltek és szavaik érthetetlenek voltak, mert a kisebbiknek mindegyre zokogásba csuklott a hangja, a nagyobbiknak pedig vaczogtak a fogai a hidegtől. A borbély dühös arczczal fordult feléjük és a nélkül, hogy borotváját letenné, a nagyobbikat balkezével, a kisebbiket pedig a térdével visszalökte, kitaszította őket az utczára és becsapta az ajtót, miközben utánok kiáltott:

— Disznó kölykek! Reáeresztik a hideget az emberre!

A két gyermek sírva tovább indult. Eközben beborult az ég és esni kezdett.

A kis Gavroche utána eredt a két gyermeknek és megszólította őket:

— Mi bajotok, tacskók?

— Nem tudjuk, hova menjünk, — felelt a nagyobbik.

— Ez az egész? — szólt Gavroche. — Ez is valami? Hát ezért már sírni kell? Szép legények vagytok!

És felsőbbségének kissé csúfolódó érzésében, bizo-

nyos jóakaró tekintélylyel és pártfogó szelidséggel folytatta:

— No hát, poczkok, jertek velem.

— Igenis, — felelt az idősebbik.

És a két gyermek oly áhítatosan kísérte, mintha egy érsek után mennének. Már nem sírtak.

Gavroche a Saint-Antoine-utczán vezette őket, a Bastille irányába. Menet közben megbotránkozott pillantással nézett vissza a borbély boltja felé.

— Nincs szíve az ilyen hülye ráknak, — morogta. — Biztosan angol.

Egy utczai leány, a hogy Gavroche-sal az élükön, libasorban látta menni hármukat, hangosan elnevette magát. Ez a nevetés nem hangzott valami tiszteletteljesen a csoport iránt.

— Jó napot, omnibusz-kisasszony, — szólt oda neki Gavroche.

Egy pillanattal utóbb ismét a borbély jutott eszébe. Újra visszanézett, miközben így dörmögött:

— Tévedtem, nem rák, hanem kígyó. Várj csak, gaz hajfodorító, majd megfodorítlak még!

A fodrász dühössé tette. Egy kis tócsán átlépőben megszólított egy szakállas házmesternét, a ki méltó lett volna, hogy a Brockenen találkozzék Fausttal és a ki seprőjét a kezében tartotta.

— Ni csak, asszonyság, — szólt neki, — a lovát is kihozta?

És a következő pillanatban összefecskendezte egy arramenő úr kifényezett csizmáit.

— Ostoba! — kiáltott dühösen az úr.

Gavroche kidugta orrát a kendőből:

— Uraságodnak valami baja van?

— Te veled! — felelt a besározott úr.

— Már nincs hivatal, — mondá Gavroche. — Ma már nem fogadok.

Miközben tovább haladt az utczán, egy kapumélyedésben megpillantott egy tizenhárom-tizennégy éves koldusleánykát, a kin oly kurta szoknya volt, hogy kilátszott a térde. A leányka már kezdett nagyon is nagy lenni az ily viselethez. A növés úz efféle tréfákat az em-

berrel. A szoknya épp akkor lesz röviddé, mikor a meztelenség már illetlen.

— Szegény leány! — mondá Gavroche. — Még nadrágja sincs. Nesze, legalább ez.

És lecsavarva nyaka körül a jó meleg gyapotkendőt, odaborította a leányka sovány és megkékült vállára.

A kis leány csodálkozó arczczal nézett reá és szótlanul fogadta a kendőt. A nyomor bizonyos fokán kábultságában a szegény se nem nyög már a baj miatt, se nem köszöni a jótéteményt.

— Brrr! — mondá Gavroche, a ki jobban diderghetett, mint Szent Márton, mert ez legalább a felét megtartotta a köpenyegének.

A brrr-re az eső, mintha csak dühbe gurult volna, még jobban kezdett zuhogni. Az ilyen borús ég büntetni szokta a jó cselekedeteket.

— Mi ez? — kiáltott fel Gavroche. — Mit jelentsen ez? Most már csak úgy szakad! Megmondom a jó Istennek, ha ez így tart, én kiállok a sorból.

És tovább indult.

— Különben mindegy, — szólalt meg újra, egy oldalpillantást vetve a koldusleányra, a ki beburkolódzott a kendőbe. — Ez legalább jól fel van bundázva.

És felnézve az égre, elkiáltotta magát:

— Hajrá!

A két gyermek iparkodva tipegett utána.

A hogy egy olyan sűrű vasrácsozat előtt haladtak el, mely pékboltot jelez, mert a kenyeret rács alatt tartják, akár az aranyat, Gavroche hátrafordult:

— Na, kölykek, volt ebéd?

— Reggel óta nem ettünk, kérem, — felelt az idősebbik.

— Tehát nincs se apátok, se anyátok, — folytatta méltóságteljesen a kérdezősködést Gavroche.

— Bocsánat, — felelte ismét az idősebbik, — van papánk is, meg mamánk is, csak nem tudjuk, hol vannak.

— Sokszor jobb így, mint ha tudja az ember, — jegyezte meg Gavroche, a ki bölcselkedő természet volt.

— Már két órája járunk, — folytatta a nagyobbik

gyermek, — mindenfelé kerestünk a szemétben, de semmit se találtunk.

— Tudom, — szólt Gavroche. — A kutyák mindent elesznek előlünk.

Kis szünet után folytatta:

— Tehát elvesztettük alkotóinkat. Nem tudjuk, mitévők legyünk. Hát ez nem így van, fiúk. Ostobaság ilyen korban csak így csavarogni. Keresztül kell vágni magát az embernek.

Ezzel aztán beszüntette a kérdezősködést. Hajléktalannak lenni, — van-e ennél egyszerűbb dolog a világon?

A nagyobbik gyermek, ki újra visszanyerte a gyermekkor gondtalanságát, felkiáltott:

— Mégis csak furcsa! Pedig a mama azt ígérte, hogy vasárnap elvisz bennünket barkaszentelésre.

— Csacsiság, — felelt Gavroche.

— A mama úriasszony, — folytatta a nagyobbik gyermek, — Miss kisasszonynyal lakik.

— Bánom is én, — válaszolt Gavroche.

E közben azonban megállott és kotorászgatni kezdett rongyaiban.

Végigkutatta összes zsebeit, aztán oly arczkifejezéssel, mely csak elégedettséget akart mutatni, de a mely valójában diadalmas volt, felütötte a fejét:

— Nyugalom, tacskók. Van itt, a miből mind a hárman megvacsorázunk.

És egyik zsebéből kihúzott egy sout. Aztán, a nélkül, hogy a két kicsinek időt engedne az álmélkodásra, maga előtt betuszkolta őket a pékboltba és a sout az asztalra téve, elkiáltotta magát:

— Öt centimért kenyeret!

A pék, a ki maga szolgált ki, fogott egy kenyeret és fölvette a kést.

— Három darabban! — folytatta Gavroche és méltóságteljesen hozzátette:

— Hárman vagyunk!

És látva, hogy a pék, miután végigmustrálta a hármas társaságot, fekete kenyeret akar vágni, újját az orrlyukába dugta és oly fensőbbséget szippantva, mintha

Nagy Frigyes király burnótszelenczéjéből csippentett volna, megbotránkozva kérdezte a péktől:

— Mi az?

— Mi volna? — felelt a pék. — Kenyér. Nagyon jó másodfajta kenyér.

— Már hogy komisz fekete kenyér, — felelt Gavroche nyugodtan és hideg megvetéssel. — Fehér kenyeret kérek. Foszlós fehér kenyeret. Vendégeim vannak.

A pék nem állhatta meg, hogy el ne mosolyodjék és míg a kenyeret vágta, bizonyos részvéttel nézett a három gyermekre, a mi bosszantotta Gavrochet.

— Nos, mit bámul rajtunk? — kiáltotta oda a péknek.

Ha hármójukat egymás vállára állították volna, akkor se értek volna fel a pékhez.

Miután a kenyér le volt vágva, a pék besöpörte a sout, Gavroche pedig így szólt a két gyermekhez:

— Be a fogakkal.

A két kis gyermek értetlenül nézett reá.

Gavroche nevetett.

— Ah! persze, nem értik, még nagyon is kicsinyek.

És újra hozzájuk fordult.

— Egyetek.

Ezzel mindegyiknek egy darab kenyeret nyujtott.

És abban a hiszemben, hogy a nagyobbik, a ki méltóbbnak látszott előtte, hogy beszédbe bocsátkozzék vele, különösebb bátorítást is érdemel, hogy habozás nélkül kielégítse az étvágyát, hozzátette:

— Gyűrd le.

Az egyik darab kenyér kisebb volt, mint a másik kettő. Gavroche ezt tartotta meg magának.

A szegény gyermekek, Gavroche-sal együtt, alaposan ki voltak éhezve. Nagyokat harapvaették a kenyeret és ott maradva a boltban, útjában voltak a péknek, a ki, miután a pénzt már besöpörte, bosszús tekintettel nézett reájuk.

— Menjünk az utczára, — szólt Gavroche.

És folytatták útjukat a Bastille irányában.

Néha-néha, a mikor valamely bolt kivilágított ablaka előtt haladtak el, a kisebbik fiú megállt, hogy egy

ólomórán, mely a nyaka körül akasztott zsinegen függött, megnézze, hány óra.

— Nagy marha, — mondá Gavroche.

Aztán elgondolkozva dörmögte:

— Mindegy. Ha nekem volnának tacskóim, jobban vigyáznék reájuk.

A mikor végére jutottak kenyerüknek és elértek a mogorva Ballets-utczához, melynek végén a börtön alacsony és ellenséges ajtaja látszik, valaki megszólalt mellettök:

— Ni csak, te vagy, Gavroche?

— Nini, te vagy, Montparnasse?

Egy férfi lépett hozzájuk és ez a férfi nem volt más, mint Montparnasse, álruhában, kék pápaszemmel az orrán, de Gavroche mégis reáismert.

— Az áldóját! — folytatta Gavroche, — de jól be vagy bugyolálva és akkora szemüveged van, mint valami doktornak. Szavamra, te érted a módját.

— Pszt! — szólt Montparnasse. — Ne olyan hangosan.

És élénken magával vonta Gavrochet, el a boltok világosságából.

A két kicsi, összefogódzkodva, gépiesen követte őket.

Mikor aztán behúzódtak egy sötét kapuméiyedésbe, hol védve voltak az esőtől és az arrajárók tekintetétől, Montparnasse újra megszólalt:

— Tudod, miben járok? — kérdé.

— Hogyne! Az akasztófát kerülgeted, — felelt Gavroche.

— Jó viccz! — torkolta le Montparnasse, aztán folytatta:

— Várom, hogy Babet jöjjön.

— Ah! — szólt Gavroche. — Hát Babet a szeretőd neve?

Montparnasse meghalkította a hangját.

— Szamár. Nem leányról van szó, hanem Babetről.

— Ah! Babet!

— Igen, Babet.

— Azt hittem, hogy benn van a hűvösön.

— Csak volt, — felelt Montparnasse.

És röviden elmondta, hogy Babet, aznap reggel, mikor a vizsgálóbíróhoz vezették, felhasználta az alkalmat és a folyosón, a helyett, hogy jobbra fordult volna, balra kanyarodva megszökött.

Gavroche csodálta az ügyességét.

— Óriási! — mondá.

Montparnasse még néhány részletet mondott Babet szökéséről és azzal végezte:

— Ez azonban még nem minden.

Gavroche, miközben az elbeszélést hallgatta, elvette Montparnassetól a botot, melyet kezében tartott, gépiesen csavargatta a fogantyúját és a botból tőr hegye bújt elő.

— Ah! — szólt élénken, visszasrófolva a tőrt, — álarczos zsandárt is hoztál magaddal.

Montparnasse hunyorintott a szemével.

— A teremburáját! Társalogni akarsz a rendőrökkel? — kérdezte Gavroche.

— Nem lehessék tudni, — felelt közömbös kifejezéssel Montparnasse. — Mindig jó, ha az embernél van gombostű.

Gavroche azonban tovább firtatta:

— Mit akarsz tenni ma éjjel?

Montparnasse újra komoly képet öltött és tekintélyeskedő hangsúlyozással felelt:

— Valamit.

Aztán hirtelen más tárgyra fordítva a beszélgetést, felkiáltott:

— Igaz, majdnem elfelejtettem!

— Mit?

— Hogy mi történt velem. A napokban találkoztam egy alakkal. Nagy prédikácziót mondott és végül ide-ajándékozta az erszényét. Beleteszem a zsebembe. Egy pillanattal utóbb belenyúlok a zsebembe. Nincs benne semmi.

— Hanem a prédikáczió megmaradt, — jegyezte meg Gavroche.

— Hát te, — vette át a szót újra Montparnasse, — hová mégy?

Gavroche két védenczére mutatva, felelt:

— Megyek lefektetni ezeket a gyerekeket.

— Lefektetni? Hol akarod őket lefektetni?

— Nálam.

— Hol nálad?

— Nálam.

— Hát lakol?

— Igen, lakom.

— És hol lakol?

— Az elefántban, — felelt Gavroche.

Montparnasse, noha nem volt csodálkozó természetű, nem tudta visszafojtani a felkiáltást:

— Az elefántban?

— Igen, mondom, hogy az elefántban! — válaszolt Gavroche. — Micsoda különös van ebben?

Gavroche e megjegyzése visszatérítette Montparnasset a nyugodt és higgadt beszédhez. Úgy látszott, hogy már kedvezőbb véleményt kezd táplálni Gavroche lakásáról.

— Persze, — szólt, — az elefántban. Jó ott lakni?

— Nagyon jó, — felelt Gavroche. — Ott legalább nem fúj be a szél, mint a hidak alá.

— És hogy jutsz be?

— Egyszerűen becsúszok.

— Van hát lyukja? — kérdé Montparnasse.

— De még milyen! Hanem nem szabad elárulni. Az első lábai között van. A kopók még nem vették észre.

— És te felmászol? Most már értem.

— Egy pillanat az egész és már bent vagyok.

Kis szünet után folytatta:

— E kicsinyek számára lesz létrám.

Montparnasse nevetni kezdett.

— Hol az ördögben csípted ezeket a nyavalyásokat?

— Egy borbélytól kaptam őket ajándékba, — felelt Gavroche a világ legtermészetesebb hangján.

Montparnasse elgondolkodóvá vált.

— Nagyon is könnyen reámismertél, — dörmögte a fogai között.

Zsebéből két kis tárgyat vett ki, a mi nem volt

más, mint két darab tollszár, pamuttal körültekerve. Az egyiket bedugta az egyik, a másikat a másik orrlyukába, mire az orra egész más formájú lett, mint a milyen volt azelőtt.

— Ez már más, — mondá Gavroche. — Most már legalább nem vagy olyan csunya. Mindig ezekkel a betétekkel kellene járnod.

Montparnasse csinos fiú volt, de Gavroche szeretett ingerkedni.

— Tréfán kívül, — kérdé Montparnasse, — hogy formázok?

A hang is merőben más volt. Egy szempillantás alatt Montparnasse felismerhetetlenné vált.

— Oh! most már bátran bohóczkodhatsz! — kiáltott fel Gavroche.

A két kicsi, a ki eddig az orrát piszkálta és nem figyelt oda, e szóra közelebb lépett és örvendező, csodálkozó várakozással néztek Montparnassera.

Szerencsétlenségre Montparnasse gonddal teltnek látszott.

Kezét Gavroche vállára tette és erősen hangsúlyozva a szavakat, így szólt:

— Hallgass ide, fiam. Ha biztosra mehetnék és tíz csikót kaphatnék, nem mondom, hogy nem ugranám, de hát nem fenékig tejfel a világ.

E furcsa kijelentésnek nagyon sajátságos hatása volt Gavrochera. Élénken megfordult, csillogó tekintetét figyelmesen körüljártatta és csakugyan, néhány lépésnyire tőlük, észre is vett egy rendőrt, a ki háttal fordulva állt feléjük. Gavroche ajkai közül egy ah! csúszott ki, aztán megrázta Montparnasse kezét és elbúcsúzott tőle.

— Nos hát, jó éjszakát, — mondá. — Megyek kölykeimmel az elefántomba. Ha esetleg valamelyik éjszaka szükséged lenne reám, ott megtalálsz. Félemeleten lakom. Házmester nincs. Csak Gavroche urat kérdezd.

— Helyes, — mondá Montparnasse.

És elváltak. Montparnasse ment a Grève, Gavroche pedig a Bastille irányába. Az öt esztendős kis fiú, kit bátyja kezénél fogva vezetett Gavroche nyomában, több-

ször hátranézett, hogy még egy pillantást vessen a „bohóczkodó"-ra.

A Bastille-tér délkeleti sarkán, az egykori börtönerőd árkában ásott csatorna lejárójának közelében húsz évvel ezelőtt még lehetett látni egy sajátságos emlékművet, mely azóta már elenyészett a párisiak emlékezetéből, holott megérdemelte volna, hogy maradjon némi nyoma, a mennyiben, a ki kigondolta, „az Institut tagja és az egyiptomi hadsereg vezérlő tábornoka" volt.

Emlékművet mondtunk, noha csak mintázata volt egy emlékműnek. Ám e mintázat, — pazar vázlat, nagyszerű teteme Napoleon egy eszméjének, — melyet az egymásra következő szélrohamok elragadtak és minden egyes alkalommal távolabb vetettek tőlünk, maga is történelmivé vált, valami véglegest nyert, a mi élénk ellentétben volt időleges jellegével. Fából és vakolatból készült negyven láb magas elefánt volt, hátán toronynyal, mely háznak is bevált volna és a mely valaha zöldre volt festve, de idő múltával, a naptól, esőtől és széltől fekete színűvé változott. A tér e puszta és elhagyott sarkában széles fejével, orrmányával, agyaraival, a toronynyal, óriás hátával, oszlopokhoz hasonló négy lábával a kolosszus éjszaka meglepő és egyben rettenetes látvány volt a csillagos ég alatt. Senki se tudta, hogy tulajdonképpen mi akar lenni. A nép erejét jelképezte. Komor, rejtelmes és roppant volt. Valami hatalmas, látható és fennálló jelenés volt a Bastille láthatatlan kísértete mellett.

Csak kevés idegen kereste fel e tákolmányt; a járókelők ügyet se vetettek reá. Egyre málladozott; a vakolat nagy darabokban hullott róla és rémes sebhelyek tátongtak oldalain. A kerület előljárói 1814 óta megfeledkeztek róla. Ott állt komoran, betegen, omladozva, körülötte korhadt fapalánk, melyet részeg kocsisok piszkítgattak; repedések czirkalmazták tele a hasát, a farkánál lécz-szál állt ki, fű nőtt a lábai között és minthogy a tér szintje, ama lassú és folytonos munka következtében, mely észrevétlenül dagasztja a nagyvárosok földjét, harmincz év óta mind magasabb lett körülötte, most már valami mélyedésfélében állt és úgy látszott, mintha a

talaj besüppedne alatta. Idomtalan, figyelemre nem méltatott, barátságtalan és kevély alkotmány volt, csúf a nyárspolgár szemében és búskomolyságtól beárnyalt a gondolkodó előtt. Volt benne valami a szemétből, a mi eltakarításra vár és a fenségből, mely a lefejezés előtt áll.

Mint már mondtuk: éjszaka megváltozott a képe. Az éjszaka az igazi hozzáillő környezete mindannak, a mi árnyék. A hogy besötétült: a vén elefánt átalakult: a sötétség rettenetes pihenésében nyugodt és félelmes alakot öltött. Minthogy a multból való volt: az éjszakához tartozott és a sötétség illett nagyságához.

E nyers, zömök, súlyos, szigorú, majdnem formátlan, de mindenesetre méltóságteljes és bizonyos vad és komor nagyszerűséget kifejező emlékmű eltűnt, hogy békében engedje uralkodni azt az óriási kályhafélét, mely a belőle felnyúló csővel diszítve elfoglalta a kilencztornyú sötét vár helyét, körülbelül olyasformán, mint a hogy a polgárság örökébe lépett a hűbérségnek. Vajmi természetes, hogy kályha legyen a jelképezője annak a korszaknak, mely előtt a húsosfazék a hatalom összpontosítása. E korszak el fog múlni; máris múlóban van. Kezdik belátni, hogy ha van is erő a kazánban, hatalom csak az agyvelőben lehet; más szóval: nem a gőzgépek vezetik és ragadják előre a világot, hanem az eszmék. Fogják a gőzgépeket az eszmék elé, — ez helyes; de ne téveszszék össze a lovat a lovassal.

Bármint legyen is azonban, — hogy visszatérjünk a Bastille-térhez — az elefánt megtervezője vakolatból is tudott nagyot alkotni; a kályhakürtő tervezője bronzból is csak kicsinyes művet tudott alkotni.

Ez a kürtő, melyet fennen hangzó szóval a júliusi oszlop nevére kereszteltek, ez elhibázott emlékműve egy elvetélt forradalomnak, 1832-ben még rengeteg állványburkolatban állott, melynek a magunk részéről sajnáljuk lebontását, és magas deszkakerítéssel volt körülvéve, mely teljesen elkülönítette az elefántot.

A tér e szöglete felé, melyet csak alig világított meg egy távolnyi utczalámpa fénye, irányította Gavroche a két „tacskó“ lépteit.

Legyen szabad itt megállanunk egy perczre és hang-

súlyoznunk, hogy csöppet se térünk el a valóságtól. Emlékezetbe idézzük, hogy húsz évvel ezelőtt a bíróság kóborlás és közemlék rongálása címén elítélt egy gyermeket, a kit rajtacsíptek, hogy a Bastille-téri elefánt belsejében hált.

Ezek után pedig folytassuk.

A colossushoz érve, Gavroche átértette, hogy milyen hatása lehet a végtelen nagynak a végtelen kicsire és így szóit védenczeihez:

— Ne féljetek, kölykek.

Aztán a kerítés egy hasadékán bebújt az elefánt telkére és maga után segítette a tacskókat. A két gyermek, kissé megrémülten bár, de szó nélkül követte Gavrochet. Teljesen reábízták magukat e rongyos ruhájú kis gondviselésre, kitől kenyeret kaptak és a ki fekvőhelyet ígért nekik.

Belül, a kerítéshez támasztva, létra hevert a földön, melyet napközben a szomszédos ácstelep munkásai szoktak használni. Gavroche meglepő könnyűséggel felemelte a létrát és az elefánt egyik elülső lábához támasztotta. Ott, a hol a létra vége az elefánt szügyét érte, nagy fekete lyuk tátongott, mely a colossus hasa alá folytatódott.

Gavroche a létrára és a lyukra mutatva így szólt vendégeihez:

— Mászszatok fel és bújjatok be.

A két kis fiú megdermedve nézett egymásra.

— Ahán! Féltek, tacskók! — kiáltott fel Gavroche.

Egy kicsit várt, aztán hozzátette:

— Ide nézzetek.

Belefogódzott az elefánt göcsös lábába és egy szempillantás alatt, megvetéssel mellőzve a létrát, fent volt a hasadéknál. Becsúszott rajta, akár a kígyó a lyukába, eltünt és egy pillanattal utóbb a két gyermek homályosan fehérlő, sáppadt foltként látta megjelenni fejét a sötétséggel teljes lyuk szélén.

— Nos hát, mászszatok fel, — kiáltott le Gavroche a gyermekekhez. — Majd meglátjátok, milyen jó itt! — Jöjj te előbb! — mondá az idősebbiknek. — Én majd megfogom a kezedet.

A két kis gyermek vállával lökdöste egymást. Fél-

tek Gavrochetól, de egyúttal bíztak is benne, meg aztán az eső is nagyon esett. Az idősebbik fiúcska végre nekibátorodott. Öccsce, látva, hogy testvére felmászik és ő egyedül maradt, nagyon közel volt hozzá, hogy elsírja magát, de nem merte.

A nagyobbik gyermek ingadozva botorkált fölfelé a létrán. Gavroche bátorító kiáltásokkal noszogatta, mint a vívómester a tanítványát vagy az öszvérhajcsár az öszvért.

— Ne félj!

— Úgy!

— Na még egyet!

— Bátran!

— Add ide a kezedet.

— Fel!

És mikor már oly magasan volt, hogy megfoghatta, fürgén megragadta és felhúzta.

— Így ni! — mondá.

A kis fiú bent volt a hasadékon.

— Most pedig, — szólt Gavroche, — várj meg. Addig is, méltóztassék helyet foglalni uraságodnak.

Azután kibújva a hasadékból, menyétsebességgel lecsúszott az elefánt lábán, derékon kapta a kis, ötesztendős fiút és föltette a létrára, azután mögötte maga is reálépett a létrára és felkiáltott az idősebbiknek:

— Én majd tolom, te meg húzd.

És a kicsi egy pillanat mulva tolva, húzva, jóformán még mielőtt körülnézhetett volna, bent volt a lyukban és Gavroche, miután maga is bemászott, egy rúgással a fűbe taszította a létrát, tapsolt és elkiáltotta magát:

— Így ni! Éljen Lafayette tábornok!

Azán nyugodtabb hangon hozzátette:

— Na, tacskók, itt vagytok a lakásomban.

Csakugyan Gavroche lakásán voltak.

Oh! váratlan haszna a haszontalannak! Kegyessége a nagy dolgoknak! Jósága az óriásoknak! Ez a roppant emlékmű, mely egy császár eszméjének volt a megtestesülése, egy kis utczai csavargónak lett a menhelye. A colossus egy kis gyerkőczöt fogadott magába és látott

el hajlékkal. A nyárspolgár, mikor vasárnapiasan kiöltözve elhaladt a Bastille elefántja előtt, megvető tekintettel méregetve a nagy alkotmányt, azt mondta magában róla: — Ugyan, mire jó ez? — Arra volt jó, hogy megmentsen a hidegtől, a fagytól, az esőtől, a téli széltől, a sárban való alvástól, mely lázat szül, a hóban való elszenderüléstől, mely halált hoz, egy apátlan, anyátlan, étlen, ruhátlan, hajléktalan kis fiút. Arra volt jó, hogy menedéke legyen az ártatlannak, kit a társadalom eltaszított magától. Arra volt jó, hogy csökkentse a közigazságtalanságot. Nyitott búvóhely volt annak a számára, ki előtt az összes ajtók zárva voltak. Úgy tetszett, mintha a korhadt és elfeledett, penészszel és sebhelyekkel borított nyomorult vén őslény, mely ingadozva, megőrölve, elhagyatva állott, arra ítélve, hogy mint valami óriás koldus hasztalanul esengjen az utczatorkolatnál egy jóakaró tekintet alamizsnájáért, megkönyörült volna a másik kolduson, a kis törpén, a ki mezítláb, kalap nélkül, az újjait fújva, rongyokba öltözve és hulladékokból táplálkozva járta útjait. Íme, erre volt jó a Bastille-tér elefántja. Napoleon eszméjét, melyet az emberek megvetettek, Isten felkarolta. A mi csak nevezetességre volt szánva, fenséges lett. A császárnak, hogy tervét megvalósítsa, porfirra, érczre, vasra, aranyra, márványra lett volna szüksége; Istennek elég volt a korhadt deszka, a lécz és a vakolat is. A császár lángelméjű álmot álmodott: ez óriási, felfegyverzett, hatalmas elefánt, felemelt orrmányával, hátán a toronynyal és mindenfelé friss, éltető vizet szökeltetve maga körül, a nép jelképezője lett volna; Isten nagyobb művet alkotott belőle: egy gyermeket szállásolt beléje.

A lyuk, melyen át Gavroche az elefánt belsejébe jutott, hasadékféle volt, melyet kívülről csak alig lehetett észrevenni, a mennyiben, mint már említettük, az elefánt hasa alá húzódott és e mellett oly keskeny volt, hogy csak macskák meg gyermekek tudtak keresztülhatolni rajta.

— Először is, — szólt Gavroche, — mondjuk meg a házmesternek, hogy nem vagyunk itthon.

És oly biztos fogással, mint a ki teljesen ismeri a

lakását, a sötétben előhúzott egy deszkadarabot és elfedte vele a lyukat.

Gavroche újra visszament a sötétbe. A gyermekek a foszforos palaczkba mártott gyufa serczegését hallották. A kénes gyufát akkoriban még nem találták fel.

A hirtelen támadt világosságtól a két kis gyermek hunyorgatta a szemét; Gavroche egy darab szurokba mártott madzagvéget gyújtott meg, a mit „pinczepatkány"-nak szoktak nevezni. A pinczepatkány, mely inkább füstölt, semmint világított, csak homályosan engedte látni az elefánt belsejét.

Gavroche vendégei körülnéztek és olyasmit éreztek, mint a kik a heidelbergi nagy hordóban jártak vagy inkább: mint a mit Jónás érezhetett a bibliai czethal hasában. Óriási csontvázban lelték magukat. Fent hosszú megbarnult gerenda, melyből szabályos távolságokban vastag, görbülő ágak nyúltak ki, képviselte a gerinczoszlopot, a belőle kiágazó bordákkal; nagy vakolattömbök csüggtek alá róla, akárcsak zsigerek lettek volna és az egyik oldaltól a másikig terjedő vastag pókhálórétegek pótolták a rekeszizmot. Itt-ott a zúgokban nagy fekete foltokat lehetett láni, melyek eleveneknek tűntek fel és megriadt szaladással osontak ide-oda.

Az elefánt hátáról a hasi részre hullott törmelék kitöltötte a vájulatot, úgy hogy úgy lehetett rajta járni, mint valami padlón.

A kisebbik fiú könyökével megbökte bátyját és halkan megjegyezte:

— Sötét van.

E kijelentés kiabálásra bírta Gavrochet. A két fiúcska megrémült arczkifejezése kívánatossá tett egy kis felrázást.

— Mit fecsegtek itt össze-vissza? — kiáltott Gavroche. — Talán nem tetszik? Nem vagytok megelégedve? Legalább is a Tuileriák kellenének, mi? Velem ugyan nem fogtok okoskodni. Nézze meg az ember, ilyen kényeskedők!

Némi korholás jó hatással van az ijedelemben. Mintegy megnyugtat. A két gyermek közelebb húzodott Gavrochehoz.

Gavroche, kiben ez a bizalom atyai elérzékenyülést keltett, a nyers hangról a szelídre tért át és a kisebbik fiúhoz fordulva, ekként folytatta beszédét:

— Csacsika, — mondá, beczéző kicsinyítéssel enyhítve a megszólításban foglalt sértést, — ottkünn van sötét. Odakünn esik; itt nem esik. Odakünn hideg van; itt még árnyéka sincs a szélnek. Odakünn mindenfelé emberek vannak; itt nincs senki. Odakünn még a hold se világít; itt pedig ég a gyertya. Nohát!

A két gyermek kezdett kevésbbé iszonykodva nézni körül; de Gavroche nem engedett sok időt a szemlélődésre.

— Gyorsan! — szólt.

És arrafelé tolta őket, a mit legyen szabad ebben az esetben a szoba hátterének neveznünk.

Itt volt Gavroche ágya.

Az ágy teljesen fel volt szerelve. Volt derekalja, takarója, sőt függönyös menyezete is.

A derekalj szalmagyékény, a takaró pedig nagy, szürke, meleg és majdnem egészen új gyapjúkendő volt. A mi a függönyös menyezetet illeti, ez a következő volt:

Három, meglehetős hosszú pózna volt letűzve a talajba, vagyis az elefánt hasát feltöltő törmelékbe — kettő elől, egy hátul, míg fent mind a háromnak a csúcsa kötéllel össze volt kötve, úgy hogy az egész gúlaformájú vázat alkotott. Ezt a vázat sodronyfonat borította, mely egyszerűen csak reá volt terítve, de dróttal úgy odaerősítve a póznákhoz, hogy teljesen zárta a nyílást. Lent nagy kövek szorították a talajhoz a fonadék szélét, úgy hogy semmi se csúszhatott át alatta. E sodronyfonat nem volt más, mint töredéke egy olyan rézhálónak, a minővel az állatkertekben a madárkalitkákat szokták körülburkolni. Gavroche ágya úgy festett mögötte, mintha valami kalitkában lenne; az egésznek a formája pedig az eszkimósátorhoz hasonlított.

Ez a sodrony pótolta a függönyöket.

Gavroche kissé félretolta a köveket, melyek a sodronyfonat szélét elől leszorítva tartották és széttolta a háló egymásra csukódó két szárnyát.

— Négykézláb, ficzkók, és mászszatok be! — vezényelte Gavroche.

Óvatosan bebújtatta vendégeit a kalitkába, azután maga is becsúszott utánuk, helyrerakta a köveket és ezzel újra elzárta a nyílást.

Mindhárman végignyújtóztak a gyékényen.

Ha még oly kicsinyek voltak is, egyikök se állhatott volna fel a kalitkában. Gavroche még mindig kezében tartotta a pinczepatkányt.

— Most pedig, — mondá, — aludjatok. Eloltom a világosságot.

— Kérem, — szólt a sodronyfonatra mutatva a nagyobbik gyermek Gavrochehoz, — mi ez?

— Ez, — felelt méltóságteljesen Gavroche, — a patkányok miatt kell. — Bújjatok össze!

Mindazonáltal jónak vélte, hogy néhány szóval hozzájáruljon e kiskorú lények felvilágosításához és ezért folytatta:

— A Jardin des plantesból hoztam. A vadállatok számára tartogatták. Van ott egész raktárra való. Csak fel kell mászni egy falon, be kell mászni egy ablakon és átcsúszni egy ajtó alatt, — vehet az ember annyit, a mennyi csak tetszik.

Mialatt beszélt, a takaró egyik sarkával körülbugyolálta a kisebbik gyermeket, a ki halkan mormolta:

— Oh! ez jó! Jó meleg!

Gavroche elégült tekintettel nézett a takaróra.

— Ez is a Jardin des plantesból való, — mondá. — A majmoktól hoztam.

Aztán a vastag és kitünő fonatú szalmagyékényre mutatva, az idősebbik fiúcskához fordult:

— Ez meg a zsiráfé volt, — mondá.

Kis szünetet tartott, aztán folytatta:

— Ez mind az állatoké volt. Elvettem tőlük. Csöppet se haragudtak. Azt mondtam nekik: kell az elefántnak.

Újra elhallgatott, aztán megint megszólalt:

— Az ember átmászik a falakon és fütyül a kormányra. Ez az egész.

A két gyermek félős tisztelettel és elámúlva szemlélgette ezt a rettenthetetlen és találékony férfiút, a ki

csavargó volt, mint ők, egyedül álló, mint ők, vézna, mint ők és a kiben valami csodálatos és mindenható erő lakozott, mintegy természetfölötti lénynek látszott, kinek arczkifejezésében egy vén komédiás fintorgatásai párosultak a legártatlanabb és legbájolóbb mosolygással.

— Kérem, — szólt félénken a nagyobbik fiú, — nem fél a rendőröktől?

Gavroche csak ennyit válaszolt:

— Csacsi! Nem mondják, hogy rendőr, hanem: fogdmeg.

A kisebbik fiú tágranyílt szemekkel nézett, de nem szólt egy szót se. Minthogy a gyékény szélén feküdt, — a nagyobbik a középen, — Gavroche alája gyömöszölte a takaró szélét, mint a hogy egy anya tette volna és a feje alatt egy csomó rongygyal feldomborította a gyékényt, hogy a kicsinek mintegy vánkosa legyen. Aztán a nagyobbik gyermekhez fordult.

— Mi? Jó itt lenni, úgy-e?

— Nagyon jó! — felelt a fiúcska, egy megmentett angyal arczkifejezésével nézve Gavrochera.

A két kis, bőrig ázott gyermek kezdett felmelegedni.

— Mi ez? — szólalt meg újra Gavroche, — miért sírtok?

És a kisebbik fiúra mutatva, az idősebbikhez fordult:

— Az ilyen csöppségnél még megjárja; de egy oly nagy fiúnak, mint te, annak már nem szabad sírni. Csak a borjú bőg.

— Az ám, — szólt a gyermek, — de mi már nem mehettünk be a lakásunkba.

— Jegyezd meg, — felelt Gavroche, — nem mondják: lakás, hanem: odú.

— És aztán féltünk egyedül.

— Hallgass ide, — oktatta Gavroche, — soha semmiért se szabad síránkozni. Én majd gondot viselek reátok. Majd meglátjátok, milyen jól fogunk mulatni. Nyáron Navet-vel, a ki jó barátom, kimegyünk a Glacière-be, megfürdünk és meztelenül futkározunk az austerlitzi híd előtt. A mosónők csak úgy pukkadnak tőle. Kiabálnak, átkozódnak, — az ember majd meghal a nevetéstől.

Aztán megnézzük a csontváz-embert. Élő ember. A Champs-Elysées-n van. Olyan sovány, mint a kisújjam. Aztán elmegyünk a színházba. Elvezetlek benneteket Fréderick-Lemaître-t látni. Én kapok jegyeket, mert ismerem a színészeket. Egyszer én is felléptem. Egy csomó más gyerekkel szaladgálnunk kellett egy ponyva alatt, — ez volt a tenger. Majd titeket is szerződtetlek. A vadembereket is meg fogjuk nézni. Csakhogy nem igazi vademberek ám. Látszik, hogy a lábuk ki van tömve és a könyökük csupa foltozás. Aztán elmegyünk az operába. Beállunk a tapsolók közé. Nagyszerűen vannak szervezve. Más színházakban is vannak, de azokkal nem adnám össze magamat. Képzeld csak, vannak emberek, a kik húsz soust is fizetnek, hogy bemehessenek az operába. A szamarak! — És aztán, ha kivégzés lesz, azt is megnézzük. Majd megmutatom nektek a hóhért. A Marais-utczában lakik. Sanson úr. Levélszekrény van az ajtaján. Ah! nagyszerűen fogunk mulatni!

E pillanatban egy csepp viasz hullott Gavroche újjára és eszébe juttatta az élet valóságait.

— Az ördögét is! — szólt, — kiég a mécsesünk. Vigyázat! Havonta csak egy sout költhetek világításra. Ha az ember lefekszik, aludjék el. Nincs időnk, hogy Kock Pál-regényeket olvassunk. Aztán a világosság ki is látszhatnék az ajtó hasadékain és csak az kellene, hogy a fogdmegek észrevegyék.

— Meg aztán, — jegyezte meg félénken a nagyobbik fiú, a kinek kettejük közül egyedül volt bátorsága, hogy beszéljen Gavroche-sal, — még egy szikra reá talál hullani a szalmára és felgyujthatná a házat.

— Nem mondják, hogy: felgyujtani a házat, hanem: felpörkölni a vaczkot.

A vihar fokozott erővel dühöngött. A mennydörgések között hallani lehetett, a mint a zápor csapkodja a kolosszus hátát.

— Csak zuhogjon, — mondá Gavroche. — Roppant mulatságos, ha a víz végigfolyik az ember házának a lábain. Bolond ez a tél; hiába erőlködik, kárbavész a fáradsága, bennünket nem áztathat meg és ez dühösíti a vén vízkereskedőt.

Ezt a mennydörgésre való czélozgatást, melyben Gavroche olyan nyugalmat tanusított, akár valamelyik tizennyolczadik századbeli bölcselő, heves villámlás követte, melynek káprázta tó fénye a hasadékon át az elefánt hasába is behatolt. Majdnem ugyanebben a pillanatban rettenetes mennydörgés is hallatszott. A két kis gyermek hangos kiáltásba tört ki és úgy felriadt, hogy majdnem felborította a sodronyfonatot. Gavroche azonban feléjük fordította bátor kifejezésű arczát és felnevetett.

— Nyugalom, gyerekek. Ne lökdössük a házat. Ez aztán szép mennydörgés volt. És nem valami garasos villámlás! Becsületére válik a jó Istennek! Majdnem olyan jól csinálta, mint az Ambigu-színházban.

Ezzel helyreigazította a sodronyt, szeliden az ágy feje felé tolta a gyermekeket, megnyomta a térdüket, hogy kinyújtóztatásra bírja őket és felkiáltott:

— Miután a jó Isten meggyujtotta a maga gyertyáját, én eloithatom az enyémet. Aludjatok, gyerekek Aludni kell. Takarózzatok be jól! Eloltom a világosságot. Rendben vagytok?

— Igen, — mormolta az idősebbik. — Jól fekszem. Mintha csak tollas vánkos volna a fejem alatt.

— Nem mondják, hogy fej, — kiáltotta Gavroche, — hanem: kobak.

A két kis gyermek egymáshoz búját. Gavroche helyreigazította őket a gyékényen, fülükig húzta a takarót, aztán harmadszor is elismételte az ünnepélyes felszólítást:

— Aludni.

És elfújta a világosságot.

Alig aludt el a világosság, valami különös rezgés remegtette a sodronyhálót, mely alatt a három gyermek aludt. Tompa dörzsölés és érczpengésszerű nesz hallatszott, mintha karmok és fogak küzködnének a rézhuzalokkal. Mindezt halk, éles kis sikítások kísérték.

Az ötesztendős kis fiú, halálra rémülve a feje fölött hangzó lármától, könyökével meglökte bátyját, de ez már, engedelmeskedve Gavroche parancsának, aludt. Ekkor a kicsi, nem bírva tovább a félelemtől, összedte

bátorságát, hogy halk hangon, szinte visszafojtott lélegzettel, megkérdezte Gavrochet:

— Kérem.

— Nos? — felelt Gavroche, a ki éppen elaludni készült.

— Mi ez?

— A patkányok.

És újra lehajtotta fejét a gyékényre.

Csakugyan a patkányok voltak, melyek hemzsegtek az elefánt bordázatában. Ezek voltak azok az eleven fekete foltok, melyekről fentebb szóltunk. A míg a fáklya égett, nem mertek közel jönni, de mihelyt ebben a barlangban, mely mintegy az ő városuk volt, újra az éjszaka lett úrrá, érezve azt, a mit a derék Perrault „a friss hús szagá"-nak nevez, tömegesen megrohanták Gavroche sátrát, felkúsztak a csúcsáig és harapdálták a rézszálakat, mintha át akarták volna törni ezt az újfajta szúnyoghálót.

A kicsi azonban nem aludt el.

— Kérem! — szólalt meg újra.

— Mi az? — neszelt fel Gavroche.

— Mik azok a patkányok?

— Egerek.

E magyarázat kissé megnyugtatta a gyermeket. Látott volt fehér egereket és nem félt tőlük. Mindazonáltal ismét megszólalt.

— Kérem!

— Nos? — felelt Gavroche.

— Miért nem tart macskát?

— Volt macskám, — felelt Gavroche. — Hoztam egyet, de megették.

E második magyarázat lerontotta az elsőnek a művét és a kicsi reszketni kezdett. Negyedszer is megindult közte és Gavroche között a párbeszéd.

— Kérem! — szólt a gyermek.

— Na?

— Mit ettek meg?

— A macskát.

— Kik ették meg a macskát?

— A patkányok.

— Az egerek?

— Igen, a patkányok.

A gyermek, irtózatosan megrémülve ezektől az egerektől, melyek megeszik a macskákat, folytatta:

— És minket is megennének ezek az egerek?

— De meg ám! — felet Gavroche.

A gyermek rémülete a tetőpontra hágott. Gavroche azonban hozzátette:

— Ne félj! Ide nem jöhetnek be. Meg aztán itt vagyok én! Ne, fogd meg a kezemet. Hallgass és aludj!

Ezzel Gavroche a nagyobbik testvér felett átnyujtotta kezét a kicsihez. Ez kebléhez szorította Gavroche kezét és megnyugtatva érezte magát. A bátorságnak és az erőnek vannak ilyen rejtelmes közlési módjai. Körös-körül csend volt. A hangos beszélgetés elriasztotta és elkergette a patkányokat; mikor néhány percz mulva visszajöttek és újra kezdték az ostromot, már késő volt. A három gyermek aludt és mit se hallott.

Az éj órái egymásután teltek. Homály borult a rengeteg Bastille-térre, a téli szél csapkodta az esőt, őrjáratok fürkészték a kapualjakat, a kerítéseket, a sötét zugolyokat és éjszakai csavargókat keresve, hallgatag haladtak el az elefánt mellett, mely mozdulatlanul, nyitott szemekkel állva a homályban, mintegy álmodozni látszott, mintha megelégedést érezne jó cselekedete miatt és megvédte az ég és az emberek haragjától a három alvó gyermeket.

Hogy megértsük a következőket, emlékezetbe idézzük, hogy abban az időben a Bastille-őrtanya a tér másik végén volt és hogy azt, a mi az elefántnál történt, az őr se nem láthatta, se nem hallhatta.

Közel a hajnalhasadást megelőző óra végéhez egy ember futva kikanyarodott a Saint-Antoine-utczából, átsietett a téren, megkerülte a júliusi oszlop kerítését és a léczek között beosont az elefánt hasa alá. Ha valahonnan világosság vetődött volna erre az emberre, csuromvíz ruhájáról le lehetett volna olvasni, hogy az esőben töltötte az éjszakát. Az elefánt alá érve, sajátságos kiáltást hallatott, valami olyan kiáltást, mely nem tartozik semmiféle emberi nyelvhez és a melyet csak papagály tudna

utánozni. Kétszer hallatta e kiáltást, mely hozzávetőleg így hangzott:

— Kirikikiu!

A második kiáltásra egy fiatal, vidám és csengő hang válaszolt az elefánt hasából:

— Igen.

Majdnem ugyane pillanatban a deszka, mely a lyukat fedte, elmozdult helyéből és a nyíláson egy fiú bújt ki, a ki végigcsúszva az elefánt lábán, ügyesen odatoppant az átázott ember elé. Gavroche volt. Az pedig, a ki szólította, Montparnasse.

A mi a *kirikikiu*-kiáltást illeti, a gyermek bizonyára ezt értette, mikor azt mondta: Csak kérdezősködjél Gavroche úr után.

Hallva e kiáltást, Gavroche fölrezzent álmából, kimászott a „fülké"-ből, melynek rostélyzatát gondosan újra helyreigazitotta, aztán felnyitotta a csapóajtót és lemászott.

A férfi és a gyermek hallgatag egymásra ismertek a sötétben. Montparnasse csak ennyit mondott:

— Szükségünk van reád. Jer.

A fiú nem kérdezősködött.

— Itt vagyok, — mondá.

És mindketten elindultak a Saint-Antoine-utcza felé, a honnan Montparnasse jött és sebesen szedték lábaikat a zöldségesek hosszú kocsisora mentén, mely a csarnok felé tartott.

A zöldségesek, összekuporodva kocsijaikon, félig besüppedve a saláta és a zöldségnemű közé, a csapkodó eső miatt úgy bebugyolálva az álluk köré csavart kendőbe, hogy szinte a szemök is alig látszott ki, ügyet se vetettek a két sietö alakra.

III.

A szökes.

Íme, mi történt ugyanezen az éjszakán a Force-börtönben.

Babet, Brujon, Gueulemer és Thénardier — noha ez utóbbi magánzárkában volt — összebeszéltek, hogy

megszöknek. Babet, mint a hogy Montparnassenak Gavroche-sal folytatott beszélgetéséből tudjuk, a maga részéről már nappal hozzálátott a kivitelhez. Montparnassenak az volt a feladata, hogy kintről segítse őket.

Brujon egy hónapot büntetésül külön czellában töltött és ez alatt elég ideje volt először, hogy megfonjon egy kötelet, másodszor, hogy kifőzzön egy tervet. Valamikor ezek a szigorú czellák, melyekben a fogház fegyelemtartása magányosságra szorítja az elítéltet, négy kőfalból álltak, kőbolthajtás volt a tetejük, kőlapokkal volt kirakva a padlójuk, nem volt bennök más, mint egy tábori ágy, rostélyos szelelőlyukon át kaptak némi világosságot és jól megvasalt ajtó nyílt belőlük és *tömlöcz* volt a nevök. Úgy találták azonban, hogy a tömlöcz nagyon is rettenetes; most a czellának van egy vasajtaja, rostélyos szelelőlyuka, van benne egy tábori ágy, a padlója ki van kövezve, a teteje kőbolthajtás, áll négy kőfalból és *fegyelmi különzárka* a neve. Déltájban valamelyes világosság szűrődik beléje. E fegyelmi zárkáknak, melyek, mint a hogy most már tudhatjuk, jelentékenyen különböznek a tömlöcztől, az a rossz tulajdonságuk, hogy gondolkodni engedik azokat az embereket, a kiket dolgoztatni kellene.

Brujon is gondolkodott és egy kötéllel felszerelve jött ki a fegyelmi zárkából. Minthogy a Charlemagne-udvarban nagyon is veszedelmes lett volna, a börtönnek abban a részében helyezték el, melyet új-épületnek neveztek. Az első, a mi ez új-épületben vele történt, az volt, hogy találkozott Gueulemerrel, a második, hogy talált egy szeget. Gueulemer: ez annyi volt, mint a bűn; egy szeg: ez annyit jelentett, mint a szabadulás.

Brujon, a kivel ideje, hogy megismerkedjünk, beteges külseje és színleges lustasága mellett udvarias és értelmes, vidám ficzkó volt, olyan tolvaj, a ki simogatóan nézett és kegyetlenül mosolygott. Tekintete akaratának, mosolygása természetének volt a kifolyása. Legelső tanulmányai, melyekkel mesterségében magát kiképezte, a háztetőkre irányultak; nagyban fejlesztette az ólom-tépők iparát, a kik megkoppasztják a háztetőket és ellopkodják a vízöntőket.

A mi a pillanatot különösen kedvezővé tette a szökés megkísérlésére, az volt, hogy a cserepezők éppen ekkor tatarozták a börtön palafedelének egy részét. A Szent-Bernát-udvar ennek következtében már nem volt teljesen elkülönítve a Charlemagne- és a Szent-Lajos-udvartól. Állványok és létrák voltak a tetőzeten, — más szóval: hidak és lépcsők a szabadulás irányába.

Az Új-épület, mely a képzelhető legrepedezettebb és omlandóbb állapotot tüntette fel, volt az egész börtön leggyengébb része. A salétrom annyira kimarta a falakat, hogy a hálószobák bolthajtásait deszkaburkolattal kellett alátámasztani, mert kődarabok váltak le belőlük és odahullottak az alvó foglyokra. E roskadozás ellenére is azonban éppen a legveszedelmesebb vádlottakat, törvényszéki nyelven: „a legsúlyosabb eseteket" zárták az Új-épületbe.

Az Új-épület négy, egymás felett levő hálóteremből és a Friss levegő-nek nevezett padlásszerű helyiségből állott. A földszintről kiindulva és mind a négy emeleten áthaladva, széles kémény nyúlt rajta végig, mely alkalmasint az egykori herczegi házigazdák valamelyik konyhájának volt a maradványa és a mely mintegy tömzsi oszlopképpen kétfelé osztotta a hálótermeket és a tetőt átlyukasztva nyílt a magasba.

Gueulemer és Brujon ugyanabban a hálóteremben voltak. Elővigyázatosságból az első emeleten helyezték el őket. Véletlenül úgy esett, hogy ágyuk feje a kémény falát érte.

Thénardier éppen fejük felett, a padlásszerű helyiségben volt elhelyezve.

A sétáló, ki a Culture-Sainte-Catherine-utczában a tűzoltókaszárnya mellett megáll a fürdőház kapujában, virágokkal és nyírott bokrokkal tele udvart lát, melynek hátsó részében, két szárnytól közrefogva, egy kis zöldablakos kerek épület áll, — olyan kép, a milyenről Jean-Jacques ábrándozhatott. Tíz évvel előbb még e kerek épület mögött rengeteg, fekete, borzalmas épület emelkedett a magasba, a melyhez a mosolygó kis ház hozzátámaszkodott. A Force-fogház fala volt.

E fal a kis kerek épület mögött úgy festett, mintha

Berquin mögött Miltont pillantaná meg az ember. Bármily magas volt is e fal, mögötte még magasabb tető látszott. Az úgynevezett Új-épület teteje. Négy, vasrostélylyal elrácsozott ablakféle volt rajta: a már említett padlásszerű helyiség ablakai. A tetőt kémény törte át; az a kémény, mely a földszintről felnyúlt mind a négy emeleten át.

A Friss levegő-nek nevezett rész, az Új-épület e legmagasabb helyisége, rácscsal elzárt, tágas, padlásszerű csarnok volt, melynek pléhlemezekkel borított ajtai óriási szegekkel voltak kiverve. Ha az ember az északi vége felől lépett a helyiségbe, balkézt látta a négy ablakot, jobbkézt pedig, szemben az ablakokkal, négy, meglehetősen nagy, négyszögletes kalitkafélét látott, melyeket keskeny folyosók választottak el egymástól és a melyek könyökmagasságig kőfalból, onnan pedig egész a tetőig vasrudakból állottak.

Thénardiert a február 3-iki éjszaka óta e kalitkák egyikében tartották fogva. Sohasem sikerült kitudni, hogy hogyan és miféle segítséggel sikerült neki megszereznie és elrejtenie egy palaczkkal abból az állítólag Desruestől feltalált borból, melybe kábítószer van keverve és a mely az elaltatók bandája révén oly hírhedtté vált.

Sok börtönben vannak áruló alkalmazottak, félig porkolábok, félig tolvajok, kik segédkezet nyujtanak a szökésekhez, hűtlen szolgálatot bocsátanak árúba a rendőrségnek és két bőrt húznak le egy rókáról.

Ugyanazon az éjjelen tehát, a mikor a kis Gavroche magához fogadta a két bolyongó gyermeket, Brujon és Gueulemer, kik tudták, hogy az aznap reggel megszökött Babet Montparnasse-szal az utczán várja őket, csendesen felemelkedtek ágyukban és a szeggel, melyet Brujon talált, elkezdték bontani a kéményt, mely ágyuk fejénél nyúlt fel. A törmelék Brujon ágyára hullott, úgy hogy nem lehetett hallani a neszét. A süvöltő szél és a mennydörgés rázta az ajtókat és rémes és hasznos lármával töltötte be az egész épületet. Azok a foglyok, kik felébredtek, úgy tettek, mintha ők is aludnának és hagyták dolgozni Gueulemert és Brujont. Brujon ügyes volt, Gueulemer izmos. Még mielőtt az őr, a ki a hálóterembe

szolgáló elrácsozott czellában aludt, bármit is meghallhatott volna, a fal át volt törve, a két bandita felmászott a kéményben, a rostélyt, mely a felső nyílást elzárta, kiemelte a helyéből és ott állt a tetőn. A szél és az eső kettőzött erővel dühöngött, a tető csúszós volt.

— Ez aztán az éjszaka, hogy kereket oldjon az ember! — szólt Brujon.

Hat láb széles és nyolczvan láb mély szakadék választotta el őket a külső faltól. A mélység fenekén a homályban ott csillámlott az őr puskája. A két bandita egyik végével a kémény rostélyának csonkjához bogozta a kötelet, melyet Brujon a tömlöczben font, a másik végét átvetették a falon, egy ugrással átröpültek a mélység felett, megkapaszkodtak a fal párkányába, föllendítették magukat, úgy hogy lovagló módon ültek a falon, a kötélen egymásután leereszkedtek a fürdőház tetejére, maguk után rántották a kötelet, leugrottak a fürdő udvarába, átmentek rajta, benyomták a portás ablakát, mely mellett a kapunyitó zsinór lógott, meghúzták a zsinórt, kinyitották a kaput és kint voltak az utczán.

Háromnegyed óra se mult el azóta, hogy a szöggel a kezükben, tervükkel az elméjükben, a sötétben fölemelkedtek ágyukban.

Néhány pillanat mulva megtalálták Babet-t és Montparnasset, kik a közelben ólálkodtak.

A mikor a kötelet maguk után rántották, elszakadt, úgy hogy egy része ott fityegett a kémény csúcsán. Egyébként nem szenvedtek más kárt, mint hogy tenyerükről körülbelül egészen lehorzsolódott a bőr.

Ezen az éjszakán Thénardier, kit — nem lehetett kitudni, mi módon — eleve értesítettek, szintén ébren volt.

Éjfél után egy óra tájban, noha nagyon sötét éjszaka volt, két árnyat látott elhaladni az esőben és szélben az ablak előtt, mely kalitkájával szemben nyílt. Az egyik árnyék egy szempillantásnyi időre megállt az ablaknál. Brujon volt. Thénardier reáismert és mindent értett. Neki ennyi is elég volt.

Thénardier, a ki különösen veszedelmes gonosztevőnek volt jelezve és a kit éjszakai rablógyilkos merénylet vádja terhelt, állandó őrizet alatt állott. Kalitkája

előtt töltött puskával járt fel s alá az őr, kit minden két órában felváltottak. A helyiséget mécses világította meg. A fogolynak ötvenfontos béklyó volt a lábán. Minden délután négy órakor egy börtönőr két vérebtől kísérve — akkoriban még így volt — belépett a kalitkájába, ágya mellett letett egy kétfontos fekete kenyeret, egy korsó vizet és egy csajka híg levest, melyben néhány szem bab úszkált, megvizsgálta a béklyót és megkopogtatta a vasrudakat. Ez az ember kutyáival együtt minden éjjel kétszer ismételte e látogatást.

Thénardiernek sikerült engedélyt kapnia, hogy megtarthatott egy vaskampót, melyet arra használt, hogy kenyerét a fal egy hasadékába szorította vele, „mert — mondta — megennék a patkányok". Minthogy Thénardiert folyton szemmel tartották, a kampónak nem tulajdonítottak semmi fontosságot. Mindazonáltal később reáemlékeztek, hogy egy börtönőr megjegyezte volt:

— Jobb volna, ha csak fakampót hagynának nála.

Éjfél után két órakor felváltották az őrt, egy vén katonát és egy másik jött a helyébe, egy újoncz. Néhány pillanattal utóbb jött a kutyás börtönőr és megint elment, a nélkül, hogy bármi is feltünt volna neki, ha csak az őr „parasztos arcza" és nagyon is nagy fiatalsága nem. Két órával később, négy órakor, mikor a felváltás jött, az újonczot mély álomban, mozdulatlanul fekve találták Thénardier kalitkája mellett. A mi Thénardiert illeti, ő már nem volt ott. Békója széttörve a padlón hevert. A kalitka tetején lyuk látszott és a háztetőn is volt egy lyuk. Az ágyból hiányzott egy deszkaszál, melyet Thénardier kétségkivül magával vitt, mert nem lehetett megtalálni. Ellenben ott találtak a czellában egy félig kiürített palaczkot, benne maradékával annak a kábító bornak, melytől az őr elaludt. Az ör fegyverén levő szurony eltünt.

A mikor a szökést felfedezték, azt hitték, hogy Thénardier már túl van az elérhetés határán. Valójában azonban, noha már nem volt az Új-épületben, még mindig nagyon veszedelmes körülmények között leledzett.

Thénardier, a hogy kijutott az Új-épület tetejére, ott találta Brujon kötelének maradékát, mely a kémény fedő-

rostélyáról lógott; de ez a darab nagyon is rövid volt, semhogy ugyanúgy átjuthatott volna vele a külső falon, mint Brujon és Gueulemer.

Ha az ember a Ballets-utczából befordul a Roi-de-Sicile-utczába, jobbkézt majdnem mindjárt egy piszkos beszögelléshez jut. E helyen a mult században ház állott, melyből csak a hátsó fal maradt meg, éktelen nagy kőfal, mely a szomszédos épületektől közrefogva három emelet magasra emelkedik. Két nagy, négyszögletes ablak van rajta, mely még ma is látszik; a középen levő ablakot, mely közelebb van az oromzathoz, vízszintesen elhelyezett korhadt fagerenda osztja két részre. Ez ablakokon át magas, sötét fal látszott: a Force-börtön kőfalának egy része.

Az üres tér, a mi a ház lebontása folytán keletkezett, korhadt fakerítéssel volt elzárva, melyet öt darab sarokkő támogatott. A kerítésen belől kis faházikó támaszkodott a falhoz. A kerítés ajtaja néhány év előtt még csak kilincscsel volt bezárva.

E kőfal peremén volt Thénardier úgy éjjeli három óra tájban.

Hogy jutott oda? Ezt sohasem sikerült se megmagyarázni, se megérteni. A villámlások egyszerre segíthették is, meg akadályozhatták is. A cserepezők létráit és állványait használta fel, hogy tetőről-tetőre, eresztékről-eresztékre, épületrészről-épületrészre mászva átjusson a Charlemagne-udvar, aztán a Szent-Lajos-udvar épületein, át a körfalon és eljusson a Roi-de-Sicile-utczában levő falra? De hiszen oly folytonosság-megszakításokkal volt dolga, hogy ez az út lehetetlenségnek látszik. Az ágydeszkából csinált hidat a tető és a körfal között és hason csúszott végig a körfalon egész a régi fal tetejéig? De hiszen a Force körfala czikkczakkosan egyenetlen volt, hol magasabb, hol alacsonyabb, a tűzoltókaszárnyánál jóval kevésbbé magas, mint a fürdőház mögött, épületektől volt megszakgatva, a Lemoignon-palota felé eső részen más volt a magassága, mint a Pavée-utczára néző részen, mindenütt éles meredélyek és szögletek, meg aztán mindenfelé az őrök, kiknek látniok kellett volna a menekülő fogoly sötét alakját, úgy hogy

Thénardier útja így is körülbelül megérthetetlen. Mindkét mód szerint tehát lehetetlen volt a szökés. Vajjon Thénardier, a szabadságnak attól az olthatatlan szomjúságától égve, mely a mélységeket egyszerű árkokká, a vasrácsozatot nádsövénynyé, a nyomorékot athlétává, a podagrásat madárrá, a butaságot ösztönné, az ösztönt értelemmé, az értelmet lángelmévé változtatja — talált egy harmadik módot is? Soha sem sikerült kideríteni.

Nem lehet mindig számot adni a szökés csodadolgairól. Ismételjük: az az ember, a ki szökik, mintegy az ihlet hatása alatt cselekszik; csillagsugár és villámlás vegyül a rejtelmes világosságban, mely a szökevény útjára fényt hint; a szabadulásra irányuló erőfeszítés nem kevésbbé meglepő, mint a fenségesre törő szárnyalás; a megszökött tolvajról ugyanúgy mondjuk: Miként tudta megmászni ezt a tetőt? — mint Corneilleről: Miként jutott eszébe: *Halt volna meg!*

Bárhogy történt is, Thénardier, csöpögve a verítéktől, átázva, összetépett ruhában, lehorzsolt tenyerekkel, megvérzett könyökkel, reszkető térdekkel ott volt a fal tetején, végighasalt rajta és elfogyott az ereje. Három emeletnyi meredek mélység választotta el az utcza kövezetétől.

A kötéldarab, melyet magával hozott, nagyon is rövid volt.

Ott várt a falon, sápadtan, kimerülten, reményt vesztve, egyelőre még befedezve az éjszakától, de tudva, hogy mindjárt hajnalodni fog, rémülten gondolva reá, hogy a közeli Szent-Pál-templom tornyán az óra néhány pillanat mulva elüti a négy órát, azt az órát, a mikor felváltják az őrt és ott találják az átlyukasztott tető alatt, bambán nézve a rettenetes mélységben csillogó ázott és fekete kövezetet, mely egyszerre volt a halál is, meg a szabadság is.

Azt kérdezgette magában, hogy három bűntársának sikerült-e a szökés, hogy hallották-e és hogy segítségére fognak-e jönni? Hallgatódzott. Az őrjáraton kívül egy lélek se fordult meg az utczában, a mióta ő ott volt a falon. Majdnem az összes montreuili, charonnei, vincen-

nesi és bercy-i zöldségesek a Saint-Antoine-utczán át vonultak a csarnokba.

A toronyóra elütötte a négyet. Thénardier megreszketett. Pár pillanattal utóbb felhangzott a börtönben az az ijedt és zavaros lárma, mely a szökés felfedezésére szokott következni. Ajtók nyitása és zárása, rostélyok csikorgása, az őrök szaladgálásának, a foglárosok rekedt kiáltásainak, a kövezethez ütődő puskaagyak koppanásának nesze felhallatszott hozzája. A hálótermek elrácsozott ablakai mögött világosság látszott és tűnt el ismét, az Új-épület tetején égő fáklya futott végig, a szomszédos kaszárnyából fölverték a tűzoltókat. Sisakjaik, melyeket a fáklya megcsillogtatott, ide-oda sürögtek az esőben a tetőkön. Ugyanekkor Thénardier azt is látta, hogy a Bastille-tér felől sáppadt fehérség kezd gyászosan feltünedezni az ég peremén.

És ő ott volt, kétoldalt irtózatos mélység között, egy tíz hüvelyk széles fal tetején, elnyúlva az esőben, meg se moczczanhatva, zsákmánya a lezuhanás szédületének és az újra való elfogatás borzalmának és elméje, mint a harang nyelve, ide-oda járt a két gondolat között: — Halál, ha leesem; börtön, ha itt maradok.

E szorongásban egyszerre egy embert pillantott meg a sötét utczában, a ki a Pavée-utcza felől a fal mellett osonva közeledett és megállt a beszögellésnél, a mely felett Thénardier mintegy a levegőben függött. Ez emberhez egy másik csatlakozott, a ki ugyanily óvatosan sompolygott elő, aztán egy harmadik, majd egy negyedik. Miután együtt voltak, egyikök kinyitotta a kerítés ajtaját és mind a négyen beléptek az udvarba, melyben a kis fogház állott. Éppen Thénardier alatt voltak. E négy ember bizonyára azért választotta e beszögelést, hogy nyugodtan beszélgethessenek, a nélkül, hogy a járókelők vagy az őr, a ki néhány lépéssel odébb a Force ajtajánál állt, láthatnák őket. Megjegyzendő, hogy az eső az őrt beszorította a faköpönyegbe. Thénardier, nem láthatván a négy ember arczát, legalább beszélgetésüket akarta hallani és azzal a kétségbeesett erőfeszítéssel fülelt, a milyenre csak a magát már elveszettnek hivő ember képes.

Thénardier előtt valami reményhez hasonló csillant fel. Ez emberek tolvajnyelven beszéltek.

Az első, a ki megszólalt, halk, de érthető hangon így kezdte:

— Loholjunk. Mit mamlaszkodjunk ittend?

A második felelt neki:

— Úgy szakad, mint a veszedelem. Meg aztán jönnek majd a kutyafülűek, amott is áll egy rezesfejű, itteg még megcsípnek bennünket.

E két szó: *ittend* és *itteg*, mely mindkettő itten-t jelentett és a melyek közül az első a sorompók táján tanyázó, a második a Temple-táji tolvajok nyelvkincséhez tartozott, világosságot gyujtott Thénardiernek. Az ittendről megismerte Brujont, a ki a sorompók körül szokott csavarogni, az ittegről pedig Babet-t, a ki egyéb foglalkozásai között ócska holmikat is árult a Templeben.

Megszólalt azonban a harmadik alak is:

— Nem sürgős a dolog; várjunk még egy kissé. Hátha szükség lesz reánk.

A hibátlan, rendes beszédről Thénardier felismerte Montparnasset, a ki abban találta hiúságát, hogy a tolvajnyelv összes tájszólásait értette, de egyiket se használta.

A mi a negyedik embert illeti, ez hallgatott; de széles vállai elárulták. Thénardier egy pillanatig se kétségeskedett. Gueulemer volt.

Brujon majdnem haragosan, de azért mégis halk hangon felelt Montparnassenak:

— Mit prézsmitálsz annyit? Az a csapos bizonyosan nem tudta megereszteni a csapot. Nem érti a csiziót! Ingből, lepedőből kötelet fonni, ajtót lyukasztani, paszszust fabrikálni, álkulcsot görbíteni, vasat fürészelni, elbújni, kicsempészkedni — ehhez sütnivaló kell. Az öreg nem tud hozzá, nem ért a munkához.

Babet hozzátette:

— A vén gazost bizonyosan rajtacsípték. Ész kell ide. Az öreg nagyon fiatal. Talán még valami őrnek is beugrott, a ki adta előtte a bankot. Hallod, Montparnasse? Hallod ezt a zenebonát? Láthatod, micsoda kivilágítást csaptak. Az öreg a kezükben van. Kap vagy húsz esztendőt. Én nem félek, én nem vagyok gyáva, ezt min-

denki megmondhatja; de szedjük a lábunkat, mert még bennünket is megtánczoltatnak. Gyere, na. Inkább leöntünk egy üveg jó bort.

— Nem járja, hogy az ember cserbehagyja a barátait, — dörmögte Montparnasse.

— Mondom, hogy hurokra került, — szóit Brujon. — Nem ér már a csapos egy fagarast se! Nem lehet segíteni rajta. Loholjunk. Folyton úgy érzem, mintha nekem is már megint a nyakam körül motoszkálnának!

Montparnasse már csak lanyhán ellenkezett. A tény az, hogy e négy ember, a banditák egymáshoz való hűségével, egész éjjel ott ólálkodott a Force körül, nem törődve vele, hogy mily veszedelemben forognak és azt remélve, hogy valamely fal tetején egyszerre csak előtűnik Thénardier. Azonban az éjszaka, mely túlságosan is kedvezőre fordult, a mennyiben úgy ömlött az eső, hogy minden utczát néptelenné tett, a hideg, mely mindjobban átjárta őket, csatakos ruhájuk, lyukas lábbelijök, a nyugtalanító lárma, mely a börtönből hangzott, az órák telése, az őrjáratok czirkálása, a remény, mely szétfoszlott, a félelem, mely újra gyökeret vert bennök — mindez a visszavonulásra ösztökélte őket. Maga Montparnasse is, a ki talán egy kissé Thénardier veje volt, már-már engedett. Még egy pillanat és odább állanak. Thénardier keble úgy zihált a fal tetején, mint a *Meduza* hajótöröttjeié, mikor távozni látták a hajót, melyet a messzeségben megpillantottak.

Thénardier nem mert lekiáltani a négy banditához, mert ha az őrök meghalliák a kiáltást, minden elveszett. Ekkor még egy gondolata támadt, egy utolsó, világosságként fölragyogó gondolata. Kihúzta zsebéből Brujon kötelének a maradékát, melyet az Új-épület kéményéről leoldott volt és ledobta a kerítés mögötti udvarba.

A kötél a négy ember lábaihoz esett.

— Ni csak, egy darab kötél! — szólt Babet.

— Az én kötelem! — tette hozzá Brujon.

— Thénardier itt van, — mondá Montparnasse.

Felfelé emelték tekintetüket. Thénardier kissé előrenyujtotta a fejét.

— Hamar! — szólt Montparnasse, — nálad van a kötél másik része, Brujon?

— Igen.

— Kösd össze a két darabot. Felhajítjuk a kötelet, Thénardier odaköti a falhoz és lemászhat rajta.

Thénardier megkoczkáztatta, hogy megszólaljon:

— Meg vagyok dermedve.

— Majd felmelegedhetsz.

— Meg se tudok moczczanni.

— Csak csúszszál le, majd mi felfogunk.

— A kezem meg van merevedve.

— Csak kösd oda valamihez a kötelet.

— Nem tudom.

— Valamelyikünknek fel kell másznia, — mondá Montparnasse.

— Három emelet! — jegyezte meg Brujon.

A fal mentén omladozó vakolatcső nyúlt fel, mely valamikor a faházikó kályhájának kéményéül szolgált és a mely majdnem éppen azon a helyen végződött, a hol Thénardiert megpillantották. E kürtő, mely már akkor is össze-vissza volt repedezve, azóta eltünt, de a nyomai még láthatók. Nagyon szűk cső volt.

— Ezen föl lehetne mászni, — vélte Montparnasse.

— Ezen a csövön? — tiltakozott Babet. — Öreget meg nem bir! Legföljebb valami kölyköt.

— Valami gyerkőcz kellene, — helyeselte Brujon.

— De hát honnan vegyünk olyan ficzkót? — szólt Gueulemer.

— Várjatok, — felelt Montparnasse. — Mindjárt lesz.

Csendesen kinyitotta a kerítés ajtaját, megbizonyosodott, hogy senki se jár az utczán, óvatosan kilépett, betette maga mögött az ajtót és futva elindult a Bastille irányába.

Hét-nyolcz percz telt el, — Thénardiernek hétezer század. Babet, Brujon és Guelemer hangtalanul álltak. Végre újra kinyílt az ajtó és a futástól elfulladt lélegzettel megjelent Montparnasse és vele Gavroche. A zuhogó eső még mindig teljesen néptelenné tette az utczát.

A kis Gavroche belépett az udvarba és nyugodt ki-

fejezéssel nézett a négy banditára. A víz csurgott a hajáról. Gueulemer megszólította:

— Kölyök, ember vagy-e a talpadon?

Gavroche vállát vonva felelt:

— Az olyan kölyök, mint én, ilyen öreg, az olyan öreg pedig, mint te, ilyen fiatal.

— Ennek ugyan jól felvágta a bába a nyelvét! — szólt Babet.

— A mi fajtánk gyerekei nem estek a fejük lágyára, — tette hozzá Brujon.

— Mi kell? — kérdé Gavroche.

— Fel kell mászni ezen a kürtőn, — felelt Montparnasse.

— Ezzel a kötéllel, — tette hozzá Babet.

— És oda kell kötni, — folytatta Brujon.

— Fent a falon, — vette át újra a szót Babet.

— Az ablak keresztfájához, — fejezte be Brujon.

— És aztán? — kérdé Gavroche.

— Semmi más, — mondá Gueulemer.

Gavroche egy pillantást vetett a kötélre, a kéményre, a falra, az ablakra és megvető bigygyesztésre rántotta az ajkait, mintha csak azt akarta volna mondani:

— Ez az egész?

— Ott fent van egy ember, a kit meg kell mentened, — szólalt meg újra Montparnasse.

— Akarod? — kérdé Brujon.

— Füles! — felelt a gyermek, azt értve ezzel, hogy miként lehet ilyet kérdezni. És lehúzta a czipőit.

Gueulemer félkézzel felkapta Gavrochet, a faházikó tetejére emelte, melynek korhadt deszkái meghajoltak a gyermek súlya alatt és odanyujtotta neki a kötelet, melyet Brujon, míg Montparnasse odajárt, összekötött. Gavroche elindult a kémény felé, melybe egy épp a tetőnél levő széles repedésen át könnyen bejuthatott. Abban a pillanatban, mikor be akart bújni, Thénardier, látva, hogy az üdv és az élet közeledik, kihajolt a falról. A hajnal kezdődő derengése megvilágította izzadságtól gyöngyöző homlokát, fakó arczát, hegyes és ragadozó

kifejezésü orrát, összeborzolt, ősz szakállát és Gavroche reáismert.

— Nini! — mondá, — az apám! . . . No, nem baj!

És fogai közé fogva a kötelet, nekilátott a felmászásnak.

Felért a fal tetejére, lovagló módon az egyik lábát átvetette rajta és a kötelet jó erősen odakötötte az ablak keresztfájához.

Egy pillanattal utóbb Thénardier lent volt az utczán.

Mihelyt lába a kövezetet érte, mihelyt túl érezte magát a veszélyen: nem volt se fáradt, se dermedt, és megszünt a remegése. A rettenetes helyzet, melyet átszenvedett, immár semmi volt, elpárolgott az emléke is, mintha füst lett volna. Rettenetes és vérengző értelme egész teljességében feltámadt Thénardierben, szabadon és ugrásra készen állt. Ime, mi volt ez ember első szava:

— Most pedig mit eszünk?

Felesleges, hogy e szó értelmét bővebben megmagyarázzuk: irtózatosan átlátszó, hogy ölést, gyilkolást, rablást jelent. *Enni*, valójában: *elpusztitani*.

— Csak csöndesen, — szólt Brujon. — Végezzünk röviden és aztán váljunk el. Volt egy ügy, a mi jónak látszott, a Plumet-utczában, néptelen hely, magányos ház, rozzant rács az utcza felől és csak nők laknak benne.

— Nos? És miért nem? — kérdé Thénardier.

— Eponine leányod megnézte a dolgot, — felelt Babet.

— És egy darab kétszersültet hozott Magnonnak. — tette hozzá Gueulemer. — Nem érdemes.

— Pedig az a leány nem buta, — szólt Thénardier. — De azért majd meglátjuk.

— Igen, majd mi is megnézzük, — helyeselt Brujon.

Úgy látszott, hogy már egyikök se veszi észre Gavrochet, a ki e beszélgetés alatt a kerítést támogató egyik sarokkőre ült. Várt néhány pillanatig, talán arra, hogy apja feléje fordul, aztán felhúzta a czipőit és megszólalt:

— Vége? Nincs már reám szükségtek? Kint vagy-

tok a vízből. Úgy hát megyek. Fel kell keltenem a gyermekeimet.

És távozott.

Az öt férfi egymásután kilopódzott a kerítés ajtaján.

Mikor Gavroche a Ballets-utcza sarkán befordult és eltünt szem elől: Babet félrevonta Thénardiert.

— Megnézted ezt a kölyket? — kérdezte tőle.

— Micsoda kölyket?

— A ki felmászott a falra és felvitte a kötelet.

— Nem valami nagyon.

— Nos, nem tudom biztosan, de úgy rémlett, hogy a fiad.

— Ugyan! — szólt Thénardier. — Azt hiszed?

HETEDIK KÖNYV.

A tolvajnyelv.

I.

Az eredet.

A tolvajnyelvnek a lustaság az eredete.

A lustaságnak van egy fia: a lopás, és egy leánya: az éhség.

Mi a tolvajnyelv? A lopásnak az a szótára, mely egyszerre táplálkozik a népből is meg a nyelvből is.

Mikor harmincznégy év előtt e komor és sötét történet elbeszélője egy másik, hasonló czélból írt munkájában* tolvajnyelven szólaltatott meg egy tolvajt, nagy hüledezés és kiabálás támadt. — Mit? Micsoda? Tolvajnyelv? De hiszen a tolvajnyelv borzalmas! A gályáknak, a fegyházaknak, a börtönöknek, a társadalom leggyalázatosabb zúgainak a nyelve! stb. stb.

A magunk részéről soha se tudtuk megérteni ezt a tiltakozást.

Azóta két kiváló regényíró, a kik közül az egyik mély megfigyelője az emberi szívnek, a másik rettenthe-

* Egy halálraitélt utolsó napja.

tetlen barátja a népnek: Balzac és Sue Jenő, a maguk nyelvén beszéltetve a banditákat, ugyanoly szemrehányásokkal találkozott, mint 1828-ban az *Egy halálraitélt utolsó napjá*-nak a szerzője. Újra elismételték: — Mit akarnak tőlünk ez írók ezzel a felháborító nyelvvel? A tolvajnyelv borzalmas! Sérti az ember fülét.

Ki mondja, hogy nem? Persze, hogy így van.

Azonban, ha valamely seb föltárásáról, valamely mélység vagy a társadalom megvilágításáról van szó, mióta bűn a fenékig való lehatolás? A magunk részéről mindig azt hittük, hogy ez néha bátor, mindenesetre pedig legalább is egyszerű és hasznos cselekedet, mely rokonszenves figyelmet érdemel és megéri a felvállalás és beteljesítés fáradságát. Nem kutatni ki mindent, nem tanulmányozni át mindent, feleúton megállani, — miért? A megáliás a kutató eszköz dolga, nem pedig a kutatóé.

Persze, lehatolni a társadalmi rend mélységeibe, oda, hol a szilárd talaj véget ér és a sár kezdődik, felkavarni a sűrű homályt, követni, megragadni és eleven reszketésében a felszínre hozni ezt az utálatos beszédmódot, mely csepeg a piszkos iszaptól, ezt a fekélyes szókészletet, melyben minden egyes szó mintha megannyi éktelen láncszeme lenne a sötétség szörnyűségének: — ez se nem vonzó, se nem könnyű feladat. Semmi se oly gyászos, mint így meztelenül, az értelem világosságánál nézni a tolvajnyelv szörnyű nyüzsgését. Valóban úgy tűnik fel, mintha valamely borzalmas éjszaki szörnyeteg volna, melyet kivonszoltak a szennygödörből. Mintha valami rettenetes élő és tüskés bokrot látnánk, mely reszket, mozog, ide-oda ingadozik, visszakívánja az árnyékot, fenyeget és néz. Az egyik szó úgy hat, mint a karmolás; a másik fénytelen, véres szemre emlékeztet, — vannak mondatok, melyekben mintha póklábak kaszálnának. Mindez él, a szervezetlenségben szerveződött dolgok utálatos életerejével.

De hát a borzalom mióta zárja ki a tanulmányozást? A betegség mióta kergeti el az orvost? Miféle természettudós lenne az, a ki vonakodnék vizsgálódás tárgyává tenni a viperát, a denevért, a skorpiót, a százlábut,

a tarantella-pókot, csak azért, mert csúnya. Az elmélkedő, ki elfordulna a tolvajnyelvtől, olyan volna, mint a sebész, ki elfordulna valamely fekélytől vagy szemölcstől. Siralmas nyelvész lenne, a ki vonakodnék a nyelv valamely jelenségének a vizsgálatától; siralmas bölcsész, a ki vonakodnék valamely társadalmi tény megvizsgálásától. Mert tudják meg, a kik még nem tudják, a tolvajnyelv egyszerre irodalmi jelenség is meg társadalmi eredmény is. Mi a tulajdonképpeni tolvajnyelv? A tolvajnyelv a nyomor nyelve.

Itt megállíthatnak bennünket. Lehet általánosítani a dolgot, a mely eljárás néha a jelentőség gyöngítésére szolgál; azt mondhatnák, hogy minden mesterségnek, minden hivatásnak, a társadalmi ranglétra mindegyik fokának, az értelem mindegyik megjelenési formájának megvan a maga tolvajnyelve. A kereskedő, a bankár, a játékos, a bírósági végrehajtó, a színműíró épp úgy beszél tolvajnyelven, mint a színész, a bölcsész, a vadász, a frenologus, a katona, a lovas, a vívómester vagy a nyomdász. A kereskedésnek épp úgy megvan a tolvajnyelve, mint a negélyeskedésnek. A herczegnőknek is van tolvajnyelvük. A diplomácziai titkos írás: tolvajnyelv. A középkori orvosok tolvajnyelven beszéltek. A czukorgyáros, mikor műkifejezéseket használ, tolvajnyelven beszél. Egy bizonyos kritikai iskola, mely húsz év előtt azt hangoztatta, hogy a fél Shakespeare: szójáték és névhumor — tolvajnyelven beszélt. A költő és a művész, a ki Montmorency urat, ha nem ért a versekhez és a szobrokhoz, mély értelemmel nyárspolgárnak nevezi, — tolvajnyelven fejezi ki magát. A klasszikus akadémikus, ki a virágokat *Flora*-nak, a gyümölcsöt *Pomoná*-nak, a tengert *Neptun*-nak, a cocardát *Bellona rózsáját*-nak mondja — tolvajnyelven beszél. Az algebrának, az orvostudománynak, a növénytannak megvan a maga tolvajnyelve. Az a nyelv, melyet a hajókon beszélnek, az a csodálatos, oly teljes és oly festői tengeri nyelv, melyen Jean Bart, Duquesne, Suffren és Duperré beszéltek és a melynek szavai a tengeri madarak sikoltásaival, a szócső bömbölésével, a lapátok csapkodásával, a szél sivításával, a vihar ordításával, az ágyú dörgésével elegyednek:

— hősi és ragyogó tolvajnyelv, mely olyan a nyomor tolvajnyelve mellett, mint az oroszlán a sakál mellett.

Mindez igaz. De bármit mondjanak: a tolvajnyelv szónak ekként való értelmezése: kiterjesztése az értelemnek és nem is fogadja el mindenki. A mi bennünket illet: megmaradunk a szó régi szabatos, körülhatárolt és megállapított jelentésénél és a tolvajnyelvet a tolvajnyelvre korlátozzuk. Az igazi tolvajnyelv, a tulajdonképpeni és emlékezetet meghaladó idő óta élő tolvajnyelv, ismételjük, nem más, mint a nyomor csúf, nyugtalan, ravasz, álnok, mérges, kegyetlen, alattomos, hitvány, mélységes, végzetes nyelve. A lezüllés és szerencsétlenség véghatárán van a végső nyomorúság, mely fellázad és harczra kel a szerencsés tényekkel és az uralkodó jogokkal; rettenetes küzdelmet kezd, melyben hol ravaszsággal, hol erőszakkal, gyalázatosan és vérszomjasan, a vétek tűszurásaival és a bűn bunkócsapásaival ostromolja a társadalmi rendet. E küzdelem szükségletei számára a nyomor szerkesztett magának egy harczi nyelvet és ez a tolvajnyelv.

Fenntartani és kiemelni a feledésből, az örvénylő mélységből ha csak némi töredékét is egy nyelvnek, melyen az ember beszélt és a mely elveszőben van, vagyis megőrizni egyikét azoknak a — jó vagy rossz — elemeknek, melyekből a czivilizáczió összetevődik vagy összebonyolódik: ez annyit jelent, mint kiterjeszteni a társadalmi megfigyelés határait, ez szolgálása magának a czivilizácziónak. Ezt a szolgálatot — akarva, nemakarva, megtette Plautus, mikor phoeniciai nyelven beszéltetett két katonát, megtette Molière, mikor levantei nyelven és mindenféle tájszóláson beszéltetett szereplőket. Szinte halljuk az ellenvetéseket: a phoeniciai nyelv, — ez derék! A levantei — helyes! Még a tájszólás is csak elcsúszik. Mindez valaha nemzetek vagy vidékek nyelve volt. De a tolvajnyelv? Mire jó megőrizni a tolvajnyelvet? Mire való „kiemelni“ a tolvajnyelvet?

Csak egy szóval válaszolunk. Bizonyos, hogy ha az a nyelv, melyen valamely nemzet vagy vidék beszélt, méltó az érdeklődésre: van valami, a mi még jobban

megérdemli a figyelmet és a tanulmányozást: az a nyelv, melyen a nyomor beszélt.

Meg aztán a társadalom kinövéseinek és bajainak tanulmányozása és gyógyítása czéljából való megjelölése nem oly vállalkozás, melyben a válogatás meg van engedve. Az erkölcsök és eszmék történetírójának nem kevésbbé magasrendű a hivatása, mint az eszmények történetírójáé. Ez utóbbi a czivilizáczió felszíne, ő hozzá tartoznak a koronák harczai, a fejedelmek születése, a királyok házasságai, a csaták, a törvényalkotó testületek, a közélet nagy emberei, a napvilágos forradalmak, az összes külsőségek; amazé a belső, az alap, a nép, mely dolgozik, szenved és vár, az elcsigázott asszony, a haldokló gyermek, ő hozzá tartoznak az embernek ember ellen vívott néma harczai, a homályban folyó vérengzések, az előítéletek, a társadalmi viszontagságok, a törvény földalatti visszahatásai, a lelkek titkos kibontakozásai, a tömegek határozatlan megreszketései, az éhenkórászok, a mezítlábasok, a ruhátlanok, a kitagadottak, az árvák, a szerencsétlenek és a gyalázatosak, az összes árnyalakok, kik a homályban bolyonganak. Könyörülettel és szigorúsággal telt szívvel, testvér és bíró gyanánt le kell szállania ezekbe az áthatolhatatlan sötétségű földalatti börtönökbe, hol össze-vissza tapogatódznak azok, a kik véreznek és azok, a kik ütnek, azok, a kik sírnak és azok, a kik átkozódnak, azok, a kik bőjtölnek és azok, a kik marczangolnak, azok, a kik szenvedik és azok, a kik művelik a rosszat. A szívek és lelkek e történetíróinak csekélyebb rendűek a kötelességeik, mint a külső tények történetíróinak? Azt hiszik, Alighierinek kevesebb volt a mondani valója, mint Machiavellinek? A czivilizáczió alja, azért mert mélyebb és komorabb, kevésbbé jelentőséges, mint a felszíne? Eléggé ismeri az a hegyet, a ki nem ismeri a barlangot?

Megjegyezzük egyébiránt, hogy az a szigorú választóvonal, melylyel a fentebbiek néhány szavának alapján a történetírók két osztályát el lehetne különíteni: idegen a mi felfogásunktól. Senki se lehet jó történetírója a népek szabadalmazott, látható, szembeszökő, nyilvános életének, ha egyszersmind bizonyos mértékben

nem történetírója mélyebb és rejtett életüknek is és senki se jó történetírója a belsőnek, ha nem tud egyszersmind szükség esetén történetírója lenni a külsőnek is. Az erkölcsök és eszmék története áthatja az események történetét és viszont. A tények két különböző rendje ez, mely mindig megfelel egymásnak, összekapcsolódik egymással és gyakran kölcsönös előidézője is egymásnak. Mindazoknak a vonalaknak, melyeket a gondviselés valamely nemzet felszínén kirajzol, megvan a maguk sötét, de határozott párhuzamos vonalai a mélyben és a mélység minden vonaglása megrázkódtatást von maga után a felszínen. Minthogy az igazi történelembe minden összevegyül: az igazi történetírónak mindenhez hozzá kell nyúlnia.

Az ember nem kör, melynek egy középpontja van, hanem kerülék, melyben két gyúpont van. A tények teszik az egyiket, az eszmék a másikat.

A tolvajnyelv mintegy öltözőhelyiség, melyben a nyelv, mielőtt valamely rossz cselekedethez fog, álruhába öltözködik. Szó-álarczokat és metaphora-rongyokat vesz magára.

Ekképpen aztán borzalmassá válik.

Alig lehet reáismerni. Ime, készen áll, hogy kilépjen a kulisszák mögül, társa legyen a bűnnek, eljátszsza a gonoszság műsorának összes szerepeit. Nem jár, hanem csetlik-botlik; koldus-mankón biczeg és mankója furkósbotnak is használható; a földön kúszik és fel-felágaskodik — a hüllőre emlékeztet. Fel van készülve minden szerepre: az alapszínt megadta a hamisítás, a méregkeverő zöld foltokat rakott reá, a gyujtogató bekormozta, pirosítót pedig kapott a gyilkostól.

Ha az ember a társadalom kapujánál hallgatódzik: hallja a kívül levők beszélgetését. Kérdéseket és válaszokat különböztet meg. A nélkül, hogy megértené, valami undorító mormogást hall, mely majdnem úgy hangzik, mint az emberi beszéd, de a mely mégis közelebb áll az üvöltéshez. Ez a tolvajnyelv. A szavak el vannak éktelenítve és valami fantasztikus vadállatiasság érzik rajtuk. Mintha a hydrák beszélgetnének.

Ez a sötétség megérthetlensége. Csikorog és su-

sog és rejtelemmel tetőzi be a homályt. Sötétség honol a szerencsétlenségben, még sűrűbb sötétség a bűnben: e két sötétség elkeveredéséből áll elő a tolvajnyelv. Homály a légkörben, homály a cselekedetekben, homály a beszédben. Szörnyűséges varangyosbéka-nyelv, mely jön, megy, ugrik, mászik, köpköd és borzalmasan mozgolódik a rengeteg szürke ködben, mely esőből, éjszakából, éhségből, vétekből, hazugságból, igazságtalanságból, meztelenségből, fuldoklásból és télből verődik össze: a nyomorultak dele.

Legyünk részvéttel a büntetéssel sujtottak iránt. Mert, hajh! kik vagyunk mi magunk is? Ki vagyok én, a ki ezeket mondom? Ki vagy te, a ki beszédemet hallgatod? Honnan jövünk? Föltétlenül bizonyos, hogy nem követtünk el semmit, mielőtt születtünk? A föld nincs minden hasonlatosság nélkül a börtönhöz. Ki tudja, hogy az ember nem újra bebörtönözött foglya-e az isteni igazságszolgáltatásnak?

Vizsgáljátok közelről az életet. Olyan, hogy mindenütt mintegy bűntetés gyanánt fest.

Azok közé tartoztok, kiket boldogoknak szokás mondani? Nos hát, minden nap szomoruak vagytok. Minden napnak megvan a maga nagy bosszúsága és a maga kis gondja. Tegnap egy drága lény egészségéért remegtetek, ma a magatoké miatt aggódtok; holnap pénzügyi zavar kerül sorra, holnapután valami rágalmazó beszéde, azután pedig egy barátnak a szerencsétlensége. Egyszer az időjárás kellemetlen, másszor eltörtök vagy elvesztetek valamit, majd megint valami élvezetről van szó, melyért a lelkiismeret vagy a gerinczoszlop szemrehányást tesz, vagy pedig a közügyek folyása okoz kellemetlenséget. Hát még a szívfájdalmak! És így tovább. Az egyik felhő eloszlik, de helyette másik keletkezik. Száz nap között alig akad egy is, mely csupa öröm és napsütés lenne. Holott hát ti ama csekélyszámuak közé tartoztok, a kik boldogok! A mi a többi embert illeti: reájuk állandó éjszaka borul.

A gondolkodó elmék kevéssé használják e két kifejezést: boldogok és boldogtalanok. E világon, mely nyilvánvalóan csak egy másiknak az előcsarnoka, nincsen

boldog ember. Az emberek igazi osztályozása a következő: vannak, a kik világosságban és vannak, a kik homályban élnek.

Csökkenteni ez utóbbiak és növelni az előbbiek számát: ime, ez a czél. Ezért hangoztatjuk: oktatás! tudomány! A ki olvasni tanul: tüzet gyujt; minden kibetűzött szótag egy-egy szikra.

Egyébiránt a világosság nem jelent szükségszerűen örömet is. A világosságban is van szenvedés; a túlságos fény éget. A láng ellensége a szárnynak. Égni és mégis repülni: ez a lángelme csodája.

Ha majd tudtok és szerettek, még akkor is fogtok szenvedni. A fény könnyek között születik. A világosságban élők sírnak, ha másért nem, azok miatt, kik a sötétségben tengetik életüket.

II.

Gyökerek.

A tolvajnyelv a sötétségben élők nyelve.

E rejtélyes, korbácsütésektől sujtott és lázadozó nyelv legkomorabb mélységéig megrendíti a gondolkodást és legkínosabb elmélkedéseire kényszeríti a társadalmi philosophiát. Itt tárul fel a látható megfenyítés. Minden szótag meg van bélyegezve. A közönséges nyelv szavai mintegy a hóhér tüzes vasától megperzselve és összeránczosodva tűnnek fel benne. Némelyik szinte úgy látszik, mintha még füstölögne. Ez vagy az a mondat olyan hatást tesz, mintha valamely tolvaj hirtelen lemeztelenített vállán megpillantanók az odaégetett bélyeget. A gondolat szinte mintha tiltakoznék ellene, hogy ezekben a börtönre ítélt szavakban jusson kifejezésre. A metaphora néha oly arczátlan, hogy érzik: nyakvas volt rajta.

Egyébként, mindezek ellenére vagy éppen mindezekért, e sajátságos tájszólást joggal illeti hely abban a nagy emberi gyüjtőtárban, melybe a rozsdás garas épp úgy beletartozik, mint az aranyérem és a melyet iroda-

lomnak neveznek. A tolvajnyelvnek, akár tetszik, akár nem, megvan a maga mondattana és megvan a maga költészete. Egy szóval: nyelv. És ha bizonyos szavak formátlanságán megérzik, hogy Mandrin fogai közül kerültek ki, bizonyos szóképek ragyogásán megismerszik, hogy Villon is ezen a nyelven beszélt.

Tisztán irodalmi szempontból tekintve, kevés tárgy van, melynek érdekesebb és termékenyebb lenne a tanulmányozása, mint a franczia tolvajnyelvé. Külön nyelv ez a franczia nyelvben, káros kinövés, élősdi növény, mely a régi gall törzsbe ereszti a gyökereit és a melynek sötét indái végigkúsznak a nyelv oldalán. Az első pillantásra így tűnik fel a tolvajnyelv, ez a közönséges képe. Azok előtt azonban, kik úgy tanulmányozzák a nyelvet, a hogy tanulmányozni kell, vagyis a hogy a geológusok a földet: a tolvajnyelv valósággal az egymásra torlódott rétegek alakulatának mutatkozik. A szerint, hogy többé vagy kevésbbé mélyre ásunk: a tolvajnyelvben a régi népies franczia nyelv rétege alatt provencei, spanyol, olasz, levantei rétegeket találunk benne; van benne a Földközi-tenger kikötőinek nyelvéből, van benne angol és német, román, a román nyelvcsoport mindhárom változatából: franczia-román, olasz-román, román-román, latin és vannak benne végül baszk és kelta elemek is. Mély és különös alakulás. Az összes nyomorultak közremunkálásával megalkotott földalatti építmény. Minden elátkozott faj reáhordta a maga rétegét, minden szenvedés reáhullatta a maga követ, minden szív hozzájárult egy-egy kaviccsal. Egész serege a gonosz, aljas vagy megbőszített lelkeknek, kik áthaladtak az életen és tovatűntek az örökkévalóságba, szinte teljességükben ott vannak és mintegy láthatók maradtak valamely szörnyűséges szó formájában.

A nyelvi eredeten kívül a tolvajnyelvnek más, még természetesebb gyökerei is vannak, melyek, hogy úgy mondjuk, magából az emberi elméből hajtanak ki.

Először is a mi a szavak egyenes megteremtését illeti. Ez a nyelvek nagy rejtelme. Szavakkal festeni dolgokat. Ez minden emberi nyelv ősi alapja: a nyelv ősgránitja. A tolvajnyelv hemzseg az efajta szavaktól: köz-

vetlen kifejezések, melyek egyszerre születnek, nem tudni hol, nem tudni kinek az agyából, etimologia, analogia, leszármazás nélküli magányos, barbár, néha borzalmas szavak, melyeknek különös kifejező erejük van és a melyek élnek. Semmi se oly sajátságos, mint ezek a szavak, melyek egyszerre lepleznek és lelepleznek.

Másodszor: a képes kifejezés. Az oly nyelv, mely mindent ki akar mondani, de egyúttal mindent el is akar takarni: bővelkedik a képes kifejezésekben. A metaphora rejtvény, mely menedéke a tolvajnak, a ki valami betörést forral, a fogolynak, a ki szökést tervez. Semmiféle nyelvjárás sincs oly metaphorikus, mint a tolvajnyelv. — Harmadszor: a szükségszerintiség. A tolvajnyelv a körülötte használatos rendes nyelvből él, kénye-kedve szerint használja fel, tetszése szerint merít belőle és gyakran, ha a szükség úgy kívánja, megelégszik a nagyjában való durva elcsavarással is. Néha az ekképpen elforgatott szavakat a tiszta tolvajnyelv szavaival keverve, festői szólásmódokat kovácsol, melyeken megérzik, hogy a két előbbi elem vegyül bennök: a közvetlen teremtés és a metaphora. A legtöbbször azonban, hogy kijátszsza a hallgatódzókat, a tolvajnyelv csak arra szorítkozik, hogy minden szó végére valami nemtelen farkat, három-négy változat szerint ismétlődő végződést ragasszon.

A tolvajnyelv a romlottság nyelvjárása lévén: maga is hamarosan romlik. E mellett, minthogy mindig rejtőzködni igyekszik, mihelyest érzi, hogy értik, átalakul. Ellentétben minden más tenyészettel: itt minden napsugár megöli, a mit érint. Éppen ezért a tolvajnyelv szünet nélkül bomlik és formálódik; homályos és sietős munka, melyben nincs megállás. A tolvajnyelv tíz év alatt nagyobb utat tesz, mint a rendes nyelv tíz század alatt. E nyelv összes szavai állandóan szökésben vannak, épp úgy, mint az emberek, kiknek ajkáról elhangzanak.

Időnként azonban, éppen e folytonos változás folytán, újra előtűnik a régi tolvajnyelv és ez lesz az új. Különben pedig vannak székhelyei is, a hol megmarad. A Temple megőrízte a tizenhetedik századbeli tolvajnyelvet; Bicêtre, mikor még fogház volt, megőrizte

Thunes tolvajnyelvét. Mindazonáltal a folytonos változás a törvény.

Ha a philosophus egy pillanatra megrögzíti e szüntelen elpárolgásban levő nyelvet, hogy megfigyelje: fájdalmas és hasznos elmélkedésre kell jutnia. Semmiféle tanulmány se gazdagabb a hatékony és termékenyítő oktatásokban. Nincs a tolvajnyelvnek egyetlen metaphorája, egyetlen származékszava se, mely ne tartalmazzon valami leczkét.

A tolvajnyelv szellemében az ember fogalma elválaszthatatlan az éjszaka fogalmától. Csak egy betű a különbség. Az ember az éjszaka származéka.

A tolvajnyelv emberei megszokták, hogy a társadalmat olybá tekintsék, mint számukra gyilkos légkört, mint valami végzetes erőt és a szabadságról oly kifejezéssel beszélnek, mintha az egészségről volna szó. A fogoly: *beteg*, az elitélt: *halott*.

A mi a négy kőfal közé temetett fogolynak a legiszonyubb: az a jeges szűziesség, — a tolvajnyelv erről nevezi el a tömlöczöt. — E gyászos helyen a külvilági élet mindig legmosolygóbb arczulatával tűnik fel a foglyok előtt. A fogolynak meg van vasalva a lába. Azt hiszik, arra gondol, hogy a lábakkal jár az ember? Nem; arra gondol, hogy a lábakkal tánczolni lehet. Éppen ezért, ha szétfürészeli béklyóját, első gondolata, hogy most már tánczolhat és a fürészt zeneszerszámról nevezi el.

Akarják tudni, honnan ered a bagno dalainak legtöbbje? Elmondjuk.

Párisban a Châteletben volt egy hosszú pincze. E pincze nyolcz lábnyival volt mélyebben, mint a Szajna szintje. Nem voltak se ablakai, se szelelőlyukai, az ajtó volt egyetlen nyilása; az emberek bejuthattak rajta, a levegő nem. E pinczének kőből való bolthajtás volt a teteje és tíz hüvelyk mély iszapréteg a padlója. Valamikor deszkával volt kirakva, de a víz szivárgása elrothasztotta a deszkázatot. Nyolcz láb magasan a talajtól vastag gerenda húzódott a pincze egyik végétől a másikig; e gerendáról szabályos távolságban egymástól három láb hosszú vaslánczok lógtak és mindegyik láncz végén nyakvas volt. E pinczébe dugták a gályarab-

ságra ítélt embereket, hogy ott várják, míg elérkezik a Toulonba való indulás napja. Odalökték őket a gerenda alá, melyről mindegyikök számára ott ingadozott a homályban a vas nyakravaló. A láncz, e lelógó kar és a vasörv, e nyitott tenyér nyakon ragadták a szerencsétlen nyomorultat. Az őrök megvasalták, aztán otthagyták. Minthogy a láncz nagyon is rövid volt, a foglyok nem fekhettek le. Állva kellett maradniok e pinczében, ez éjszakában, e gerenda alatt, majdnem felakasztva, csak iszonyú erőfeszítésekkel tudva hozzáférni a kenyérhez, a vizes-kancsóhoz, fejük fölött a boltív, lábuk térdig az iszapban, ürülékük végigfolyik czombjaikon, oda vannak a fáradtságtól, térdük összecsuklik, csipőjük majd leszakad, hogy egy kissé megpihenjenek, kezeikkel a lánczba kapaszkodnak, csak állva alhatnak és úgy, hogy a nyakvas szorítása minden pillanatban felébreszti őket, némelyek azonban egyáltalában nem ébrednek fel. Hogy éhségüket csillapítsák, sarkukkal kellett lábszáruk mentén kezükig feltolniok a kenyeret, a mit számukra odavetettek az iszapba. Meddig maradtak így? Egy hónapig, két hónapig, néha hat hónapig; volt egy, a kit egy teljes esztendeig tartottak e pinczében. Ez volt a gályarabság előszobája. Elég volt egy nyulat elorozni a király vadászterületéről, és idejutott az ember. Mit műveltek e pokolsír lakói? Azt cselekedték, a mit a sírban lehet cselekedni: haldokoltak és a mit a pokolban is meg lehet tenni: énekeltek. Mert a hol már remény nincs: a dal még mindig megmarad. A máltai vizeken, ha valamely gálya közelgett, előbb hallották meg a rabok énekeit, mint az evezőcsapások lármáját. A szegény vadorzó Survincent, a ki átszenvedte a Châtelet börtön-pinczéjét, kijelentette: *A rimek tartották bennem az életet.* Haszontalan költészet. Mit ér a rim? E pinczében született meg a tolvajnyelvnek majdnem minden éneke. A legtöbbjük gyászos; némelyik vidám; van köztük egy, mely szerelmi enyelgésről szól. Tehettek bármit: sohasem fog sikerülni, hogy megsemmisítsétek az emberi szív ez örök részét: a szerelmet.

E sötét világban az emberek megőrzik a titkot. A titok: ez valamennyiök dolga. E nyomorultaknak a titok

a közös alap, melyen összetalálkoznak. Megtörni a titoktartást, annyi, mintha kitépnének magukból egy darabot . . .

A tolvajnyelv: a fegyenczczé vált ige.

Hogy az ember gondolkodó részét ily mélyre lehet legyűrni, hogy a végzet sötét zsarnoksága ennyire gúzsba szoríthatja és odakötözheti ez örvény ki tudja miféle kiszögelléseihez: — ez megrendítő!

Oh! a nyomorultak szegény gondolata!

És vajjon senkise fog segítségére sietni az emberi léleknek ebben az árnyékban? Az-e a sorsa, hogy örökre csak várja a megszabadítót, a pegazusok és hippogriffek nagy lovasát, a hajnalszínű harczost, ki két szárny között ereszkedik alá a kékségből, a jövő sugaras lovagját? Mindörökké hiába fog segítségért kiáltani az eszmény fényességének lándzsásához? Végképpen arra van ítélve, hogy a sötét barlangban rémesen közeledni hallja a Gonoszt és a borzalmas víz alatt mind közelebb és közelebb lássa a tajtékot túró száját, a karmok, hajlások, gyürüzések kígyózó hullámzását? Itt kell maradnia, minden fénysugár, minden reménység nélkül, kiszolgáltatva a közeledő szörnyetegnek, reszketve, iszonyodva, kezeit tördelve, örökre odalánczolva az éjszaka sziklájához — gyászosan fehér és meztelen Andromeda az árnyék birodalmában.

III.

Síró tolvajnyelv és nevető tolvajnyelv.

A mint látjuk, az egész tolvajnyelv, a négyszáz év előtti épp úgy, mint a mai, át van hatva attól a komor symbolikus szellemtől, mely az összes szavaknak vagy valami fájó mellékértelmet vagy fenyegető kifejezést ad. A tizennyolczadik század közepe táján azonban az egységes jellegben bizonyos változás következett be. A börtön dalai, a tolvajok énekei, hogy úgy mondjuk, bizonyos arczátlan és kedélyes vonást vettek fel. A tizennyolczadik században a gályák, bagnók, fegyházak szinte minden dalában valami ördögi és rejtelmes vidámság nyilatkozik.

Jelentőséges tünet. A tizennyolczadik században e mogorva osztály kivetkőzik ősi búskomolyságából. Nevetni kezd; gúnyol mindent; majdnem vidámmá válik. Valami könnyedség látszik ezeken a nyomorultakon, mintha a lelkiismeret már nem nyomná őket. Az árnyak országának e siralmas lakói már nemcsak a cselekvés kétségbeesett merészségével tűnnek ki, hanem egyszersmind az elme gondtalan merészségével is. Bizonyság, hogy vesztik bűnös voltuk tudatát és hogy valami, maguk előtt se világos támogatást éreznek a gondolkodók és álmadozók között. Bizonyság, hogy a rablás és a fosztogatás kezd beszivárogni a tanrendszerek és a sophismák közé, akképpen, hogy maga veszít egy keveset a rútságából, de annál több rútságot ad a sophismáknak és a tanrendszereknek. Bizonyság végül, hogy ha semmi közbe nem jön, hamarosan valami nagyszerű kitörés fog elkövetkezni.

Álljunk meg egy perczre. Kit vádolunk? A tizennyolczadik századot? A tizennyolczadik század bölcsészetét? Semmiképp se. A tizennyolczadik század munkája jó és egészséges. Az encyclopaedisták, élükön Diderotval, a physiokraták, élükön Turgotval, a bölcsészek, élükön Voltairerel, az utópisták, élükön Rousseauval, — négy szent légió ez. Az emberiség óriási haladása a világosság felé köszönhető nekik. Négy előőrse az emberi nemnek, a kik a haladás négy sarkpontja felé tartanak: Diderot a szép, Turgot a hasznos, Voltaire az igaz, Rousseau a jogos felé. Azonban e bölcsészek mellett és alatt ott voltak a sophisták, mérges burjánzás, mely az üdvös tenyészettel keveredik, bürök a szűz lombok alatt. Mialatt a hóhér a törvényhozási palota főlépcsőjén elégette a század felszabadító nagy könyveit, ma már elfelejtett írók királyi jóváhagyással mindenféle bomlasztó hatású iratokat nyomathattak ki, melyeket aztán csak úgy faltak a kétségbeesettek. E nyomtatványok közül néhányat, melyeket — furcsa találkozás — egy herczeg fedezett a pártfogásával, meg lehet találni a *Bibliothèque secrète* köteteiben. E mélyre ható, de tudomásul nem vett tények a felszinen nem hagytak semmiféle nyomot sem. Néha valamely ténynek éppen a homályosságában van a

veszedelmessége. Homályos, mert földalatti. Talán az összes írók között Restif de la Bretonne vájta akkoriban a legegészségtelenebb aknát.

E munkálkodás, mely egész Európára szólt, sehol sem okozott annyi kárt, mint Németországban. Egy bizonyos időszakon át, melynek Schiller híres darabjában: *A haramiák*-ban adta az összefoglalását, Németországban a rablás és fosztogatás tiltakozásként lépett fel a tulajdon és a munka ellen, magához ragadott néhány elemi, színleges és hamis, látszatra igaz, valóságban képtelen eszmét, beburkolódzott ez eszmékbe és mintegy eltűnt bennök, elvont nevet vett föl, elméletet alkotott magának és a méreg ott keringett a munkás, szenvedő és tisztességes emberek között, szinte a nélkül, hogy akár az esztelen vegyészek, a kik szűrték, akár a tömegek, melyek elfogadták, tudtak volna róla. Az ilyen dolog mindig nagyon komoly jelenség. A szenvedés haragot szül és míg a javadalmas osztályok elvakulnak vagy elszenderednek, a mi a szemhéjak lecsukódása folytán szintén a látás megszüntetésével jár, a nyomorgó osztályok gyűlölete valamely bosszús vagy ilétlen útszéli elmén meggyujtja fáklyáját és vizsgálat alá veszi a társadalmat. A gyűlölet mint vizsgálóbíró, — rettenetes dolog!

Innen erednek, ha az idők balsorsa úgy akarja, azok a borzalmas megrázkódtatások, melyeket parasztlázadásoknak neveznek, melyekhez képest a tisztán politikai küzdelmek valóságos gyerekjátékok és a melyek már nem az elnyomottnak az elnyomó ellen való harczai, hanem az inség feltámadásai a jóllét ellen. Ilyenkor minden összeomlik.

A parasztlázadások a nép földrengései.

Ennek a veszedelemnek, mely a tizennyolczadik század vége felé talán már közvetlen közelről fenyegette Európát, vágta be az útját a franczia forradalom, a becsületesség e rengeteg cselekvése.

A franczia forradalom, mely nem más, mint a karddal felfegyverezett eszmény, felemelkedett és egyetlen erélyes mozdulattal bezárta a gonosz kapuját és kinyitotta a jó ajtaját.

Tisztázta a kérdést, kimondta az igazságot, előzte

a ragályt, fertőtlenítette a századot, megkoronázta a népet.

Azt lehet mondani: másodízben teremtette meg az embert, — adván neki egy második lelket: a jogot.

A tizenkilenczedik század örökölte és használatba vette művét és ma az a társadalmi veszedelem, melyet fentebb jeleztünk, egyszerüen lehetetlen. Vak, a ki a közeledéséről árulkodik! Ostoba, a ki fél tőle! A forradalom védőoltás a parasztlázadás ellen.

Hála a forradalomnak, a társadalmi viszonyok megváltoztak. A hűbériség és a monarchismus betegsége már nincs a vérünkben. Szervezetünkben már nincs benne a középkor. Már nem élünk azokban az időkben, mikor borzalmas belső nyüzsgések támadtak, mikor a föld alatt tompa zajgás homályos dübörgését lehetett hallani, a czivilizáczió felszinén hirtelen tömeges vakondturások mutatkoztak, a föld meghasadozott, a barlangok mélye kitárult és a földből egyszerre szörnyűséges fejek bukkantak fel.

A forradalmi érzék — erkölcsi érzék. A jog érzetének kifejlődése kifejleszti a kötelesség érzetét. Mindenek törvénye a szabadság, mely — Robespierre csodálatraméltó meghatározása szerint — ott végződik, a hol másnak a szabadsága kezdődik. 1789 óta a nép egész teljességében felolvad a megnemesített egyénben, immár nincs oly szegény, a kinek a joggal ne jutna egy fénysugár is; az éhező öntudatában ott érzi Francziaország tisztességét; a polgári méltóság belső fegyverzet; a ki szabad — óvatos; a ki szavaz — kormányoz. Innen a megvesztegethetetlenség; az egészségtelen áhítozások kudarcza; a hősiesen lehunyt szem a kísértések előtt. A forradalmi tisztítás oly hatalmas, hogy a szabadság ünnepnapjain: július 14-én, augusztus 10-én nincs többé csőcselék. A lelkesült és növekedve hömpölygő tömegek első kiáltása: Halál a tolvajokra! A haladás becsületes; az eszmény nem zsebmetsző. Kik kísérték 1848-ban a társzekereket, melyek a Tuileriák kincseit szállították? A Saint-Antoine-külváros rongyszedői. A rongy állott őrt a kincstár mellett. A becsület beragyogta ezeket a koldusokat. A társzekéren alig bezárt vagy félig nyitott

ládákban száz meg száz tündöklő drágaság között ott volt Francziaország régi, csupa gyémánt-koronája, tetején a királyság karbunkulusa: a regent, melyet harmincz millióra becsültek. És ők mezitláb megőrizték e koronát.

Parasztlázadás tehát nincs többé. Sajnálom, ha ez bánt egyeseket; de e régi ijesztésnek már nincs foganata és többé nem alkalmazható a politikában. A vörös kísértet főrúgója eltört. Mindenki tudja. A rém már nem rémít. A madarak odamerészkednek a madárijesztőkre, otthagyják a nyomukat, a polgárok pedig nevetve odábbmennek.

IV.

A két kötelesség: őrködni és reményleni.

Miután így van: megszűnt már minden társadalmi veszedelem? Bizonyára nem. Parasztlázadás nem lesz. Erről az oldalról a társadalom nyugodt lehet, a vér nem fog a fejébe tódulni; de vigyázzon a lélekzetére. A gutaütéstől nem kell tartania; de a tüdővész itt van. E társadalmi tüdővésznek nyomor a neve.

A ki sorvadásban hal meg, épp oly jól meghalt, mint a kit a villám csapott agyon.

Nem lehet eléggé ismételnünk a résztvevő lelkeknek, hogy el ne feledjék: a legelső testvéri kötelesség — az önző szíveknek, hogy tudják: a legelső politikai szükséglet mindenekelőtt a kitagadott és szenvedő tömegekre gondolni, segíteni, levegőhöz, világossághoz juttatni, szeretni őket, kitágítani látkörüket, minden formában kiterjeszteni reájuk a tanítást, az egyetemes czél tudatának növelésével csökkenteni az egyéni teher súlyát, határt szabni a szegénységnek a nélkül, hogy egyszersmind határt szabnának a meggazdagodásnak is, nagy mezőket nyitni a nép munkásságának. Briaraeusként száz kart nyujtani mindenfelé segítségül a csüggedteknek és a gyengéknek, felhasználni az összesség hatalmát, hogy műhelyek nyíljanak minden munkáskéz, iskolák minden képesség, laboratoriumok minden tehetség számára, felemelni a munkabért, enyhíteni a fárad-

ságot, egyensúlyba hozni a tartozást a követeléssel, vagyis arányosítani az élvezetet a megerőltetéssel és a kielégítést a szükséglettel, szóval több világosságot és több jóllétet adatni a társadalom gépezetével a szenvedőknek és a tudatlanoknak.

És, mondjuk ki, mindez még csak a kezdet. A tulajdonképpeni kérdés ez: A munka nem lehet törvény, ha nem egyszersmind jog is.

Azonban nem fürtatjuk tovább, mert ennek nem itt van a helye.

Ha a természetnek gondviselés a neve, a társadalom nevének gondoskodásnak kellene hangzania.

Az értelmi és erkölcsi gyarapodás nem kevésbbé elengedhetetlen, mint az anyagi javítás. A tudás életköltség; a gondolkodás elsőrendű szükséglet, az igazság épp úgy táplálék, mint a gabona. Az ész, ha tudomány és ismeret hiányában koplal, lesoványodik. Mint az üres gyomrokon, ugyanúgy sajnálkozzunk az étlen elméken is. Ha van valami, a mi még szívszorítóbb, mint az éhség miatt haldokló test, úgy a világosság hiánya miatt haldokló lélek az.

Az egész haladás e felé a megoldás felé törekszik. Eljön majd a nap, mikor csodálkozni fog a világ. A hogy az emberiség fölfelé halad, az alsó rétegek természetes módon ki fognak emelkedni az inség zónájából. A szint egyszerű emelkedése el fogja törölni a nyomort.

Tévedés volna ez áldott megoldás felől kétséget táplálni.

A múlt — igaz — még ma is nagyon erős. Sőt gyarapszik erejében. Egy holttest e megifjodása meglepő. Ime, jár-kél. Győztesnek látszik; ez a halál hódító módjára viselkedik. Jön legióval: a babonák seregével; kardjával: a zsarnoksággal; zászlajával: a tudatlansággal; — egy idő óta tíz csatát is nyert. Közeledik, fenyegetődzik, nevet, itt áll kapuink előtt. A mi bennünket illet: ne essünk kétségbe. Adjuk el a mezőt, hol Hannibal táborozik.

Mi, a kiknek van hitünk, mitől félhetnénk?

Az eszmék épp oly kevéssé folynak visszafelé, mint a folyamok.

Ám a kik nem akarnak hallani a jövőről: gondolják

meg a dolgot. A haladásnak adott tagadó válaszszal nem a jövőt ítélik el, hanem saját magukat. Gyászos betegségnek vetik alá magukat; a multat oltják magukba. A holnapot csak egy módon lehet visszautasítani: a meghalással.

Már pedig nem kell halál. A test halála csak minél később; a lélek halála soha.

Igen, a rejtélynek meg fogjuk találni a nyitját, a sphynx meg fog szólalni, a probléma meg lesz oldva. Úgy van, a nép, melyet a tizennyolczadik század félig már kibontakoztatott, a tizenkilenczedik században teljesen ki fog bontakozni. Hülye, a ki ezt kétségbevonja! A jövő kivirágzás, az egyetemes jóllét közeli kivirágzása istenien végzetes és eldöntött tény.

Óriási együttes lendítések kormányozzák az emberi dolgokat és kellő pillanatban valamennyiöket logikus, vagyis egyensúlyozott, vagyis méltányos helyzetbe vezetik át. Földi és égi elemekből összetevődött erő sugárzik ki az emberiségből és kormányozza az emberiséget. Ez az erő csodákat művel; a meglepő megoldások semmivel se nehezebbek neki, mint a különös elkalandozások. Segítve a tudománytól, mely az embertől ered és az eseménytől, melynek más a forrása: nem ijed meg a problémák azon ellentmondásaitól, melyek a közönséges szem előtt lehetetlenségeknek látszanak. Hogy az eszmék egymáshoz való közelítéséből megoldást csiholjon ki: ehhez épp úgy ért, mint hogy tanulságot fakaszszon a tények egymáshoz való közelítéséből és mindent várhatunk a haladás e rejtelmes hatalmától, mely egy szép napon egy sírbolt fenekén összevezérli a keletet a nyugattal és egy nagy pyramis belsejében Bonapartetal beszélgetteti az imámokat.

Addig is: semmi megállás, semmi habozás, semmi idővesztegetés az elmék nagyszerű előrenyomulásában. A társadalmi bölcsészet lényegében tudományt és békét jelent. Czélja és az eredmény, melyet el kell érnie, az, hogy az ellentétek tanulmányozásával megszüntesse a haragvásokat. Vizsgál, kutat, elemez, aztán épít. Levonással halad előre, a mennyiben mindenünnen levonja a gyűlöletet.

Hogy valamely társadalom elpusztul az emberekre reázúduló viharban, — ez már többször megtörtént. A történelem tele van népek és birodalmak hajótöréseivel; erkölcsök, törvények, vallások — aztán egy szép napon jön az ismeretlen, az orkán és mindent elsöpör. India, Chaldea, Perzsia, Assyria, Egyiptom czivilizációja egymásután eltűnt a föld színéről. Miért? Nem tudjuk. Mi volt a katasztrófák oka? Nem tudjuk. Meg lehetett volna menteni e társadalmakat? Az ő hibájuk okozta-e romlásukat? Valami végzetes vétekhez való makacs ragaszkodás miatt vesztek el? Mennyiben volt öngyilkosság nemzetek és fajok e rettenetes kimúlása? Kérdések, melyekre nincs felelet. Homály fedi be a halálravált czivilizációkat. Elsülyedtek, egyebet nem mondhatunk róluk és iszonyattal nézünk abba a tengerbe, melyet múltnak neveznek és az óriási hullámok, a századok mögött látjuk a rengeteg hajókat: Babylont, Ninivet, Tarsust, Thébát, Rómát elsülyesztve a borzalmas lehellettől, mely a sötétség torkából fújt reájuk. Azonban ha ott sötétség uralkodik, itt világosság honol. Nem ismerjük a régi czivilizácziók betegségeit, de ismerjük a miénk fogyatkozásait. Mindenütt jogunk van a megvilágításra; nézzük szépségeit és meztelenre vetkőztetjük éktelenségeit. A hol valami baj van, megvizsgáljuk és ha a szenvedést megállapítottuk: az ok tanulmányozása reávezet a gyógyszer felfedezésére. A mi czivilizáczionk egyben remeke és szörnyműve annak a húsz századnak, mely létrehozta, — megérdemli a fáradságot, hogy megmentsék. És meg is fogják menteni. Már a könnyítés is sok; a világosítás is valami. A modern társadalmi bölcsészet minden iparkodásának erre a czélra kell irányulnia. A gondolkodónak ma az a nagy kötelessége, hogy kikopogtassa a czivilizáczió.

Ismételjük: ez a kikopogtatás felbátorít és ennek a felbátorításnak a hangoztatásával akarjuk befejezni e néhány lapot, mely komor felvonásközként illeszkedik egy fájdalmas drámába. A társadalmi halandóság alatt érezni lehet az emberi enyészhetetlenséget. Azért, mert itt-ott vannak sebek, tűzhányó tölcsérek, vulkánok, melyek kihányják a bennök összegyült gennyet — a föld-

gömb még nem pusztul el. A nép betegségei még nem ölik meg az embert.

És mégis, a ki figyelemmel kíséri a társadalom betegségeit, néha megcsóválja a fejét. A legerősebbeknek, a leggyengédebbeknek, a leglogikusabbaknak is vannak csüggedt óráik.

El fog-e valaha érkezni a jövő? Szinte úgy tetszik, hogy annyi sok árnyék láttára megengedhető e kérdés. Komor kép ez, egyfelől az önzők, másfelől a nyomorultak. Az önzőknél az előítéletek, a gazdagságban való nevelkedés sötét foltjai, az elvakultságtól növelt étvágy, a jóllét kábító zaja, a szenvedéstől való félelem, mely némelyeknél egész a szenvedőktől való iszonyodásig megy, könyörtelen önelégültség, az én oly fölfúvódása, hogy elzárja a lelket; a nyomorultaknál az áhítozás, az irigység, a gyűlölet, hogy mások élveznek, a jóllakásra törekvő emberi állat mély megrendülései, a szívek tele homályival, szomorúság, szükség, végzetesség, tisztátlan és merő tudatlanság.

Továbbra is az égre irányítsuk pillantásunkat? A fénylő pont, melyet ott látunk, azok közé tartozik-e vajjon, melyek kialszanak? Rettenetes látvány ekként pillantani meg az eszményt, a mélységekbe veszve, kis, magános, alig észrevehető csillag, mely ragyog ugyan, de szörnyetegek módjára csoportosuló nagy fekete fenyegetésektől környezve! És mégis, nincs nagyobb veszedelemben, mint a csillag a fellegek torkában.

NYOLCZADIK KÖNYV.

Elragadtatás és kétségbeesés.

I.

Teljes világosság.

Az olvasó kétségkívül kitalálta, hogy Éponine, miután a Plumet-utczában, hova Magnon utasította, a rácson át reáismert a ház lakónőjére, először is azon volt, hogy a banditákat távol tartsa a Plumet-utczától, azután

pedig odavezette Mariust, a ki viszont, miután néhány napot extasisban töltött a rács előtt, végül is, engedelmeskedve annak az erőnek, mely a vasat a mágnes és a szerelmest kedvese házának kövei felé vonzza, behatolt Cosette kertjébe, mint a hogy Romeo behatolt volt Juliáéba. Sőt neki még könnyebb volt a dolga, mint Romeonak; Romeo kénytelen volt átmászni a falon, Mariusnak csak a rozoga rács egy pálczáját kellett kifeszítenie, mely úgy lötyögött rozsdás eresztékében, mint az öreg emberek foga az inyben. Marius karcsú volt és könnyen befért.

Minthogy az utczán sohasem járt senki, de meg különben is, minthogy Marius csak éjszaka lopódzott be a kertbe, nem kellett attól tartania, hogy meglátják.

Attól az áldott és szent pillanattól fogva, mikor egy csók eljegyezte egymással e két lelket, Marius minden este eljött a kertbe. Ha életének ebben a szakában Cosette egy kevéssé lelkiismeretes és kéjvágyó férfi szerelmébe botlott volna, el lett volna veszve, mert vannak nemes lelkek, a kik átadják magukat és Cosette ezek közé tartozott. A női természet egyik magasztos vonása, hogy enged. A szerelem azon a magaslaton, melyen feltétlen teljességre érik, a szemérem valami égi elvakultságával elegyül. Mennyi veszedelemben forogtok, nemes lelkek! Gyakran a szíveteket adjátok és mi a testeteket vesszük el. A szív, az megmarad magatoknak és remegve nézitek a homályban. A szerelemben nincs középút: vagy elveszít, vagy megvált. Az egész emberi sors benne van ebben a dilemmában. E dilemma: vagy romlás vagy üdvösség, — nincs végzet, mely kérlelhetetlenebbül állítaná fel e kérdést, mint a szerelem. A szerelem, ha nem a halál, annyi, mint az élet. Bölcső, de koporsó is. Ugyanaz az érzés mondja ki az igent és a nemet az emberi szívben. Minden dolog között, a mit Isten teremtett, az emberi szív az, mely a legtöbb világosságot árasztja és, sajnos! a legsötétebb éjszakát is az nemzi.

Isten úgy akarta, hogy a szerelem, melyre Cosette reátalált, a megmentő szerelmek közül való legyen.

A míg az 1832-ik év májusa tartott, e szegény, elvadult kertben, e napról-napra illatosabbá és sűrűbbé

váló lombok alatt minden éjjel ott ült két, szűziességgel és ártatlansággal, az ég minden boldogságával teljes lény, inkább az arkangyalokkal, semmint az emberekkel rokon két tiszta, becsületes, mámoros, sugárzó teremtés, a kik reáragyogtak egymásra a sötétben. Cosettenek úgy tetszett, hogy Marius koronát visel és Marius dicsfényt látott Cosette feje körül. Érintették, nézték egymást, megfogták egymás kezét, egymáshoz simultak; de volt bizonyos határ, melyet nem hágtak át. Nem mintha tisztelték volna; nem tudtak róla. Marius érezte a sorompót: Cosette tisztaságát és Cosette érezte a támaszt: Marius tisztességét. Az első csók volt az utolsó is. Marius azóta nem ment tovább, mint hogy ajkával Cosette kezét, vállkendőjét, egy hajfürtjét érintse. Cosette illatszer volt neki és nem asszony. Beszívta magába. Cosette nem tiltott semmit és nem kért semmit. Cosette boldog volt, Marius pedig ki volt elégítve. Abban az elbájoltsággal teljes állapotban éltek, melyet a lelkek kölcsönös elkáprázásának lehetne nevezni. Két szűzi lénynek az eszményben való első ölelkezése. Két hattyú találkozása a Jungfraun.

A szerelem ez órájától, attól az órától fogva, a mikor a kéjvágy elhallgat az extasis mindenhatósága alatt, Marius, a tiszta és szerafikus Marius inkább hajlandó lett volna betérni egy utczai leányhoz, semmint csak bokáig is emelni Cosette szoknyáját. Egy izben, holdvilágnál Cosette lehajolt, hogy felemeljen valamit a földről; ruhadereka kinyilt és látni engedte keblei domborodását. Marius elfordította a tekintetét.

Mi történt e két lény között? Semmi. Imádták egymást.

Éjszakánként, a hogy ott ültek, a kert élő és szent helynek látszott. Az összes virágok kinyiltak körülöttük és tömjént illatoztak feléjök. A buja és életvidor tenyészet reszketett a nedvbőségtől és a mámortól e két ártatlan körül és ők szerelmes szavakat mondogattak egymásnak, melyektől remegés futott végig a fákon.

Mik voltak ezek a szavak? Lehelletek. Semmi több. E lehelletek elégségesek voltak, hogy megzavarják és felizgassák ezt az egész természetet. Varázslatos hatás, melyet alig tudnánk megérteni, ha könyvben olvasnók ezeket

a beszélgetéseket, melyek csak arra voltak valók, hogy elszálljanak és szertefoszoljanak, mint a füst a szélben. Vegyék el két szerelmes suttogásaiból azt a melódiát, mely a lélekből fakad és a mely lant zengéseként kíséri a szavakat: a mi marad, puszta árnyék csupán és az ember méltán kérdezheti: Ez az egész!? Nos igen, e gyermekességek, e szóismétlések, az ok nélküli nevetések, e haszontalanságok, ez ostobaságok — nincs ezeknél fenségesebb és mélyebb dolog a világon! Az egyedüli dolgok, melyek megérdemlik az elmondást és a meghallgatást!

Az az ember, a ki sohasem hallgatta, soha sem mondta ezeket az ostobaságokat, ezeket a semmiségeket — buta és gonosz ember.

Cosette így szólt Mariushoz:

— Tudod-e? . . .

(Ez égi szűziesség ellenére és a nélkül, hogy egyikök is tudta volna, miként történt, tegezték egymást.)

— Tudod-e, hogy Eufrazia a nevem?

— Eufrazia? Dehogy! A te neved Cosette.

— Oh! Cosette csunya név, melyet kicsi koromban ragasztottak reám. De az igazi nevem Eufrazia. Neked nem tetszik az Eufrazia név?

— De igen . . . Hanem Cosette nem csunya név.

— Neked jobban tetszik, mint Eufrazia?

— Hát . . . igen.

— Úgy nekem is jobban tetszik. És igazán, egész csinos név: Cosette. Nevezz csak Cosettenek.

És a mosoly, melylyel szavait kísérte, e beszélgetést méltóvá tette volna egy idyllhez, melynek színhelye valami égi liget.

Máskor ismét Cosette mereven reánézett Mariusra és felkiáltott:

— Uram, ön szép, csinos, eszes, nem buta, sokkal tudósabb, mint én; de fogadok, hogy úgy, mint én, nem tudja kimondani e szót: szeretlek!

És Mariusnak, a ki a felhők között úszott, úgy tetszett, mintha egy csillag énekét hallaná.

Vagy pedig Cosette gyöngéden a hátára ütött Mariusnak, mert köhögött és hozzátette:

— Ne tessék köhögni. Nem szeretem, ha valaki nálam engedelmem nélkül köhög. Nagyon csunya dolog köhögni és engem nyugtalanítani. Azt akarom, hogy jól érezd magadat, mert először is, ha beteg lennél, én nagyon boldogtalan lennék. Mit kezdjek aztán?

És mindez egyszerüen isteni volt.

Egy izben Marius így szólt Cosettehez:

— Képzeld csak, egy ideig azt hittem, hogy Ursula a neved.

Ezen egész este nevettek.

Egy más alkalommal beszélgetés közben egyszerre felkiáltott:

— Oh! egyszer a Luxembourgban majdnem le akartam ütni egy rokkant katonát!

Aztán elhallgatott és nem mondta tovább. Cosette harisnyakötőjéről kellett volna beszélnie és ez lehetetlen volt. Ezen az oldalon valami ismeretlennel találkozott, a hússal, mely elől ez a nagyszerű ártatlan szerelem valami szent rémülettel hátrált meg.

Marius úgy képzelte el Cosette mellett való életét, mint a hogy eddig volt, semmi egyéb. Minden este eljönni a Plumet-utczába, kiemelni a néhai elnök rácsának engedékeny vasvesszejét, Cosette mellé ülni a padra, a lombokon át nézni a beálló éjszaka csillagainak fénylését, nadrágjának térdhajlásával érinteni Cosette szoknyáját, megcsókolni hüvelykújjának a körmehegyét, ugyanazt a virágot szagolni, mint ő, mindig, a végtelenig. Ezenközben felhők úsztak át fejök felett. Valahányszor a szél meglebben, több emberi ábrándot sodor tova, mint a mennyi felleget az égen.

Nem mintha ez a szinte vad szűzies szerelem minden udvarlás nélkül való lett volna. „Bókolni" annak, a kit az ember szeret, első módja a beczézgetésnek, félbátorság, mely szárnyait próbálgatja. A bók olyasvalami, mint a fátyolon át adott csók. A gyönyörnek benne van a hegye, — bár elrejtve. A gyönyör előtt meghátrál a szív, hogy jobban szeressen. Marius ábrándokkal telitett czirógatásai, hogy úgy mondjuk, légiek voltak. A madarak, mikor fent az angyalok mellett szárnyalnak, bizonyára hallják ezeket a szavakat. Mindazonáltal megvolt

bennök mindaz az életrevalóság, emberiesség, mindaz a pozitivum, a mire Marius képes volt. Azt mondta, a mit a lugasban mondanak és a mi előzenéje annak, a mi a hálószobában fog elhangzani: lyrai ömlengés, versszakok és szonettek, kedves túlzásai a turbékolásnak, az imádás minden kifinomultsága, csokorba kötve és égi illatot árasztva, — két szív kimondhatatlan összedobbanása.

— Oh! — mormolta Marius, — mily szép vagy! Nem is merek reád nézni. Csak bámullak. Maga vagy a kellem. Nem tudom, mi lelt. Ruhád szegélye, ha a czipőd vége kibukkan alóla, zavarba hoz. És aztán mily varázslatos világosság, ha gondolataid feltárulnak előttem! Csodálatos értelemmel teljes a beszéded. Néha úgy tetszik, hogy csak álom vagy. Beszélj! Hallgatlak, csodállak! Oh! Cosette, mily különös és bűbájos ez! Igazán bolond vagyok. Imádni való vagy. Mikroskoppal tanulmányozom a lábadat és teleskoppal a lelkedet.

— Én pedig — felelt Cosette — azóta az idő óta is jobban szeretlek, a mely ma reggel óta eltelt.

Kérdés és válasz egymást üzte e beszélgetésben, de mindig a szerelemhez térve vissza, mint a hogy a bodzabél-darabkák mindig a szeges végükre pattannak.

Cosette egész lénye gyermetegség, őszinteség, átlátszóság, fehérség, tisztaság, sugárzás volt. Azt lehetett volna mondani róla, hogy világos. A ki csak látta, áprilisra és hajnalra kellett gondolnia. Szemében harmat csillogott. Cosette reggeli fény volt — női alakba sűrítve.

Merőben természetes volt, hogy Marius az imádással együtt csodálta is. Igaz azonban, hogy ez a kis növendékleány, ki csak az imént került ki a kolostorból, ritka átható észt nyilvánított a beszélgetésben és néha mindenféle találó és finom megjegyzést tett. Semmiben se tévedett és helyesen látta a dolgokat. A nő a szív gyengéd ösztönével érez és beszél s ez csalhatatlan. Senki se tud oly gyöngéd és mégis oly mély dolgokat mondani, mint egy nő. A gyöngédség és mélység: ez a nő, ez a mennyország.

E teljes boldogságban mindegyre könny szökött a szemökbe. Egy eltiport bogár, egy pehely, mely vala-

mely fészekből hullott alá, egy letört ág, mind mélyen meghatotta őket és szelid melancholiával árnyalt elragadtatásuk minden perczben készen volt a sírásig való elérzékenyülésre. A szerelem legfeltétlenebb jele a néha szinte elviselhetetlen megindulás.

És mégis — az összes ellentmondások ott czikáznak a szerelemben — örömest nevettek és oly elragadó nembánomsággal, oly családias bizalmassággal, hogy néha szinte olybá látszottak, mint két csintalan fiú. Mindazonáltal, ha a szüziességtől mámoros szívek tudtán kívül is, az elfeledhetetlen természet mindig jelen van. Jelen van, vadállatias és fenséges czéljaival és bármekkora legyen is a lelkek ártatlansága, a legszemérmesebb négyszemközti együttlétben is megérezhető az imádandó és rejtélyes árnyalat, mely a szerelmes párt megkülönbözteti a baráti pártól.

Ők ketten bálványozták egymást.

A mi állandó és változhatatlan, megmarad. Két emberi teremtés szereti egymást, mosolyog, nevet egymásra, duzzogóan bigygyeszti az ajkát, összekulcsolja egymás kezének kulcsait, tegezi egymást és mindez nem hátráltatja az örökkévalóságot. Két szerelmes este elrejtőzik a homályba, a láthatatlanságba, madarak, rózsák közé, az árnyékban megbűvölik egymást szívökkel, mely szemökbe lopódzik, suttognak, susognak és ez idő alatt a csillagok roppant egyensúlyozódási folyamatai töltik be a végtelent.

II.

A teljes boldogság bódulata.

Szinte megzavarodva a boldogságtól, mintegy határozatlanul éltek. Észre se vették a kolerát, mely éppen ebben a hónapban tizedelte meg Páris lakosságát. Annyi bizalmas vallomást tettek egymásnak, a mennyit csak tudtak; de ez nem sokkal terjedt többre nevök közlésénél. Marius elmondta Cosettenek, hogy árva fiú, hogy Pontmercy Mariusnak hívják, ügyvéd, abból él, hogy könyvkereskedőknek dolgozik, apja ezredes volt, hős és

hogy ő nagyon összezördült nagyapjával, a ki gazdag ember. Mellékesen azt is megemlítette, hogy báró; de ez semmi hatást se tett Cosettere. Marius báró? Nem értette. Nem tudta, hogy mit jelent ez a szó. Marius Marius volt. A maga részéről elmondta Mariusnak, hogy a Kis-Picpus zárdában nevelkedett, hogy neki is meghalt az anyja, hogy apjának Fauchelevent a neve, nagyon jó ember, sok alamizsnát ad a szegényeknek, de ő maga is szegény ember, a ki mindent megtagad magától, hogy Cosettenek mindene meglegyen.

Különös! Abban a symphoniában, melyben Marius, a mióta Cosette-et ismét láthatta, élt: a mult, még a legközelebbi mult is annyira homályossá és messzeesővé vált számára, hogy az, a mit Cosette elbeszélt neki, teljesen kielégítette. Még csak eszébe se jutott, hogy szóba hozza a Gorbeau-házban lejátszódott éjjeli kalandot, Thénardieréket, az égési sebet, Cosette apjának különös viselkedését és meglepő elmenekülését. Marius egyelőre mindezt elfelejtette; annyira volt, hogy este nem emlékezett reá, mit csinált reggel, hol étkezett, kivel beszélt; fülében énekek zengtek, melyek siketté tették minden más gondolat számára; csak azokban az órákban élt, mikor Cosette mellett volt. Minthogy pedig ilyenkor a mennyországban volt, egészen természetes, hogy feledte a földet. Mindketten bágyadtan viselték az anyagtalan gyönyörök mérhetetlen súlyát. Ekképp élnek azok az alvajárók, kiket szerelmeseknek neveznek.

Hajh! ki nem érezte mindezt? Miért jön el aztán az óra, mikor az ember kilép e mennyből és miért folytatódik az élet azon túl is?

A szerelem majdnem helyettesíti a gondolkodást. A szerelem izzó feledése minden egyébnek. Követeljetek hát logikát a szenvedélytől! Az emberi szívben épp úgy nincs feltétlenül logikus lánczolat, mint a hogy nincs tökéletes mértani alak az égitestek világában. Cosette és Marius számára semmi se létezett, csak Marius és Cosette. A körülöttük lévő világegyetem mintha valami kútba hullott volna. Aranyperczben éltek. Sem előttük, sem mögöttük nem volt semmi. Mariusnak alig-alig jutott eszébe, hogy Cosettenek apja is van. Agyában mindent

elmosott a káprázat. De hát miről beszélt ez a két szerelmes? Már hallottuk. Virágokról, fecskékről, a leáldozó napról, holdkeltéről, mindenféle fontos dologról. Mindent elmondtak egymásnak — mindennek a kivételével. A szerelmesek mindene — semmi. Azonban az apa, a valóság, a padlásszoba, a banditák, az egész kaland, mindez mire való is lett volna? Biztos, hogy ez a boszorkánynyomás tényekből tevődött össze? Kettesben voltak, imádták egymást, — csak ez volt a számukra. Minden egyéb — nem létezett. Lehet, hogy a mögöttük levő pokol ez elenyészése vele jár a paradicsomba való megérkezéssel. Láttunk valaha démonokat? Vannak démonok? Remegtünk? Szenvedtünk? Már nem tudjuk. Rózsaszínű felleg takar el mindent.

Nos tehát, e két teremtés ekkép élt, magasan, a természet minden valószínűtlenségétől környezve; sem a nadiron, sem a zenithen, az ember és a szerafok között, az iszap felett, az aether alatt, a felhőkben; alig voltak húsból és vérből, de annál inkább lélekből és elragadtatásból alkotva lábuk hegyétől fejük tetejéig; már nagyon is áteszményesedve, semhogy a földön tudtak volna járni, de még nagyon is megterhelve emberi mivoltuktól, semhogy elszállhattak volna a kék égbe, függésben, mint az atomok, melyek a kicsapódást várják, mit sem tudva azokról a kerékcsapásokról, melyeknek tegnap, ma, holnap a nevök; elragadtatva, önkívületben, ringatódzva, néha eléggé megkönnyülve, hogy felemelkedjenek a végtelenbe, szinte készen, hogy az örökkévalóságba szálljanak.

Ébren aludtak ebben a ringatásban. Oh! ragyogó lethargiája az eszménytől lebűvölt valóságnak!

Néha, bármily szép volt is Cosette, Marius lehúnyta szemeit. Lehúnyt szem: ez a legjobb módja a lélek nézésének.

Marius és Cosette nem kérdezték, hogy hova fog ez vezetni. Úgy tekintették magukat, mint a kik már megérkeztek. Sajátságos kívánság az embertől, hogy a szerelem vezessen valahova.

III.

Az árnyék kezdete.

Valjean János semmit se sejtett.

Cosette, a ki kissé kevésbbé volt merengő, mint Marius, vidám volt és ez elég volt, hogy Valjean János boldog legyen. A gondolatok, melyek Cosetteben rajzottak, gyengéd elfoglaltsága, Marius képe, mely szívét betöltötte, mit se vettek el szűzi és mosolygó szép homlokának hasonlíthatatlan tisztaságából. Abban a korban volt, mikor a szűz úgy hordozza szerelmét, mint az angyal a liliomszálat. Valjean János tehát nyugodt volt. De meg aztán, ha két szerelmes érti egymást, mindig jól megy a dolog; a harmadikat, ki szerelmüket megzavarhatná, egy csomó apró elővigyázati intézkedéssel, mely mindig és minden szerelmes párnál ugyanaz, teljes vakságban tartják. Igy például Cosette sohasem mondott ellent Valjean Jánosnak. Sétálni akart menni? Igen, apukám. Otthon akart maradni? Nagyon helyes. Cosette társaságában akarta tölteni az estét? Cosette el volt ragadtatva. Minthogy tíz óra tájban visszavonult, ezeken az estéken Marius csak ilyen tájban surrant be a kertbe, mikor hallotta, hogy Cosette kinyitja a kertbe szolgáló üveges ajtót. Magától értetődik, hogy napközben Marius nem volt látható. Valjean Jánosnak már eszébe se jutott, hogy Marius a világon van. Csak egyszer, egy reggel történt, hogy így szólt Cosettehez: — Ni csak, egész meszes a hátad! A megelőző este Marius elragadtatásában a falhoz szorította Cosette-et.

Az öreg Toussaint, ki korán szokott lefeküdni, ha munkájával végzett, csak azon igyekezett, hogy minél előbb elaludjék és épp úgy nem tudott semmiről, mint Valjean János.

Soha Marius be nem lépett a házba. Ha Cosette-tel együtt volt, elrejtőztek az előcsarnok mellett levő beszögellésbe, úgy, hogy az utczáról se ne láthassák, se ne hallhassák őket és ott üldögéltek, gyakran csak annyival is beérve, hogy az ágakat nézték és egy perczben húszszor is megszorították egymás kezeit. Az ily pilla-

natokban akár harmincz lépésnyire tőlük lecsaphatott volna a villám: észre se vették volna, annyira föltétlenül és mélyen elmerült az egyik a másik álmodozásába.

Hamvas tisztaság. Fehér órák, melyek szinte mind egyformák. Az ilyen szerelem liliomszirmok és galambpelyhek összefonódása.

Az egész kert volt köztük és az utcza között. Marius, mikor bejött vagy a mikor távozott, mindig gondosan helyére illesztette a rács vaspálczáját, hogy ottjártának semmiféle nyoma se volt látható.

Rendszerint éjféltájban távozott és hazatért Courfeyrachoz. Courfeyrac mondta is Bahorelnek:

— Mit szólsz ehhez? Marius mindig éjfél után egy órakor jön haza.

— Hát aztán? — felelt Bahorel. — Az ilyen paposképűben mindig lappang valami.

Néha Courfeyrac keresztbefonta mellén a karjait, komoly képet öltött és így szólt Mariushoz:

— Kezdesz korhelykedni, fiatal ember!

Courfeyrac, a ki gyakorlati ember volt, nem nézte jó szemmel a láthatatlan paradicsom visszfényét Marius arczán; nem igen volt hozzászokva a rendkívüli szenvedélyekhez, türelmetlenkedett és gyakran intette Mariust, hogy térjen vissza a valóságba.

Egy reggel a következő szónoklattal fordult hozzája:

— Kedves barátom, úgy tünsz fel előttem, mint a ki ez idő szerint a holdban, az álom országában, a képzelődés megyéjében, Szappanbuborék városában ütötted fel tanyádat. Nos, lássuk, légy jó fiu. Hogy hívják az illetőt?

Azonban semmikép se sikerült Mariust „megszólaltatni". Inkább a körmeit tépette volna ki, semhogy egyet is elárulion a szent szótagokból, melyekből ez az imádott név: *Cosette* állott. Az igazi szerelem ragyog, mint a hajnal és néma, mint a sír. Courfeyrac egyedül azt a változást láthatta Mariuson, hogy hallgatagsága sugárzó volt.

Egy édes májusi hónap leforgása alatt Marius és Cosette a következő óriási boldogságokat ismerték meg:

Czivakodni és magázni egymást, hogy aztán annál jobban essék a tegeződés;

hosszan és a legapróbb részletességgel beszélgetni emberekről, a kik cseppet se érdekelték őket, — bizonyság, hogy abban az elragadó operában, melynek szerelem a neve, a librettonak jóformán semmi jelentősége sincs;

hallgatni Cosette-et, a hogy ruhákról beszél;

hallgatni Mariust, a hogy politikáról beszél;

egymáshoz érő térdekkel hallgatni a Babylone-utczában tovagördülő kocsik robogását;

ugyanazt a csillagot nézni az égen vagy ugyanazt a Szent János-bogárkát a fűben;

együtt hallgatni, a mi még nagyobb gyönyörűség, mint egymással beszélgetni, stb. stb.

Azonban különböző bonyodalmak közeledtek.

Egy este Marius a Boulevard-des-Invalides-on haiadt a találkára; rendszerint lehajtott fővel ment; a hogy a Plumet-utcza sarkán be akart fordulni, valaki közvetlen közelből megszólította:

— Jó estét, Marius úr.

Felnézett és megismerte Époninet.

E találkozás különös hatással volt reá. Azóta, hogy Éponine elvezette a Plumet-utczába, egyszer se gondolt e leányra, nem látta és egészen megfeledkezett róla. Csak hálát érezhetett iránta, neki köszönhette jelen boldogságát és mégis feszélyezte, hogy most megint összeakadt vele.

Tévedés azt hinni, hogy a szenvedély, ha boldog és tiszta, a tökéletesség állapotába emeli az embert; egyszerűen csak, mint már mondtuk, bizonyos megfeledkezést idéz elő nála. Ebben az állapotban az ember megfeledkezik róla, hogy rossz legyen; de arról is megfeledkezik, hogy jó legyen. A hála, a kötelesség, a lényeges és alkalmatlan emlékek mind elenyésznek. Máskor Marius vajmi másként viselte volna magát Époninenal szemben. Most azonban, mikor egész valóját Cosette töltötte be, még az se jutott eszébe, hogy ezt az Époninet Thénardier Époninenak hívják, hogy oly nevet visel, mely ott volt apja végrendeletében, azt a nevet viseli, melyért

pár hónap előtt még oly tűzzel odaáldozta volna magát. Úgy festjük Mariust, a milyen volt. Szerelmének ragyogásától még az apja képe is elhalványodott kissé a lelkében.

Némi zavarral felelt a megszólításra:

— Ah! maga az, Éponine?

— Miért magáz? Valami rosszat követtem el ön ellen?

— Dehogy, — felelt Marius.

Csakugyan, nem is vethetett szemére semmit. Távolról sem. Azonban érezte, hogy most, mikor Cosette-et tegezi, nem lehet másként, mint hogy Époninet magázza.

A hogy Marius hallgatva állt, Éponine felkiáltott:

— Mondja csak . . .

Elhallgatott. Úgy látszott, mintha ez az egykor oly aggálytalan és merész teremtés most nem találna szavakat. Mosolyogni próbált, de nem tudott. Újra megszólalt:

— Nos hát! . . .

Aztán megint elhallgatott és lesütötte a szemeit.

— Jó éjszakát, Marius úr, — szólt egyszerre hirtelen és elment.

IV.

A kulya.

Másnap június 3-ika volt, 1832 június 3-ika, a mit meg kell jegyezni a jelentős események miatt, melyek akkoriban mint viharfelhők ott függtek Páris felett. A hogy az est leszállt, Marius ugyanazon az úton és szívében ugyanazokkal a boldog gondolatokkal sietett a Plumet-utczába, mint a megelőző napon, mikor a boulevard fái között megpillantotta Époninet, a hogy feléje közeledett. Két nap egymásután, — ez nagyon is sok volt. Élénken elfordult, letért a boulevardról, más útat választott és a Monsieur-utczán át ment a Plumet-utczába.

Ezzel azt érte el, hogy Éponine is követte a Plu-

met-utczába, a mit idáig még nem tett meg. Eddig beérte vele, hogy csak lássa, mikor áthalad a boulevardon és még találkozni se próbált vele. Csak a megelőző este merészelte megkoczkáztatni, hogy megszólítsa.

Éponine tehát követte Mariust, a nélkül, hogy ez sejtette volna. Látta, a mint Marius kimozdítja a rács vaspálczáját és beoson a kertbe.

— Ni csak, — mondá, — bemegy a házba.

Odament a rácshoz, megtapogatta a vaspálczákat és hamarosan reátalált arra, a melyet Marius kimozdított volt a helyéből.

Halkan, baljóslatúan mormogta:

— Tehát így vagyunk!

Leült a rács tövébe, a kimozdított vaspálcza mellé, mintha őrizni akarta volna. Éppen azon a helyen volt, hol a rács a szomszédos falat érte. Homályos beszögellés volt, a melyben Éponine egészen eltűnt.

Több mint egy óra hosszat ült ott, mozdulatlanul, lélegzeni is alig merve és elmélyedve gondolataiba.

Tíz óra táján egyik ama két-három megkésett vén polgárember közül, a kik sietve haladtak át ezen az elhagyott és rosszhírű utczán, a rács mellett haladva, azon a helyen, a hol a rács szögletet alkotott a fallal, tompa és fenyegető hangot hallott, mely így szólt:

— Most már nem csodálom, hogy minden este idejön.

A megkésett arrajáró körülnézett, nem látott senkit, a sötét szögletbe nem mert benézni és nagyon megijedt. Meggyorsította lépteit. Okosan tette, hogy sietett, mert néhány pillanattal utóbb hat ember, a kik kis távolságban egymás mögött haladtak a fal mellett és a kiket valami pityókos őrjáratnak lehetett volna nézni, fordult be a Plumet-utczába.

Az első, a ki a rácshoz ért, megállt és bevárta társait; egy másodperczczel utóbb mind a hatan együtt voltak.

Halkan beszélni kezdtek.

— Ez az, — mondá az egyik.

— Van kutya a kertben? — kérdezte egy másik.

— Nem tudom. Mindenesetre hoztam konczot, a mivel megétethetjük.

— Hoztál pépet, hogy benyomjuk az ablakot?

— Hoztam.

— A rács jó rozoga, — szólalt meg az ötödik, kinek olyan hangja volt, mintha hasbeszélő lett volna.

— Annál jobb, — szólt a második. — Legalább nem fog nagyon neszelni a fűrész alatt és hamar elkészülhetünk vele.

A hatodik, ki még egy szót se szólt, megkopogtatta a rács pálczáit, épp úgy, mint egy órával előbb Éponine, egymásután és óvatosan végigpróbálva a pálczákat. Már arra a vaspálczára került a sor, melyet Marius kimozdított volt. A hogy az ember ezt a pálczát meg akarta markolni, a homályból hirtelen egy kéz nyúlt ki, megragadta a férfi karját, hevesen visszalökte és ezzel együtt egy rekedt hang hallatszott:

— Kutya van a kertben.

A sötét zugból egy sápadt leány lépett ki.

Az ember összerezzent, mint a hogy a váratlan esetekkel szemben történni szokott. Rémes mozdulattal összehúzódott; semmi se olyan félelmetes, mint a nyugtalan vadállat látványa; borzadalmuk borzadalmas. Hátrálva hebegte:

— Ki ez a czafat?

— A leányod.

Csakugyan Éponine volt, ki Thénardier kezét megragadta.

Éponine megjelentére a többi öt, vagyis Claquesous, Gueulemer, Babet, Montparnasse és Brujon zajtalanul, sietség nélkül és egy szót se szólva, azzal a vésztjósló lassúsággal, mely az éj embereit jellemzi, közelebb lépett. Kezökben rémes szerszámokat lehetett látni. Gueulemer egy afféle görbenyelű harapófogót tartott a kezében, a milyen a csavargók körében nagy népszerűségnek örvendett.

— Mit csinálsz itt? Mit állsz utunkba? Megbolondultál? — kiáltott Thénardier, már a mennyire a halk beszéddel megfér a kiabálás. — Azt akarod, hogy ne dolgozhassunk?

Éponine elnevette magát és Thénardier nyakába ugrott.

— Itt vagyok, kis apám, mert itt vagyok. Tilos talán, hogy az ember leüljön a kerítések mellett? Hanem nem, nektek nem kellene itt lennetek. Mit kerestek itt? Mondtam Magnonnak, hogy nem érdemes. Hanem ölelj meg hát, drága kis apám! Már oly rég nem láttalak! Hát kint vagy?

Thénardier igyekezett kibontakozni leánya karjaiból és bosszúsan dörmögte:

— Jó, jó. Már te megöleltél. Igen, kint vagyok. Nem vagyok bent. Hanem most aztán eredj innen.

Éponine azonban nem hagyta magát lerázni és még jobban hízelkedett.

— Édes kis apám, hát hogy történt? Jaj, de okos embernek kell lenned, hogy ki tudtál szabadulni. Mondd el, hogy csináltad? És anyám? Hol van anyám? Mondj valami újságot a mamáról.

— Jól érzi magát, nem tudom, — felelt Thénardier. — Hanem mondtam már, hagyj békén és takarodj.

— Azért se megyek, — felelt Éponine az elkényeztetett gyermek nyafogó hangján. — Elkergetsz, pedig már négy hónapja nem láttalak és még annyi időt se akarsz engedni, hogy megcsókoljalak.

És újra apjának a nyakába csimpaszkodott.

— Ez már mégis nagyon buta dolog! — szólt Babet.

— Siessünk! — türelmetlenkedett Gueulemer. — Az őrjárat minden pillanatban erre jöhet.

A hasbeszélő hang is közbeszólt két verssorral:

Nincs most újév, se születés-, se névnap,
Papát, mamát ne köszönts, mert reádcsap.

Éponine az öt banditához fordult.

— Ni csak, Brujon úr. — Jónapot, Babet úr. Jónapot, Claquesous úr. — Nem ismer meg, Gueulemer úr? — Hogy vagy, Montparnasse?

— Hogyne ismernélek! Hanem elég volt a jónapozásból. Eredj utadra és hagyj békén bennünket.

— Ez a rókák ideje, nem pedig a tyúkoké, — szólt Montparnasse.

— Láthatod, hogy egy kis dolgunk van itt, — tette hozzá Babet.

Éponine megragadta Montparnasse kezét.

— Vigyázz! — szólt Montparnasse, — megvágod magadat. Nyitott kés van nálam.

— Édes kis Montparnasseom, — felelt Éponine szeliden, — látod, egy kissé meg kell bízni az emberben. Én az apám leánya vagyok, vagy mi? Babet úr, Gueulemer úr tudják, hogy én voltam megbízva a dolog kikémlelésével.

Megjegyzendő, hogy Éponine nem használta a tolvajnyelv kifejezéseit. A mióta Mariust ismerte, nem tudta reávenni magát, hogy ezen a borzalmas nyelven beszéljen.

Csontos kis gyönge kezével, mely olyan volt, mintha csontvázé lett volna, nyomkodta Gueulemer durva, nagy újjait és folytatta:

— Tudjátok, hogy nem vagyok ostoba. Nekem mindig hisznek. Nem egyszer tettem már nektek is szolgálatot. Nos hát, puhatolóztam, haszontalanul teszitek koczkára magatokat. Esküszöm, hogy ebben a házban nincs mit keresni.

— Csak nők laknak benne, — szólt Gueulemer.

— Dehogy. Már kiköltöztek.

— A gyertyát azonban égve hagyták! — szólt közbe Babet.

És a fák lombjain át ide-oda vándorló világosságot mutatott Époninenak, mely hol ennél, hol annál a padlásablaknál látszott. Toussaint volt, a ki még nem feküdt le, mert ruhát teregetett.

Éponine még egy utolsó kísérletet próbált.

— Nos hát, — mondá, — szegény emberek ezek; nincs náluk egy garas se.

— Eredj a pokolba! — kiáltott reá Thénardier. — Ha majd átkutattuk a házat és a pinczétől a padlásig összeturkáltunk mindent, majd mi fogjuk megmondani, mi van benne és arany, ezüst vagy csak réz van-e a fiókokban.

És félretaszította Époninet.

— Kedves Montparnassekám, — szólt Éponine. — Te jó fiú vagy, téged kérlek, ne menjetek be.

— Vigyázz, mert megvágod a kezedet, — felelt Montparnasse.

Thénardier szokott határozott hangján szólt reá Époninere:

— Lódulj innen és ne avatkozz a férfiak dolgába.

Éponine elbocsátotta Montparnasse kezét, melyet az előbb megragadott és kérdezte:

— Tehát be akartok törni ebbe a házba?

— Egy kissé! — felelt a hasbeszélő röhögve.

Éponine erre hátával nekitámaszkodott a rácsnak, szembe fordult a hat banditával, kik állig fel voltak fegyverkezve és az éjszakában megannyi démonnak tűntek fel és szilárd, halk hangon így szólt:

— Nos hát, én pedig nem akarom, hogy betörjetek.

A hat férfi elámulva nézett reá. A hasbeszélő mindazonáltal kiröhögte magát. Éponine folytatta:

— Hallgassatok ide, kedves barátaim. Ez nem úgy megy, mint a hogy gondoljátok. Most én beszélek. Ha nem hallgattok reám, ha bemerészkedtek a kertbe, ha hozzáértek a rácshoz, lármát csapok, fölverem az embereket, rendőröket hívok és elcsípetlek valamennyiteket.

— Képes reá, — szólt Thénardier Brujonnak és a hasbeszélőnek.

Éponine megrázta a fejét és hozzátette:

— Legelőbb is az apámat.

Thénardier közelebb lépett hozzá:

— Csak ne ilyen közel, öregem! — szólt oda neki Éponine.

Thénardier hátrább lépve, fogai között dörmögte: — Mi az ördög lelheti? — És hangosan hozzátette:

— Te szuka!

Éponine ijesztő nevetésre fakadt.

— Mondhatsz akármit, de ide be nem léptek. Különben is, nem vagyok én szuka, hanem farkásnak a leánya. Ti hatan vagytok. Bánom is én! Férfiak vagytok, én pedig csak leány vagyok. Mégsem félek tőletek. Mondtam, hogy ide be nem teszitek a lábatokat, mert én nem akarom. Ha közeledtek: ugatok. Mondtam, hogy

kutya van a kertben; én vagyok a kutya. Törődöm is veletek! Eredjetek innen, úntattok! Menjetek, a hová akartok; de ide ne jöjjetek, — ezt megtiltom. Ti késsel, én nyelvvel dolgozom. Ér annyit, mint a ti szerszámaitok. Merjetek hát közeledni!

Egy lépést tett a banditák felé. Rettenetes volt és ismét nevetni kezdett.

— No, lássátok, én nem félek. A nyáron majd koplalok, télen fázni fogok. Milyen buták a férfiak, hogy azt hiszik, egy leány megijed tőlük. Félni? Én? Oh! persze! Talán mert piszok szeretőitek az ágy alá bújnak, ha kiabálni kezdtek? Ohó! Én nem félek senkitől.

És tekintetét Thénardierre szegezve, hozzátette:

— Még az apámtól se!

Kis szünetet tartva, körüljártatta vérben forgó tekintetét a banditákon és aztán újra megszólalt:

— Bánom is én, ha holnap reggel holtan szednek fel a Plumet-utczában, mert az apám agyonszúrt, vagy ha majd a jövő tavaszszal a saint-cloudi halászok fogják ki holttestemet, vagy ott találnak a Hattyú-szigeten rohadt fadarabok és döglött macskák között!

Kénytelen volt félbeszakítani a beszédet; száraz köhögés fogta el és lélegzete hörgésszerűen tört elő szűk és gyenge melléből.

Aztán folytatta:

— Csak kiáltanom kell és jönnek az emberek. Ti hatan vagytok; én az egész világ vagyok.

Thénardier újra megmozdult, hogy feléje közeledjék.

— Ide ne jöjj! — kiáltott Éponine.

Thénardier megállt és szeliden szólt:

— Nos, jó. Nem megyek közelebb; de ne beszélj olyan hangosan. Hát mondd, leányom, meg akarsz gátolni bennünket a munkában? Pedig hát valahogy csak kell élni! Már semmi szánalom sincs benned apád iránt?

— Terhemre vagytok, — felelt Éponine.

— Pedig valamiből kell élnünk, honnan vegyünk kenyeret . . .

— Dögöljetek meg.

Ezzel Éponine visszaült a rács tövébe, és halkan dúdolta:

Mennyire sajnálom
Gömbölyű karom,
Üde piros orczám
Vissza soh'sem kapom.

Könyökét a térdére támasztotta, állát a tenyerébe hajtotta és egykedvűen himbálta a lábát. Lyukas ruháján át látni lehetett sovány vállcsontjait. A szomszédos utczalámpa világosságot vetett arczára és felső testére. Képzelni se lehetett volna nagyobb és meglepőbb elszántságot mutató látványt.

A hat gazember, dühösen és komoran, hogy egy leány fel tudja őket tartóztatni, a lámpa árnyékába húzódott és haragos és megszégyenült vállvonogatások között tanakodott.

Éponine csöndes és vad tekintettel nézte őket.

— Valami történt vele, — mondá Babet. — Valami okának kell lenni. Talán szerelmes a kutyába? Pedig hát kár elszalasztani ezt a dolgot. Két nő, meg egy öreg ember, a ki hátul lalkik. Az ablakon szép függönyök vannak. Az öreg bizonyosan zsidó. Azt tartom, jó fogás lett volna.

— Nos hát, ti csak menjetek be, — kiáltott fel Montparnasse. — Végezzétek el a dolgot. Én itt maradok a leánynyal és ha meg mer moczczanni . . .

A lámpafénynél megcsillogtatta a kést, melyet kezében tartott.

Thénardier nem szólt semmit és úgy látszott, hogy mindenbe beleegyezik, a mit mondanak.

Brujon, a kit kissé orákulumnak tiszteltek és a ki, mint a hogy tudjuk, az egész dolgot kifőzte, eddig még egy szót se szólt. Gondolkozni látszott. Az a híre volt, hogy semmitől se szokott meghátrálni és tudták róla, hogy egyszer tisztán bátorságának fitogtatásából kirabolt egy rendőri postát. E mellett verseket is tudott csinálni, a mi jelentékenyen hozzájárult tekintélyének növeléséhez.

Babet megkérdezte:

— Hát te mit szólsz hozzá, Brujon?

Brujon még egy pillanatig hallgatott, aztán ide-oda

ingatta a fejét és végre reászánta magát, hogy megszólaljon.

— Azt mondom, hogy ma reggel két verekedő verebet láttam, most este pedig egy kiabáló nőszemélybe ütköztem. Rossz jel. Menjünk.

És elmentek.

Távozóban Montparnasse a fogai között dörmögte:

— Most már mindegy; de ha kellett volna, én beléje mártottam volna a bicskámat.

— Én nem, — felelt Babet. — Hölgyeket nem szoktam bántani.

Az utcza sarkán megálltak és újra tanakodtak:

— Hol hálunk az éjjel?

— Páris alatt.

— Nálad van a rács kulcsa, Thénardier?

— Nálam hát.

Éponine, a ki le nem vette róluk a szemét, látta, hogy ugyanazon az úton távoznak, a merről jöttek. Felkelt helyéből és a falak meg a házak mellett utánuk lopódzott. Egész a boulevardig követte őket. Itt a banditák elváltak egymástól és Éponine látta, a mint a hat férfi eltűnik a sötétségben, mely mintha elnyelte volna őket.

V.

Éjszakai dolgok.

A banditák távozása után a Plumet-utcza visszanyerte nyugodalmas éjszakai képét.

A mi ez utczában történt, nem lepte volna meg a vadont. A fák, a csalit, a bokrok, a sűrűn összefonódó ágak, a vadvirágok sajátos komor életet élnek; a vadon tenyészet hirtelen felvillanásait pillantja meg a láthatatlannak; az ember alatt álló dolgok a ködben meg tudják különböztetni az emberen túl lévő dolgokat és a mik nekünk, élőknek ismeretlenek, szemtől-szembe kerülnek egymással az éjszakában. A bozótos és vad természet felriad, ha a természetfelettit véli közeledni. A sötétség erői ismerik egymást és rejtelmes egyensúlyt tartanak

fenn egymással. A fogak és a karmok félnek a megfoghatatlantól. A vértivó vadállatiasság, a zsákmány után ólálkodó falánk étvágy, a körmökkel és rágószerszámokkal felszerelt ösztön, melynek forrása és czélja a has, nyugtalanul szimatolja a szemfedővel leborított és sejtelmes, libbenő leplében álló kísérteties tüneményt, mely olybá látszik, mintha halotti és rettenetes élettel élne. E brutális valóságokat, melyek csak anyagból állanak, zavaros félelem szállja meg, ha valamely ismeretlen lényben megtestesült rengeteg titokzatossággal akad dolguk. Egy sötét alak, a ki elállja az útat, megállásra birja a bősz vadállatot. A mi a temetőből kel ki, megfélemliti és megzavarja a barlangból jöttet; a vérengző vad fél a baljóslatú jelenéstől; a farkasok meghátrálnak, ha kóborlásukban tátott száj mered elébök.

VI.

Marius annyira visszatér a valóságba, hogy lakásának czímét megmondja Cosettenek.

Mialatt az emberi formában járó kutya őrt állt a rács mellett és a hat bandita megszaladt egy leány elől: Marius ott ült Cosette mellett.

Soha az ég nem volt csillagosabb és elbájolóbb, a fák nem voltak suttogóbbak, a virágok illata nem volt áthatóbb; soha a madarak édesebb pihegéssel nem szenderedtek el a lombok között; soha a világegyetem derűjének harmóniája jobban egybe nem hangzott a szerelem belső zenéjével; soha Marius nem volt szerelmesebb, boldogabb, elragadtatottabb. Cosette azonban szomorú volt. Cosette sírt; szemhéjai ki voltak vörösödve.

Ez volt az első felhő ebben a gyönyörű álomban.

Marius első szava ez volt:

— Mi bajod?

És Cosette felelt:

— Elmondom.

Leült a ház bejárója mellett levő padra és mialatt Marius reszketve melléje ült, Cosette így beszélt:

— Apám ma reggel azt mondta, hogy legyek készen, mert dolga van és talán el fogunk utazni.

Marius tetőtől talpig megremegett.

Ha az ember az élet végére ért: meghalni annyit jelent, mint elutazni; de ha az élet kezdetén van: elutazni, ez a szó annyit jelent, mint meghalni.

Marius hat hét óta apránként, lassan-lassan, fokról-fokra, napról-napra mindinkább birtokába vette Cosette-et. Eszményileg; de mélyen. Mint a hogy már kifejtettük, az első szerelemben a lélek birtokbavétele jóval megelőzi a testét; később a test birtoklása megelőzi a lélekét, sőt néha a lélekre egyáltalában nem is kerül sor; a Faublas-k és a Prudhomme-ok azt mondják: azért, mert nincs is lélek; szerencsére azonban ez az epés megjegyzés szentségkáromlás. Marius tehát úgy bírta Cosette-et, mint a hogy a lelkek bírják egymást; azonban egész érzésével körülfogta és kimondhatatlan erős meggyőződéssel féltékenyen szorította magához. Övé volt a mosolya, a lélegzete, illata, kék szemének mély tüze, bőrének puhasága, ha a kezét érintette, a bájoló anyajegy, mely a nyakán volt, minden gondolata. Megegyeztek, hogy sohasem alusznak a nélkül, hogy ne egymásról álmodnának és megtartották szavukat. Övé volt tehát Cosette minden álma is. Egyre nézte és lélegzetével néha felborzolta a kis hajpihéket, melyek Cosette nyakán látszottak és azt mondta magában, hogy nincs e piheszálak között egy se, mely nem az övé, Mariusé volna. Nézte és imádta a holmikat, melyeket Cosette viselt, a szalagcsokrot, keztyűjét, kézelőjét, czipőit, mind megannyi szent tárgyat, melynek ő, Marius a gazdája. Elgondolta, hogy az ura annak a szép gyöngyházfésűnek, melyet Cosette a hajában viselt, sőt azt mondta magában — zavaros és öntudatlan dadogása a gyönyörnek — hogy nincs szoknyájában egy zsinór, harisnyájában egy szál, mellénykéjén egy ráncz, mely ne volna az övé. Cosette mellett úgy érezte, hogy birtoka, tulajdona, zsarnoka és rabszolgája mellett ül. Úgy tetszett, lelkök annyira elvegyült egymással, hogy lehetetlen lett volna különválasztaniok. — Ez az enyém. — Nem, ez az enyém. — Dehogy is a tiéd. Tévedsz. Az enyém. — A mi a tiéd,

az az enyém is. — Marius részét alkotta Cosettenek é: Cosette része volt Mariusnak. Marius úgy érezte, hogy Cosette ő benne él. Hogy Cosette az övé, hogy Cosette-e bírja, ez épp úgy kellett neki, mint hogy lélegzetet kell vennie. E hit, e mámor, e szüzies, hallatlan és feltétien birtoklás, ez uralom közepett érték e szavak: „El fogunk utazni", — a valóság durva hangon a fülébe kiáltotta: Cosette nem a tiéd!

Marius felébredt. Hat hét óta, mint már mondtuk, az életen kívül élt; e szó: elutazni — hirtelen visszalökte az életbe.

Nem tudott szólni. Cosette csak azt érezte, hogy a keze nagyon hidegre vált. Most már ő kérdezte:

— Mi bajod?

Marius oly halkan válaszolt, hogy Cosette alig hallotta:

— Nem értem, mit mondtál.

Cosette újra kezdte:

— Apám ma reggel azt mondta, hogy hozzam rendbe a dolgaimat és legyek készen, ide fogja adni a fehérneműjét, csomagoljam be, mert el kell utaznia, el fogunk utazni és hogy két málhába kell csomagolni, egy nagyba a magam holmiját és egy kicsibe az övéit, hogy mindez mához egy hétre készen legyen és hogy talán Angliába megyünk.

— De hisz ez borzasztó! — kiáltott fel Marius.

Bizonyos, hogy Marius előtt e pillanatban semmiféle visszaélés, semmiféle erőszak, a legádázabb zsarnokok semmiféle gaztette, Busiris, Tiberius vagy VII. Henrik semmiféle cselekedete se tűnt fel oly szörnyűségesnek, mint az, hogy Fauchelevent úr Angliába utazik a leányával, mert dolga van ott.

Elhaló hangon kérdezte:

— És mikor utazol?

— Még nem mondta meg

— És mikor jössz vissza?

— Arról se szólt.

Marius felállt és fagyosan kérdezte:

— Elutazik, Cosette?

Cosette feléje fordította szorongó kifejezéssel telt szép szemeit és mintegy révedezve felelt:

— Hová?

— Angliába. Elutazik?

— Miért magázol?

— Azt kérdem, hogy elmegy-e?

— Hát mit tehetek? — szólt Cosette, összekulcsolva a kezeit.

— Tehát elutazik?

— Ha apám is megy?

— Szóval, elutazik?

Cosette megragadta Marius kezét és felelet helyett görcsösen szorongatta.

— Jól van, — mondá Marius. — Úgy én is máshová megyek.

Cosette inkább érezte, semmint értette e szavak jelentését. Annyira elsápadt, hogy arcza fehéren látszott a homályba. Alig tudta kidadogni:

— Mit akarsz ezzel mondani?

Marius reánézett, azután tekintetét lassan az ég felé emelte és így felelt:

— Semmit.

Mikor újra letekintett, látta, hogy Cosette mosolyogva néz reá. A szeretett nő mosolyában oly világosság van, hogy áthat az éjszakán.

— Milyen buták is vagyunk! Marius, én gondoltam valamit.

— Mit?

— Jöjj te is. Majd megmondom, hogy hová. Jöjj utánam!

Marius immár egészen ébren volt. Visszaesett a valóságba. Szinte kiáltva felelt Cosettenek:

— Utánad utazzam! Megőrültél? Ahhoz pénz kell és nekem nincs pénzem. Menjek Angliába! Hiszen már eddig is több mint tíz aranynyal tartozom Courfeyracnak, egyik barátomnak, a kit nem ismersz. Olyan kalapban járok, mely nem ér már három francot se, kabátomról hiányoznak a gombok, ingem rongyos, könyököm lyukas, csizmámba befolyik a víz; hat hét óta nem törődtem vele, neked se mondtam. Cosette! én nyomorult

koldus vagyok. Te csak éjszaka látsz és nekem adod szerelmedet; ha nappal látnál, alamizsnát adnál! Menjek Angliába! Még annyi pénzem sincs, hogy útlevelet válthatnék.

Egy mellette álló fához támaszkodott, két karját a feje fölé emelve, homlokát a fa kérgéhez szorítva és nem érezte sem a fa héját, mely homlokát feldörzsölte, se a lázat, mely halántékaiban lüktetett; mozdulatlanul állt és készen, hogy elvágódjék, — mintha a kétségbeesés szobra lett volna.

Hosszú ideig állott így. Az ember az öröklétig benne maradna az ilyen mélységben. Végre megfordult. Háta mögött szelid és szomorú, félig elfojtott neszt hallott.

Cosette volt, a ki zokogott.

Már több, mint két óra óta zokogott, míg Marius gondolataiban elmélyedve állott.

Marius odament hozzá, letérdelt előtte és lassan lehajolva, megfogta czipőjének hegyét, mely kikandikált a szoknya alól és megcsókolta.

Cosette némán engedte. Vannak pillanatok, a mikor a nő komor és önmegadó istennőként fogadja a szerelem vallási hódolatát.

— Ne sírj, — szólalt meg végre Marius.

Cosette alig hallhatóan suttogta:

— De mikor nekem talán el kell utaznom és te nem jöhetsz!

Marius újra megszólalt:

— Szeretsz?

Cosette zokogva válaszolta neki azt a szót, mely sohasem elragadóbb, mint ha könnyeken át tör elő:

— Imádlak!

Marius kimondhatatlanul czirógató hangon folytatta:

— Ne sírj. Hát nem akarod megtenni a kedvemért, hogy nem sírsz?

— És te szeretsz? — felelte Cosette.

Marius megragadta a kezét:

— Cosette, sohasem adtam senkinek becsületszavamat, mert félek a becsületszavamtól. Úgy érzem,

mintha apám mellettem állana. Nos hát, legszentebb becsületszavamra mondom, ha elmégysz, meghalok.

A hangban, melylyel e szavakat mondta, oly ünnepélyes és nyugodt melancholia érzett, hogy Cosette megreszketett. Érezte azt a borzongást, mely valami komor és igaz valóság érintésére fut át az emberen. Az ijedelemtől abbahagyta a sírást.

— Most pedig hallgass ide, — szólt Marius. — Holnap ne várj.

— Miért?

— Holnaputánig nem jövök.

— Oh! Miért?

— Majd meglátod.

— Egy napig ne lássalak? Az nem lehet.

— Áldozzunk fel egy napot, hogy megmentsük talán az egész életet.

És Marius halkan és mintegy önmagában beszélve hozzátette:

— Olyan ember, a ki nem változtat a szokásain és csak este fogad.

— Micsoda emberről beszélsz? — kérdé Cosette.

— Én? Nem mondtam semmit.

— Mit remélsz tehát?

— Várj holnaputánig.

— Akarod?

— Igen, Cosette.

Cosette két keze közé fogta Marius fejét és lábújjhegyre ágaskodva, hogy felérjen hozzá, a szeméből igyekezett kiolvasni, hogy mit remél.

Marius folytatta:

— Arra gondolok, hogy mindenesetre jó lesz, ha tudod a címemet. Nem lehet tudni, mi történik. Courfeyrac barátomnál lakom, a de la Verrerie-utczában, a 16-ik szám alatt.

Keresgélt a zsebében, egy kis kést vett ki és a pengéjével odakarczolta a falra:

De la Verrerie-utcza 16.

Cosette újból Marius szemébe nézett.

— Mondd meg, mit akarsz tenni. Marius, te gon-

doltál valamit. Oh! mondd meg, hogy jó éjszakám legyen.

— Nos hát azt gondoltam: lehetetlen, hogy Isten el akarjon bennünket választani. Holnapután itt leszek.

— De mit csináljak addig? — felelt Cosette. — Te künn vagy, jársz, kelsz. Oh! de boldogok is a férfiak! Én azonban egészen egyedül leszek. Úgy fogok szomorkodni! Mit fogsz csinálni holnap este, mondd?

— Megpróbálok valamit!

— Én pedig imádkozni fogok Istenhez és reád gondolok, hogy sikerrel járj. Nem kérdezlek, mert nem akarod. Te vagy az uram. A holnapi estét azzal fogom tölteni, hogy *Euryanthe*-ből énekelek, azt az áriát, melyet te szeretsz és a melyet egy este az ablakom alatt hallgattál. De holnapután korán fogsz jönni. Várlak, mihelyt besötétedik, pont kilencz órára itt kell lenned. Édes Istenem, de szomorú, hogy a nappalok oly hosszuak! Ne felejtsd el, pont kilencz órakor itt leszek a kertben.

— És én is.

És a nélkül, hogy szóltak volna egymásnak, ugyanattól a gondolattól hajtva, engedelmeskedve annak a villamos áramnak, mely két szerelmes között kering, fájdalmukban is ittasan a gyönyörtől egymás karjaiba borultak és észre se vették, hogy mialatt az elragadtatástól túláradó és könnyel telt szemeik a csillagokat nézték, ajkaik összeforrtak.

Mikor Marius távozott, az utcza teljesen néptelen volt. Éppen ekkor történt, hogy Eponine a boulevardig követte a banditákat.

Mialatt Marius, fejét a falhoz támasztva merengett, egy gondolat ötlött az elméjébe; sajnos, oly gondolat, melyet maga is esztelennek és kivihetetlennek itélt. Nagy elhatározás fogamzott meg benne.

VII.

Egy öreg és egy ifjú szív találkozása.

Gillenormand apó ebben az időben már túl volt a kilenczvenegyedik esztendőn. Még mindig együtt lakott Gillenormand kisasszonynyal, a Filles-du-Calvaire-utcza

6-ik száma alatt, abban a régi házban, mely tulajdona volt. Gillenormand úr, mint a hogy emlékezhetünk reá, azokhoz a hajdani öregekhez tartozott, kik egyenesen állva várják be a halált, kiket a kor megterhel, de meg nem hajlít és a kiket még a bánat se tud meggörnyeszteni.

Mindazonáltal leánya egy idő óta azt mondogatta: apám hanyatlik. Már nem pofozta föl a szolgálókat és nem verte botjával oly tüzesen a küszöböt, ha Basque késlekedett az ajtónyitással. A júliusi forradalom csak alig egy fél esztendeig bosszantotta. Majdnem nyugodtan olvasta a *Moniteur*-ben egymás mellett e szavakat: Humblot-Conté, Francziaország pairje. Tényleg úgy állt a dolog, hogy az aggastyán le volt verve. Nem görnyedt meg, nem adta meg magát, teste épp oly kevéssé volt erre hajlandó, mint a lelke; de belül érezte, hogy gyengül. Négy év óta szilárdul várta Mariust, meg lévén győződve, hogy a rossz kis tacskó egyszer csak bekopogtat hozzá; most már azonban odáig jutott, hogy komor óráiban azt mondogatta magában, ha Marius még soká várat magára, úgy . . . Nem a haláltól félt, hanem az a gondolat volt neki elviselhetetlen, hogy talán nem fogja már viszontláthatni Mariust. Hogy ne lássa többé Mariust: ez a gondolat mindeddig egyszer se ötlött az eszébe; de most kezdett benne gyökeret verni és megdermesztette. A távollét, mint a hogy a természetes és igaz érzéseknél általános törvény, csak növelte a nagyapai szeretetet, melyet a hálátlan gyermek iránt érzett, a ki csak úgy itthagyta. Az ember a deczemberi éjszakákon, mikor tíz fok a hideg, gondol leginkább a napra. Gillenormand úr képtelen volt, vagy legalább képtelennek hitte magát, hogy ő, a nagyapa, tegye meg az első lépést unokája felé; — inkább megdöglöm, mondogatta magában. Semmiben se érezte magát hibásnak; de azért azzal a mély elérzékenyültséggel és néma kétségbeeséssel gondolt Mariusra, a mit az örök sötétbe távozó öreg érez.

Fogai is kezdtek kihullani, a mi csak fokozta szomorúságát.

Gillenormand úr, a nélkül, hogy önmaga előtt is

beismerte volna, mert haragudott és szégyenkezett volna, soha semmiféle kedvesét se szerette annyira, mint Mariust.

Szobájában ágya fejéhez odaállította, hogy reggelenként azt pillantsa meg először, másik leányának, annak, a ki meghalt, Pontmercynénak az arczképét, melyet tizennyolczéves korában festetett róla. Egyre ezt a képet nézegette. Egy ízben megesett, hogy a mint nézegette, azt találta mondani:

— Azt tartom, hasonlít hozzá.

— Növéremhez? — kérdé Gillenormand kisasszony. — Hogyne.

Az aggastyán hozzátette:

— De ő hozzá is.

Egyszer, a mint összeszorított térdekkel és szemét félig lecsukva, a teljes csüggedtség képét mutatva ült, leánya megkoczkáztatta, hogy megkérdezze:

— Még mindig annyira haragszik? . . .

Elhallgatott és nem merte tovább mondani.

— Kire? — kérdezte Gillenormand úr.

— A szegény Mariusra.

Gillenormand úr felemelte megaggott fejét, sovány és ránczos öklét az asztalra tette és a legingerültebb hangon kiáltott:

— Szegény Marius, mondod! Az az úr hitvány semmirevaló, hálátlan tacskó, szívtelen és lelketlen, gögös, rossz ember!

És elfordult, hogy leánya ne lássa a szemébe tóduló könycseppet.

Három nappal utóbb, miután már négy óra óta egy szót se szólt, egyszerre izgatott hangon azzal fordult leányához:

— Már volt szerencsém felkérni Gillenormand kisasszonyt, hogy sohase említse előttem.

Gillenormand kisasszony lemondott minden további kisérletről és megelégedett a következő mély megállapítással: — Apám sohase szerette valami nagyon növéremet, mióta azt az ostobaságot elkövette. Világos, hogy utálja Mariust.

„Azt az ostobaságot elkövette", annyit jelentett: nőül ment az ezredeshez.

Egyébiránt, a mint sejthetjük, Gillenormand kisasszony kudarczot vallott azzal a tervével, hogy kedvenczét, a dzsidás-tisztet hozza Marius helyére. Théodulenek nem sikerült a helyettesítés. Gillenormand úr nem fogadta el a cserét. A szívben támadt űrt nem lehetett dugóval betömni. Viszont Théodulenek, noha szimatolta az örökséget, nem volt innyére, hogy a tetszést kijárja. Az öreg úntatta a lándzsást és a lándzsás bántotta az öreget. Mert igaz, hogy Théodule hadnagy vidám ficzkó volt, de egyszersmind fecsegő is; léha, de közönséges; szeretett jól élni, de rossz társaságban; voltak szeretői, ez igaz, de az is igaz, hogy sokat beszélt róluk, sőt roszszat beszélt róluk. Minden jó tulajdonsága egyszersmind hibával párosult. Gillenormand úr torkig volt vele, hogy folyton azokat a kalandokat mesélte, melyeket a kaszárnya körül, a Babylone-utczában csípett. És aztán Gillenormand hadnagy néha egyenruhában, háromszínű kokárdával jött látogatóba. Ez egyszerűen lehetetlenné tette. Gillenormand úr végül is azt mondta leányának: — Nekem már elég volt ebből a Théoduleből. Nem szeretem a katonákat béke idején. Ha neked tetszik, fogadd magad. Nem tudom, hogy nem szeretem-e jobban a kaszabolókat, mint a kardcsörtetőket. A kardok villogása a csatában nem olyan nyomorúságos, mint a hüvely kopogása a kövezeten. Meg aztán kevélykedni, mint valami vasgyúró és fűzni magát, mint valami kis nőszemély, vállfűzőt viselni a vért alatt: ez duplán nevetséges. Az igazi férfi egyaránt tartózkodik a henczegéstől is, meg a nyavalygástól is. Se nem vaskezű, se nem lágyszívű. Tartsd meg csak magadnak Théoduledet.

Leánya hiába mondta: — De hiszen mégis az unokaöcscse, — Gillenormand úr, a ki a legkisebb ízéig nagyapa volt, egyáltalán nem érezte magát nagybácsinak.

E mellett, mert okos ember volt és összehasonlításokat tett, Théodule csak arra szolgált neki, hogy még jobban bánkódjék Marius után.

Egy este, június 4-ike volt, a mi azonban nem akadályozta, hogy Gillenormand úr kandallójában jó tűz

ne lobogjon, az aggastyán jó éjt mondott leányának, ki a szomszéd szobában varrogatott. Az öreg úr egyedül volt pásztorjelenetekkel beaggatott szobájában, lábait a kandalló rácsára tette és félig elfedezve a nagy, kilencz hajlású spanyolfaltól, szőnyeges karosszékébe mélyedve, az asztal mellett ült, melyen zöld ernyővel leborítva két gyertya égett. Kezében könyvet tartott, de nem olvasott. Szokása szerint az incroyable-ok divatjának megfelelően volt öltözve és Garat valamely régi arczképéhez hasonlított. Az utczán, ha így látják vala, megbámulták volna; de leánya, valahányszor elment hazulról, mindig nagy, bélelt selyemköpönyeget akasztott a vállára, a mi elfedezte ruháját. Otthon is, kivéve felkeléskor és lefekvéskor, sohasem viselt pongyolakabátot. — *Véníti az embert,* — szokta mondani.

Gillenormand úr szerelmesen és keserűen gondolt Mariusra és mint rendesen, a keserűség túlsúlyban volt. Megbántott gyöngédsége mindig felfortyanással végződött és haragvásba fordult. Ott tartott, a hol az ember igyekszik elszánni magát és beletörődni abba, a mi szétmarczangolja a szívét. Azt magyarázgatta magának, hogy nincs értelme tovább is várni Marius visszatérését, mert ha akart, már visszajött volna, tehát le kell tenni a reményről. Megpróbálta hozzászoktatni magát a gondolathoz, hogy vége és hogy már nem fogja viszontlátni „azt az urat.“ Azonban egész természete fellázadt e gondolat ellen; apai érzése nem tudott belenyugodni. — Micsoda? — ez volt egyre megújuló fájdalmas kiáltása, — nem jön vissza? — Kopasz feje mellére hanyatlott és szomorú és ingerült tekintete a kandalló hamuján révedezett.

Még merengésbe merülve ült, mikor egyszerre belépett öreg szolgája, Basque és azt kérdezte:

— Marius úr van itt; bejöhet?

Az aggastyán felegyenesedett ülőhelyében, sápadtan és hasonlatosan a holttesthez, melyet a galvanikus áram felrándít. Minden vére a szívébe tódult. Dadogva kérdezte:

— Micsoda Marius úr?

— Nem tudom, — felelt Basque, kit urának arcz-

kifejezése megijesztett és zavarba hozott. — Én nem láttam. Nicolette mondta: Egy fiatal ember van itt. Jelentse, hogy Marius úr.

Gillenormand halk hangon hebegte:

— Jöjjön be.

És ugyanabban a helyzetben maradt, égő fejjel, tekintetét az ajtóra szegezve. Az ajtó kinyílt. Egy fiatal ember lépett be. Marius volt.

Marius megállt az ajtónál, mintegy várva, hogy felszólítsák: lépjen közelebb.

A félhomályban, melyet a gyertyákra borított ernyő okozott, nem lehetett látni, hogy ruházata majdnem nyomorúságos. Csak nyugodt és komoly, de roppant szomorú arcát lehetett kivenni.

Gillenormand úr, kit az álmélkodás és az öröm szinte megbénított, néhány pillanatig nem látott mást, csak valami fényességet, mintha valami jelenés állana előtte. Majdnem elájult; Mariust mintegy káprázaton át látta. Ő volt, csakugyan ő, Marius!

Végre! Négy év után! Az aggastyán egyetlen szempillantással úgyszólván elnyelte Mariust. Szépnek, nemesnek, előkelőnek, megnőttnek, kész embernek találta, — tartása úrias, arczkifejezése elragadó. Gillenormand úr úgy érezte, hogy szét kell tárnia karjait, magához hívni Mariust, oda szeretett volna rohanni hozzája, belseje olvadozott a gyönyörtől, szeretetteljes szavak fojtogatták, majd szétpattantották a keblét; végre mindez a gyöngédség utat talált, felhatolt az ajkaira és az ellentétességnél fogva, mely természetének alapját alkotta, rideg szózatban lelt kifejezést. Nyers hangon kérdezte:

— Mit keres itt?

Marius megzavarodva felelt:

— Uram . . .

Gillenormand úr azt szerette volna, hogy Marius a karjaiba vesse magát. Elégedetlen volt Mariussal és magamagával is. Érezte, hogy ő nyers, Marius pedig hideg volt. Az agastyánra elviselhetetlen és bántó szorongással nehezedett, hogy belül oly gyöngéd és olvadékony és mégis csak keménynek tud mutatkozni. Újra elfogta a keserűség. Mogorván vágott Marius szavába:

— Úgy tehát miért jött?

Ez az „úgy tehát" azt jelentette: *ha nem ölel meg.* Marius reátekintett nagyapjára, kinek arczát a sápadtság márványfehérré tette.

— Uram . . .

Az aggastyán szigorú hangon újra közbeszólt:

— Azért jött, hogy bocsánatot kérjen? Beismeri, hogy hibázott?

Azt hitte, hogy kérdéseivel helyes nyomra vezeti Mariust és hogy „a gyerek" meg fog hajolni. Marius összeszerezzent; apja megtagadását kívánták tőle; lesütötte szemeit és válaszolt:

— Nem, uram.

— Akkor hát, — kiáltott fel hevesen, kínzó fájdalommal és haraggal telt hangon az aggastyán, — mit akar tőlem?

Marius összekulcsolta kezeit, egy lépést tett előre és gyönge, reszkető hangon felelt:

— Könyörüljön meg rajtam.

Ezek a szavak megrendítették Gillenormand urat; ha előbb hangzanak, ellágyították volna, de most már késő volt. A nagyapa fölállt; két kezével botjára támaszkodott, ajkai fakók voltak, feje ingadozott, de termetével kimagasodott Mariussal szemben, a ki fejét lehajtva állt előtte.

— Könyörüljek önön? Az ifjú kér könyörületet a kilenczvenegyéves aggastyántól! Ön belép az életbe, én távozom belőle; ön színházba, bálba, kávéházba jár, billardozik, elméskedik, tetszik a nőknek, csinos fiú; én nyár derekán is a kandalló üszkébe köpök; ön birtokában van mindannak a gazdagságnak, a mi egyedül ér valamit, nálam megvan az öregség minden szegénysége, a rokkantság és a magányosság; önnek megvan mind a harminczkét foga, jó a gyomra, jó a szeme, van étvágya, egészsége, jókedve, sűrű, fekete haja; nekem már ősz hajam sincs, fogaim kihullottak, lábam ingadozik, emlékezetem gyöngül, folyton összecserélek három utczát, a Charlot-, a Chaume- és a Saint-Claude-utczát; ön előtt nyitva áll az egész napfényes jövő, én már semmit se látok, annyira benne vagyok az éjszakában; ön, magától értető-

dik, szerelmes, engem nem szeret senki és ön kér tőlem könyörületet? Nohát, hogy ez Molièrenek nem jutott eszébe! Ha az ügyvéd urak ilyen tréfákat találnak ki a törvényszéki palotában, úgy őszinte elismerésemet kell nyilvánítanom. Mulatságos legények.

Azután az aggastyán bántott és komor hangon folytatta:

— Mit akar tehát?

— Uram, — felelt Marius, — tudom, hogy jelenlétem kellemetlen önnek; de csak egy dolgot akarok kérni, aztán rögtön távozom.

— Ostoba! — szólt az aggastyán. — Ki mondta, hogy távozzék!

Ezzel azokat a gyöngéd szavakat fejezte ki, melyek szíve mélyén lappangtak: *Kérj hát bocsánatot! Borulj már a nyakamba!* Gillenormand úr érezte, hogy Marius pár pillanat mulva itthagyja, hogy a barátságtalan fogadtatás visszariasztja, a kemény szavak elkergetik; mindezt elmondta magában és ezzel még csak növelte fájdalmát és mert nála a fájdalom rögtön haraggá változott, ridegsége is növekedett. Azt szerette volna, hogy Marius megértse; de Marius nem értette meg, a mi az aggastyánt dühösítette. Újra megszólalt:

— Mit? Ön vétkezett ellenem, nagyapja ellen, elhagyta házamat, hogy nem tudom hova menjen, kétségbeejtette nagynénjét, mert persze a legényélet sokkal kellemesebb, urat játszani, akkor jönni haza, mikor tetszik, mulatni; nem adott magáról egy csepp életjelt se, adósságokat csinált és még csak azt se mondta, hogy fizessem ki, korhelykedett, tivornyázott és négy év után, mikor idejön, csak ez a mondanivalója?

Ez az erőszakosság, melylyel unokáját a gyöngédség útjára akarta lódítani, Marius részéről csak hallgatást eredményezett. Gillenormand úr keresztbe fonta karjait, a mi nála különösen parancsoló mozdulat volt és keserűen szólt Mariushoz:

— Végezzünk. Kérni akar tőlem valamit? Nos hát, mit? Mi az? Beszéljen.

— Uram, — szólt Marius az olyan ember hangján,

a ki érzi, hogy mélységbe zuhan, — azt akarom kérni, engedje meg, hogy megházasodjam.

Gillenormand úr csengetett. Basque kinyitotta az ajtót.

— A leányom jöjjön be.

Egy másodperczczel utóbb újra kinyilt az ajtó, Gillenormand kisasszony nem lépett be, csak mutatkozott. Marius némán, lecsüngő karokkal, olyan arczkifejezéssel, mint a vádlott bűnös, állt a szobában; Gillenormand úr fel és alá járkált. Leánya felé fordult és így szólt:

— Semmi. Marius úr van itt. Mondj neki jó napot. Ez az úr meg akar házasodni. Ennyi az egész. És most mehetsz.

Az aggastyán kurta és nyers beszéde roppant felindulást jelzett. Gillenormand kisasszony ijedt arczkifejezéssel tekintett Mariusra, úgy látszott, mintha alig ismerné meg, nem tett egy mozdulatot, nem hallatott egy hangot se és apja parancsára úgy eltűnt, mint a pehely a vihar szelében.

Gillenormand úr ezenközben odament a kandallóhoz és hátával neki támaszkodott.

— Megházasodni! Huszonegyéves korában! És már mindent elrendezett. Csupán csak az engedelem kikérése van hátra! Puszta formaság. Üljön le, uram. Önök, a mióta nem volt szerencsém önt láthatni, forradalmat csináltak. A jacobinusok kerekedtek felül. Önnek ez bizonyára nagy megelégedésére szolgál. Vagy nem köztársasági ön, a mióta báró lett? Ön összeférhetővé tudja tenni a kettőt. A köztársaság kitünő mártás a bárósághoz. Megkapta ön is a júliusi kitüntetést? Megostromolta egy kissé ön is a Louvret? Nem messze innen, a Saint-Antoine-utczában, szemben a Nonaindières-utczával a harmadik emeleten egy golyó van beékelve a falba, felette a felírás: 1830 július 28. Majd nézze meg. Nagyon jól fest. Ah! szép dolgokat művelnek az ön barátai. Igaz, nem állítanak kutat Berry herczeg ő fensége emlékszobrának a helyébe? Tehát ön meg akar házasodni? Kit akar elvenni, ha nem tolakodás a kérdésem?

Megállt és mielőtt Marius felelhetett volna, hevesen hozzátette:

— Aztán van önnek állása? Vagyona? Mennyit keres az ügyvédséggel?

— Semmit, — felelt Marius szinte vad szilárdsággal és elszántsággal.

— Semmit? Úgy hát csak abból az ezerkétszáz livreből él, a mit tőlem kap?

Marius nem felelt. Gillenormand úr folytatta:

— Akkor hát persze a leány gazdag.

— Csak annyira, mint én.

— Mit? Nincs hozománya?

— Nincs.

— Örökségi kilátásai?

— Nem hiszem.

— Tehát csak úgy egy ingben, egy szoknyában! Mi az apja?

— Nem tudom.

— Mi a neve?

— Fauchelevent kisaszony.

— Fauche . . . mi?

— Fauchelevent.

— Pfuj! — szólt az aggastyán.

— Uram! — kiáltott fel Marius.

Gillenormand úr oly hangon, mintha önmagához szólna, félbeszakította Mariust.

— Ez az. Huszonegyéves, semmi keresete, mindössze ezerkétszáz livreje egy évre. Pontmercy báróné asszonyom majd maga megy, hogy két garasért petrezselymet vásároljon a zöldséges kofától.

— Uram, — szólalt meg Marius az elomlóban levő utolsó reménység hangján, — könyörgök önnek, összetett kezekkel, a lábai elé borulva esdeklek, engedje meg, hogy nőül vegyem.

Az aggastyán köhögésbe fúló éles és komor nevetésbe tört ki és folytatta:

— Persze, persze, ön azt mondta magában: Az áldóját! Elmegyek ahhoz az öreg papagályhoz, ahhoz a vén bolondhoz! Milyen kár, hogy még nem vagyok huszonöt esztendős, hogy ne lenne szükségem a beleegyezésére! Fütyülnék reá! De hát mindegy. Elmegyek hozzá és azt mondom neki: Vén hülye, örülj, hogy lát-

hatsz, meg akarok házasodni, el akarom venni miközödhozzá-kisasszonyt, miközödhozzá-úr leányát, nekem lyukas a czipőm, neki nincs egy inge, de mindegy, kedvem van tönkretenni pályámat, jövőmet, ifjúságomat, életemet, nyakamban egy asszonynyal bele akarom vetni magamat a nyomoruságba, ezt akarom, neked bele kell egyezned és a vén szarvasmarha bele fog egyezni. Csak eredj, fiacskám, akaszsz a nyakadba olyan kölönczöt, a milyet akarsz, vedd feleségül azt a hölgyecskét . . . Soha, uram! Soha!

— Atyám!

— Soha!

A hangtól, melylyel Gillenormand úr e szót kimondta, Marius minden reménységét elvesztette. Lassú léptekkel lehajtott fővel, ingadozva áthaladt a szobán, inkább olyannak látszván, a ki haldokol, semmint a ki távozik. Gillenormand úr tekintetével követte és abban a pillanatban, mikor Marius kinyitotta az ajtót és át akart lépni a küszöbön, az aggastyán a parancsoláshoz szokott és elkényeztetett öregek élénkségével négy lépéssel utólérte, a gallérjánál fogva megragadta Mariust, erélyesen visszahuzta a szobába, lenyomta egy karosszékbe és így szólt:

— Hát meséld el a dolgot.

Ez az egy szó: „*atyám*“, mely száján kicsúszott, okozta az egész változást.

Marius tévetegül nézett reá. Gillenormand úr mozgékony arczvonásai e pillanatban csak valami nyers és kimondhatatlan kedélyességet mutattak. A nagyapa megtalálta a nagyapa szívét.

— Nos hát, halljuk, beszélj, meséld el, te kópé, szerelmi kalandjaidat. Mondj el mindent! Terringettét! Milyen buták ezek a fiatalok.

— Atyám, — ismételte Marius.

Az aggastyán arcza leírhatatlan ragyogástól sugárzott.

— Igen, ez az! Nevezz apádnak és majd meglátod.

Valami oly jó, szelid, nyilt és atyai volt nyerseségében, hogy Mariust a kétségbeesésből a reménységbe való ez a hirtelen átmenet mintegy elkábította és mámo-

rossá tette. Ott ült az asztal mellett, a gyertyák fénye láthatóvá tette ruházatának kopott voltát és Gillenormand úr csodálkozva nézte.

— Nos hát, apám, — szólt Marius.

— Várj csak, — szakította félbe Gillenormand úr. — Tehát igazán nincs egy garasod se? Olyan ruhában jársz, mint valami betörő.

Benyult egy fiókba és kihúzott egy erszényt, melyet letett az asztalra.

— Nesze, száz arany, végy magadnak kalapot.

— Apám, — folytatta Marius, — édes jó apám, ha tudná! Mennyire szeretem őt! Nem is képzelheti. Először a Luxembourg-kertben láttam. Eleinte nem is ügyeltem reá, de aztán, nem tudom, hogyan történt, beléje szerettem. Oh! de boldogtalan voltam! Végre azonban most már minden nap látom, nála, az apja nem tudja, képzelje elutaznak, a kertben találkozunk, minden este, az apja magával akarja vinni Angliába, én hát így szóltam magamban: Elmegyek nagyapámhoz és elmondom neki a dolgot. Meg kellene bolondulnom, meghalnék, belebetegedném, a vízbe vetném magamat. Okvetetlenül nőül kell vennem, mert különben megőrülök. Ez az egész, azt hiszem, nem feledtem el semmit. Egy kertben lakik, mely előtt rács van, a Plumet-utczában. A rokkantak palotája felé eső részen.

Gillenormand úr sugárzó arczczal ült Marius mellett. Miközben hallgatta és élvezte hangjának csengését, egy nagy szippantás burnótot is élvezett. E szavakra: a Plumet-utczában, félbeszakította a beszívást és a maradék burnótot kezéből a térdére hullatta.

— Plumet-utcza! Azt mondod, a Plumet-utczában? — Lássuk csak! — Nincs ott a közelben egy kaszárnya is? — De igen, igen. Théodule beszélt róla. Tudod, unokafivéred, a lándzsás tiszt. — Afféle kis leány, barátom, kis kaczérkodó teremtés! — Persze-persze, a Plumet-utcza. Azelőtt Blomet-utcza volt a neve. — Most már emlékszem. Már hallottam erről a Plumet-utczai rácsos kis leányról. Mindig a kertben lehet látni. Egy kis Paméla. Nincs rossz izlésed. Azt mondják, takaros nőcske. Köztünk mondva, azt hiszem, az a füles lándzsás kissé

csapta neki a szelet. Nem tudom, mennyire mentek. De hát nem tesz semmit. Különben is, nem kell mindent elhinni. Talán csak henczegett. Marius, én egészen rendjén valónak találom, hogy az olyan fiatal ember, mint te, szerelmes. Ez koroddal jár. Jobb szeretem, ha szerelmes vagy, semmint ha jacobinus. Inkább egy kis nőcskéért, mit? inkább húsz nőcskéért bolonduljál, semmint Robespierre úrért. A mi engem illet, elmondhatom, hogy a nadrágtalanok közül csak a nőket szerettem. A szép leányok, a fenébe is! szép leányok. Ez már így van. A mi a kicsikét illeti, a papa tudta nélkül fogad. Teljesen rendjén van. Nekem is volt ilyen esetem. Nem is egy. Tudod, mit csinál ilyenkor az ember? Nem őrjöng; nem veszi tragikusan a dolgot; nem rohan esküdni a polgármester elé. Egész egyszerüen okosan viseli magát. Megőrzi a józan eszét. Csak botoljatok, fiacskáim, de ne házasodjatok. Az ember eljön nagyapjához, a ki alapjában jóravaló ember, és a kinél mindig van néhány tekercs arany a szekrényben és azt mondja neki: Nagyapa, így meg így áll a dolog. És a nagyapa azt mondja: Nincs benne semmi rendkívüli. A fiatalságnak ki kell tombolnia magát, az öregség majd úgyis elnyüvi az embert. Én fiatal voltam, te öreg leszel. Majd valamikor te is így fogsz szólni az unokádhoz. Itt van kétszáz arany. Mulass, a ki áldója van! Nincs ennél jobb a világon! Így kell elintézni a dolgot. Az ember nem házasodik, de ez nem akadály. Értesz?

Marius, a ki megkövülve állt helyén és képtelen volt egy szót is kimondani, tagadóan rázta a fejét.

Az öreg hangos nevetésbe tört ki, hunyorított vén szempillájával, gyöngéden Marius térdére ütött, titokzatos és sugárzó tekintettel a szemébe nézett és könnyed vállvonítással szólt:

— Csacsi! Legyen a szeretőd.

Marius elsáppadt. Mindabból, a mit nagyapja mondott, semmit se értett. Az az össze-vissza beszéd a Blomet-utczáról, Pameláról, kaszárnyáról, lándzsás tisztről, mint valami álomkép vonult el előtte. Mindebből mi se vonatkozhatott Cosettere, a ki olyan volt, mint a liliom. Az aggastyán félrebeszélt. Ám e beszéd oly kijelentéssel végződött, melyet Marius megértett és a mely sértés

volt Cosette ellen. E tanács: *legyen a szeretőd,* kardszúrásként hatott a szigorú fiatal ember szívébe.

Felállt, felvette kalapját, mely a padlón hevert és szilárd, elhatározott léptekkel az ajtó felé indult. Az ajtónál megfordult, mélyen meghajolt nagyapja előtt, fölvetette a fejét és szólt:

— Öt évvel ez előtt apámat gyalázta; most nőmet gyalázza. Immár semmit se kérek öntől. Isten önnel.

Gillenormand úr elámulva nyitotta ki ajkait, kiterjesztette a karjait, fel akart állani, de még mielőtt egy szót is szólhatott volna, az ajtó bezárult és Marius eltünt.

Az aggastyán néhány pillanatig mozdulatlanul és mintha villámcsapás érte volna, ült a helyében, nem tudott se szólni, se lélegzeni, mintha vasmarok szorítaná a torkát. Végre kiszakította magát székéből, az ajtóhoz szaladt, már a mennyire az ember kilenczvenegyéves korában szaladni képes, kinyitotta és elkiáltotta magát:

— Segítség! Segítség!

Berohant a leánya és utána jöttek a cselédek. Az aggastyán fuldokló hörgéssel folytatta:

— Szaladjatok utána! Hozzátok vissza! Hát mivel bántottam meg? Megőrült! Elmegy! Istenem! Istenem! Most már nem fog többé visszajönni.

Az utczára szolgáló ablakhoz ment, reszkető kezeivel kinyitotta, egész felső testével kihajolt, míg Basque és Nicolette hátulról tartották és úgy kiáltozta:

— Marius! Marius! Marius! Marius!

Marius azonban már nem hallhatta; e pillanatban már túl járt a Saint-Louis-utcza sarkán.

Az aggastyán kétszer-háromszor szorongó arczkifejezéssel halántékára szorította a kezét, ingadozva hátra tántorgott és egy karosszékbe hanyatlott. Érverése elállt, hang nem jött a szájából, könny nem szivárgott a szeméből, feje ide-oda rezgett, ajkai bambán mozogtak és szívébe valami mély komorság költözött, mely az éjszakához hasonlított.

KILENCZEDIK KÖNYV.

Hova mennek?

I.

Valjean János.

Ugyanezen a napon, délután négy óra körül Valjean János egyedül ült a Mars-mező egyik legelhagyatottabb dombján. Akár elővigyázatosságból tette, akár a magábamélyedés vágyából vagy pedig egyszerüen a szokások amaz észrevehetetlen változása folytán, melyek lassan-lassan mindenkinek az életmódjában bekövetkeznek, immár csak ritkán jelent meg Cosette-tel együtt az utczán. Munkászubbony és szürke vászon-nadrág volt rajta és sapkájának hosszú ellenzője elfedezte arczát. Cosette tekintetében most már nyugodt és boldog volt; a mi egy ideig ijesztette és nyugtalanította: eltünt; egy vagy két hét óta azonban másfajta aggodalmak bántották. Egy ízben, a hogy a boulevardon sétált, megpillantotta Thénardiert; hála álruhájának: Thénardier nem ismert reá; de azóta Valjean János többször is találkozott vele és megbizonyosodott, hogy Thénardier ott ólálkodik a közelében. Ez elég volt, hogy nagy elhatározás foganjon meg benne. Thénardier jelenléte az összes veszedelmek kiujulását jelentette. Meg aztán Páris nem volt biztos hely: a politikai zavarok arra nézve, kinek valami rejtegetni valója volt, azzal a kellemetlenséggel jártak, hogy a rendőrség roppant nyugtalan és gyanakvó lett és igen könnyen megeshetett, hogy olyan embereket keresve, mint Pépin vagy Morey, olyan emberre bukkan, mint Valjean János. Valjean János elhatározta, hogy odahagyja Párist, sőt általában Francziaországot és Angliába megy. Szólt Cosettenak. Egy hét múlva már messze akart lenni Páristól. Most ott ült a Mars-mezőn és elméjében mindenféle gondolat kergette egymást: Thénardier, a rendőrség, az utazás és a nehézség, hogy miként szerezzen útlevelet?

Mindenféle szempontból tele volt aggodalommal.

Végül egy kimagyarázhatatlan tény is, mely felötlött neki, és a mely még most is aggodalomban tartotta, növelte nyugtalanságát. Aznap reggel, mikor még csak egyedül volt ébren a házban, a kertben sétálgatva, mielőtt még Cosette kinyitotta volna ablaktábláit, egyszerre megpillantotta a falon a következő címet, melyet alkalmasint szöggel karczoltak oda:

De la Verrerie-utcza 16.

A karczolás egész friss volt. A vonalak fehéren váltak ki a régi megfeketedett vakolat színéből; a fal tövében levő csalánbokor finom, friss vakolatporral volt beporozva. E szavakat alkalmasint az éj folyamán írták oda. Mi volt az? Czím? Jeladás másoknak? Vagy figyelmeztetés ő neki? Bármit jelentett is, nyilvánvaló volt, hogy a kert magányát megháborították és ismeretlenek hatoltak be a rácson át. Eszébe jutottak azok a különös esetek, melyek egyszer már felverték a ház nyugalmát. Elméje ezen a nyomon következtetett tovább. Óvakodott, hogy Cosettenak szóljon a falon levő felírásról, mert félt, hogy megijeszti vele.

Ez elmélkedések közepett egy árnyékról, mely eléje vetődött, észrevette, hogy valaki éppen mögötte áll meg a domb tetején. Éppen hátra akart fordulni, mikor egy négyréthajtott darab papir hullott az ölébe, mintha egy kéz éppen a feje felett dobta volna le. Felvette a papirdarabot, szétnyitotta és nagy betűkkel, czeruzával írva ezt olvasta:

Költözzön el.

Valjean János élénken felugrott, már senki sem volt a dombon. Körülnézett és megpillantott egy gyermeknél nagyobb, férfiúnál kisebb fiút, a kin szürke zubbony és porszínű gyapotbársony nadrág volt és a ki a mellvéden lecsúszott a Marsmező árkába.

Valjean János mélyen elgondolkozva rögtön hazafelé indult.

II.

Marius.

Marius lesujtva távozott Gillenormand úrtól. Valami kis reménységgel ment oda; rengeteg kétségbeeséssel jött el.

Egyébiránt — és azok, kik megfigyelték az emberi szív első érzéseit, meg fogják ezt érezni — a lándzsás tiszt, az a füles Théodule semmiféle árnyékot se vetett lelkébe. A legkisebbet se. A drámai költő látszat szerint némi bonyodalmat remélhetne attól a váratlan közléstől, melyet a nagyapa az unokának tett; de a mennyire a dráma hasznát látná ennek, az igazság úgyannyira kárt vallana általa. Marius abban a korban volt, mikor a rosszból semmit se hisz el az ember; később elkövetkezik az idő, mikor mindent elhisz. A gyanakvás ugyanolyan, mint a ráncz az arczon. Az ifjúság nem ismeri. A mi Othellót önkivületbe hozza, Candideról hatástalanúl pattan vissza. Cosette-et gyanúsítani! Egész sereg bűntény van, a mit Marius hamarabb lett volna képes elkövetni.

Kóborolva járt az utczákon, — azoknak a menedéke, a kik szenvednek. Semmi emlékezése se maradt, hogy miket gondolt. Hajnali két óra tájban tért haza Courfeyrac-hoz és felöltözve vetette magát fekvőhelyére. Már világos nappal volt, mikor végre elnyomta az a borzalmas súlyos alvás, mely szabadon engedi jönni-menni az agyban a gondolatokat. Mikor felébredt, menésre készen, kalappal a fejükön és nagyon elfoglalt arczkifejezéssel Courfeyracot, Enjolrast, Feuillyt és Combeferret pillantotta meg a szobában.

Courfeyrac megszólította:

— Jössz Lamarque tábornok temetésére?

Mariusnak úgy tetszett, mintha Courfeyrac kinai nyelven beszélt volna.

Kevéssel utánok ő is eltávozott hazulról. Zsebébe tette a pisztolyokat, melyeket Javert a február 3-iki eset alkalmából átadott neki és a melyek nála maradtak. E pisztolyok még mindig meg voltak töltve. Bajos volna

megmondani, hogy micsoda homályos gondolat motoszkált elméjében, mikor magával vitte azokat.

Egész nap czél nélkül kóborolt; néha-néha megeredt az eső, észre se vette; ebédre egy garasért kenyeret vett egy péknél, zsebébe tette és megfeledkezett róla. Úgy tetszik, hogy megfürdött a Szajnában, de a nélkül, hogy tudatosságban lett volna felőle. Vannak pillanatok, mikor az ember kemenczét érez a koponyájában. Marius ilyen pillanatokat élt most át. Nem remélt már semmit, nem félt már semmitől; tegnap este óta ez a változás történt benne. Lázas türelmetlenséggel várta az estét, már csak egy tiszta gondolata volt, az, hogy kilencz órakor látni fogja Cosette-et. Ez az utolsó boldogság volt most már az egész jövője; utána: az árnyék. Közben-közben, a hogy a legelhagyottabb boulevardokon járt, úgy tetszett neki, mintha Párist különös lárma töltené be. Kidugta fejét a merengésből és azt kérdezte magában: Verekednek?

Az éj beálltával, pont kilencz órakor, úgy, a hogy megigérte Cosettenek, ott volt a Plumet-utczában. A rácshoz érve, mindent felejtett. Negyvennyolcz óra óta nem látta Cosette-et, most újra látni fogja; minden más gondolat eltűnt elméjéből és már csak kimondhatatlan és mély örömöt érzett. Azoknak a perczeknek, melyekben az ember századokat él át, megvan az a nagyszerű és csodálnivaló tulajdonságuk, hogy a mikor elkövetkeznek, teljesen betöltik a szívet.

Marius kimozdította helyéből a rács vaspálczáját és berontott a kertbe. Cosette nem volt azon a helyen, hol rendszerint várni szokta. Marius átfúrta magát a bozóton és az előcsarnok melletti bemélyedéshez sietett. — Ott vár reám, — mondta magában. Cosette nem volt ott. Felnézett és látta, hogy az ablaktáblák be vannak rakva. Bejárta a kertet; a kertben nem volt senki. Ekkor visszatért a házhoz és őrülten a szerelemtől, önkívületben, megrémülve, kétségbeesve a fájdalomtól és a nyugtalanságtól, mint a háziúr, ki szokatlan időben tért haza, megkopogtatta az ablaktáblákat. Kopogtatott és újra kopogtatott, daczolva a veszedelemmel, hogy az ablak kinyílik és a komor arczú apát fogja látni, a ki megkérdi

tőle: Mit keres itt? Ez semmi se lett volna ahhoz képest, a mit sejteni kezdett. Miután hiába kopogtatott, megszólalt és hívta Cosette-et. — Cosette! — kiáltotta. — Cosette! — ismételte parancsolóan. Semmi válasz. Vége. Senki sincs a kertben; senki sincs a házban.

Marius kétségbeesetten szegezte szemeit e gyászos házra, mely ugyanoly fekete, ugyanoly néma és még üresebb volt, mint a sír. Nézte a kőpadot, melyen annyi boldog órát töltött Cosette mellett. Aztán leült az ajtóhoz szolgáló lépcsőre, szíve tele volt szelidséggel és elhatározottsággal, lelke mélyében megáldotta szerelmét és azt mondta, miután Cosette elutazott, neki nem maradt más hátra, mint hogy meghaljon.

Egyszerre hangot hallott, mely mintha az utczáról jött volna és őt szólította:

— Marius úr!

Felállt.

— Ki az? — kérdé.

— Marius úr, itt van?

— Igen.

— Marius úr, — szólt újra a hang, — barátai a Chanvrerie-utczai barricadeon várják.

E hang nem volt egészen ismeretlen előtte. Éponine rekedt és nyers hangjához hasonlított. Marius a rácshoz szaladt, kimozdította a vaspálczát, kidugta a fejét és egy fiatal emberfélét látott, a ki futva tűnt el a sötétségben.

III.

Mabeuf úr.

Mabeuf úr semmi hasznát se vette Valjean János erszényének. Mabeuf úr tiszteletreméltó gyermekded szigorúságában nem fogadta el a csillagok ajándékát; nem hitte el, hogy egy csillag aranypénzeket fiazhat. És azt sem találta ki, hogy a mi az égből hullott alá, tulajdonképpen Gavrochetól eredt. Az erszényt elvitte a kerület rendőrbiztosához, mint talált tárgyat, melyet a megtaláló a tudakozódók rendelkezésére bocsát. Az erszény csakugyan elveszet holmi volt. Mondanunk sem kell,

hogy senki se jött az erszényért és Mabeuf úrnak se volt belőle semmi haszna.

Egyébiránt Mabeuf úr tovább és mind mélyebbre hanyatlott.

Az indigóval való kísérletek a füvészkertben sem sikerültek jobban, mint a saját kis kertjében. A múlt esztendőben adós maradt gazdasszonya bérével; most már, mint láttuk, házbért se tudott fizetni. A zálogház, miután letelt a tizenhárom hónap, elárvereztette a „Flora" rézlemezeit. Valami rézműveshez kerültek, a ki serpenyőket csinált belőlük. Miután a rézlemezek odavesztek és az egyes hiányos példányokat, melyek még birtokában voltak, már nem tudta kiegészíteni, az egészet, metszeteket és szöveget, olcsó áron eladta egy ódondásznak. Immár semmije se maradt életének művéből. Egy darabig ez utolsó példányok árából élt. Mikor látta, hogy e szegényes forrás is kiapadóban van, lemondott a kertészkedésről és parlagon hagyta a kertet. Már jóval előbb lemondott arról a két tojásról és darabka húsról is, a mit néha-néha étkezni szokott. Ebédje kenyérből és burgonyából állott. Eladogatta utolsó bútorait, aztán mindazt az ágynemüt és ruhafélét, a miből párosan volt neki, majd növénygyűjteményét és metszeteit is. Legbecsesebb könyvei azonban még megvoltak, köztük néhány vajmi ritka példány, így a *Quadrins historiques de la Bible* 1560-iki kiadása, Besse Péter műve: *La Concordance des Bibles,* La Haye János *Les Marguerites de la Marguerite*-je, a navarrai királynénak szóló ajánlással, Villiers-Hotman könyve: *De la Charge et dignité de l'ambassadeur,* egy 1644-ből való *Florilegium rabbinicum,* egy 1567-ből való Tibullus, czímlapján a büszke jelzéssel: *Venetiis, in aedibus Manutianis,* végre egy Diogenes Laertius, melyet 1644-ben Lyonban nyomtattak és a melyben benne voltak a tizenharmadik századból való 411-ik vaticani kézirat híres variansai, továbbá a 393-ik és 394-ik velenczei kézirat variansai, melyeket Estienne Henrik oly haszonnal tudott felhasználni, valamint mindazok a dór tájszólású részek, melyek csak a nápolyi könyvtár tizenkettedik századból való híres kéziratában vannak meg. Mabeuf úr sohasem fűtött be szo-

bájába és napnyugtakor feküdt le, hogy ne kelljen gyertyát égetnie. Úgy tünt fel, mintha nem is lettek volna szomszédai; ha kiment az utczára, elkerülték és ő észre vette ezt. Egy gyermek nyomorúsága érdeklődést kelt az anyában, egy fiatal emberé a fiatal leányban, egy öreg ember nyomorúságával nem törődik senki. Minden inség között ez a legridegebb. Mindazonáltal Mabeuf apó nem vesztette el egészen gyermeki derűjét. Szemében bizonyos élénkség csillogott, ha tekintete könyveire esett és ajkán mosoly jelent meg, ha Diogenes Laertest nézte, mely egyetlen példány volt. Üveges szekrénye volt az egyetlen bútordarab, melyet, — a nélkülöhetetlenektől eltekintve — megtartott.

Egy napon Plutarch anyó így szólt hozzá:

— Nincs, a miből ebédet vásárolhatnék.

A mit ebédnek nevezett, egy darab kenyér és négyöt burgonya volt.

— És hitelbe? — kérdé Mabeuf úr.

— Hiszen tudja, hogy nem hiteleznek.

Mabeuf úr kinyitotta a könyvszekrényét, hosszan elnézte könyveit, egyiket a másik után, oly pillantással, mint ahogy az apa nézheti gyermekeit, a kiket meg kell tizedelnie, aztán élénken kivett közülük egyet, a hóna alá fogta és eltávozott. Két óra mulva visszatért. Hóna alatt nem volt semmi; de harminc sous tett az asztalra.

— Itt van ebédre, — mondá.

E pillanattól fogva Plutarch anyó komor árnyékot látott az aggastyán békés arczán és ez árnyék többé el nem oszlott.

Másnap, harmadnap, minden nap újra kezdődött a dolog. Mabeuf úr könyvvel távozott és valami kis pénzzel tért haza. Az ódondászok látván, hogy kénytelen eladni könyveit, húsz sousért vásároltak meg tőle olyan könyveket, melyekért ő húsz francot fizetett, néha ugyanabban a könyvkereskedésben. Könyv könyv után fogyott. Mabeuf úr néha-néha azt mondta magában: — Hiszen már nyolczvanéves vagyok, — mintha valami titkos reménysége volna, hogy hamarabb ér el végső napjához, mint utolsó könyvéhez. Szomorúsága egyre növekedett. Egy ízben mégis valami öröm érte. Egy Estienne Ro-

berttel távozott hazulról, melyet harminczöt sousért adott el a Malaquais-rakparton és egy Elzevirrel tért haza, melyet negyven sousért vett a Grès-utczában. — Öt sousval tartozom, — szólt sugárzó arczczal Plutarch anyóhoz. Ezen a napon nem evett semmit.

Tagja volt a kertészeti társaságnak. Ott tudtak inségéről. A társaság elnöke meglátogatta és megigérte, hogy szólni fog érdekében a földmüvelésügyi és a kereskedelemügyi miniszternek. Szólt is. — Hogyne! — kiáltott fel a miniszter. — Okvetetlenül! Egy öreg tudós! Botanikus! Jóravaló, ártalmatlan ember! Okvetetlenül kell valamit tenni érte. — Másnap Mabeuf úr meghívást kapott a miniszterhez ebédre. Az örömtől reszketve mutatta a meghívást Plutarch anyónak. — Meg vagyunk mentve! — mondá. — A kitűzött napon elment a miniszterhez. Észrevette, hogy gyürődött nyakkendője, régi divatú, ócska kabátja, rossz czipője csodálkozást keltett a szolgákban. Senki se szólt hozzá, még a miniszter se. Tíz óra tájban, a hogy még folyton várt a megszólításra, hallotta, a mint a miniszter felesége, egy kivágott ruhájú, szép hölgy, kihez közelíteni se mert, kérdezi: — Ki ez az öreg úr? — Gyalog ment haza, éjfélkor, szakadó esőben. Egy Elzevirt adott el, hogy kifizethesse a kocsit, melyen a miniszterhez ment.

Szokása volt, hogy minden este, lefekvés előtt néhány lapot olvasott Diogenes Laertesből. Eléggé tudott görögül, hogy a birtokában levő szöveg sajátosságaiban gyönyörködjék. Immár ez a könyv volt egyedüli öröme. Eltelt néhány hét. Egyszerre Plutarch anyó megbetegedett. Van szomorúbb dolog is annál, mint hogy az ember nem tud kenyeret vásárolni a péknél, az, ha nincs miből gyógyszert vásárolni a gyógyszerésztől. Egy este az orvos valami nagyon drága orvosságot rendelt. Meg aztán a betegség súlyosbodott: ápolónő kellett. Mabeuf úr kinyitotta könyvszekrényét: nem volt benne semmi. Már az utolsó könyv is útra kelt volt belőle. Mabeuf úrnak már csak Diogenes Laertius volt a birtokában.

Hóna alá fogta az egyetlen példányt és távozott hazulról. 1832 június 4-én volt. Mabeuf úr a Saint-Jacques-kapu felé tartott, Royol utódjához ment és száz franc-kal

tért haza. Az ötfrancos darabokat oszlopba rakva odatette a vén cseléd éjjeli szekrényére és szót sem szólva, bement a maga szobájába.

Másnap már hajnalban ott ült a kertben heverő sarokkövön és a kerítésen át egész reggel lehetett látni, a mint mozdulatlanul, lehorgasztott fejjel, tekintetét tétován a hervadt virágágyakon jártatva, üldögélt. Néha-néha megeredt az eső; de az aggastyán, úgy látszott, észre se veszi. Délután különös zaj támadt Párisban. Úgy tetszett, mintha puskaropogás és tömegek kiabálása lett volna.

Mabeuf apó fölvetette a fejét. Megpillantott egy kertészt, a ki éppen arra ment. Ettől megkérdezte:

— Mi az?

A kertész, vállára vetett kapával és a lehető legnyugodtabb hangon felelt:

— Lázadás van.

— Mi? Lázadás?

— Igen. Verekednek.

— Miért verekednek?

— Hát csak verekednek! — felelt a kertész.

— És hol? — kérdezte tovább Mabeuf úr.

— Az arzenál körül.

Mabeuf apó bement a házba, fejére tette a kalapját, gépiesen keresett egy könyvet, hogy a hóna alá fogja, de nem talált. — Ah! igaz! — szólt és révedező arckifejezéssel távozott hazulról.

Dosztojevszkij összes munkái

Szabó Endre fordításában.

Karamazov testvérek I—III.
Földi Mihály bevezető tanulmányával.

Golyadkin ur hasonmása
Benedek Marcell bev. tanulm.

Megmételyezettek I—II.
Schöpflin Aladár bev. tanulm.

Emlékiratok a holtak házából
Kárpáti Aurél bev. tanulm.

A játékos
Földi Mihály bev. tanulm.

Fehér éjszakák
Juhász Andor bev. tanulm.

Netocska
N. Apáti Jolán bev. tanulm.

RÉVAI-KIADÁS

JÓKAI BREVIÁRIUM

Jókai
eszméinek
káprázatos kaleidoszkópja. — Még legjobb ismerősét is ujságként
lepi meg és bilincseli le ez a
breviárium, amelynek gondolatait
maga Jókai válogatta ki
összes termeléséből és csoportositotta érdekes tárgykörökbe, mint »Ötven év visszhangját«.
Nő és férfi, szerelem, barátság, házasság,
család, hit és gondolkodás, szabadság,
haza, nemzetek, béke és háboru, politika és gazdaság, társadalom,
természet — mindezekről
kapunk gyönyörü, uj,
bátor, erőteljes és
aktuális aforizmákat

RÉVAI-KIADÁS

Révai Testvérek Irod. Intézet R.-T. Nyomdája Budapest, V., Ügynök-utca 8.

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZK
Országos Széchényi Könyvtár

OSZU